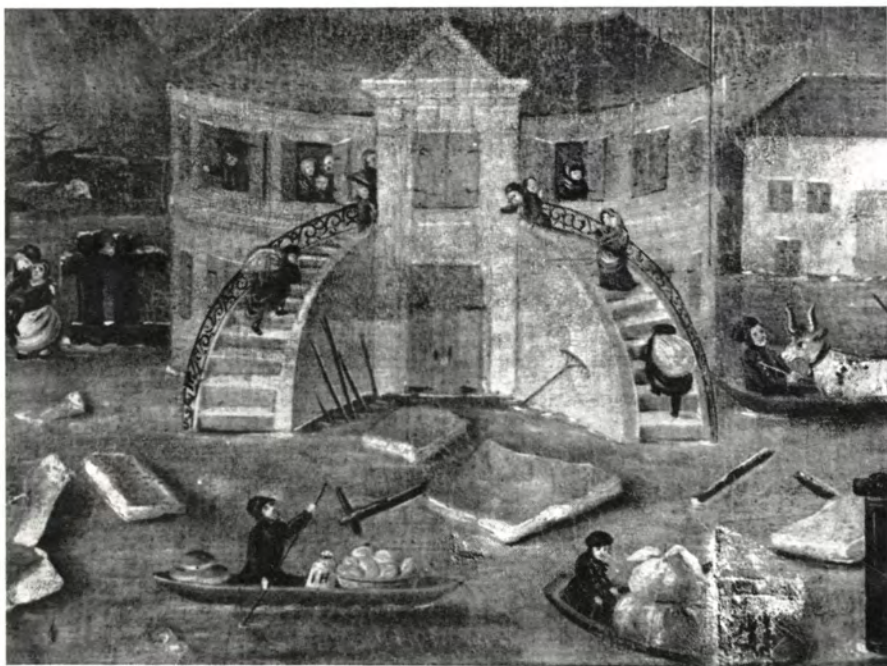

TANULMÁNYOK
BUDAPEST
MULTJÁBÓL,

TANULMÁNYOK
BUDAPEST
MŰLTJÁBÓL
XVII

Ez az évkönyv történelmi tárgyú, a főváros múltjával foglalkozó dolgozatokat tartalmaz. Az előző kötethez hasonló formában, illusztrálva jelenik meg.

A kötet elején Kumorovitz professzor I. Lajos király édesanyja építkezéseit ismerteti, majd Nagy Lajos tanulmányából megismerhetjük Buda XVII. század végi lakosságát. Nagy István a pesti kézművesipar helyzetét és a céhreformokat dolgozta fel. Kosáry Domokos cikkében egy Nagybudapest területén lezajlott XVIII. századi parasztmegmozdulásról olvashatunk. A XIX. század eleji cukrászfelzabadítólevelek formáit Rózsa Miklós dolgozatából ismerhetjük meg. Módszertanilag új utakon jár Vörös Károly tanulmánya: a fővárosi legtöbb adófizetők névsorát elemzi a XX. század elején. A budapesti munkásság forradalmasodását az első világháború alatt részletes, statisztikai adatokkal dokumentálva mutatja be Tarjányi Sándor. Végül két forrásközlést olvashatunk. A budai Nádasdy-ház Baraczkai István által közölt számadásából az 1530-as budai ostrom idejét ismerjük meg, míg Scenger Ervin egy óbudai polgárcsalád XIX. századi feljegyzéseit közli.

TANULMÁNYOK
BUDAPEST MÚLTJÁBÓL

BUDAPEST VÁROSTÖRTÉNETI MONOGRÁFIÁI
XXVI

TANULMÁNYOK
BUDAPEST MÚLTJÁBÓL

A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM
KIADVÁNYA

A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

TANULMÁNYOK
BUDAPEST MÚLTJÁBÓL

XVII

MÚZEUMI ISMERETTERJESZTŐ KÖZPONT
BUDAPEST, 1966

Szerkesztő
TARJÁNYI SÁNDOR

Segédszerkesztő
KUBINYI ANDRÁS

Képszerkesztő
ILOSFAI JÓZSEF

© A Budapesti Történeti Múzeum Főigazgatója, 1966

TARTALOM — INHALT — TABLE DES MATIÈRES
СОДЕРЖАНИЕ

ELŐSZÓ (TARJÁNYI SÁNDOR)	7
KUMOROVITZ L. BERNÁT: Idősb Erzsébet királyné építkezéseinek történetéhez	9
Zur Geschichte der Bautätigkeit der Königin Elisabeth d. ä.	25
NAGY LAJOS: Buda polgársága a XVII. század végén	27
Das Bürgertum von Buda am Ende des XVII. Jahrhunderts	56
NAGY ISTVÁN: A kézművesipar fejlődése és a céhrendszer reformja Pesten a XVIII. században. 1690—1780	59
Die Entwicklung des Pester Handwerks im XVIII. Jahrhundert und die Reform des Zunftwesens	108
KOSÁRY DOMOKOS: A tétényi „tumultus” 1766-ban	111
Der Tétényer „Tumult“ im Jahre 1766	131
RÓZSA MIKLÓS: Pest-budai céhen kívüli felszabadítólevelek a XIX. század első feléből	133
Unzünftige Freibriefe aus Pest und Buda aus der ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts	144
VÖRÖS KÁROLY: Budapest legnagyobb adófizetői 1903—1917	145
Les plus grands contribuables de Budapest de 1903 à 1917	195
TARJÁNYI SÁNDOR: A fővárosi munkásság helyzete és forradalmasodása az első világháború alatt	197
Положение и революционизация рабочих столицы во время первой мировой войны	245
BARACZKA ISTVÁN: A budai Nádasdy-ház számadása (1530. IX. 30—1531. I. 13.)	247
Rechnungen des Nádasdy-Hauses in Ofen (30. 9. 1530.—13. 1. 1531.)	271
SEENGER ERVIN: Adatok Óbuda XIX. századi helytörténetéhez. (Krenn György és utódainak feljegyzései 1810—1910.)	273
Beiträge zur Ortsgeschichte AltOfens aus dem XIX. Jahrhundert	287

ELŐSZÓ

Felszabadulásunk 20. évfordulóját ünnepeltük 1965-ben. A múzeumok az ország különböző vidékein az eltelt 20 év fejlődését bemutató kiállításokkal, ünnepi ülésekkel, a felszabadulás utáni időszakra vonatkozó tárgyak gyűjtésével — feldolgozásával vettek részt az évforduló megünneplésében. A Budapesti Történeti Múzeum kiállítási hely hiányában külön e célra készített kiállítással nem tudott szerepelni. Tevékenységét a múzeum életében egyik legjelentősebb eseményt jelentő feladat — a budai Várpalotában megnyíló várostörténeti kiállítás előkészítése jellemezte. Közismert, hogy intézményünk a Várpalota „E” szárnyát kapja az azt körülvevő romkerttel együtt, mely a középkori budai vár fennmaradt palota részeit foglalja magába.

A helyreállítás utáni Várpalota kulturális célokra való felhasználása a múzeumi terület eddig szinte ismeretlen fellendülését hozza magával. A tervek szerint egyik várományos a BTM is, mivel a helyreállítandó palota fontos területeit fogja használni. Ez olyan feladatokat ró az intézményre, ami a múzeum kollektívájának erejét messze leköti és igénybe veszi. A következő 3—4 év fő feladata a rekonstruált budai palota középkori termeinek berendezése és a várostörténeti összefoglaló kiállítás megrendezése. E feladatokat úgy kell megoldanunk, hogy a múzeum más részlegeinek munkáját se gátoljuk.

Az Aquincumi Múzeum kisebb átrendezés után a római emlékek bemutatásának központja marad, sőt nagy összegeket fordítunk felújítására, a romterület konzerválására. A Kiscelli Múzeum funkciói is jórésztben megmaradnak, a várostörténeti gyűjtemények kivételével, melyek a Várpalotába költöznek. A Kiscelli Múzeum a továbbiakban a képzőművészeti, építészeti anyagok gyűjteménye lesz.

A munka jelenlegi szakaszában a várpalotai kiállítások és az odaköltöző igazgatási, tudományos és segéd tudományos részlegek tudományos és műszaki előkészítése folyik. Elkészült a kiállítás forgatókönyv vázlata, mely magában foglalja a várostörténet legfontosabb eseményeit, az azt bemutató fontosabb tárgyakat és dokumentációt. Megmutatja ugyanakkor az eddigi múzeumi munkánk fogyatékoságait, egyes gyűjtemények elmaradt voltát és azt, hol szükséges a gyűjtő és feldolgozó munka fokozása, hogy a kiállítás forgatókönyve a lehetőségekhez viszonyítva a legjobban ábrázolja a főváros és a területén élt népek több ezer éves történetét.

A múzeum tudományos osztályai 1963-ban elkészítették a kiállítás tématervét. A készülő tématervet összhangba kellett hozni a készülő négykötetes „Budapest története” c. munka elvi megállapításaival és kronológiai beosztásával. E tématerv alapján készült el a forgatókönyv vázlat, mely kiállítási tér szempontjából az „E” palota földszintjére és az I. emeletre épült. A „Budapest története” kiállítás az őskortól a szocialista főváros létrejöttéig mutatja be a város történetét.

Az „E” palota földszintjén és első emeletén levő várostörténeti kiállítás mellett a királyi vár különböző feltárt részeit is bemutatjuk a közönségnek. A romterület egyes részeit rekonstruálják és ezekben interieur-szerű megoldásban keltjük életre a középkori királyi vár életét. Ezekben a termekben és a romterületen „Budavára a középkorban” című kiállítást rendezünk. Célunk az, hogy a látogató a várostörténeti kiállítás mellett hangulatában a hely történetét is megérezze és fogalmat alkothasson magának a középkori uralkodók udvari életéről, az azt kiszolgáló polgárság és udvari népek életéről. A zárt, körbejárható romterületet a földszintről lehet megközelíteni, mely magába foglalja az Albrecht pincét, a 3 dongaboltozatos helyiséget, az István tornyot, a gótikus díszterem, vagy lovagterem két szintjét, az ún. renaissance termet, a királpincét a várfallal és végül a Zsigmond kápolna alsó szintjét. A belső romterületen kívül megtekinthetők lesznek a gyilokjáró, a buzogány és a négyszögletes torony, a rondella, a várfalak közti udvarok, támpillérek is.

A várostörténeti kiállítás és a romterület mellett a főváros több pontján maradnak meg „in situ” kiállító helyek, ahol szintén a múzeum anyagait mutatjuk be. A többi kiállítás átrendezése is szükséges egyrészt az ismétlődések elkerülése; másrészt a kiállító helyek speciális jellegének kiemelése érdekében.

Az aquincumi kiállítás „Római élet Aquincumban” témában foglalná össze Pannonia Inferior központjának jelentőségét. A Március 15-e téri Földalatti múzeum a limes-vonal, az erődök, a határvédelem, a katonaság tárgyi anyagait, a Korvin Ottó utcai Táborvárosi múzeum az építkezés- és településtörténet, a Flórián téri fürdőmúzeum a gyógyhely és egészségügy, a Meggyfa utcai emlékmúzeum a mitológia és vallástörténet anyagait mutatja be az átrendezés után.

Az épületekre, a helyre vonatkozó anyagokkal érzékeltetjük a Magdolna templom és a domonkosok Miklós kolostora tornyának fennmaradt részét is.

E feladatok határozzák meg a BTM tudományos kollektívájának munkáját az elkövetkező néhány évben. A munka végzése során nem nélkülözhetjük a testvérintézmények és rokon tudományágak segítségét, mivel e nagy feladat teljesítése nemcsak a BTM, hanem magyar múzeumügy, sőt a magyar kultúra jelentős eredménye lesz.

Szerkesztő

IDŐSB ERZSÉBET KIRÁLYNÉ ÉPÍTKEZÉSEINEK
TÖRTÉNETÉHEZ

Az Anjouk építkezéseiről — általánosságban — elég sokat tudunk. I. Károly király Temesvárt építtette első magyarországi curiáját,¹ az országnak teljes birtokbavétele után pedig Visegrádra költözött. Ottani váráljai palotája 1330 táján épült.² I. Lajos 1347-ben Budára költözött, s itt is maradt 1355-ig.³ Anyja, idősb Erzsébet nem jól érezte magát Visegrádon, s királyi férje halála (1342. júl. 16.) után Óbudán kezdi berendezni saját özvegyi curiáját. 1343 elején lát munkához. Ennek első hiteles nyoma fiának, I. Lajos királynak 1343. jan. 7-én kelt pátenslevele, melyben óbudai várát, vámjaival, minden jövedelmével s bárminemű jogaival és tartozékaival kedvelt anyjának, Erzsébetnek, Magyarország királynéjának azért adományozza, hogy ott éljen, azt használja, s benne lakjék — amíg csak él, vagy ameddig kedve tartja. Oklevele záradékában megjegyzi, hogy mihelyt az lehetséggé válik, privilégialis formában is ki fogja állíttatni.⁴

Ez az oklevél záradék nem volt üres formula csupán. A király, úgy látszik, egy régóta bonyolódó helyzetet kívánt véglegesen felszámolni: az óbudai királyi várnak jogait és tartozékait az ugyancsak óbudai káptalannak e várbeli birtokjogától akarta elválasztani. Hogy pedig ez még az ő részére sem volt egyszerű feladat, bizonyítja tíz évvel később, 1353. aug. 31-én VI. Ince pápához benyújtott az a supplicatioja, melyben egy magyar püspöki bizottság kiküldését kéri az ügy elintézésére. Mivel a királyi család — írja kérvényében — familiárisaival együtt az újbudai várban lakik, s az attól nem messze fekvő óbudai vár az ugyancsak óbudai Szűz Mária-egyháznak, prépostjának és káptalanjának a tulajdona, ezért e két intézmény közelsége miatt az egyház népei sok kárt kénytelenek elszenvedni — az a kérése, hogy a kért bizottság becsülje föl a vár értékét, állapítsa meg mindazokat a birtokjogokat, amelyek a káptalant illetik meg, s jelöljön ki egy másik, az előbbivel egyenlő értékű várat vagy helyet, amelyet az egyháznak cserébe ajánlhatna fel. Ha pedig közvetítése eredménnyel járna, a pápa jóváhagyásával a bizottság a cserét is lebonyolíthatná. A pápa megjegygezvén, hogy ha

¹ *Kumorovitz L. B.*: A budai várkápolna és a Szt. Zsigmond-prépostság történetéhez (a továbbiakban: Várkápolna). Tanulmányok Budapest múltjából. (A továbbiakban: TBM) XV (1963) 114., 50. jegyzet.

² *Kumorovitz*: Várkápolna 114., 51. jegyzet.

³ *Kumorovitz*: Várkápolna, 114—115., 52—53. jegyzet.

⁴ . . . nos castrum nostrum de Veteri Buda cum tributis et omnibus suis proventibus, iuribus et pertinentiis univrsis . . . admisimus . . . excellentissime principisse domine Elyzabeth regine Hungarie genitricis nostre karissime ad manendum, conservandum et inhabitandum usque vitam suam vel quamdiu sue placuerit voluntati . . . promittentes eidem, ut quamprimun facultas ad id se obtulerit, presentes privilegialiter emanari faciemus. OL. Dl. 3551. Anjou-kori okmt. IV. 297.

a káptalan és azok, akiket a dolog érint, beleegyeznek, hajlandó teljesíteni a király kérését,⁵ s még az nap kelt parancslevelében véleményt kér az ügyben a veszprémi, a váradi és a zág-rábi püspöktől.⁶ A végleges rendezés végső soron e bulla alapján (és a káptalan kérésére⁷) 1355-ben fejeződött be, amikor I. Lajos egy világi és egyházi előkelőségekből összehívott bizottság javaslata alapján Óbudát anyja és a káptalan között megosztotta. A megosztás eredményeképpen a város déli része az özvegy királyné, északi része pedig a budai káptalan birtokába került. A piac és a rév a királynéi városban maradt.⁸ „Mivel az óbudai királyi várat a prépostok és a káptalan építették, s az óbudai várnagy ezért évente egy márkát fizetett nekik, most a vár a királyi részben lévén, az összeget tovább nem fizetik.”⁹ Az 1355-ös rendezés óta a várat az anyakirályné haláláig birtokolta, végrendeletében pedig menyére, ifjabb Erzsébet királynéra hagyományozta. Ezóta egészen a török időkig az óbudai vár a mindenkori magyar királyné birtoka.¹⁰

Helyére Szepesi Jakab országbíró 1373. aug. 24-én kelt oklevele világít rá pontosan, amikor egy házat, melyet a klarisszáknak adtak el, „... inter antiqui castris Kurchan vocati locum et curiam reginalem ac ortum lapideum adiacentem usque magnam viam et claustrum beate virginis... de Veteribuda se extendentem” helyez el.¹¹ Ezen a helyen pedig — az ásatások bizonyossága szerint — ma (Kálvin köz 2—3—4. sz.) az óbudai református templom áll.¹² Az okleveles adatok s az eddig feltárt maradványainak művészettörténeti vizsgálata arról tanúskodik, hogy a várat, illetve a király(né)j palotát a XIV. század derekán átépítették.¹³ Fügedi E. úgy véli, hogy ez a nagyarányú munka 1332 és 1373 között folyt le, mert „a Katus asszony földjéről szóló oklevelekben a föld első eladásakor a szomszédok közt a királynéi vár még nem szerepel, a második alkalommal azonban már megemlítik.”¹⁴ Az idézett 1343-as oklevélből, valamint az 1353-i supplicatio szövegéből és más adatokból azonban az átépítést határozottabban Erzsébet királyné özvegyiségének az idejére tehetjük. Ugyanis 1342-ig a királynéi curia Visegrádon volt,¹⁵ a vár birtokjogainak az óbudai káptallal való rendezéséig nagyobb építési munkálatokra itt nemigen gondolhatunk. Ezek csak az 50-es évek elején vettek erőteljesebb lendületet, s talán éppen ez az építkezése a magyarázata annak, hogy az özvegy királyné is nem Óbudáról, hanem Újbudáról fordul a pápához

⁵ Cum ipsi in castro suo de Novabuda... cum suis familiaribus commorentur, quod castrum prope aliud castrum de Veteribuda nuncupatum ad ecclesiam beate Marie de Veteribuda et eius prepositum et capitulum pertinens noscitur situatum et propter propinquitatem huiusmodi frequenter contingat gentes ipsius ecclesie nonnulla dampna pati... ipse rex super hiis conscientiam habens et volens per permutationem alterius castris seu loci eiusdem ecclesie et eius personis utilioris providere... supplicat, quantinus... episcopus dicti regni committere dignemini... in solidum, ut ipsi de valore dicti castris de Veteribuda et omni iure, quod habent ipsa ecclesia et eius possessione in eo et de alio etiam castro seu loco vel rebus et iuribus, que idem rex eis propter hoc offerre et assignare intendit et eorum utilitate et valore... se informet; et si invenerint, quod propter permutationem huiusmodi conditio eiusdem ecclesie fiat melior et utilior, huiusmodi permutationem fieri faciant eamque per se vel alium seu alios ad effectum perducant auctoritate nostra et approbent... *Bossányi A.*: Regesta supplicationum, II. Bp. 1918. 274—275. (28. reg.)

⁶ Mon. Rom. Ep. Veszpr. II. Bp. 1902. 159. — *Bártfai Szabó L.*: Óbuda egyházi intézményei a középkorban (a továbbiakban: Óbuda). Bp., 1935. 75—76. (55. reg.)

⁷ Super contractus perfectione... et nostra provisione... complenda... prepositus et capitulum maiestati nostre supplicabant. *Bártfai Szabó L.*: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002—1599-ig (a továbbiakban: Pest m.). Bp., 1938. 68.

⁸ *B. Szabó*: Pest m. 66—73. — *Fügedi E.*: Topográfia és városi fejlődés a középkori Óbudán (a továbbiakban Topográfia). TBM. XIII (1959) 22.

⁹ *B. Szabó*: Óbuda 79. — Uő: Pest m. 70. — 1555-i oklevelét I. Lajos király 1366. okt. 17-én erősítette meg. Uo. 73.

¹⁰ *Fügedi*: Topográfia 16.

¹¹ *B. Szabó*: Óbuda 88. — OL. DI. 6136.

¹² *Gerevich L.*: Kálvin köz 2—3—4. Az óbudai királynéi vár maradványai (a továbbiakban: Királynéi vár). Dercsényi D. (szerk.) Magyarország műemléki topográfiája. VI. Budapest műemlékei. II. Budapest, 1962. 373. — *Fügedi*: Topográfia 16.

¹³ *Gerevich*: Királynéi vár II. 373. — *Fügedi*: Topográfia 16.

¹⁴ *Fügedi*: Topográfia 16. — *B. Szabó*: Óbuda 66. (35. reg.) és 88. (83. reg.)

¹⁵ *Kubinyi A.*: A király és királyné kúriái a XIII. századi Budán. Arch. Ért. 89. (1962) 166. és 169.

fiával és menyével, ahol mind a hárman (egy curiában) familiárisaikkal együtt élnek, mint erről (Bossányi Á. rövidítései miatt) az 1353. évi supplicatio csak homályosan, VI. Ince pápának a veszprémi, a váradi és a zágrábi püspökhöz intézett parancslevele azonban már félreérthetetlen módon értesít.¹⁶

A XIV. század közepe mellett szólhat Gerevich Lászlónak az a megállapítása is, hogy a királyiné palota feltárt két szabadon álló falpillérének az analógiái Wrocławba vezetnek, a XIV. század derekára jellemző stílus termékei, s az Erzsébet királyné által életre hívott építőiskola stilisztikai irányát képviselik.¹⁷ Gerevich joggal tételez fel Magyarországon Erzsébet-féle építőiskolát, mert, véleményünk szerint, az anyakirálynénak, a politika mellett, az építkezés töltötte ki szinte egész özvegyi életét. Színterük az ország szívében, Óbudán és Budán van, de az ország sok más helyén is ő a mecénás. Építkezéseinek ütemére a királyi kápolnáról nemrégén közzétett tanulmányunkban mutattunk rá. Így 1347. jan. 25-én titkára, Albert, a három magyar király ünnepére búcsút kér a királyné Terebes falujában Krisztus teste tiszteletére épített templom látogatói részére. Az óbudai Szűz Mária-prépostsági templom részére maga négy ízben is folyamodik búcsúért. 1348. jún. 19-én azt írja róla, hogy maga építtette, s annyi évi búcsút kér részére, ahány püspök vesz majd részt felszentelése ünnepén. 1349. márc. 14-én azt kéri a pápától, hogy felszentelése napján teljes búcsúban részesítse az ünneplő híveket. 1349. márc. 22-én azt jelenti, hogy építését már befejezte (*construi fecit et compleri*), s búcsút kér dedicatiójára s az ünnep nyolcadára. Végül ugyanaznap azért folyamodik, hogy a felszentelésén részt vevő preláthusok is osztogathassanak búcsút. 22-én az általa és fia által a budai várban Szent Márton tiszteletére emelt, s rövidesen teljesen elkészülő királyi és királyinéi kápolna (*capellam regalem et reginalem, quam . . . in castro regali Budensi . . . iam fundari fecit et construi ad plenum*) részére kér búcsút. Ugyanaznap az általa Hatvanban Szent Márton tiszteletére, Lippán a minoriták részére és Szent Lajos tiszteletére és Esztergomban a Szent Ágoston-rendi remeték részére és Szent Anna tiszteletére épített (*construi fecit*) templomok részére folyamodik búcsúért. Supplicatióinak e sorozata minden kétséget kizáróan igazolja, hogy Erzsébet 1347 és 1349 között, tehát mindössze két és egynegyed év leforgása alatt hat templom építését fejezte be, s valamennyinek csak akkor kért búcsút, amikor azok már elkészültek, vagy befejezésük rövid idő kérdése volt. Az óbudai prépostság esetében ez az időbeli különbség körülbelül 9 hónap, a budavári Szent Márton-kápolnánál ennél kisebb lehetett.¹⁸ Utolsó búcsúkérvénye a Lajos király és hitvese által 1366-ban befejezett és Szűz Mária tiszteletére emelt budavári palotakápolna részére történt.¹⁹

További építkezési tevékenysége ennyire már nem ismeretes — valószínűleg azért, mert a Vatikáni Levéltár supplicatiós anyaga az 1366. évvel megszakad, más forrásaink pedig ebben a vonatkozásban kissé szűkszavúak. Egészen azonban nem szűnhetett meg, mert például tudjuk, hogy 1363-ban a margitszigeti premontreiek részére akart valamit építtetni (*edificia pro fratribus facere volebat . . .*), 1366-ban Szászvárosban kolostort, 1367 előtt Óbudán fürdőt (*domum balnealem . . . lapideo opere de novo constructam*), 1369-ben ugyanott árucsarnokot (*quandam domum lapideam . . . prope claustrum . . . pro statu et mansione apotecariorum . . .*), 1370-ben Verőcén és Szatmáron, 1372-ben pedig Kaproncán kolostort építtetett.²⁰ Ezek mellett az új létesítményei mellett régi alapításai később is párt-

¹⁶ *Exhibita nobis . . . pro parte . . . Ludovici regis . . . et Elizabeth matris et Elizabeth consortis regis . . . petitio continebat, quod cum ipsi in castro suo de Nova Buda . . . cum suis familiaribus commorentur . . . Mon. Rom. Ep. Vespr. II. 159.* — Véleményünket megerősíti az a körülmény is, hogy a már 1334-ben alapíttatni szándékoltt klarissza kolostor csak 1346-ban népesül be, s ezóta jelennek meg az apácák javára szóló oklevelek is. Az Anjou-korból csaknem minden évben találkoznak ilyenekkel. (A BTM regesztagyűjteménye kb. 40 darabot tart nyilván, Zsigmond kora óta pedig szinte eltűnnek.)

¹⁷ *Gerevich*: Királynéi vár II. 374.

¹⁸ *Kumorovitz L.*: Várkápolna 118—119.

¹⁹ Uo. 114.

²⁰ O. L. Dl. 5193. (Premontreiek.) — *B. Szabó*: Óbuda 34. (Szászváros.) — O. L. Dl. 5633. (Fürdő.) — O. L. Dl. 5785. (Árucsarnok.) — *B. Szabó*: Óbuda 32., 34. (Verőce, Szatmár, Kapronca.)

fogását élvezik, s időnként újabb meg újabb adományaiban részesülnek.²¹ Így 1380. ápr. 6-án kelt végrendeletéből tudjuk, hogy az óbudai Szent Péter-prépostság építkezéseire (ad opus ecclesie beati Petri apostoli de Veteribuda²²) 300, a beregszászi Szűz Mária-egyház építésére (ad opus claustris beate virginis de Lumprehzaza) 500 forintot, a lippai Szent Lajos-egyház részére pedig egy aranykelyhet adományozott azzal, hogy amennyiben hagyatékából készpénz nem maradna, azt az ezüstneműjét (vasa argentea) kell értékesíteni erre a szándékára, melyet kincstárában őriznek, mennyisége pedig körülbelül 715 márka.²³ A végrendelet ezenkívül egy — helyét tekintve eddig még nem tisztázott „felső” kápolnájáról (egyházi ruhák, kelyhek — in capella superiori) is megemlékezik, amely bizonyára a XIV. század második felében épülhetett,²⁴ és minden valószínűség szerint egyik utolsó befejezett építkezésének tekinthető a klarisszák óbudai kolostorában emelt Krisztus teste kápolnája, melyet temetkezése helyéül is szánt.²⁵ Az 1380-ban még be nem fejezettek közé kell számítanunk az aracsai monostor építését, amelyre (ad opus claustris de Aracha), ha életben már nem sikerülne befejezni, 500 forintot hagyományoz.²⁶

Természetesen ezen nagyrészt egyházi jellegű építkezései mellett állandó építő, átalakító és karbantartó munka folytathatott curiájában: az óbudai várban és tartozékaiban.

A végrendelet záró részében a királyné fia védelmébe ajánlja servitorait: ne hallgasson semmiféle ellenük irányuló rágalmazásra, mert Istentől kapott bölcsessége birtokában mindig jól tudta, mit kell cselekednie, familiárisai közül kit milyen tisztséggel kell megbízni; s akiben megbízott, érdemeseknek is bizonyultak bizalmára.²⁷ Érdekes, hogy leginkább kincstárnokát félti, aki — szolgálatában — bizonyára sok ellenséget szerzett magának.²⁸ Ez érthető is: a királyné curiájának ő volt egyik legfontosabb embere, főleg neki kellett az udvartartás anyagi bázisát biztosítani, s úrnője rendkívüli kiadásairól, mint amilyenek például a nagyarányú építkezések is voltak, pénzügyi fedezetről gondoskodnia.

A végrendelet említett mondatának olvasásakor önként felmerül az a kérdés is, hogy a királyné maga vezette-e építkezéseit, s kik voltak építései, szakemberei. Bár végrendelete udvarának a személyi összetételébe is bepillantást nyújt, az ott szereplők között nem találkozzunk ilyennel.²⁹

Ma már tudjuk, hogy I. Lajos király egyik budai építészé a lapicida, murator stb. néven emlegetett János mester volt.³⁰ Korábbi szakirodalmunk a XIV. század 60–70-es éveiben tartotta nyilván, nekünk azonban sikerült működését több mint egy évtizeddel hátrább hozni.³¹ Esetében az az érdekes, hogy Buda város tekintélyes polgára és nem a királyi curia familiárisa.³² Ez a körülmény irányította figyelmünket arra, hogy Erzsébet ar. y. királyné építkezéseiben érdekelt mestereit is ne udvara familiárisai, hanem a polgárság körében ke-

²¹ *Bossányi*: i. m. II. passim. — *B. Szabó*: Óbuda passim.

²² Az óbudai Szent Péter-prépostságra vonatkozó XV. és XVI. századi adatokra egy későbbi alkalommal még visszatérünk.

²³ O. L. Dl. 6692. — *Fejér*: CD. IX. 5. 400. s. k. — *B. Szabó*: Óbuda 90. (89. reg.)

²⁴ *Jankovich M.*: Buda-környék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye. Budapest Régiségei XIX. (1959) 77–78.

²⁵ Primo et principaliter sepulturam elegimus in capella Corporis Christi in claustris beate virginis de Veteribuda... habita...

²⁶ Item ad opus claustris de Aracha, si vita nobis comite perfici non poterit...

²⁷ Item petimus... regem nostrum filium amantissimum, imo committimus, ut servitores nostros quoslibet, in quibuscunque nostris servitiis constitutos, specialiter thesaurarium nostros ad oblocutionem et sinistram informationem quorumcunque impedire ac molestare non velit eo, quod ex prudentia per altissimum nobis concessa scivimus quid fuit faciendum et quos ex nostris familiaribus in officio nostro quocunque constituimus, quia fidelia et grata nobis exhibuerunt servitia, nec etiam ipse dominus rex honorem eorum nostrorum familiarium, qui merentur, ab eisdem velit auferre.

²⁸ Ld. a 27. jegyzet.

²⁹ Udvarára vonatkozólag olv.: *Dabrowski, J.*: Elzbieta Lokietkówna. Rozprawy Akademii umiejtnosci. Wydzias Historycznofilozoficzny. Ser. II. Tom. XXXII. Krakow 1914. 315–322. *Dabrowski* adatait kiegészítettük s más témával kapcsolatban közzé is óhajtjuk még tenni.

³⁰ *Kumorovitz*: Várkápolna 138., 72., 74., 75. és 76. jegyzet.

³¹ Uo. 118.

³² magister Iohannes murator ventrosus concivis noster. Uo. 72. jegyzet.

In nomine domini Amen
 Nos Henricus comes palatinus et comes
 palatinus in rebus pro parte
 et dicitur filius sui ab eadem parte
 penes fundum eius ipsius magistri
 hincius que dicitur pila...
 immo placet...
 pona...
 tu...
 magister...
 eius...
 dicitur...
 hinc...
 ad...
 domini...
 loco...

1. Az óbudai káptalan 1374. évi oklevelé.

ressük. S ötletünk hasznosnak bizonyult, mert úgy érezzük, hogy legalább egyik mesterét az óbudai polgárok között meg is találtuk. Nevét a budai káptalan 1374. máj. 12-én kelt egyik privilégialisa örököltette meg. Az oklevél kivonatát 1935-ben B. Szabó L. már kiadta, de csonkán s a mestert, tévesen, Erzsébet királyné „birtokai gondviselőjének” minősítette,³³ a Budapesti Történeti Múzeum regesztagyűjteményében pedig „sáfár”-ként szerepel,³⁴ azért fontossága, s elemzésünk ellenőrizhetősége céljából, e helyütt, teljes szövegében adjuk. Ez pedig a következő:

Capitulum Budensis ecclesie omnibus Christi fidelibus presens scriptum inspecturis salutem in domino sempiternam. Ad universorum, tam presentium, quam futurorum notitiam harum serie volumus pervenire, quod honesta domina relicta condam magistri Corradi procuratoris operum domine nostre regine senioris, civis Veterisbudensis, cum Iohanne filio suo puero, cuius onus ad infrascripta penitus ad se assumpsit, coram nobis comparendo est confessa, quod licet inter ipsam et dictum filium suum ab una, parte vero ex altera religiosas dominas sanctimoniales claustrum de Veteribuda predicta in facto cuiusdam particule terre penes fundum curie ipsius magistri Corradi ex parte dicti claustrum existentis, in facie cuius nunc stabulum et foliatum pro operariis cum sepibus haberentur, que a maiori platea iuxta portam curie prefati Corradi uxoris et filii eiusdem per sepes eiusdem curie usque ad minorem plateam retro tenderet, habens in latitudine vigintiquatuor, in longitudine autem trigintatres cubitorum seu ulnarum spacia, contentiose litis materia fuerit exorta; tamen ipsa et dictus Iohannes filius suus, tum cognito iure ipsius claustrum in hac parte, tum etiam per formam pacis ordinantibus et componentibus venerabili patre dominis Demetrio episcopo Transilvano, Iohanne preposito Budensi, prelato nostro, magnificis viris: Nicolao filio Nicolai iudice curie dicte domine regine, magistro Nicolao filio Ladislai castellano Veterisbude et aliis probis viris ipsam terre particulam, si etiam ius habuisset in eadem, eidem claustrum et dominabus perpetuo remisisset, imo remisit et resignavit predicta domina sua et dicti filii sui in personis coram nobis, renuntians omni iuri, si quod habuissent vel haberent in futurum in terra prenotata; litteras etiam suas, si quas in facto ipsius terre haberent quoad quantitatem terre prefate, cassas reliquit et inanes domina prenotata. In cuius rei memoriam perpetuamque firmitatem presentes litteras nostras privilegiales sigillique nostri munimine roboratas alphabeto intercisas ad petitionem partium duximus concedendas. Datum per manus discreti viri magistri Nicolai lectoris ecclesie nostre secundo die festi ascensionis domini, anno eiusdem millesimo CCC^{mo} LXX^{mo} quarto; presentibus viris discretis magistris: Andrea cantore, Nicolao custode, Emerico, Ladislao, Michaele, Iohanne ac aliis canonicis in eadem ecclesia nostra deo devote famulantibus.

Tartalmát, szigorúan a lényegre szorítkozva, a következőkben foglalhatjuk össze: Az idősb királyné-asszony épületfelügyelőjének (építésvezetőjének): Corradus mester óbudai polgárnak az özvegye kiskorú fiával: Jánossal a budai káptalan előtt megjelenvén bevallás formájában kijelentette, hogy — bár köztük és az óbudai kolostor apácái között curiája telkének a rendház felé eső szélén (mintegy) 33 öl hosszú és 24 öl széles s a nagy(obbik) utcától curiájuk kapuja mellett a kerítés mentén hátrafelé egészen a kis(ebbik) utcáig húzódó földdarabkáért, amelyen (még) most (is) munkások részére elkerített szállás és (lomb)sátor áll — pereskedés támadt; azonban egyrészt azért, mert maguk is felismerték az apácáknak e területhez való jogát, másrészt pedig Demeter erdélyi püspöknek, János budai prépostnak, Miklós fia Miklósnak, az anyakirályné udvarbírájának, László fia Miklós mester óbudai várnagynak és más tekintélyes férfiaknak a békéltető közvetítésére — lemondván benne rejlő minden jogukról és érvénytelennek nyilvánítva reá vonatkozó minden korábbi oklevelüket — (ezt a földdarabkát) a saját és fia nevében átengedte a kolostornak és apácáinak.

³³ „Az (ó)budai káptalan Konrád mesternek, Erzsébet királyné birtokai gondviselőjének özvegye és fia János azon házhelyet, amely miatt a klarisszákkal pereskedtek..., átengedi az apácáknak.” B. Szabó: Óbuda 88—89.

³⁴ BTM. Nagyméretű cs. 1244—1451. (O.L. Dl. 6213. 1374. máj. 12.)

Ha csupán a saját használatunkra gyűjtött regesztáról volna szó, sorainkat — kétségek hiányában — vele be is fejezhetnők. Azonban nyilvánossá tétele szempontjából nem ilyen egyszerű a dolog, mert, mint már jeleztük, oklevelünk korábbi magyarázói Erzsébet anyakirályné „birtokai gondviselőjét”, illetve óbudai curiája „sáfárját” látták Corradus mesterben. Ha pedig, mint hisszük, valóban Erzsébet királynénak az építkezéseivel kapcsolatba hozható (egyik) mesterére bukkantunk a káptalannak ebben az oklevelében, az adat egyedüli volta, valamint régészeti és (művészet)történeti jelentősége miatt, értelmezésünket — több vonatkozásban is szilárdabb alapokra kell fektetnünk.

Legfontosabb közülük az oklevél második mondatában olvasható három szónak, a „magistri . . . procuratoris operum”-nak, különösen pedig az utolsónak: az „operum”-nak oklevelünkbeli jelentéstartalmának a megállapítása.

(1.) Forcellini Lexicona szerint az *opus* (n.), mű, alkotás, elsődlegesen bármilyen munkának, cselekvésnek a (szellemi, erkölcsi vagy fizikai) végterméke, s mint ilyen különbözik az *opera*-tól (f.), amely magát a tevékenységet, akciót jelenti, melynek eredménye az *opus*, a mű vagy műalkotás. De jelentheti mind a kettőt is. Majd így folytatja: „Opus usurpatur de quocunque aedificio”, vagyis az *opus* szó bármilyen építményt, épületet (is) jelenthet.³⁵

Ennek a szónak a római építészet forrásaiban való használatát A. W. Buren dolgozta fel, és foglalta össze jól áttekinthető formában.³⁶ Szerinte az *opus* 1. egy épületre, mint teljes egészére, vagy 2. egy épület valamely homogén részére vonatkozik, tehát nem építési módot, technikát, hanem mindig kész objektumot jelent, s azért konkrét és nem absztrakt fogalmat takar. Különösen Vitruvius kedveli.³⁷ Nála több mint 160 esetben fordul elő, s még mellékjelentésében, jelzővel ellátva (pl. *opus terrenum*, *opus ordine structum*, *opus figlinum*), vagy többes számú alakjában (pl. *intestina opera*, *corinthiorum et ionicorum operum*, *signinis operibus*), valamint az *ex* és az *in* praepositívóval összekapcsolva (pl. *ex intestino opere* aut *albario*, *ex opere signino*; *in opere*) is mindig kész művet, építményt, épületet jelöl.³⁸ Frontinus³⁹ csak abban tér el Vitruviustól, hogy az *opus* mellett nem használja az *ex* praepositívót, hanem csak a pusztá ablativust (pl. *opere arcuato*, *opere subterraneo*, *opere supra terram*), mint más konkrét tartalmú kifejezésekkel kapcsolatos konstrukciót.⁴⁰ Nála az *opera publica*: középületek és nem közmunkák.⁴¹ Később azonban a kifejezés tartalma ilyen értelemben is bővül (pl. *opus metallicum*, bányákban végeztetett kényszermunka⁴²). A római kori epigraphiában sem más a helyzet, avval a különbséggel, hogy ott az *opus*-nak genitivusszal való összekapcsolása a körülírás, a jellemzés céljait szolgálja (pl. *opus theatri*, *opus quadrigae*, *opus cochliae*).⁴³

Az építészet köréből kilépve az *opus* szó a vele kapcsolatos birodalmi jogszabályokban is helyet kap, például a Digestában az „operis novi nuntiatio” intézményében,⁴⁴ melynél fogva bárki vétót emelhet (*opus novum nuntio*⁴⁵) a mások által megkezdett építkezés ellen, hogy vele a számára károsnak mutakozó munka folytatását vagy befejezését megakadályozza.

³⁵ Forcellini, E.: Totius latinitatis lexicon. s. v. Opus.

³⁶ Paulys Real-Encyclopedie der classischen Altertumswissenschaft (a továbbiakban: Real-Encyclopedie). 35. (1939) 819. col. s. v. Opus.

³⁷ Vitruvius Pollio veronai származású római építész-író. Caesar és Augustus idejében „De architectura libri decem” c. (s Augustus császárnak ajánlott) műszaki jellegű művét i. e. 16. és 13. között írta. (Ókori Lexicon s. v. Vitruvius.)

³⁸ Real-Encyclopedie i. köt. 820. col. — Buren szerint az *opus spicatum*-, *quadratum*-féle formának a régészetben való használata nem ajánlatos. (Uo. 823. col.)

³⁹ Frontinus, Sextus Iulius (40—105. k.). Híres munkája: Liber de aquis (aquae ductibus) urbis Romae. (70-ben praetor urbanus, 75 és 78 között Britanniában és Germániában harcol, 97-ben curator aquarum.) (Ókori Lexicon s. v. Frontinus.)

⁴⁰ Real-Encyclopedie i. köt. 820. col.

⁴¹ Uo. 826. col.

⁴² Uo. 828. col.

⁴³ Uo. 820. col.

⁴⁴ Uo. 558. col. A. Berger.

⁴⁵ Uo. 565. col.

Mint a kulturális élet minden vonatkozásában, e részben is az ókor örökségét veszi át a középkor, s fejleszti tovább az opust is a saját igényeinek megfelelően. Variánsait és kombinációit illetően csupán csak Du Cange és Forcellini idevágó szótári nagy anyagára utalunk.⁴⁶

Nyugati és déli kulturális kapcsolataink ismeretében számunkra sem lehet meglepő, hogy középkori okleveleinkben, elbeszélő forrásainkban és humanistáink műveiben az opus szónak csaknem minden római és középkori nyugati és déli formáját megtaláljuk.

Az opera (f.) a mondatban kapható szerepe szerint a magyar középkori latinságban is cselekvést, igyekezetet, gondot stb. jelent.⁴⁷

Szándékának a véghezvitelét, megvalósítását fejezi ki Ottó ispán az opus szóval 1061-i alapítólevelében.⁴⁸ A pium opus⁴⁹ az opera probitatis⁵⁰ és misericordiae,⁵¹ az operibus habundare,⁵² az ember jócselekedeteit jelentik a forrásokban,⁵³ de megfelelő jelző kíséretében vagy alkalmas mondatszerkesztésben az opus (opera) jelentheti az erkölcsileg rosszakat is.⁵⁴ Lehet azonban az opus a haszon vagy szükséglet kifejezője, és jelentheti a szellemi munka eredményét, például egy költeményt⁵⁵ vagy könyvet.⁵⁶

Elég gyakran találkozunk középkori forrásainkban az opus szóval mint bármilyen fizikai munkának vagy (más kifejezéssel összekapcsolva) egy pontosan körülírt szolgáló munkának a megjelölésével is. Így például Kálmán törvénye (70. c.) szerint a mások földjén dolgozó szabadok munkaváltság címén (pro opere) semmit sem fizetnek,⁵⁷ a veszprémvölgyi apácák (a Kálmán kori latin szöveg szerint) egy prédiomot ad opus pecudum, állattenyésztés céljaira kaptak első királyunktól,⁵⁸ Acha királyi „nemes” jobbágy (1116–1131) pedig egy

⁴⁶ Ld. a 35. jegyzetet. — *Du Cange* (3. kiad.) s. v. Opus. — Ld. még: Művészettörténeti ABC. (Szerk. Molnár A., Németh L., Voit P. Bp., 1961.) 317–318. (Az Opus szónak 23 jelzős variánsát adja.) Az „opus” és variánsai a Bibliában sem hiányoznak. Legváltozatosabb a Liber Generis 1–3. c-ban fordulnak elő.

⁴⁷ Mint például Szilágyi Erzsébetnek az esztergomvári Szt. István-egyház kanonokjaihoz 1480. márc. 9-én intézett parancslevelében, aki meghagyja nekik, hogy egy ügyében „diligentiam... et operam adhibendo” haladéktalanul járjanak el. *Anyos L.*: Szilágyi Erzsébet oklevelei. Levéltári Közl. 6. (1927) 225.

⁴⁸ „...qualiter hoc... inchoaverim et opere compleverim, audiant omnes Christiani. *Kumorovitz L. B.*: A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből. („Pest” legkorábbi említése.) TBM. XVI. (1962) 53. — Operedesiderato completiv. Mon. eccl. Strig. I. 142. (1193.)

⁴⁹ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* (a továbbiakban: SRH). Ed. *E. Szentpétery*. I. Bp., 1937. 317. (Óbudai prépostság.)

⁵⁰ *Fejér*: CD. VII. 5. 277. — *Kumorovitz L. B.*: A magyar pecséthasználat története a középkorban. (A gödöllői prem. gimn. Évkönyve az 1942–1944. isk. évről.) (Kny. is.) 337. (59). 252. jegyzet.

⁵¹ *Szentpétery*: SRH. II. (1938.) 496. (Gellért-legendá.)

⁵² Mon. eccl. Strig. I. 592. (1272.)

⁵³ Pl. egy 1259-ből való osztrák hercegi oklevélben: exuti carnis ergastulo et digni inveniantur in opere et eorum discreta et laudabilis vita... fidem faciat... Urkundenbuch zur Geschichte der Babenberger in Österreich (a továbbiakban: Urkundenbuch). Vorb. O. Mitis, bearb. von H. Fichtenau u. E. Zöllner. II. Wien 1955. 325.

⁵⁴ *Szentpétery*: SRH. II. 606. (Chron. Rhyth. Sitticens.)

⁵⁵ Pl.: ad opus sui (*Szentpétery*: SRH. II. 409.) (Leg. S. Steph. minor.), ad opus et usum fratrum [TBM. XV (1963) 136. 57. jegyzet], Opus lamentabile incipio tractare, Tartharorum opera volens enodare... (*Szentpétery*: SRH. II. 606.)

⁵⁶ Consummatum fuit hoc opus in civitate Pysana a. d. 1338... *Ipolyi A.*: A pozsonyi káptalan XIV. századi könyvtára. Új Magy. Muz. 6. (1856) 181; Iuris canonici opus. Uo. 180.

⁵⁷ *Liberi*... pro libertate tantum denarios dent, non alios etiam denarios insuper pro opere aliquo dare cogantur. *Závodszy L.*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp., 1904. (70. c.) — De castellanis autem tam pro opere quam pro libertate denarii accipiantur. (Uo. 194. 71. c.)

⁵⁸ *Czebe Gy.*: A veszprémvölgyi oklevél görög szövege. Bp., 1916. 8. — *Szabó I.*: (a 110. jegyzetben i. m.) 39., 142. jegyzet.

Mulund nevű emberét ad opus mansionarii („szelléri vagy majorsági?”⁵⁹) szolgálatra adományozta a pannonhalmi monostornak. Kétszáz évvel később, 1335. márc. 26-i (kamara-bérleti) oklevélben I. Károly király arra kötelezte Hyppolitus mester árvai várnagyot és körmöci kamarája ispánját, hogy mindazokon a napokon, amikor ott pénzt vernek (quolibet... die operis camere nostre), a szerződésben előírt összegben felül még egy-egy fél-fertót fizessen tárnokmesterének,⁶⁰ 1338. márc. 29-én pedig azt írja elő a szomolnoki kamaraispánnak, hogy a pénzverő eszközöket és a felhasználandó fémet az esztergomi érsek és a tárnokmester pecsétjével lezárt (két) ládában őriztesse, melyeket csak képviselőiknek a jelenlétében szabad fölnyitnia, vagy pénzt veretnie (opera monetarum exerceri).⁶¹ Mind a két esetben tehát az *opus* szó a pénzverés műveletének a kifejezésére szolgál.

Werbőczynél szintén érdekes helyen, az erdő becslésénél találkozunk az *opus* szó használatával. Az I. 133. c. 2. §-ában azt írja, hogy a nagyobb, a fejszés makkos erdőt, amelyet vágásra és vadászatra használnak, és amely bárminő építészeti célra alkalmas (pro quolibet opere et artificio valens), ekealjnyént 50 márkára kell becsülni.⁶² Hogy itt valóban épület-fáról van szó, következik a 33. §-ból, amely a közönséges, egyszerűbb feldolgozásra alkalmas (pro communi opere... valentis) úgynevezett eresztvény erdő árának megállapításáról szól.⁶³

Az épület (és építés) fogalmának ezekben a kifejezésekben érezhető összefonódására még világosabb példát nyújt ugyancsak Werbőczy, amikor arról tájékoztat, miképpen kell egy birtok felosztásakor megállapítani a kőből épült atyai ház értékét. Ha a ház „kőből vagy téglából van, vagy ha másként költséges építkezéssel készült (ubi autem domus... paterna lapidea aut latericia vel aliter sumptuoso aedificio constructa fabricataque fuerit), és becslése akkora volna, hogy az ilyen fekvő jószágok közös jövedelméből ahhoz hasonló házakat nem építhetnének olyannyira, hogy még csak egyetlenegy sem épülhetne egykönnyen: akkor az ilyen esetben az apai háznak becslését és árát kőfaragó, kőműves és ács mesterek (una cum magistris lapidariis ac muratoribus et fabris lignariis) közbejöttével bírói kiküldött által lelkiismeretesen meg kell állapítani... és annyifelé osztani, ahány a testvér; a legifjabbik fiú vagy testvér a reá eső részhez ingyen jut (1. §.). De köteles a többi testvér részét... a becslés szerint... megfizetni — abban az esetben, ha a legifjabbik testvér kiskorú, mert különben ilyen költséges épületben egyenlően kell a testvéreknek osztozniuk (nam in tali sumptuoso aedificio aequalis fieri debet inter fratres divisio).”⁶⁴ Werbőczy e részben az *opus* helyett, de annak a jelentésében az aedificium szót használja, valószínűleg azért, mert jogi szempontból, öröklés és adásvétel tárgyát képező lakóházakról és nem intézmények monumentális épületeiről értekezik. Az utóbbiakhoz illőbb a régi stílus *opus*

⁵⁹ Pannonhalmi rendtörténet I. 595., 243. — Hogy az ilyen kifejezéseket hogyan fordítsuk, hasznos útmutatást nyújt Acha oklevelének idevágó passzusa: Tradidi... quatuor hominum capita simul cum vinea et molendino, scilicet Buzd ad eandem vineam excolendam et Sciphed ad molendinum cum sua uxore et Mulund ad opus mansionarii... A vineam excolendam helyett ad opus vinee, az ad molendinum helyett pedig ad opus molendini is állhatna.

⁶⁰ *Szekfü Gy.*: Oklevelek I. Károly pénzverési reformjához. Történelmi Tár. Új folyam XII. (1911) 11.

⁶¹ Uo.

⁶² Werbőczy István Hármaskönyve. Ford. *Kolosvári S. és Óvári K.* Budapest, 1897. (A továbbiakban: Hármaskv.) 218—219.

⁶³ Uo. — A 29. §-ból idézett passzusnak *Kolosvári—Óvári-féle fordítása*: „mely bárminő munkára és mesterségre alkalmas” — szerintünk nem eléggé kifejező.

⁶⁴ Hármaskv. 108—109. (41. cím.) Vö. 106—109. (40. cím.)

szava,⁶⁵ mely humanista írőinknál (kik Mátyás király jóvoltából Verulinus „De architectura” című munkáját is olvashatták),⁶⁶ állandósult.

A bemutatott Werbőczy-féle adatokból is kiérezhető, hogy az *opus* (és *aedificium*) építészeti vonatkozásban a munka mellett már az eredményre, a műre is utal, tehát konkrét tartalma van. Így van ez korábbi adataink esetében is. Ha tehát a legendában azt olvassuk, hogy I. István királyunk egyházépítő buzgalmának a híre (*bone voluntatis et operis fama, quam in edificandis ecclesiis . . . exercuit*) messze földre eljutott,⁶⁷ vagy hogy Gellért püspök a marosvári Szent György-monostor építésére (*ad opus . . . sancti Georgii martiris*) 1000 márkát adott, akkor egyszerre az építésre és az épületre is gondolunk.⁶⁸ Mégis a szó alapjelentése az ilyen esetekben is az építés, hiszen a templom még nem készült el. A Képeskrónika szerint Szent István, mivel Óbudán nem talált egyházat (*non invenisset aliquod pium opus, in quo possit laudari Creator omnium*), ezért Szent Péter és Pál apostol tiszteletére elkezdett ilyet építtetni, de ezt a nagy művet életében már nem tudta befejezni (*illud grande opus inceptum . . . non potuisset consummari*).⁶⁹ De van beszédesebb adatunk is. II. Géza királyunk 1145-ben a Bikács-nembeli „magnus” Bikachnak a királyi udvarnoki Madocsa földön helyet (*locum*) adományoz „*pro construendo ibidem monasterio*” — azzal az ígérettel, hogy ha a monostor fölépül, a szerzeteseket újabb adományban fogja részesíteni. S amikor egy idő múlva Bikács jelentette, hogy az általa alapított Szent Miklós kolostor kőből épülő része embernői magasságát már elérte: „*monasterium . . . in lapideo opere usque ad altitudinem unius hominis stature se iam erexisse a terra nobis affirmasset*”, a király ígéretét teljesíti, s a tolnai várhoz tartozó Kormó földet és Egyed udvarnok földjét (más földekkel együtt) adományozza a monostornak, leírt határok között. A határleírás egyik mondata egy halászó helyet is említ, melyet Szent István adott a veszprémvölgyi apácáknak építkezési költségeiknek (*ad opus*) fedezésére.⁷⁰ A XIII. század 70-es éveiben Beszter fia Demeter, a ferencesek margitszigeti egyházának az építésére (*ad opus ecclesie fratrum minorum in Insulam*) tett adományt végrendeletében.⁷¹ Ilyen értelemben végrendelezik 1380. ápr. 6-án id. Erzsébet királyné az aracsai és beregszászi monostor s az óbudai Szent Péter-egyház építésére (*ad opus claustrum . . . de Lumprehaza . . . , de Aracha, ad opus ecclesie beati Petri . . . de Weteribuda*) hagyományozván 500—500, illetve 300 aranyforintot.⁷² Hogy ezen építkezései folyamatban vannak, bizonyítja az arachai monostorral kapcsolatos az a megjegyzése, hogy hagyatéka csak arra az esetre szól, ha az építés az ő életében már nem fejeződhetné be (*si vita nobis comite perfici non poterit*). Az építkezésre, erősítési

⁶⁵ Bár azt is ismeri s a templomoknak, váraknak, monostoroknak stb. is adja a becsűjét. Uo. 216. (133. cím.)

⁶⁶ Bonfini Verulinus „De architectura” c. művének (latin fordításához (Mátyás királynak ajánlott) előszavában írja: „. . . Bandinus . . . Antonii Averulani (l) civis Florentini opus mirabile de architectura nuper ad Maiestatem Vestram attulerit . . . quod e vernacula lingua in Latinam quam primum traducendam curasti . . . In qua quidem traductione, ne opus vilescat . . . , ego autem in traducendo hoc utar temperamento, quod dilucidati simul et latinitati satisfacere curabo . . .” *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia ex scriptis ab Eugenio Abel relictis . . . ed. St. Hegedüs*. Budapest, 1903. 58.

⁶⁷ *Szentpétery*: SRH. II. 386. (Leg. S. Stephani regis. Római és konstantinápolyi építkezések.)

⁶⁸ Uo. II. 498. (Gellért-legendá.)

⁶⁹ Uo. I. 35.

⁷⁰ . . . in fluvio Danubii est captura usonum et aliorum piscium, quam sanctus rex Stephanus dedit et donavit portum Madocsa, quod tonya vocatur cum descensu ad piscationem usonum ad opus monialium sancte Marie servientium in valle Vesprimiensi degentibus. Fejér: CD. II 120. — O. L. Dl. 14. — Az oklevél mai formájában az eredeti alapján a XIII. és XIV. század fordulóján készült átdolgozás, az *opus*-ra vonatkozó adatai azonban a XII. századra szóló érvénnyel elfogadhatók. *Fejérpataky L.*: A királyi kancellária az Árpádok korában. Budapest, 1885. 20., 90. — *Szentpétery I.*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. (A továbbiakban: Krit. jegyz.) I. Budapest, 1923. 25. (71. reg.) Az oklevélben olvasható határleírás szövegének eredetije a XIII. század 80-as éveiből való. (Kubinyi A. szíves közlése.)

⁷¹ *Gárdonyi A.*: Budapest történetének okleveles emlékei (a továbbiakban: Budapest). I. Budapest, 1936. 120.

⁷² O. L. Dl. 6692. — L. a 23. jegyzetet.

munkálatokra utalnak a városi privilégiumokban olvasható ilyen kifejezések is, mint: ad opus muri, operum perficiendorum, ad opus seu fabricam . . . civitatis,⁷³ vagy ad opus castri Budensis IV. László 1276. évi oklevelében.⁷⁴ Ilyenek még: opere sumptuoso et dulchro fecerat inchoari⁷⁵ (IV. Béla), de opere pretioso⁷⁶ (1277.), opere multum sumptuoso fecit et compleri⁷⁷ (1349.), basilica edificiis opereque atque artificio superbo . . . fuit erecta.⁷⁸

Forrásainkból azonban összeállítható az építészettörténeti adatoknak olyan csoportja is, amelyben az „opus” már egy egész, vagy részépületre vonatkozik. Szent István például Fehérvárt Szűz Mária tiszteletére templomot emelt és szentélyébe (in opus sanctuarii) gyöngyökkel kirakott ereklyetartókat helyzetetett el.⁷⁹ Anonymus szerint Attila a rómaiaknak Pannóniából való kiűzetése után a Duna mellett, Budafelhívíz fölött rendezte be székhelyét oly formán, hogy az ott talált régi épületeket (omnia antiqua opera) helyreállíttatta és fallal vétette körül: így alapította meg Budavárát, Ecilburgot.⁸⁰ 1287-ben János lapicida vállalkozott a gyulafehérvári Szent Mihály-egyház újjáépítésére és kibővítésére (incipiens ab antiquo opere et concementans ipso antiquo operi . . . in ea altitudine, in qua murus . . . ecclesie super dictum perantiquum opus extitit elevatus . . .), krakkói Syfridus ácsmester és társai pedig 1291-ben kötöttek szerződést az erdélyi püspökkel a tetőzet elkészítésére (super totali ligneo opere seu tegumento).⁸¹ 1301. jan. 15-én Ágnes királyné „tam in opere ligneo, quam murato” Soproni István mesterre bízta az óbudai királyi palota gondozását, karbantartását.⁸² A XIV. század 30—40-es éveiben Telegdi Csanád esztergomi érsek (1330—1349)⁸³ a Szent Adalbert-székesegyház szentélyének restaurálását kezdte el (sanctuarium . . . sectis lapidibus et dolatis ac curiosis celaturis, columpnis, duris basibus et epistiliis merifice fabricatis arte lathomica et cum gloriosa testitudine inchoavit), majd a megkezdett művet (inchoatum opus cum fenestris vitreis decorando et exterius propugnacula faciando, necnon totam ecclesiam tegendo) gyorsan és szerencsésen be is fejezte.⁸⁴ 1367-ben Erzsébet anyakirályné adományozza kőből épült óbudai új fürdőházát (domum . . . balnealem lapideo opere . . . de novo constructam) a klarisszáknak.⁸⁵ 1381. márc. 26-án Márton kanizsai bíró és Péter plébános (falujuk képviselőjében) az óbudai apácáknak adják el 100 forintért a Gyekentou nevű csongrád megyei birtokot, hogy legyen pénzük templomuk renoválására (pro . . . reformatione operis ecclesie beate virginis).⁸⁶ S végül önmagáért beszél a budavári királyi palota egyik termének Gerlach által (1573—1578) feljegyzett ez a felirata: WLADISLAVI REGIS HOC EST MAGNIFICUM OPUS,⁸⁷ melyet valamelyik humanistának szerkesztett, kiknek az írásában az opus szónak a használata már magától értetődő dolog.⁸⁸

⁷³ Mályusz E.: Zsigmond kori Oklevéltár. II. 1. Budapest, 1956. 452. (3767. reg. Debrecen.) — 456. (3792. reg. Somorja.) — 459. (3808. reg. Eperjes.)

⁷⁴ Gárdonyi: Budapest I. 157.

⁷⁵ Szentpétery: SRH. I. 469. (Az esztergomi ferencesek temploma.)

⁷⁶ Mon. eccl. Strig. II. 71. (. . . quos cyphos volo vendi, cum sint de opere pretioso. László mester esztergomi prépost végrendelete.)

⁷⁷ Bossányi: i. m. I. 201. (491. reg.) Erzsébet királyné, 1349. márc. 22. Óbudai Szűz Mária prépostsági templom.

⁷⁸ Írja Ranzanus (1475—1478) az óbudai Szűz Mária prépostsági templomról. B. Szabó: Óbuda 71.

⁷⁹ Szentpétery: SRH. II. 396.

⁸⁰ Uo. I. 35.

⁸¹ Zerich T.: A károlyfehérvári székesegyház. Magyar Sion 1 (1863) 270., 271.

⁸² Gárdonyi: Budapest I. 351.

⁸³ Mon. eccl. Strig. III. XVIII.

⁸⁴ Uo. XX. — Szentpétery: SRH. I. 492—493.

⁸⁵ OL. Dl. 5633.

⁸⁶ OL. Dl. 6766.

⁸⁷ Stephan Gerlachs des Aelteren Tagebuch. . . Frankfurt am Mayn, 1674. Szalay L.: Adalékok a Magyar Nemzet történetéhez a XVI. században. Pest, 1861. 209—226.

⁸⁸ Például Bonfininál. L. a 66. jegyzetet.

Végül meg kell még említenünk, hogy az elkezdett vagy befejezett építkezésre, épületre, vagy más művészeti alkotásra vonatkoznak a „remekmű” értelmében használt magasztaló kifejezések is, mint: opere mirifico facta,⁸⁹ opere mirifico construere cepit,⁹⁰ mirifici operis,⁹¹ mirifici operis structura⁹² stb.

Csak természetes, hogy szavunkat és kombinációit a XVI. századi magyar nyelvű írásság is átvette. 1557. szept. 26-án például Sombory Gergely Nádasdy Tamás sevitora azt jelenti urának Lékáról, hogy „az kőmiesek igen mielnek”,⁹³ okt. 17-én azt igéri, hogy „az kőmiről . . . bőeben” ír majd,⁹⁴ okt. 10-én „az várbeli mirül” azt írja, hogy „immár az kőmiesek az rakást felrakták . . . , az árkosát csinálják és boldozzák”,⁹⁵ 1558. jún. 2-án pedig: „Mostan az szántás dolga és az szőlő mi dolga vagon előttem . . .”⁹⁶ Gyulaffy László 1578. ápr. 23-i végrendeletében pedig a feleségére hagy 100 gira ezüstöt, „mely 100 gira ezüst kész mivben vagon”.⁹⁷

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy 1374-i oklevelünkben az opus szó épületet vagy építkezést jelent, nem pedig birtokot.⁹⁸

(2.) Procurare a szótárakban a. m. valamire, más megbízásából, annak nevében felügyelni, azt igazgatni . . . , általában: felügyelni (kezeln), igazgatni, kormányozni; valaminek gondját viselni stb. A procurator pedig: gondoskodó, gondviselő, más ügyeinek igazgatója, helyettes, képviselő, biztos stb. A két szónak a középkori latinságban használatos főbb variánsait Du Cange-nál találjuk.⁹⁹ Hinkmár reimsi érsek De ordine palatii c. művében (882) azt írja, hogy a királynak (rex) például már a nevéből következik elsődleges feladata, az ti., hogy alattvalóinak kormányzásáról gondoskodják (ut subiectis omnibus rectoris officium procurat).¹⁰⁰ Munkáját pedig azzal fejezi be, hogy ő már senkit sem ismer azok közül, akik az ő fiatal éveiben a palatiumban szolgáltak: mostanában csak leszármazóik tevékenykednek ott; ezeket arra inti, legyen gondjuk, hogy atyáik egykori helyét és hivatalát méltó módon töltsék be (ipsi vero procurant . . . quatenus patrum loca et officia suppleant).¹⁰¹ Nálunk e szónak legkorábbi nyomára Szent László ún. I. törvényében (1092) bukkanunk. 21. fejezete a szerzetesek püspöki felügyeletéről intézkedik: abbatas secundum decreta patrum in procuracione episcoporum suorum . . . permanente.¹⁰² Ez a hely Závodszy szerint egy 952-ből való

⁸⁹ . . . multarum ecclesiarum cruces et vasa vel paramenta opere mirifico facta vel contexta usque hodie testantur. *Szentpétery*: SRH. II. 385., 415. (Leg. S. Stephani.)

⁹⁰ . . . in civitate, que dicitur Alba . . . famosam et grandem basilicam opere mirifico, . . . construere cepit. Uo. II. 417.

⁹¹ 1361-ben id. Erzsébet királyné Szt. Gellért ereklyéinek „sepulchrum de argento et auro magnifici operis . . . parari fecit.” Uo. II. 506. (Gellért-legenda.)

⁹² 1368. szept. 8-án I. Lajos király megerősíti anyja oklevelét az általa „mirifici operis structura” felépített óbudai klarissza-kolostornak tett adományát. *B. Szabó*: Óbuda 86—87. (Cegléd.) — 1506-ban Pálóczi Imre özvegye: Dorottya a sárospataki ferences apácák részére „coenobium . . . mirifici operis structura dudum edificare et a fundamento lapidibus ac cemento construere cepisset, inopia tamen prepediente nondum consummare potuisset”. Az építés folytatására most birtokot ad el. OL. Dl. 56.804.

⁹³ *Komáromy A.*: Magyar levelek a XVI. századból. Történelmi Tár. Új folyam. XII. (1911) 447.

⁹⁴ Uo. 450.

⁹⁵ Uo. 449.

⁹⁶ Uo. 455.

⁹⁷ Uo. 594.

⁹⁸ *B. Szabó*: Óbuda 88—89.

⁹⁹ Du Cange (3. kiad.) s. v. Procurator. Ókori használatára von. olv. Real-Encyclopedie s. v. procurator.

¹⁰⁰ Mon. Germ. Hist. Capitularia regum francorum (a továbbiakban: Capitularia). II. Hannoverae 1897. 520.

¹⁰¹ Uo. 530.

¹⁰² Závodszy (az 57. jegyzetben) i. m. 161.

capituláréra vezethető vissza, amely az egyházmegye területén élő szerzeteseket a püspök felügyelete alá helyezi: oporet episcopum . . . monachorum providentiam gerere. Szent László decretuma tehát a procurare szónak ezt a nyugati tartalmát, a providere szóval helyettesítve, a magyar viszonyokra alkalmazta.¹⁰³

Procuratora (gondozója, igazgatója, felügyelője, kormányzója stb.) a capitulárék és más nyugati források szerint lehet a királyi palatiumnak,¹⁰⁴ egy városnak,¹⁰⁵ birtoknak,¹⁰⁶ iskolának,¹⁰⁷ erdőnek,¹⁰⁸ vagy más valamilyen gazdasági létesítménynek. Nálunk például I. Lajos egyik oklevelében (1343. jún. 3.) a király visegrádi halgondozóiról (procuratores piscium) olvasunk.¹⁰⁹ A procurator szó tehát gyűjtőfogalmat takar, más szavakkal való kombinációinak száma tehát nagy. Gazdasági vonatkozásban való értelmezését nem régen Szabó I. végezte el, aki szerint a procurator, rector prediorum a XVI. században nálunk, akár csak nyugaton, jószágigazgató, jószágkormányzó, jószágfelügyelő.¹¹⁰

Mivel vizsgált oklevelünkben — mint előbbi fejtegetéseinkből világos — az operummal, épületekkel, építkezéssel van kapcsolatban, jogi viszonylatban való elemzését (ügyvéd stb.) mellőzhetjük, s a gazdasági életben használt jelentését — legalább adminisztratív vonatkozásában — a mi esetünkre is kiterjeszthetjük. Eljárásunkat jól támasztja alá Ágnes királynénak már jelzett 1301. jan. 15-én (férje halála utáni napon) kiadott az az oklevele, melyben Soproni István mesterre bízza az óbudai királyi palota gondozását (procuracionem seu conservationem pallatii regalis de Veteri Buda commisissemus magistro Stephano de Suprunyo), aki kőből és fából emelt részeiben egyaránt a saját költségén vállalta karbantartását (in suam receipt procuracionem suis propriis expensis conservandum et edificandum tam in opere ligneo, quam murato).¹¹¹

Az eddig mondottak alapján tehát megállapíthatjuk, hogy az 1374-i „procurator operum domine regine . . . senioris” megjelölésben, következőképpen Corradus mesterben Erzsébet királynénak nem gazdasági megbízottját, hanem épületeinek a gondozóját, igazgatóját, karbantartóját, sőt építkezéseinek a technikai vezetőjét kell felismernünk

(3) Erre utal végül magisteri címe is, mely nem azonos értelmű az oklevélben szereplő László fia Miklós, óbudai várnagy „hivatali” s a budai káptalan lectorának és kanonokjainak „tudományos” jellegű, a „septem artes liberales”-ből szerzett magisteri fokozatával — hanem szakmáját, mesterségét fejezi ki a „septem artes mechanicae” körébe tartozó „építő-

¹⁰³ Uo. 72—73.

¹⁰⁴ Capitularia II. 530.

¹⁰⁵ Uo. I. 216.

¹⁰⁶ Uo. I. 306., II. 179.

¹⁰⁷ Uo. I. 357.

¹⁰⁸ Urkundenbuch I. (Wien 1950.) 21. (1141.)

¹⁰⁹ . . . inter fundos nostrum regale, ubi procuratores nostri pýsscium commorantur . . . ac Mykch quondam bani . . . Zichy-okmt. XII. 17.

¹¹⁰ Szabó I.: A prédiüm. Vizsgálódások a korai magyar gazdaság- és településtörténelem köréből. I. Agrártörténeti Szemle 5 (1963) 42—43. — Kumorovitz L. B.: Veszprémi regeszták (1301—1387). Budapest, 1953. „rector possessionis seu predii” (301. reg. 1338.); „. . . rectori prediorum nostrorum seu procuratori nostro”. (465. reg. 1355.)

¹¹¹ Gárdonyi: Budapest I. 351. — Ebből a helyből természetesen még nem következik, hogy István mester építész, és maga végzi a karbantartási munkálatokat. Ő ilyenekről inkább csak gondoskodik, azokat irányítja. A XIV. század első feléből való adataink szerint az óbudai királyi várnak később is volt „conservator”-nak nevezett „igazgatója”, aki az egész „váruradalom” valamennyi ügyét intézte. Így például 1322-ben Péter ispánról, Dénes fia Pál mesternek, az óbudai királyi udvar conservatorának (conservatoris aule regie Veteris Bude) az officiálisáról olvassuk, hogy két (királyi?) falu perében mirt békéltető szerepelt. Kumorovitz: Veszpr. reg. 60. (126. reg.)

ipari”, művészeti vonatkozásában.¹¹² Corradus tehát azok közé tartozik, akikről a fehérvári káptalan 1366-ban, tehát az ő korában, egy malom szakértői felülvizsgálása kapcsán e mű tapasztalt mestereinek, „periti magistri ipsius operis”-nek nevez a különbséggel, hogy Corradus más „opus”-nak a mestere.¹¹³ Ilyen értelemben használja a kifejezést Rozgonyi István, a veszprémi püspökség kormányzója 1416. márc. 14-én Párizsból írt levelében, melyben egyebek mellett arról értesíti testvérét: Péter dömösi prépostot, hogy Zsigmond király „több (francia) mestert küld Budára: aranyműveseket és más mestereket (. . . plures magistros transmittit dominus noster rex ad Budam: aurifabros et ceteros magistros).¹¹⁴ A szó további elemzésétől azonban felment bennünket Corradusnak a vita tárgyát képező telkén álló s munkások részére elkerített szállás és sátor (stabulum et foliatum pro operariis cum sepibus) említése. Ez ugyanis nem lehetett királynéi gazdasági munkatelep már csak azért sem, mert — a királynéi kúrián kívül — magán területen fekszik, s tulajdonosának halála után használaton kívül helyezik. Véleményünk szerint ez a mester háza mellett létesített olyasféle „Hütte” (officina lapicidarum) lehetett, amilyenről például az 1434. és 1437. között vezetett pozsonyi várépítési számadásokban is olvasunk.¹¹⁵ Ilyetén funkciója mellett az a körülmény is tanúskodik, hogy a kérdéses telek az óbudai klarisszák kolostorával szomszédos, Corradus mester tehát az ottani építkezéssel kapcsolatban állította fel telepét, amely egyébként a saját telke és háza mellett is állott. Teljes címe azonban más királynéi megbízatásokra is utal. E címén kívül a mester magasabb beosztása és tekintélyes volta mellett az oklevélben felsorolt előkelő békeltetők névsora is tanúskodik. Egy egyszerű óbudai polgár özvegyének az ügyében aligha vállalt volna közvetítő szerepet az erdélyi püspök, az óbudai káptalan prépostja s az anyakirályné udvarbírája és várnagya: Erzsébet királyné elintézhette volna a vitát hatalmi szóval is. Mindebből pedig az is következik, hogy Corradus mester mint „procurator operum . . . regine” a királyné építkezéseinek nem gazdasági-adminisztratív igazgatója, hanem technikai

¹¹² L. Du Cange s. v. magister. — A cím legtágabb értelmű meghatározása nála így hangzik: „Titulus honorarius, quo donantur viri ab honoratoribus secundi”. Ez után felsorolja a magisterség különféle fajtáit, megemlékezve közöttük a magister operis- v. operarum-ról s azokról a magisterekről, „quorum ars inter minores artes censetur”. — A hivatali jellegű magisteri címről *Ember Gy.* (Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. Budapest, 1946. 31—32.) és *Erdélyi L.* (Magyar művelődéstörténet. II. Kolozsvár, 1918. 486—487.), a tudományosról pedig *Hajnal I.* (Írás-történet az írásbeliség felújulása korából. Budapest, 1923. 74—83.) nyújt tájékoztatást. — A „septem artes mechanicae”-t a XI. században Radulfus Ardens, a XII.-ben Hugo a Sancto Victore, a XIII. században Vincentius Bellovacensis sorolja fel s ezek: a „lanificium, armatura, navigatio, agricultura, venatio, medicina és theatra”. Erdélyi L. szerint (i. m. 421—422.) az „elsőhöz számították a szövő-, posztó-, szabó-, szűcs-, tímáripárt, de még a borbélyt és jegyzőt is, mert a posztónyíróhoz a hajnyíró, a pergamen-készítőhöz a notarius rokonságot mutat. Az armaturához sorolták a fa-, fém- és kőműveseket. Meglepő a physicosok (orvosok), sebészek és gyógyszerészek említése az iparosok, földművesek és vadászok társaságában s utolsó helyen a színjátékoské”. — Hogy korszakunkban nálunk is ismerték a „septem artes mechanicae”-t, kitűnően igazolja I. Lajos király 1365. febr. 4-i oklevele, mely szerint János mester „in arte sua mechanica, in constructione domorum nostrarum” szerzett érdemeiért kapott jutalmat. (L. a 116. jegyzetet.)

¹¹³ Mivel Saar-i Tamás fia Miklós, a tihanyi apátságtól bérelt malmát — a Sár patak is más medret ásva — más helyre vitte, s ezzel a veszprémi káptalannak a sajátja fölött álló malmát tönkretette, — jóvátétel címén (1366. febr. 25-én) arra kötelezte magát, hogy a régi helyén, tapasztalt malomépítő mesterek előírása szerint s a patakon levő más malmok mintájára a malomárkot kitisztítva, a gátak lezárásával, házzal, malomkerekekkel, két malomkövel, malomvassal és egyebekkel felszerelve (. . . scilicet fossati expurgatione, clausure expurgatione, domo, rotis, lapidibus utrisque, ferro et aliis . . . necessat iris, prout periti magistri ipsius operis stabile fore decernerent) a saját költségén újjáépítteti a káptalani malmot. *Kumorovitz*: Veszpr. reg. 232. (595. reg.)

¹¹⁴ *Áldásy A.*: Rozgonyi István levele Párizsból 1416. márc. 14-ről. Történelmi Tár. Új folyam II. (1902) 575 — 576. — L. még a 64. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget.

¹¹⁵ *Szűcs J.*: A középkori építészet munkaszervezetének kérdéséhez. Bud. Rég. XVIII. (1958) 321., 350.

vezetője, kivitelezője.¹¹⁶ Az előbbi kincstartója és sáfárja, vagy esetleg más megbízottja láthatta el. Mind a két állás viselőjét ismerjük is: dispensatora 1368 és 1374 között Chyrle-nek nevezett Péter mester,¹¹⁷ kedvelt és hűséges kincstartója pedig, akit még végrendeletében is védelmez,¹¹⁸ 1365 és 1380 közötti években Vasvári Mihály, kápolnájának clericusa és egri prebendárius kanonok volt.¹¹⁹

Corrardus mester személyi viszonyairól keveset tudunk. Az 1374. évi oklevél csak a fiát nevezi meg, feleségét nem.¹²⁰ Azonban mégis van olyan adatunk, amely vele hozható kapcs-

¹¹⁶ *Szücs*: i. m. 321—323. — Az olyan adatok, mint: architector, constructor, magister operis, Baumeister, vagy éppen: des Kaysers obrister pawmaister (Erlingi Konrád, a pozsonyi vár építőmestere 1434—1437-ben) rendkívül ritkák. A legtöbb esetben, főleg a XIII. és XIV. században csak az oklevél szelleméből, vagy több adatnak az összevetéséből állapíthatjuk meg egy *lapicida*-ról vagy *murator*-ról, hogy építész, illetve építőmester. Ez érezhető ki például IV. Béla okleveléből Bertoldus mester zólyomi „kőfaragó” (magister Pertoldus lapicida noster) esetében, akiről 1255-ben azt írja a király, hogy „in faciundo opere castorum nostrorum inventus est sollicitus et fidelis”, ezért adományozta neki Dobódel földet, birtokába pedig a zólyomi ispánnal be is iktattatta. [*Szentpétery I.*: Krit. jegyz. 328. (1051. reg.)] Egy egyszerű kőfaragó ui. különösebb tudás és teljesítmény nélkül aligha részesülhetett volna ilyen komoly királyi adományban. Bertoldus jelentőségét kiemeli az idézett mondatnak „noster” jelzője is. Ilyen felfogásban Bertoldus mester nemcsak kőfaragó, hanem társai közül kiemelkedő várépítési vezető, tervező, kivitelező is. — Ezzel szemben I. Lajos király építész: János mester csak több adatnak az összevetéséből lép elének plasztikusan. 1352-ben István herceg relatora (Commissio domini ducis propria et relatio Iohannis lapicida). 1365. febr. 4-én (I. Lajos oklevelében): magister Iohannes lapicida; 1374. nov. 30-án (szintén Lajos király oklevelében): Iohannes lapicida noster; 1374. dec. 15-én (Buda város tanácsának az oklevelében): magister Iohannes murator ventrosus concivis noster; 1374. dec. 21-én (I. Lajos oklevelében): magister Iohannes lapicida. Ez a néhány adat azonban még vérszegény; de rögtön újabb tartalommal telítődnek, ha hozzájuk kapcsoljuk az 1365. febr. 4-i oklevélnek azt az eddig még eléggé nem értékelt mondatát, mely szerint János mester a jutalmat „in arte sua mechanica, in constructione domorum nostrorum lapidearum ac aliorum negotiorum nostrorum sibi commissorum celeri et fideli expeditione” szerzett érdemeiért kapta a királytól. *Kumorovitz*: Várkápolda 118., 136—139.; 72., 74—77. jegyzet. Az „ars mechanica”-ról olv. még a 112. jegyzetet. — Hogy pedig az 1387-ből ismert „magister Konch murator” sem egyszerű kőműves, hanem önálló építési vállalkozó, illetve építész, szerencsés módon egészen világos a veszprémi káptalan 1387. máj. 5-i oklevelének több helyéből: a legapróbb részletekig terjedően szerződik benne a veszprémvölgyi apácák rendházának átépítésére és kibővítésére: quod a die conventionis... infra unius anni circulum... totum edificium in ipso claustru fiendum... pro octoaginta marcis denariorum... et datis sibi lapidibus et cemento sufficientibus per se et suos commuratores seu familiares perficiet et consumpnare facere teneretur... stb. OL. Dl. 42.364. — *Mályusz*: Zsigmondkori oklt. I. Budapest, 1951. 5—6. (53. reg.)

¹¹⁷ 1368. aug. 19.: I. Lajos király birtokot adományoz magister Petrus de Chyrle-nek, anyja dispensatorának. (OL. Dl. 5784.) — 1369. febr. 20.: Lajos király Petri de Cherle dispensatoris genitricis sue... érdemeiért birtokot és nemességet adományoz neki. (OL. Dl. 11. 459.) — 1369. jul. 20.: I. Lajos király magister Petrus de Chyrle dispensator domine regine genitricis nostre-nak három oklevelét erősíti meg. (OL. Dl. 5784.) — 1371. máj. 22.: Zwdar Péter egykori szlavón bán idősb Erzsébet királyné kérésére provido viro magistro Petro de Chyrle, dispensatori curie... domine regine matris nostre (javára lemond a Kerva birtokon levő jogáról) — írja I. Lajos király. (OL. Dl. 5940.) — 1374. nov. 15.: Nagy Lajos magister Petrus de Chyrle dispensator curie domine regine genitricis nostre kérésére oklevelet ad ki. (OL. Dl. 6247.) — A dispensátorral kapcsolatban olv. még a 34. jegyzetet és *Erdélyi*: i. m. 532.

¹¹⁸ L. a 27. jegyzetet.

¹¹⁹ 1365. jún. 20.: senior regina Ungarie... in personam... Michaelis Martini de castro Ferreo, canonici Agriensis prebendati, sue capelle clerici ac thesaurarie registratoris kanonokságában való megerősítéséért folyamodik a pápához. *Bossányi*: i. m. II. 434. (390. reg.) — 1380. apr. 6.: magister Michael litteratus thesaurarius-nak mondja végrendeletében Nagy Lajos király anyja. (OL. Dl. 6692.) A királyné végrendeletének executoraival kapcsolatban azt is írja róla, hogy ő ismeri legjobban vagyoní ügyeit... executores enim huiusmodi testamenti nostri... dominam reginam... dominum Demetrium... cardinalem... Strigoniensis ecclesie gubernatorem et... Ladislaum episcopum Waradiensem, Iohannem prepositum Budensem et... dominam Claram, necnon magistros Nicolaum Zambo thesaurarium domini regis... et alterum Nicolaum filium Pauli de Pukur iudicem comanorum nostrorum constituimus eomodo: ut ipsi... plenam potestatem habeant premissa exequendi; quia autem magister Michael litteratus thesaurarius noster de vasis nostris argenteis et aliis nostris negotiis certius est informatus, ideo idem magister Michael iuxta mandatum et commissionem ipsorum nostrorum executorum premissam nostram testamentariam dispositionem procurare et disponere debeat et teneatur effectuare...

¹²⁰ L. az oklevélben.

latba. 1364. január 25-én, a budai káptalan előtt, az óbudai Chunt fia Pálnak a fia: Mihálytól,¹²¹ valamint anyjától: Katalintól, Korrardus Theutonicus és felesége: Katalin 100 forintért Óbudán telket vásárolnak a rajta levő kőből és fából való minden épülettel együtt. Mivel ez a telek a vevők telkével szomszédos, már nem új lakói a városnak. Ha ez a Korrardus Theutonicus valóban azonos az 1374. évi oklevél Corradusával, akkor mesterünket német bevándorlónak kell tekintenünk, aki már nős és gazdag polgár. 1374-ben szereplő fiát: Jánost 1364-ben még nem említik, ezért csak 1364 után született. Kiskorúsága mellett tanúskodik az a körülmény is, hogy anyja tehervállalással képviseli őt az egység megkötésében, mert még nincsen cselekvőképessége.¹²² E szerint 10 éven aluli gyermek lehetett. Mindebből pedig arra is következtethetünk, hogy Corradus mester a XIV. század közepe táján léphetett Erzsébet anyakirályné szolgálatába, s nemcsak kortársa lehetett annak a János lapacidának, aki I. Lajos királynak volt az udvari építész Budán,¹²³ hanem vele azonos, vagy az övéhez hasonló funkciót tölthetett be a király anyjának óbudai curiájában.¹²⁴

Működésének részletekbe menő ismertetése — közvetlen adatok hiányában — ma még nem lehetséges. János mesterről a művészettörténet, főképpen pedig az építészettörténet kutatói ma már többet tudnának mondani, mert a budai Vár régészeti feltárása befejeződött. Corradus mester esetében erre szintén csak akkor kerülhet sor, ha óbudai középkori építészeti emlékeink nagyobb mennyiségben és terjedelemben kerülnek elő a föld mélyéből.

¹²¹ Michael filius Pauli filii Chunth de Veteri Buda cum... Katherina matre sua... et Korrardus Theutonicus de eadem... bejelentették: quod ipsi quandam sessionem ipsorum in Veteri Buda in vicinitate sessionis predicti Korrardi existentem cum omnibus suis utilitatibus et pertinentiis universis, edificii scilicet lapideis et ligneis in facie eiusdem existentibus... predicto Korrardo et domine Katherine uxori eiusdem ac eorum hereditibus... pro centum florenis... vendidissent. OL. Dl. 5280.

¹²² ... cuius onus ad infrascripta penitus ad se assumpsit. Erre vonatkozólag olv.: Hármaskv. I. r. 59. és 111. cím. — L. még *Kumorovitz L. B.*: A tétí (csuti) breviárium jogi szabályokat tartalmazó függelék. Turul 44. (1930) 29—30. és *Händel B.*: A tehervállalás középkori jogrendünkben. Századok 78. (1944) 372—418.

¹²³ János lapacidára von. l. a 30—32. és 116. jegyzeteket és a hozzájuk tartozó szöveget. — Olv. még: *Horváth H.*: Buda a középkorban. Magyar Művészet 8. (1932) 99. (Kny.) — *Kelényi O.*: Iparosok és kereskedők Budán és Pesten a középkorban. Bud. Rég. XIII. (1943) 322. — *Pataki J.*: A budai vár középkori helyrajza. Bud. Rég. XV. (1950) 298. — *Gerevich L.*: A kora-gótika Magyarországon és Gótika és protorenaissance. A magyarországi művészet története. I. Budapest, 1956. 145., 175. — *Zolnay L.*: A XIII—XIV. századi budai királyi palotáról. A budai várostörténet néhány kritikus kérdése. Művészettörténeti Tanulmányok. A Művészettörténeti Dokumentációs Központ Évkönyve I (1958—1960) 15. — *Uő.*: „Opus castri Budensis”. A XIII. századi budai vár kialakulása. TBM. XV. (1963) 98.

¹²⁴ Mind a két mesternek a funkciójáról azonban más (nem budai és óbudai) magyar és külföldi építészettörténeti analóg források és feldolgozások alapján elfogadható és használható képet már most is kaphatnánk. Felvázolására — a közeljövőben — talán magunk is fogunk vállalkozni.

ZUR GESCHICHTE DER BAUTÄTIGKEIT
DER KÖNIGIN ELISABETH D. Ä.

Nach dem Tode ihres Gemahls, König Karls I. (1308—1342) richtete Königin Elisabeth in der 1343 von ihrem Sohn als Schenkung erhaltenen Burg zu Altofen ihren Wittwensitz ein. Von diesem Zeitpunkt an bis zum Beginn der Besetzung durch die Türken ist diese Burg das Eigentum der jeweiligen Königin von Ungarn geblieben. Urkundliche Angaben und die bis heut durch Grabungen ans Licht gekommenen Baureste zeugen davon, dass die Burg, bezw. der Palast der Königin um die Mitte des XIV. Jahrhunderts herum umgebaut wurde. L. Gerevich stellte fest, dass zwei erhalten gebliebene Wandpfeiler ihre Analogien in Wroclaw hätten. Sie seien Schöpfungen des für die Mitte des XIV. Jahrhunderts charakteristischen Stils und verträten die Stilrichtung der von Königin Elisabeth ins Leben gerufenen Bauschule. Unserer Meinung nach erscheint die Annahme einer solchen Bauschule durchaus berechtigt; abgesehen von der politischen Betätigung war das ganze Wittwenleben der Königinmutter von lebhaftem Baueifer erfüllt. Der Hauptschauplatz dieser Bautätigkeit lag im Zentrum des Landes, in Ofen und Altofen; daneben tritt die Königin auch an anderen Orten als Bauherr bezw. als Mäzen auf. Nach Aussage ihrer an die Päpste gesandten Supplikationen vollendete sie — nach dem bereits 1346 erbauten Klarissenkloster in Altofen — zwischen 1347 und 1349 den Bau von sechs Kirchen (Terebes, Altofen, Ofen, Hatvan, Lippa, Esztergom). Ihre letzte Bitte um eine Indulgenz geschah für die von Ludwig und seiner Gemahlin 1366 vollendete Kapelle der Burg zu Ofen. Leider versiegen die genannten Schriftquellen nach 1366; doch erfahren wir aus anderen manchen über die Bautätigkeit der Königinmutter in den späteren Jahren. So wollte sie 1363 für die Prämonstratenser auf der Margareteninsel Bauten errichten, erbaute 1366 in Szászváros ein Kloster, 1367 in Altofen ein Badhaus, 1369 am selben Ort eine Markthalle, 1370 in Verőce und in Szatmár, 1372 in Kapronca je ein Kloster. Über dem regen Interesse an diesen Neubauten vergass sie dabei keineswegs die Förderung ihrer früheren Stiftungen. In ihrem Testament vom 6. April 1380 stiftet sie für die Bauten der Propstei in Altofen 300, für den Bau der Kirche in Beregszász 500 Gulden. Der Kirche in Lippa stiftet sie einen goldenen Kelch mit der Verfügung, dass für diesen Zweck 715 Mark Silberware flüssig zu machen wäre, falls ihre Hinterlassenschaft nicht genügend Bargeld aufweise. Bei dieser Gelegenheit erinnert sie sich auch einer sog. „Oberen“ Kapelle (capella superior); aller Wahrscheinlichkeit nach kann man für eine ihrer letzten vollendeten Bauten die in ihrer Stiftung, dem Altofener Klarissenkloster, errichtete Corpus Christi-Kapelle halten, die sie als ihre eigne Grablege bestimmte. Zu den 1380 noch unvollendeten Bauten kann man den Klosterbau in Aracs zählen, für den sie, falls die Vollendung nicht zu ihren Lebzeiten gelingen sollte, testamentarisch 500 Gulden hinterliess. Neben all dieser vornehmlich kirchlichen Bautätigkeit blieb sie natürlich auch an Profanbauten weiterhin interessiert: Bau-, Umbau- und Instandhaltungsarbeiten in ihrer Kurie: Burg und Palast in Altofen, betreffend.

Bei Betrachtung einer derartig ausgedehnten Bautätigkeit stellen sich folgenden Fragen ein: War die Königin in eigener Person Bauleiter ihrer Stiftungen? Wer waren ihre Baumeister und Fachmänner? Wohl gewährt ihr Testament Einblick in die Personalien ihres Hofstaates, doch erwähnt es keine derartigen Fachleute. Heut wissen wir bereits, dass der eine Ofener Baumeister ihres Sohnes, König Ludwigs I., ein in den Urkunden als lapicida, murator u. s. w. erwähnter Meister Johannes war, der in der vierziger bis siebziger Jahren des XIV. Jahrhunderts tätig war. Interessant ist dabei, dass er nicht familiaris der königlichen Kurie, sondern ein angesehener Bürger der Stadt Ofen war. Diese Tatsache veranlasste uns, nach dem Baumeister der Königin Elisabeth unter den Bürgern von Altofen Umschau zu halten. Der Gedanke erwies sich als zweckmässig: es gelang, in dem Privilegium des Ofener Kapitels vom 12. Mai 1374 den einen Baumeister der Königin zu ermitteln. Diese Urkunde

bezeugt, dass des Bauaufsehers (Bauleiters) der Königinmutter, des Altofener Bürgers Corradus Witwe nebst ihrem unmündigen Sohn Johannes Folgendes mitteilt (*domina relicta condam magistri Corradi procuratoris operum domine . . . regine senioris, civis Veterisbudensis cum Johanne filio suo puero est confessa*): nach Vermittlung friedentiftender vornehmen Herren überlässt sie dem Altofener Klarissenkloster und seinen Bewohnerinnen das dem Ordenshaus benachbarte Stück Land ihres Grundbesitzes (33 Klafter lang und 24 Klafter breit), das sich von der breiten Strasse neben dem Tor ihrer Kurie den Zaun entlang nach hinten zu der kleineren Gasse hinzieht. Auf diesem Stück Land stünden (auch noch) jetzt für die Arbeiter umzäunte Unterkünfte, ferner ein (Laub) Zelt (*in facie cuius nunc stabulum et foliatum pro operariis cum sepibus haberentur*). — Auf Grund eingehender Analisierung der Bedeutung des im zweiten Satz der Urkunde auftretenden „magistri . . . procuratoris operum“ stellen wir fest, dass man in Meister Corradus nicht, wie bisher angenommen wurde, den „Güteraufseher“, bzw. „Inspektor“ der Altofener Kurie zu sehen habe, sondern vielmehr den Bauaufseher, Baudirektor, Instandhalter, ja, den technischen Leiter der Bauunternehmungen der Königin. In entscheidender Weise wird diese Auslegung neben anderen durch die Erwähnung der auf des Meisters Corradus Grunde stehenden „stabulum et foliatum pro operariis“ bekräftigt. Dieser Besitz kann keinesfalls der Arbeitsgrund der Gutswirtschaft der Königin sein, da er ausserhalb ihrer Kurie, auf Privatboden, liegt und nach dem Hinscheiden des Besitzers ausser Betrieb gesetzt erscheint. Es kann aber sehr wohl die neben des Meisters Wohnhaus errichtete „Bauhütte“ sein. Neben Titel und Charakterisierung zeugen für Meister Corradus höheren Rang und Ansehen auch die Namen der in der Urkunde als Friedenstifter aufgezählten Herren: es ist kaum vorstellbar, dass in Sachen der Witwe irgendeines einfachen Altofener Bürgers die Vermittlerrolle des Bischofs von Siebenbürgen, des Propstes des Altofener Kapitels und des Hofrichters und Kastellans der Königinmutter notwendig gewesen wäre.

Über die persönlichen Lebensumstände des Meister Corradus wissen wir leider nur wenig. Die Urkunde des Ofener Kapitels vom 25. Januar 1364 erwähnt einen gewissen „Korrardus Theutonicus“ und seine Ehefrau Katharina, die in Altofen für hundert Gulden einen bebauten, dem ihrigen benachbarten, Grund kauften. Aus sonstigen Angaben der Urkunden von 1364 und von 1374 ergibt sich einwandfrei die Identität des Corradus mit dem Korrardus. Aus alledem können wir mit Recht folgern: Unser Meister deutscher Abkunft (Theutonicus) trat um die Mitte des XIV. Jahrhunderts in die Dienste der Königin Elisabeth; er war nicht nur ein Zeitgenosse des Hofbaumeisters Ludwigs I., des Johannes „lapicida“, sondern versah allem Anschein nach für die Königinmutter in ihrer Altofener Kurie dieselben oder ähnliche Dienste.

BUDA POLGÁRSÁGA A XVII. SZÁZAD VÉGÉN

Buda XVII. század végi történetével kapcsolatosan a szakmai érdeklődésük éppúgy, mint a várostörténet, a múlt élet iránt érdeklődők sokszor felvetették azt a kérdést, hogy a török uralom alól való felszabadítás éveiben és hónapjaiban a teljesen kiégett és elpusztított város hogyan népesült be, s hogyan vált — s vajon csak a régi idők emlékeképpen-e — ismét az ország nemcsak nevezett, de valóságos fővárosává.

E kérdésfelvetés mögött minden esetben az a természetes kíváncsiság is lappangott és lappang, hogy megismerjék azokat a gazdasági és társadalmi erőket, tényezőket, amelyek meghatározták az ország ekkor legjelentősebb városának az alakulását, fejlődését.

Idézhetnénk sorban — a XIX. század első felétől kezdve napjainkig — azokat, akik ennek a kérdésfelvetésnek a szükségességét érezték, fontosnak tartották, sok esetben, ha kiemelve nem is, de az általuk ismert és feldolgozott forrásanyag csoportosításával, értékelésével, erre utalva.

Volt-e, maradt-e Budán lakosság a felszabadító ostromok után? Az eddig feltárt forrásanyag alapján, s különböző elbeszélő források, útleírások alapján úgy tudtuk, hogy nem. Került elő azonban néhány adat, amely azt bizonyítja, hogy az ostromok nagy pusztításai után is voltak (költöztek ide vissza) olyan lakosok, akik a török uralom alatt is itt éltek, akiknek itt — főleg a Vizivárosban — házuk, a budai hegyekben szőlőjük volt. Voltak viszont feladatok, amelyeket el kellett végezni, voltak romok, használható romok, ezekbe csak a katonaság költözött? A házak építésére bőségesen vannak adataink, a katonaság elhelyezésére szolgáló kaszárnyák építéséről még több szó esik a budai kamarai inspektorátus levéltárának irataiban. Voltak tehát a katonaságon kívül is városlakók. Kik ezek a városlakók?

Az újjáépülő város történetével foglalkozók általában a haditanács 1686. szeptember 29-én Rabatta főbiztoshoz intézett rendeletére szoktak hivatkozni, amelyben a telepítési szándék a leghatározottabban megnyilvánul: „A legjobb lenne a Felsővárost csupa némettel és katolikussal, az alsót pedig magyarokkal és rácokkal vegyesen betelepíteni és lakhatóvá tenni.”¹

Tollius Jakab utrechtai egyetemi tanár, aki a bölcsek követ kutatta Európa bányáiban, 1687-ben Budán járván megállapította, hogy ide „magyar embernek nem volt szabad a lábát betennie, rácoknak, de főleg asszonyoknak meg volt engedve a ki- és bejárás.” Tollius egy évvel Buda visszafoglalása után járt itt. Vác felől jött, s annak ellenére, hogy — a pesti oldalról nézve — feltűnt neki a „magas dombon álló Buda, fehérülő falaival, tornyaival és templomai-
val”, s mennél közelebb jutott, annál inkább csodálta a császár szerencsését, „amely oly erős és gyönyörű várossal ajándékozta meg,” — mégis, amikor a pesti oldalon a hídhoz ért, úgy

¹ *Bánrévy Gy.*: Az első hivatalos intézkedések a visszafoglalt Budán 1686-ban. Bp., 1937. 18—19.

látta, hogy Buda „az ostrom folytán földig” leromboltott, s hiába kívánt volna ott szállást, Pest városába kellett mennie. Három napig tartózkodott Pesten, s közben átment Budára és ott megtekintett minden nevezetességet. S ezek után megállapította — szinte az első benyomásait tagadva, de a hidnál szerzett felvilágosításait igazolva látottan —, hogy „a hajdan oly büszke és pompás vár és város a rettenetes ágyúzástól teljesen romhalmazzá volt löve”. Az egész városban egyetlen ép házat sem talált.²

Ha ép ház nem is volt, de a házak nagy része Tollius látogatása idejében lakható lehetett. S Tolliusnak az a kijelentése, hogy magyar embernek Budára a lábát sem volt szabad betennie, nem állja meg a helyét. Hiszen Buda visszavívásának első évfordulóján, 1687. szeptember 2-án tartott ünnepség leírása szerint a császári résnél, azon a helyen ti., amelyet a császáriak legelőször foglaltak el, ágyúk dörgése közben az Ambrus-féle himnusz elmondása után két nyelven, magyarul és németül tartottak a jezsuiták szónoklatot.³

S Tollius látogatása idején Budának, nemcsak a Várnak, hanem a Vízivárosnak és a város mai területéből a Tabánnak, az Országútnak és az Újlaknak is lehetett már jelentős lakossága. A lakosságra vonatkozólag a források meglehetősen hiányosak, illetve szűkszavúak. Az mindenesetre már az első forrásokból is nyilvánvaló, hogy a felszabadítás utáni első esztendőben Budának életerős polgársága, illetőleg lakossága volt.

Schmall Lajos szerint a budai „polgárság” 1687. évi szeptember hónapban alakul meg, midőn a Budát és Pestet kormányzó budai kamarai igazgatóság a két testvérváros házbirtokosait polgárokká feleketi.⁴

A polgárság — mint „a kamarától függő városhatóság” — megalakításáról a pontos adatot Kovács Lajos közölte, Werlein budai kamarai inspektornak a bécsi udvari kamarához küldött 1687. szeptember 27-i jelentése alapján.⁵ A polgárság (ein ordentliche Burgerschaft; bestelte burgerstand) felállítását és az ezzel kapcsolatos polgármester-választást a császár 1687. november 7-én kiadott leiratában megerősítette.⁶ Összeírás azonban erről az 1687-es polgárságról nem maradt fenn.

A város 1687. évi lakosairól — tehát a lehetséges polgáraitól is — az első pontos és részletes névsort a jezsuiták által készített legrégebb budai keresztelési anyakönyv adatai (szülők, keresztszülők) alapján lehet összeállítani. Ez az anyakönyv 1687. június 20. és december 31. között a következő neveket tartalmazza:⁷

Appfölbacher János Mihály
Augbiz Kristóf
Beck Lipót, commendans
Calchern Márton
Carnett András
Cinner János Justus

Collin Félix
Crabat Márton
Crabat Tamás
de Cruche Sebestyén
Cumel Márton Ferdinánd
Czasovski Ferenc Miklós

² Zoltán J.: A barokk Pest-Buda élete. Bp., 1963. 9—10.

³ Zoltán J.: i. m. 23. — Historia Societatis Jesu Budae gloriose recuperatae sub augustissimo imperatore Leopoldo I. 2: Septembris Anno 1686 Continuative usque Annum 1736. Országos Széchényi Könyvtár, Fol. Lat. 3440. 6.

⁴ Schmall L.: Adalékok Budapest Székes Főváros Történetéhez. Bp., 1899. I. 247. — Ezt idézi és fogadja el Iványi B. is. (A városi polgárság keletkezése és fejlődése figyelemmel Buda és Pest városokra. Statisztikai Közlemények, 54. kötet, 1. szám Bp., 1936. 99.)

⁵ Kovács L.: Buda város pénzügyei a Rákóczi-szabadságharc idején. Bp., 1937. (Kluny. a Domonovszky-emlékkönyvből) 3—4. — Országos Levéltár (OL), A budai kamarai adminisztráció Levéltára (KA), Expeditiones, 1687. szeptember 27. — Budai Lt.-Corr. mag. 1687. október 4.: „gesamhte neue aufgerichte burgerschaft der königl. Haupt und Residenz Statt Ofen.”

⁶ Schmall L.: i. m. I. 303—304.

⁷ A budavári plébánia levéltára. — Liber antiquae Baptizatorum, ab Anno 1687. quo primum Budae a Celsissimo Principe Archi-Episcopo Strigoniensi, Dno Georgio Szecheny, Parochialis Cura Societatis Jesu Consignata est. Ennek a keresztelési anyakönyvnek a bejegyzései azonban 1687. december 31-én megszakadnak, s benne — 12 üres oldal után — 1692. november 3—1717. szeptember 5-ig halál- (temetési) bejegyzések találhatók. Új keresztelési anyakönyvet a budavári plébánián a jezsuiták csak 1700. január 4-én kezdtek el.

Debler János
Denck János György
Dioschi Mátyás
Dorn Henrik
Dreisler János Jakab
Eberth György, *vigiliarum praefectus*
Efferling Péter, *doctor medicinae*
Elsner Dániel
Engelmaÿr András
Erhardt Gáspár
Faber Péter
Farckas János
Feüer Simon
Fischer János György
Fraunholtz Ferenc
Freytmuth János Udalrik
Frisan Gebhard
Fück György
Gall János Jakab
Gallus Sándor
Gan Jakab
Gaudiz Mátyás
Geger János
Glauz Jakab
Greiner Gáspár
Grendorff Dénes
Grupp János Mihály
Gulli Gáspár
Haiss Márton
Halt János
Hann János Jakab
Hartoni János
Hauer János
Henn János György
Hettner János Udalrik
Hirschsteiner György
Hochenwartter Mihály
Hoffman András
Hönig Henrik
Hönig Mátyás
Hubank Mátyás
Hueber Vitus
Jerger József Antal
Jungmaÿr János Kristóf
Karpffenstein István
Kellermayr Pankrác
Kitsch András
Knor Dávid
Körer Hartman
Kremp Tóbiás
Kutscher Boldizsár
Lang János Melchior
Leczi István

Lechner Farkas Jakab
Limpacher Orbán
Lipkovicz Márton
Lottenberg János
Marcko János
Mathi Jakab
Minck Mihály
Mitrass Mihály
Mülberger Ferenc
Müller János Henrik
Obernick Mátyás
Ordani János
Öxler György
Papyrer János
Parmitt Jakab
Passegger Ádám
Pauer Mátyás
Pittman Ádám
Poder János
Pols Vilmos
Posishay Miklós
Postelt Mihály
Purgsteiner János Ferenc
Reisinger András
Reisch Mihály
Reitter György
Reüeder Udalrik
Reÿmandt Mihály
Ridl János Lénárt
Rosen Mátyás Melchior
Rost János Antal
Rott Bernát
Rottlauf Márton
Rucker András
Ruprecht Márton
Sachs Simon
Salgari Péter
Schalter János György
Scherenski Jakab
Scheffler Mátyás
Schlesinger Mátyás
Schmidt István
Schwarzenkopff Roscius
Schwedo Pál
Schweinfurt Herman Kristóf
Seidl Mátyás
Silni Tamás
Stadtman Mihály
Starck Vencel
Steiger Mátyás
Stein Vitus
Stiffter Mihály
Stockmayr Joachim Frigyes

de Toller Antal
Torna András
Traxler Mátyás
Unger János
Vinzo Albert
Voglmayr János Ferenc

Waltersegg György Frigyes
Welber Márton
báró Welsperg György
Wolt János Jakab
Zindman Antal Ferenc
Zormeni Albert

Természetes, hogy ez az egyetlen keresztelési anyakönyvnek alig több mint félesztendei anyaga alapján összeállított névsor igen-igen hiányos, s ez a 130 név, illetve a nevek mögött feltételezhető család nem jelenti Buda város 1687-i lakosságának az egészét, annál is inkább, mivel nem szerepelnek köztük olyan személyek, akikről pedig — más forrásokból bizonyíthatóan — biztosan tudjuk, hogy ebben az időszakban is, sőt jó néhányan már a felszabadulás első napjai, hetei óta itt tartózkodtak, dolgoztak, laktak a városban, mint pl. — a katonákon, kamarai tisztviselőkön kívül — Sautermaister Frigyes, Bösinger Ignác,⁸ Lescher Antal, Strudl Péter, Illmer Frigyes, vagy Ceresola és de la Vigne Miklós,⁹ sőt az a Prenner Farkas András sem, akit 1687. szeptemberében budai polgármesterré választottak. S a felsorolt lakosok közt csak 18 olyan van, aki a következő évben, illetve években budai polgárként szerepel (a kurzívan szedettek).

A budai polgárokról az első, rendelkezésünkre álló összeírás 1688. október 13-ról való, s ez a budai tanácsülési jegyzőkönyvben található egy másik összeírás mellett.¹⁰ Az udvari kamara 1688. október 8-i rendeletére¹¹ ugyanis Budán két összeírást készítettek. Az első összeírás a budai polgári házakról készült:¹²

Specification deren so alhier in ofen burgerliche Häuser angenomben.

N: Fabri ein Khauffman
H: Peter Salgarj Postmaister
Venero Ceresola Paurmaister
Johann Franz Loraskho Khaufman
Dominicus Nortelli
Johann Hueber ein messerschmödt
Matthias Rauch ein messerschmüdt
Henrich Lenyck
Michael Hochenwartter
H: Peter Graf Rizziardj
Peter Kramer
H: Gral: Heysler
H: Franz Bernhard von Bueching
H: Praelath zu Oberwiz bey brün
H: N: Siberth
H: Veith vonn Steinn kayß: Zeugwarth
Michael Strella dischler
H: Vällentin Seüdl

H: N: Khampmüller Hof- und Khriegs Secretarius
Caspar Hals ein Satler
H: Johann Leonhardt Härtl von Hartenfels
H: von Rensing khayß. Khriegs Commissarius
Daniel Irrach einn dischler
Johann Baptist Maria Quadro
Christoph Wennisch ein Schuehmacher
Johann Baptista Reinholdt ein wirth
Peter Strudel
Bartholomaeus Perkher
H: Benedict Theobald Mayr
Antoni Legir
Andree Reisinger Khaufman
Johann Georg Vngar handelsman
H: Johann von Hochburg kayß. Proviant obrist:
leütenadt
Paul Strudel
Jacob Seyer ein dischler

⁸ OL—KA. Berichte und Schreiben, 1687. I. 30., VIII. 26.

⁹ OL—KA. Hofbefehle, 1687. VI. 7., VII. 29., IX. 20., X. 1., 14.

¹⁰ Budai lt. — Tanácsi jkv. 1688. 17—27.

¹¹ *Gárdonyi A.*: Die ersten Ansiedler der Stadt Ofen nach der Türkenherrschaft. — Deutsch-ungarische Heimatsblätter III. (1931) 34—35.

¹² Ezt az összeírást — erősen kifogásolható módon — közölte *Schmall L.*: i. m. II. 205—207. — Kritikájára: *Nagy L.*: A Viziváros topográfiája a XVII. század végén. TBM. XVI. (1964) 178. — Mindkét összeírást — bár nem betűhíven a számos félreértésre adva okot — közölte *Gárdonyi A.*: i. m. 34—35. — Tekintettel arra, hogy ezek az összeírások Buda város polgárságára, illetve lakosságára vonatkozólag az első és legfontosabb források, pontos közlésük indokolt és szükséges.

Conradt Kar ein glaser
Johann Wilhelmb Jobst
Ein hochwürdiges Thumb Cäpitl. zu Prespurg
H: Christoph Vorster
Matthias Bauwer schlosser
 Andree Klaffenbacher ein Glaser
 Santni unnd Bernardino Maderni gebrueder
 M^o de la Vigne Obr: Leut: und Ober Ingenier
 Wenzel Hierschl ein Riember
 Hieronymus Faber
 Veith Hueber ein schmüdt
 Wenzel Kraus
Johann Leonhardt Strausz Feuerwerkher
 Andree Sigl ein Tuechhändler
Colman Sachs
 Johann Michael Grupp ein Fleischhackher
 Johann Bauhenhaider Khoch
 Frantz Schwarz zeugschreiber
 H: Hauptman Reinold Wolf
 Johann Enzinger
Ihro Gn: Fraw Anna Margaretha Regina von
Maÿren gebohrne Renckhin
 Bernardo Faretti Stainmez
 Thobias Krempel Weiszbech
 Joseph Lasgus ein dischler
Ihro Gn: H: Melchior Leopold Baron von der
Beeck
H: Brenner
 Marcus Veronese
 Ihro Gn: Herr Obrist Strasser

Wolf, unnd Friderich Sautermaister Gebrüedere
 N: Pessinger Appotegger
 H: Praelath von Cremsmünster
 Johann Christoph Jungmaÿr Khaÿs: Pauschrei-
 ber
 Albrecht Samenÿ Zimmermaister
 Hanns Khorber
Hanns Michaël Gering khaÿs. Chÿrurgus
 Dÿonisius Khundorf
 Andree Lariser ein Wagner
 Geörg Hueber ein Tischler
 Märthin Langg
 H: Johann Stephann von Werlein
 Wasser Statt
 Venero Ceresola
 N: Wuermb Weisbech
 Martin Kneisl Zimmermaister
 Hausruckher
 Klingelmaÿr
 Sprenger
 Doll
 Joseph Lackhner
 N: Rodel Fleischhackher
 Peter Stöckhel Zimmermaister
 H: von Buchingen
 Christian deÿss
 Khaÿserin
 Michaël Hochenwartter
 Martin Kalcher
 Paul Filz
 Stephann Glaz

A polgári házak összeírása szerint tehát ekkor 92 (a Várban 75, a Vízivárosban 17), illetve pontosabban 91 háztulajdonos volt Budán (ugyanis Ceresolának, Buchingennek és Hochenwarternak a Várban és a Vízivárosban is volt egy-egy háza, a Maderni és a Sautermaister testvérek pedig egy-egy házban laktak). A telekkönyvi mutatókkal (a Zaigerekkel) való összevetés során azonban kiderül, hogy az ebben az összeírásban szereplő háztulajdonosok által birtokolt házak száma a jelzettnél jóval több volt, hiszen egy-egy háztulajdonos esetében igen sokszor jó néhány ház birtoklása bizonyítható.

Például Salgari Péter postamesternek (1688—1691-ig budai polgármesternek) a Fő téri házán (No 9) kívül a Víziváros Fő utcában (No 52, 150, 151) is volt három igen értékes háza, ill. telke. Gróf Rizziardi Péter az Úri utcában birtokolt négy egymás mellett levő házat (No 39—32). Négy-négy házat birtokolt még az ebben az összeírásban felsoroltak közül Irrach Dániel asztalos (No 160, 161, 184: Fortuna utca, No 132: Fő utca), Krempel Tóbiás pék (No 223: Zsidó utca, No 241—243: Medve utca), Gering János Mihály császári chyrurgus (No 182, 183, 205, 206: Fortuna, illetve Táncsics utca), Három-három háza volt Venerio Ceresola építómesternek, Buchingen Ferenc Bernátnak (s nem kettő, mint az összeírás jelezte), Strella Mihály asztalosnak, Seyer Jakab asztalosnak, Sigl András posztókészítőnek, Khundorf Dénes bognárnak, sőt Werlein István kamarai inspektornak is. Két-két háza volt Fabri kereskedőnek, Hochenwartter harmincadosnak, Mayer kamarai tanácsosnak, Ungar és Kraus kereskedőnek, Bösinger patikusnak, Jungmayr építészeti írnoknak, Sprenger fürdősnek.

E háztulajdonosok közül 20 nem volt polgár (ezek a Specificationban kurzívval szedettek). Közülük csupán ketten lettek — 1690—1-ben — polgárok (Irrach és Gering).

A háztulajdonosoknak ezzel az összeírásával egyidejűleg készített másik összeírás, a budai polgárokról a következő:

Specification der sambentlichen Burgern inn Ofen.

Frantz Ignätius Pösinger	Andreas Felckher
Antoni Scher	Sile Miklos Rázischer Goldtschmüdt
Christian Schofer, khaufman	Michaël Vogl dischler inn d. Wasser Statt
Wolf, unnd Früderich Sautermaister	H: Baumaister Venero
Michaël Grisler einn Materazenmacher	H: Salgarj
Johannes Bauchenhaider	Frantz Hausewitz
Thobias Krempel einn Böckh	H: Lenick
Michael Strella einn Tischler	Simon Fabri
Michael Mänzer	die Kheyserin in der Wasser Statt
Joseph Lasko	d. Märquetanter Reinholdt
Dominicus Quadro	Dominicus Strudel Mahler
Johann Baptista Brendani	Vismady Jacob
Johann Zaubach Khaufman	Stephann Glaz Schüfter in der Wasser Statt
Johann Geörg Vnger	H: Obrist Strasser
Andreas Reisinger	H: Hauptman Scheffers Haus
Christoph Hieronymus Faber	Hanns Adam doll
H: Bauschreiber	der Stainmez Maister Bernhard Feretti
H: Abt von Crembsmünster	der Mauthner auf der Schiffbruckhen
H: Hochwarter	Hanns Rodel, unnd Geörg Wöber beede fleisch-
H: Schanzschreiber	hackher in der Wasser Statt
Andreas Stephann Lanng	Andreas Loreser Wagner bey'm Wiener Thor
Michael Wippo	Marx Pezel Schuechmacher
Veith Hueber d. Schmidt an Wiener Thor	Caspar Hailsch Satler
Ferenesse	H: Ober Commissarius Härtl
Herr Zeugwartter	H: Contraleur
H: Zeugleutenandt	Bärtholome Beckher, barbierer
H: Pauzahlmaister	Junge La Vigne
H: Graf Ritschárdy	Sebastian Scholdering Schuechmacher
H: Ober Commissarius von Rensing	Johann Maria Quadro
H: Leutenandt Seidl	Jacob Seyer dischler
Johannes Lorasckkhy	Conradt Khann Glaser
Hanns Sedl Schanskhý Fleischhackher, und	H: Graf Attemus
wierth	Hanns Geörg dryller Schlosser
Andreas Klofenbacher	Christoph dohman Vrmacher
Johannes Khorber	Albrecht Sämuel Zimmerman
Märthin Khalcher Maurermaister	H: Andreas Sigler Tuchhandler
Märthin Kneisl Zimmermaister	Caspar Kheberlein Schuechmacher
Johann Sprenger Baader	Johann Frantz Schniermacher
Peter Stekhel Zimmermaister	Frantz Schwarz Zeug Ambs Schreiber
Christoph Beinsch Schuemacher	Michaël Willburg im Weissen Creüz
Michaël Minadi Cameral Inspections Wagen-	Ober-Ingenieur La Vigne
maister	H: Hof Cammerath Maÿr
Wenzel Kraus märquetanter	Hanns Vlrich Freÿmuth Schlosser
Adam Mätthý löderer in d. Wasser Statt	Ferdinandt Fax Schwerdtfeger
Andreas Hausruckher in der Wasser Statt	Franz Saiffensiederin Wittib
Joseph Lachner Fleischhackher inn d. Wasser Statt	Johann Wunderlich Schneider
Paul Filz einn wierth	H: Statthæubtman

H: von Werleins Haus
 Geörg Vischer Schmidt am Wasser Thor
 Márthin Christoph Lang Glaser
 Hanns Paul Cammermayr schneider
 Michaël Hilwerth Schuester
 Märthin Eberle Schuester
 Adam Geörg Rienner handtschuechmacher
 Mathias Ferdinandt Camel Schneider
 Christian Märthin Appel Schuester
 Benjamin Libe Schuester
 Hanns Caspar Grueber Schuester
 Maria Oxentretterin Wittibl: Schusterin
 Bernardin Maternj Stain mez
 Hanns Michaël Grup Fleischhackher

Sebastian Maÿr Schuechmacher
 Hanns Geörg Hueber, dischler
 Geörg Wuermb ein böckh in der Wasser Statt
 Sebastian Creüz khoch in der Wasser Statt
 Wolf Linnbeckh in der Wasser Statt
 Christian denisch Barbierer in der Wasser Statt
 Einn Hung: Khaufman
 Thomas Hidlmaÿr in der Wasser Statt
 H: Sibert
 Sebastian Schultrin Schuechmacher
 Wenzel Hierschl Riemer
 Dionisius Khandorf
 H: Hauptmann Wolf
 Bärtholomeus Klaubler, ein Schneider

Ebben az összeírásban 121 polgár szerepel. Ezek közül azonban 55 nem található a polgári házak összeírásában. Ennek az oka nyilvánvalóan a budai kamarai inspekciónak által 1688. június 30-án kiadott dekrétumnak abban a rendelkezésében keresendő, amely szerint „kereskedő vagy iparos emberek, ha nem is tudnak, vagy nem akarnak házat építeni, mégis felvehetőek polgárnak s tőlük a polgáresküti ki lehet venni.” Téves tehát Schmallnak az a megállapítása, hogy „a polgárok a házbirtokosok voltak s ezeket írták össze 1688. évi október hó 16-án.”

Ez a két összeírás, amely a város (a Vár és a Viziváros) lakosságának, pontosabban családfeinek csak egy meghatározott részét tartalmazza, felhasználható a város *polgári és házbirtokos lakossága számának* megállapítása céljából. Nem használható fel azonban arra, amire Schmall és utána mások is kísérletet tettek, hogy ezeknek (egyiknek vagy másiknak) az alapján Buda város XVII. század végi (felszabadítás utáni) *lakossága számának* a meghatározására tegyünk — igen bonyolultnak ígérkező — kísérletet.

Schmall ugyanis az általa (önkéntesen) felhasznált és értelmezett összeírás alapján (a Várban 79, a Vizivárosban 17 lakott ház) 98 személy nevének ismerete nyomán ugyanannyi családot feltételezve, s egy családra öt személyt számolva, a budai lakosság számát 1688-ban 490-re tette, s hozzászámítva ezekhez az „albérlők” (a zsellérek) számát is (ez ugyan a forrásokból nem bizonyítható) — a 7-es szorzószám alkalmazásával —, a város lakosságának a számát 689-ben állapította meg.¹⁵

Gárdonyi — Schmallt kritizálva — ezt a lélekszám megállapítást nem fogadta el, kétségbe vonta, de csak azon az alapon, hogy Schmall minden házat lakottnak tételezett fel, holott az általa közölt listában elsősorban csak házhelyekről lehet szó. S az így megállapított lakosságszámnak az irrealitását még azzal is igyekezett (bizonyítás nélkül) aláhúzni, hogy megállapította: a települők többsége valószínűleg család nélkül jött.¹⁶ Gárdonyinak ezt a megállapítását „valószínűsíthetik” azok az adatok, amelyek a budai kamarai adminisztráció levéltárában a budai építkezésekhez szükséges munkások toborzására és munkába állítására vonatkoznak. Ceresola építómester például 1687 elején az örökös tartományokban toborzott kőműveseket, ácsokat és kőfaragókat, s a krajnai és a stíriai kőművesek egy csoportja (29 fő) március 22-én el is indult Bécsből Budára.¹⁷ A budai főtemplom tetőzetének elkészítésére a bécsi kamara 1687. augusztus 5-én Bécsből egy ács mestert (Kollonics szerint a legjobbat:

¹³ Budai lt. — A vári és a vizivárosi Zaiger. — Ez utóbbit kiadta Nagy L.: i. m.

¹⁴ Budai lt. — Tanácsi jkv. 1688. június 30. — *Iványi B.*: i. m. 100. — Téves tehát Schmallnak (i. m. I. 204.) az a megállapítása, hogy „a polgárok a házbirtokosok voltak, s ezeket írták össze 1688. évi október hó 16-án.”

¹⁵ *Schmall L.*: i. m. I.

¹⁶ *Gárdonyi A.*: i. m.

¹⁷ OL—KA. Hofbefehle, 3845. fasc. 347—350. fol. — Berichte und Schreiben, 3880. fasc. 81, 119. fol. —

Asolet) és 25 ácslegényt küldött, akiknek a feladata volt még a katonai kvártélyok építése is.¹⁸ Nagy mennyiségű szakmunkásra volt szükség 1687-ben a városban folyó egyéb nagyszabású építkezéseknél is (lőportorony, élelmezési raktárak, öntőház, jezsuita kolostor, lovaglóhelyiség, stb.),¹⁹ nem is szólva a magánházak építkezéseiről.

Jöttek tehát ide csapatostól ácsok, kőművesek, kőfaragók és más mesteremberek. De csak idénymunkára. Például 1687. január 19-én Erhardt Ulisses ácsmester leváltását kérte, hogy Budáról visszatérhessen feleségéhez Bécsbe.²⁰ Ezeknek a mesterembereknek a többsége nem hozta magával a családját. Ideiglenes lakók voltak ők a városban, s közülük csak igen kevesen voltak olyanok, akik állandó lakóhelyül Budát választották. Az 1688-as két összeírásban csak egy építőmestert, egy kőművest, három ácsot és két kőfaragót találunk. Ennyi pedig nyilvánvalóan elégtelen lett volna a nagy építkezési, helyreállítási munkák során.

S bár az is igaz, hogy az 1687-es kereszteleési anyakönyvben előforduló 18 polgár (az 1688-as polgárság 15–16%-a) közül csak 6 volt nős (a többi mint keresztszülő szerepelt ott), mégis a város lakossága számának egy meghatározott időpontban való megállapításánál, illetve becslésénél az „albérlők”, a lakók számát figyelmen kívül hagyni nem lehet. S ezt a számot az idénymunkásokon kívül jelentős mértékben szaporíthatták a mesterlegények,²¹ a szolgák, szolgálók, és a napszamosok is. Azonban, mivel pontos támpontjaink nincsenek, Buda város 1688. évi teljes lakossága számának megállapítására nem vállalkozhatunk. Annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy a lakosság száma — a katonaságot nem számítva — már ekkor is jóval magasabb volt, mint a Schmall által optimálisan közel 700-ra számított.

A lakosság számának a meghatározása kérdésével kapcsolatosan figyelembe kell venni olyan forrásokat is, amelyek nem elsődlegesen népesedéstörténeti források, de adataik utalnak a város népességére (tehát — egy meghatározott területen és időpontban vagy időszakban — a lakosság egy részére) is. Ilyen forrás a budai jezsuiták Históriaja.²² Ebben — a jezsuiták munkásságának ismertetése során — évről-évre feljegyezték a katolikus hitre áttértettek számát, s változó részletességgel azt is megemlítették, hogy az áttértek előzőleg milyen vallásúak voltak, s két esztendőben (1693, 1694) az áttértek neveit is felsorolták.

Eszerint Budán 1687–1698 között a jezsuiták által áttértettek száma és vallási megoszlása a következő volt:

	Luteránus	Kálvinista	Görögkeleti (rác)	Moha- medán (török)	Egyéb	Összesen
1687	187	—	3	13	—	201
1688	60	25	11	—	—	96
1689	7	7	—	2	—	16
1690	26	7	—	3	—	36
1691	41	—	—	14	—	55
1692	29	1	—	7	—	37
1693	34	—	1	8	—	43
1694	40	5	1	14	—	59
1695						32
1696						52
1697	21	4	10	1	1	37
1698	34	—	14	8	—	56

¹⁸ OL—KA. Hofbefehle, 3843. fasc. 63. fol. — Berichte und Schreiben, 3881. fasc. 159—162., 172. fol.

¹⁹ OL—KA. Buchhalterey Acten 1687. XI. 29. No. 71—76.

²⁰ OL—KA. Berichte und Schreiben, 3880. fasc. 21. fol.

²¹ Kneissel Márton ácsmesterről például biztosan tudjuk, hogy több segéddel dolgozott. OL—KA. Hofbefehle, 3845. fasc. 297. fol.

²² OSZK—Fol. Lat. 3440. Historia Societati Jesu Budae gloriose recuperatae sub augustissimo imperatore Leopoldo I. 2: Septembris Anno 1686 continuative usque Annum 1736. 5., 24., 28.

Tehát az áttértettek száma 1687—1698 között 720 volt. Tizenkét év alatt körülbelül 100—120 család *térhetett* át a jezsuiták térítő munkája folytán a protestánsok (luteránusok és kálvinisták), a schizmatikusok (rácok) és a mohamedánok (törökök) közül a katolikus hitre („ad fidem nostram”). Ezt a megállapítást azonban a jezsuita Históriaiban 1693-ban és 1694-ben feljegyzett nevek cáfolják. E feljegyzések alapján családi áttérésekről nem lehet szó. Ezek a számok az áttértek lélekszámára vonatkoznak.

Az 1693. évi feljegyzés szerint 28 férfi, 6 nő, 5 török férfi és 3 török nő tért át a katolikus hitre, s hozzájuk számították még a rác schizmatikusok közül áttért Radovan-t is. 1694-ben 43 férfi és 16 nő tért át, ezek között török 6 férfi és 8 nő. A feljegyzett nevek azonban — első sorban a számbeli többséget kitevő nem török áttértek esetében — nem utalnak családi kapcsolatokra.

Ezek a nevek a következők: Kedig, Lenzer, Pach, Kwatperger, Lindner, Schen, Brens, Adloff, Kunard, Schiz, Schwarz, Werner, Kuss, Edemon, Fischer, Geczi, Preininger, Sehl, Schichter, Schottenberger, Goscha, Zirk, Kollniz, Maier, Geisler, Gyori, Fux (1693, férfiak), Kirner, Alt, Fenus, Soch, Schoffek, Volin (1693, nők), Kőnig, Zeisler, Muschan, Lauschner, Oschenbacher, Polz, Lang, Miller, Schiller, Greifenburg, Jachet, Kalz, Bernhardt, Marquard, Peter, Schwarz, Luis, Spog, Englkind, Mascha, Rueprecht, Stephan, Wozdik, Tausch, Jacob, Hanke, Rudnig, Sax, Ebert, Kalkouich, Einz, Pifner, Wifber, Schroder, Geisler, Redl (1694, férfiak), Stephan, Olasch, Verg, Messer, Grill, Gomke, Wickl, Mezler (1694, nők). Családi kapcsolatot csak a Stephan (János és Anna) név esetében lehet feltételezni.

A feljegyzett nevek alapján ítélve az áttért protestánsok (1693—1694-ben a nevek feljegyzése során nem különböztették meg a luteránusokat a kálvinistáktól) többsége német volt. Gyori István, Geczi János és Schiz György esetében lehet gondolni magyar, Wozdik János, Kalkouich Mihály esetében szláv, Marquard György és Luis Vilmos esetében pedig francia származásra (az áttértek neveinek alapos nyelvészeti vizsgálata a nem német származásnak számát még valószínűleg növelni fogja).

A sikeres áttérés eredményének értékelésénél azonban figyelembe kell venni azt, hogy a jezsuiták a protestánsok térítése során éppen úgy nem ütköztek egy másik egyház korlátozó ellenállásába (protestáns pap nem volt a városban), mint a törökök térítése során sem (a mohamedán vallásgyakorlásnak nem volt meg az egyházi lehetősége). A görögkeleti (rác) térítés eredménye viszont nyilvánvalóan azért volt csekély, mert a budai délszláv lakosságnak a rendszeres vallásgyakorlását nem korlátozták (volt templomuk, voltak papjaik). Az áttérés sikerének a legerősebb tényezője azonban az egyházi és kamarai részről, rendeletekben is megnyilvánuló, vallási türelmetlenség volt. Míg 1686. november 5-én a budai kamarai inspekción hivatalt utasításában — a házak kiosztásával kapcsolatban, s a nemzetiségi korlátozásokon kívül — csak a Vár háztulajdonosainál tették kötelezővé a katolikus vallást,²³ addig az 1688-ban kiadott rendeletek egyre határozottabban intézkedtek arról, hogy a luteránusok, kálvinisták, zsidók Budától távol tartandók.²⁴ Pedig ezek a nem katolikus vallásúak nem a háztulajdonosok között jelentkeztek.

Az áttértettek nagy száma 1687—1688-ban mindenesetre utalhat arra, hogy ezek az állandó telepedés vagy huzamosabb itt-tartózkodás céljából jöttek Budára, és a conversióval a letelepedés akadályán igyekeztek túltenni magukat. Feltűnő viszont, hogy ezeknek az áttértetteknek a nevei nem szerepelnek a városi igazgatás irataiban, s nem találkozunk velük a budai kamarai adminisztráció levéltárának egyes iratsorozataiban sem. Ezek nem lettek polgárok, mert akkor vagy a polgárkönyvben vagy a tanácsi (tanácsülési) jegyzőkönyvekben szerepeltek volna. Nagy részük nem lehetett állandó városi lakos sem, mert akkor szinte elképzelhetetlen, hogy a városi hatóságnál ne lett volna valami, írásban is rögzíteni szükséges

²³ Bánrévy Gy. : i. m. 21.

²⁴ OL—KA. Buchhalterey-Acten, 3827. fasc. No. 140., 3821. fasc. No. 97., 102., 103., 104.

nyoma a városban való tartózkodásuknak. Hogy katonák voltak-e (a férfiak), vagy itt élő — polgárjoggal nem bíró — lakosok feleségei (a nők), arra a jezsuita História nem ad felvilágosítást. Az mindenesetre kétségtelen, hogy áttérésük időpontjában itt tartózkodtak a városban, akár mint katonák, akár mint lakosok, vagy lakosok feleségei.

* * * *

Az 1687. évi budai polgárság (amelyről összeírás nem maradt fenn) éppen úgy egy ad hoc (a polgármester és a tanács megválasztására szolgáló) szervezet volt, miként tulajdonképpen az 1688. évi is az. A kamarai inspekciónak ugyanis elrendelte, hogy a tisztújítást évenként kell tartani. Kűechl Miklós György városi szindikusz²⁵ 1688. október 16-án elkészítette a polgári házbirtokosok és az összes polgárok összeírását. Október 24-én az előző polgármester, Prenner Farkas (aki az összeírásban nem névszerint, hanem mint városkapitány szerepel) lemondott. Polgármesternek november végén vagy december elején három jelölt közül Salgari Péter postamestert választották. A választást a kamarai inspekciónak december 13-án erősítette meg.²⁶ Az ettől kezdve meginduló városi igazgatás működése során találjuk az első nyomait annak, hogy új polgárok felvételével a tanács foglalkozik. December 22-én a tanács az asztalosok kérelmére tanúsította, hogy „siben Tischler in der Zahl verwürkliche Burger in alhiesige königliche Hauptstatt an- undt aufgenommen wordten.”²⁷ December 31-én pedig névszerint feljegyznek négy polgárt, akik a polgárjogért járó díjat (Burgerrecht), 5 forintot kifizették.²⁸ S december 29-éről található egy feljegyzés a tanácsi iratok között, amely minden valószínűség szerint a felállítandó polgárnyilvántartás, a Bürgertabelle, tervezett szerkezetére utal.²⁹ A Bürgertabellé-ben 9 rovatot terveztek:

1. Burger	a polgár (neve)
2. Burgerzödl	a polgárlevél (kiadása)
3. Juramentum	a polgáreskü (letétele)
4. Condition	foglalkozás
5. Geburt und Lehrbrief	születési és tanulólevél
6. Burgerrecht	a polgárjog (díjának kifizetése)
7. Hausgesessen	háztulajdon
8. verheyrath	családi állapot
9. Catholische Religion	katolikus vallás

Ez az első nyilvántartás (Tabelle) azonban nem maradt fenn. A budai levéltárban levő *Matricula Civium Budensium* című polgárkönyvet csak a városi privilégiumlevél elnyerése után kezdték el vezetni, s első bejegyzése 1706. május 7-éről való. Használták korábban egy régi polgárjegyzéket (*alte Roll*), 1706. június 28-ig. (Marianoviz Stippan volt az utolsó, akit oda bejegyeztek.) A régi polgárjegyzék adatainak egy részét bevezették az új polgárkönyvbe, az abc-rendszerű Matriculá-ba is, minden betűnél feltüntetve, hogy a régi nevek „aus der alten Roll extrahiret.” A régi jegyzéknek az így fennmaradt adatai azonban eléggé hiányosak: 67 esetben nem jelölték meg a foglalkozást, 17 esetben csak azt, hogy az illető schutzverwandter (védett polgár), s 3 esetben pedig csak azt tüntették fel, hogy rácookról van szó.

²⁵ Bónis Gy.: Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után 1686—1708. Bp., 1962. 43. Krätzsmann János György Buda város első szindikusa után Kűechl 1688. július 1-én lett szindikusz.

²⁶ Gárdonyi A.: Buda város közigazgatása s közigazdasági viszonyai a XVII. század végén. — Századok L. (1916) 481—482.

²⁷ Iványi B.: i. m. 129.

²⁸ Budai lt. Tanácsi jkv. Rapulare 1688. december 31. — Ez a jegyzőkönyv a XX. században — addig különböző iratsorozatokban szétszórtan fekvő iratlapokból — összekötött tanácsulési jegyzőkönyvi fogalmazmány. Első bejegyzése 1688. december 6., az utolsó 1690. február 27.

²⁹ Budai lt. — Corr. mag. 1688. december 29. — Áthúzott jegyzet.

A *Matricula Civium Budensis*-ben a régi polgárjegyzék adatainak beírása során évszám megjelölést csak 1692. április 1., de rendszeresen csupán 1700. április 16. után találunk. Felvethető tehát az a kérdés, hogy az 1706-ban, az új polgárkönyv készítése, elkezdése idején felhasználta „alte Roll” azonos-e az 1688 decemberében elkezdett polgárjegyzékkel? Ennek a kérdésnek a jogosságát megerősítheti az a megállapítás is, hogy a *Matriculá*-ba beírt polgárok száma jelentősen kevesebb, mint a különböző forrásokból bizonyíthatóan polgároknak *felvettek* száma.

A *Matriculá*-ban az 1706. június 28. előtti bejegyzések szerint (aus den alten extrahiret) a polgárok száma 463. Ebből a számból azonban egyet le kell vonni azért, mert Neutra Johann (=Nitra Janosch) kétszer szerepel, de levonandó az a 11 bejegyzés is, amely mellett 1713-as évszám szerepel (Hansz Bilanski tuchmacher, Georg Bämel binder, Jacob Caspar ein schlosser, Joh: Georg Fräszsan fischer, Leopold gleistorffer ein würrh, Nicolaus Ganglhoff hueterer, Jellman Franz handelsmann, Keller Carl bildhauer, Riedl Stephan glaser, Schöffmann Joh: Georg schoszmann, Triller Tobias Johannes), s levonandó az 1712. április 20-i dátummal (s más írással) bejegyzett Johann Geiszler ein Wagner, valamint az 1709. december 20-i dátummal szereplő Pölsterl Matthias shuster és Pöltzl Michael würrh is, aki 1712. augusztus 24-i megjelöléssel szerepel. Hozzá kell adni viszont a *Matriculá*-ban szereplő régi polgárok számához azokat, akik — kivétel nélkül Schutzverwanten — évszám megjelöléssel a régi Rolle kivonata után kerültek be az új polgárkönyvbe: Ester Gáspár, Flor Johann, Linter Bartholomee, Novanzki Andreas, Ziegler Bartholmee, Zähl Michael. Ezek szerint a régi polgárjegyzékből 454 név került át az újonnan felállított polgárkönyvbe. A különböző forrásokból megállapítható polgárfelvételek száma 1686—1706 között azonban ennél jóval több: 565, s ha a 26 Schutzverwanten-nel is számolunk, akkor 591. Az „alte Roll” tehát nem lehet azonos (vagy legalábbis teljes mértékben azonos) az 1688 decemberében elkezdett polgárjegyzékkel, amelyet „Bürger Tabellé”-nek neveztek. Felmerül tehát az a kérdés, hogy vajon a *Matriculá*-ban idézett „alte Roll” mikor és milyen szempontok szerint készült.

A polgárfelvételekre vonatkozó források 1688—1706 között — a *Matriculá*-ban (Pk.) „alte Roll”-on kívül — a következők: az 1688-ik évi polgárösszeírás (Sp), tanácsülési (tanácsi) jegyzőkönyve (Tj), néhány tanácsi irat, az 1691-es (Bu) és az 1696-os összeírás (Pl), a városi számadás könyvek (Szk) és azok mellékletei (Szk).

A budai tanácsülési jegyzőkönyvek csak 1694. május 19-én kezdődnek. A korábbi évekből csak tanácsi jegyzőkönyvek maradtak fenn. Ezekben a jegyzőkönyvekben polgárjogra vonatkozó, személy szerinti feljegyzések 1688. december 31 és 1690. február 27 között találhatóak. A feljegyzések száma csak 1689. március 28-ig (18 polgárfelvétel), július 1—szeptember 17-ig (28 polgárfelvétel) és december 30—1690. február 27-ig (10 polgárfelvétel) tételzhető fel teljesnek. Az 1698 áprilisi polgárfelvételekre néhány adat található a Budai Levéltár Correspondentiae Magistratuales (Cm) c. iratsorozatában levő tanácsülési jegyzőkönyvi fogalmazványokban (9 polgárfelvétel), s fennmaradt még 1689. november 7-ről egy jegyzék, amely annak a 28 polgárnak a nevét és foglalkozását tartalmazza, akik a szokásos polgáresküet letették. Ezek között 12 található, aki nem szerepel a tanácsi jegyzőkönyvekben. A név szerint feljegyzett polgárfelvételek száma tehát ebben az időszakban 77. Ezek közül 27 nem szerepel a *Matriculá*-ban. Ezeknek a polgároknak a nevét nyilvánvalóan feljegyezték a „Bürger Tabellé”-ben is.

A név szerint ismerteken kívül még számos polgár neve kerülhetett be 1689-ben és később is ebbe az első polgárjegyzékbe. Egy 1689. március 23-án készült jegyzék szerint addig az időpontig városrészenként 78 „burger zödl”-t adtak ki (Rathaus Viertel 34, Herrngassen 6, Wiener vürrl 18, Miter vürrl 8, Wasser ober vürrl 5, unter vürrl 7). Ezek között természetesen nagy számban lehettek olyan polgárok is, akik már az előző években is itt laktak, de a polgárdíjat csak ekkor fizették ki. Nyilvánvalóan ezekre vonatkozott az a tanácsi kimutatás, amely szerint a városban 45 olyan polgár élt (1689. január 31-én), aki a polgárlevelet még nem váltotta ki.

A polgárfelvételeknek, új polgárok jelentkezésének, letelepedésének nagy lendületet adott az a császári leirat, amely 1689. augusztus 22-én Budát (és Pestet) öt évi adómentesség-

ben részesítette. 1691-ben már 177 polgárt írtak össze Budán, s ez a polgárság már nem olyan ad hoc alkalomra létrehozott (mert összeírt) polgárság volt, mint az 1688. évi, hanem azokból állott, akiket a tanács 1688 decembere óta szabályszerűen polgárnak felvett.

Az 1691. évi összeírás az az évi polgármester-választás előkészítése során keletkezett, augusztus 2-ika előtt. Az udvari kamara elrendelte ugyanis, hogy „aus der gantzen Gemaine”, tehát a teljes polgárságból, egy 40 polgárból álló bizottságot (Ausschusz) kell alakítani, s ez a bizottság választja majd meg a polgármestert. A városi tanács elkészítette a város polgárainak az összeírását, s a budai kamarai adminisztráció pedig ennek alapján kijelölte a bizottság tagjait, s ezt 1691. augusztus 14-én közölte a budai polgármesterrel és a tanáccsal. A kijelölés alapjául szolgáló polgárösszeírásban 180 név szerepel, de a polgárok száma ekkor a valóságban csak 177 volt, mert három nevet (Pauer Mátyás, Neskola György, Mildum János György) tévedésből kétszer írtak be a jegyzékbe. 1691-ben csak azokat írták össze, akiket 1688 decembere óta valóban felvettek polgárnak, azokat, akik a polgári feltételeknek megfeleltek, s a polgárjegyzékben (Bürgerrollé-ban) is nyilvánvalóan szerepeltek. Az összeírás azonban nem a Bürger-tabelle másolata, ugyanis a nevek sorrendje se nem időrendi (a polgárfelvétel szempontjából), se nem abc-rendes. Nem követte az összeírás a települési sorrendet sem, s nem vette figyelembe a foglalkozási csoportosítást sem, csupán a tanács tagjait (Rahts Freind) különböztette meg a polgárságtól (Gemaine burger).

A polgármester választó bizottság kijelölése a következő, 1693. évi választás előtt is hasonló módon történt, bár ebből az évből a polgárság összeírása nem maradt fenn, csak a bizottság névsora. Feltételezhető, hogy a Matriculá-ban felhasznált jegyzék ebben az időben keletkezett, s így ekkor már nem volt szükség új polgárösszeírás készítésére.

Buda város fennmaradt első számadáskönyve 1692-ből, Unger János György polgármestersége idejéből való. Ez a számadáskönyv a címe szerint is polgármesteri számadás. Hasonlóképpen, s címében még határozottabban polgármesteri számadás az 1693. évi is, amely Bösinger Ignác polgármestersége idején készült, és így 1694. április 27-ig tart. A Matriculá-ban szereplő korai évszám megjelölések pontosan ebből az időszakból valók. 1694-től kezdve a városi számadásokat nem a polgármester készítette, hanem a városi főkamrás. 1694-ben a január 9-én a budai kamarai adminisztráció által kamarásnak *kinevezett* Sauttermaister Frigyes, majd a következő években a *választott* főkamrások (1695—1698-ig Sauttermaister, 1698—1699-ig Reinoldt Wolf).

Az „alte Roll” 1692 után keletkezett: az 1688 decemberében felállított Bürger-tabelle helyett. Az alte Roll-nak 1694-ben már készen kellett lennie, hiszen az ebben az évben meghalt Lang Márton üvegesmester, Wittber Mihály szappanfőző, Faber Kristóf helyettes polgármester, Rieder Sándor János szabómester és Pecker Bertalan tanácsnok szerepel benne. Az alte Roll egyszerű nyilvántartás volt, amely abc-rendben a polgárok nevét és foglalkozását tartalmazta. Először a Roll készítésének az időpontjában életben volt, a városban lakó polgárokat jegyezték be (bár jónéhány esetben „kifelejtettek” s csak évek múlva jegyezték be már 1688-ban is itt élt polgárokat), majd folyamatosan az újonnan felvetteket. A Bürger-tabelle nyilvántartási rendszerére ekkor már nem volt szükség: a polgárfelvételt a tanácsülési jegyzékben rögzítették, a polgárdíj kifizetésének a megtörténtét pedig a polgármesteri, később kamarási számadásokban.

Az alte Roll adatai azonban a Matriculá-ba csak hiányosan kerültek be. Az átmásolásakor több olyan polgár nevének kihagyták, akik időközben meghaltak: például Lanczek György, Mátyás vincellér.

A polgárok származáshelyeire vonatkozólag az így rekonstruált Bürgerrolle nem ad felvilágosítást. Erre a rekonstrukció során nem is törekedhettünk, hiszen a rekonstrukció alapjául szolgáló források csak 53 esetben utalnak származáshelyre (születési- vagy lakóhelyre). Közlésük azonban indokoltnak látszik annak ellenére is, hogy e töredékes adatok alapján végleges (vagy határozott) következtetéseket nem lehet levonni. Adhatnak azonban olyan támpontokat, amelyek a további kutatást nemcsak hogy elősegíthetik, hanem — remélhetőleg — előre is lendíthetik.

1688—1705 között 53 budai polgárnál a forrásokban feltüntetett származáshelyek (a polgárfelvétel időpontjának és a polgár foglalkozásának a feltüntetésével) országokénti csoportosításban a következők:

Magyarország

Győr (Raab), 1689, 1689, 1700

Trencsén (Trentschin), 1690

Pozsony (Pressburg), 1696

Stomfa (Stampf), 1696

Österreich, 1689

Zwedl, 1689

Rastenber, 1690

Salzburg, 1694

Altenstie, 1695

Spitz, 1696

Stedldorf, 1696

Cotsedeck, 1696

Wien, 1698, 1700

Bolsdorf, 1701

Steiermark, 1697

Kärnten

St. Veith, 1696

Tirol

Rotenberg, 1696

Hall in Bünthal [Inntal] 1697

Böhmen

Prag, 1689

Behamb zu Lubcuwiz, [Lobkowitz] 1689

Altzedliz, 1704

Schlesien

Glaz, 1698

Bayern

Fridtderg, 1689

Arting, 1689

Dachau, 1689

Ingestatt, 1690

Lanzethaus, 1696

Franken

Königshofen, 1689

Nürnberg, 1689, 1698

Forschheim, 1696

Baden

Mannheim, 1689

Oberpfalz, 1705, 1705

Schwanensdorf, 1697

Schwaben

Asch, 1689

Elsass

Hagenau, 1689

Schletztadt, 1698

Westphalen

Wallweg, 1705

Handelsmann, Fleischhacker, Pixermeister

Handelsmann

Fischer

Knöpfmacher

Steinmezpallier

Marquetanter

Beck

Riemer

Beck

Kaufschneider

Bestandwürt

Baader

Goldarbeiter, Handelsmann

Schenk

Kampelmacher

Zingieszer

Maurergesell

Koch

Steinmez

Mauerpallier

Rotgerber

Koch

Landkutscher

Schneider

Zimmermaister

Glaser

Bestandwürt

Wagner

Schneider, Steinmez

Rotgerber

Fleischhacker

Müller, ?

Schuster

Drexler

Schmid

Lederer

Barbierer

Schweiz

Sanct Victor, 1689

Bosnia, 1690

Egyéb

Erckhaimb, 1698

Querckhausen, 1689

Neustadt, 1690, 1699

Raufbrun, 1694

Geiszlhirgen, 1694

Hartl, 1697

Lehembruckl, 1705

Meylandt, 1688

Maurer

Binder

Schmid

Seiller

Wirt, Seifensieder

Schneider

Pixenmeister

Koch

Vaszzieher

Marquetanter

BUDA VÁROS POLGÁRSÁGA 1688—1705.

<i>ACHLEIDNER Hannsz</i>	<i>pöckh</i>	1689. I. 5.	Tj
AICHER Joseph	binder	1701. XII. 16.	Tj—Pk: Aichinger, Szk: Aicher
AICHINHER Martin	beckh	1703. I. 8.	Tj—Pk—Szk
ALBICH Johann Christoph	buchbinder	1689. XI. 7.	Cm—Pk—Pl
<i>ALBRECHT Sámuel</i>	<i>zimmerman</i>	1688	Sp
<i>AMINI Antonio</i>	<i>steinmetzgesell</i>	1705. VI. 17.	Tj
AMUTH Sebastian	binder		Pk
ANGERER Tobias	gastgeb	1702. I. 16..	Tj—Pk—Szk
ANTONIUS Stephanus Franciscus	rätz	1693. II. 16.	Pk—Pl: Stephan Francesco, Dalmat Khauffman
ANTONOVICZ Illia			Pk—Pl: rätz
<i>APPEL Christian Märthin</i>	<i>schuester</i>	1688	Sp
ARBEITH Thomas	<i>scheidmacher</i>	1690—1	Bu—Pk: säblmacher—Pl
ARMENIER			Pk
<i>ATTEMUS graf</i>		1688	Sp
AURSCH Geörg	<i>bindter</i>	1692. V. 12.	Szk—Pk: <i>Aurisch</i> —Szk—Pl
<i>PAPST Antoni</i>	<i>kupferschmidt</i>	1696	Pl
PABST Hans Caspar	kirschner	1701. VI. 28.	Tj—Pk
PABST Joseph	buchbinder	1699. VI. 17.	Tj—Pk
PABST Martin	<i>bestandt würrh</i>	1697. III. 15.	Tj: bey grienen Cretütz—Pk
PADER Johann	tischler	1690—1	Bu—Pk: <i>Baader</i> —Pl: Baader
BALTHASZAR Martin	kirschner		Pk
BANCKINI Jo: Baptista	<i>handelsman</i>	1698. VII. 4.	Tj—Pk: <i>Pankin</i>
PAPENBERGER Adam	fuhrman	1697. XI. 18.	Tj—Pk
<i>PARTH Jacob</i>	<i>zimmermaister</i>	1690—1	Bu
PASSANY Simon	fuhrmann	1696. VIII. 16.	Tj: <i>croath</i> —Pk
BAUCHENHAIDER Johann	koch	1688	Sp—Pk: <i>Pauckhenheider</i> — Bu—Pl: Kays: Postbeför- derer zu Kerebes
BAUER Hanns	<i>fuhrman</i>	1703. VIII. 3.	Tj—Pk
PAUER Matthias	fleischhakher	1690—1	Bu—Pk: Paur—Pl: Paur
PAYR Johann	chargant		Pk
BECKHER Bärtholome	barbierer	1688	Sp—Pk: <i>Pekher</i> —Bu

BECKHL Johann Vrich	<i>pixenmaister drexler</i>	1694. XII. 3.	Tj—Pl: Böckhl, dräxler— Pk
BEINSCH Christoph	<i>schuemacher</i>	1688	Sp—Pk: <i>Behmisch</i> , schärmacher
BENDL Hanibal	riemer		Pk
PEIOUICH Georg	<i>kramer</i>	1702. V. 5.	Tj—Pk: <i>Pejoviz</i> —Szk
PERGER Carl	riemer	1699. X. 4.	Tj—Pk
PERGER Paul	kamplmacher	1697. V. 29.	Tj—Pk
BERGHOFFER Georg	müllner	1701. IX. 19.	Tj—Pk—Szk
<i>PERKHOUIZ Matthias</i>		1696	Pl
PERCKOWIZ Michael	<i>dalmatischer handlsman</i>	1700. V. 26.	Tj—Pk
<i>BERNARDI Carl</i>	<i>lebzelter</i>	1690—1	Bu
BERNHARDT Leonhardt			Pk
PERTH Joseph	fleischhackher	1700. I. 13.	Tj: Postbefürderer zu Hansebegg—Pk: Pöckh
PETRASCHECKH	fuhrman	1697. VIII. 16.	Tj—Pk: <i>Petrazek</i>
<i>PEZEL Marx</i>	<i>schuechmacher</i>	1688	Sp
BIFFL Janos	<i>ung. schneider</i>	1700. IX. 6.	Tj—Pk: <i>Bibali Janosch</i>
PICHLER Andreas	holtzhandler	1705. VIII. 28.	Tj—Szk: schüffmeister
BINHAUSEN Johann	chirurgus	1694. XII. 1.	Tj—Pk
<i>PINTER Petrus</i>	<i>pindter</i>	1690. I. 9.	Tj—Bu: Pinder, ein rätz— Pl: Piner, röz
PIRBAUMB Andreas	<i>würth</i>	1693. III. 9.	Szk—Pk: <i>Pirnbaum</i> —Pl: Püernbaum
BISCHOFF Johannes	schmidt	1690—1.	Bu—Pk—Pl
PISTOLI Stephan	handelsman	1692. IV. 29.	Szk—Pk: <i>Pistolla</i> —Pl: Pistolli
BIDERMAN Johann Michael	<i>spaliertruckher</i>	1699. VIII. 12.	Tj—Pk: <i>Bittermann</i> , buchbinder
<i>PIUO Paul</i>		1688. XII. 31.	Tj
PLÖCKHLER Matthias	fuhrman	1697. VII. 31.	Tj—Pk
POGENSPERGER Hanns Georg	riemer	1705. IX. 25.	Tj—Pk—Szk: Bogen- sperger
BONOVSKI Franz Wenceslaus		1701. III. 5.	Tj—Pk—Szk Pk
BODLING Hansz Georg	schuster		Bu—Pk: <i>Poraviz</i>
POWAUTSCH Michael	schneider	1690—1	Tj—Pk—Pl
POSCH Christoph	beckh	1695. XII. 2.	Pk—Pl: Possessy
POSSESSI Paul	zischmacher	1696	Tj—Pk: <i>Wottke</i> —Pl: <i>Wottgy</i> —Bu: <i>Wottgi</i>
BOTGY Andreas	schneider	1689. I. 17.	Pk
PÖCKH Zacharias	schmidt		Tj—Szk: <i>Peller</i> —Pk: Pöller, 1702. III. 31.
BÖLLER Jacob	fuhrmann	1702. IV. 11.	Tj—Bu—Pk—Pl
PÖSENBACHER Michael	tröxler	1689. VIII. 31.	Sp—Bu: ober-Statt Came- rer—Pk: <i>Pösinger</i> , Rathsverw.—Pl
PÖSINGER Franz Ignätius	<i>apotheker</i>	1688	Pk—Pl: Rathsverwanther Bu
PÖSINGER Wolf Heinrich	mahler	1694. IV. 15.	
PÖSSIKH Hannsz Görg	<i>schneider</i>	1690—1	

PRANDT Georg	sailer	1690—1	Bu
PRAUNS-EISEN Matthias	eisenhandler	1690—1	Bu—Pl: Praunseysin Burgerin—Pk: Praunse- eyzen
PRAUS Salomon	fuhrman	1697. VIII. 16.	Tj—Pk
PRÄNGEL Matthias	leinweeber	1702. XII. 1.	Tj—Pk: 1705. II. 20. Pränkhl Matthias
PREM Georg	steinmezpallier	1689. IV. 13.	Cm
PREMINGER Hansz Adam	kaufschneider	1696. VII. 6.	Tj—pk
BRENTAN Antonius	handelsman	1690—1	Bu—Pl: Antonius Brentani—Pk: Prentano Antoni
BRENDANI Johann Baptista		1688	Sp
PRENNER Andre	Statthaubtman	1688	Sp (név: Cm 1688. VII. 7.)
PRESCHER Matthias	schuemacher	1696	Pl—Pk
PREYMAYR Johann	lederer		Pk
BRINCKH Theodor	buchbinder	1701. IX. 19.	Tj—Pk: <i>Prink</i>
PRINNELLI Hanns	greisler	1696	Pl—Pk: <i>Priveli</i>
PRESCHMANN Mathias	müller	1705. IX. 15.	Szk—Pk: <i>Proschmann</i>
PRUNHUEBER Stephan	fleischhackher und kertzenmacher	1696. IV. 30.	Tj—Pk: <i>Prunnhuber</i>
BRUNER Wolff	würth	1692. III. 8.	Szk—Pl: <i>Prunner</i> , fogl.— Pk: <i>Prunner</i>
BUBANITSCH Michael	schneider	1696	Pl
BUCHINGER Zacharias	riemer	1699. XII. 2.	Tj—Pk
BUECHING Franz Bernhard	zeugleutenandt	1688	Sp
BUDI Franz		1702. V. 5.	Tj—Pk: <i>Budai</i>
BURGER Paul	schiffmeister	1704. XI. 21.	Szk—Pk: fogl.
PUSCHLA Franz	schneider	1690—1	Bu—Pl: Poschla—Pk: Poschla
BUZACHICH Matthias	schneider	1690. I. 2.	Tj—Pk: Possatz—Pl: Bosatisch
BÜFFL Wenzel	fuhrman	1697. VII. 31.	Tj—Pk: <i>Piffll</i>
BÜREN Bernhardt	barbierer	1705. V. 13.	Tj—Pk
KAHANEGG Bernhardt		1699. XII. 14.	Tj—Pl: <i>Kaganeckh</i> , de nem polgár—Pk: <i>Kahaneckh</i>
CAMEL Mathias Ferdinandt	schneider	1688	Sp
CAMERLOHR Matthias	fuhrman	1700. VI. 30.	Tj—Pk
CAMMERMAYR Hanns Paul	schneider	1688	Sp:
CANEUALE Francesco	mauermaister	1698. XII. 12.	Tj—Pk: <i>Canevale</i>
CANZLER Jacob	sailer	1689. VII. 13.	Tj—Cm: fogl.
CARDALLI Georg	fuhrmann	1696	Pl: hung. — Pk: Kreisler
KAUTNIKH Wenzel	pinder	1690—1	Bu—Pk
KÄRNER Georg	zierkhlshmidt	1690—1	Bu
KÄRNER Stephan	michler	1690—1	Bu—Pl: müllner—Pk
KÄRNER Thomas	müllner	1694 VI. 4.	Pk—Pl
CERESOLA Venerio	baumeister	1688	Sp: név nélkül—Bu: név— Pk: <i>Venerio Cerosta</i>
KERSCHBAMER Franz Antoni	greisler	1700. XI. 22.	Tj—Pk: <i>Kerschbaumer</i>

KHALCHER Märthin	maurermaister	1688	Sp—Bu: <i>Kalchner</i> —Pl: Kalchner—Pk: Kalchner
KHANDORF Dionisius	wagner	1688	Sp—Bu: <i>Kundorff</i> —Pl: <i>Kundtorff</i> —Pk- Kundorff
KHANN Conradt	glaser	1688	Sp—Bu: <i>Korr</i> —Pl: <i>Chor</i> — Pk: Kahr
CHARL Franz		1698. XII. 22.	Tj—Pk: <i>Chärl</i>
<i>KHEBERLEIN Caspar</i>	<i>schuechmacher</i>	1688	Sp—Bu: <i>Köberl</i>
KHEYSERIN	würth	1688	Sp: in der Wasserstatt—Bu: <i>Kayser Jacob</i> —Pl: Kay- ser—Pk: Kayser
<i>KHORBER Johannes</i>		1688	Sp
<i>CHREÜEN Jacob</i>		1689. I. 14.	Tj
CHRISTEN Antoni Ignati	baader	1700. IX. 24.	Tj—Pk
CHRISTEN Georg	schuechmacher	1696	Pl—Pk: <i>Christian</i>
KIENZL Michel	fuhrman	1697. VII. 31.	Tj—Pk: Kinzl
<i>KINDESPERG, von</i>	<i>rittmaister</i>	1696	Pl: in weissen oxsen
KLAUBER Bartholomeus	schneider	1688	Sp—Bu—Pk
KLAUSZ Lorenz	schuemacher	1690—1	Bu—Pl—Pk
KLAUBER Marx	weinzettl	1696	Pk—Pl: Glauber, weinzierl
KLECKHLER Lorenz	<i>satler</i>	1702. IX. 7.	Tj—Pk: Kleckhler, XI. 7.
KLECKHNER Hans Georg	saiffensieder	1694. XII. 3.	Tj—Pl—Pk: 1694. VI. 4.
KLINGER Michel	bindter	1696. IX. 8.	Tj—Pk
KLINGLMAYR Geörg	böckh	1688	Sp—Bu: Klingelmayer— Cm: Klinglmayer—Pl— Pk
<i>KLOFENBACHER Andreas</i>	<i>glaser</i>	1688	Sp
KNEISL Märthin	zimmermaister	1688	Sp—Bu—Pl: Kneiszl—Pk- Kneisszl
KNEISSEL Lorenz	zimerman	1690—1	Bu—Pl—Pk: Kneiszl
KNOCKHER Hans Georg	wirth	1697. XI. 4.	Tj—Pk: Kneckher
KOCH Walthasar	<i>handtlanger</i> in Zetüghaus	1689. VII. 8.	Tj—Bu—Pl: würrh in grün lämpl—Pk: in zeughaus
KOGLER Johann Baptista	baader	1700. XI. 29.	Tj—Pk
CONSTANTIN Joh:	müller	1705. XI. 16.	Tj—Pk
<i>KOKHAL Franz</i>	<i>mauthner</i>	1688	Sp—Pl: <i>Kököli</i> , Statt- mauthner
KORNFEYL Johann	fleischhackher	1694. XII. 3.	Tj: fleischhackher auf das schweinfleisch—Pl: Corn- faill—Pk
KOFER Justus Bernard	<i>pixenmaister</i>	1690—1	Bu—Pl: Kofen, schneider— Pk: Koven, schneider
KOVAZOVICZ Lucas	holzhandler	1697. III. 11.	Tj—Pk: Kovazovich
<i>KÖNIG Rudolf Ehrenreich</i>	<i>käszstecher</i>	1690. I. 16.	Tj
KRABAT Andre	fuhrman	1697. VII. 31.	Tj—Pk: Croath
KRAUS Wenzel	<i>märquetänter</i>	1688	Sp—Bu: Krausz, handels- man—Pl: Krausz, würth—Pk: Krausz, handelsman
KREMPEL Thobias	böckh	1688	Sp—Bu: Krempl—Pl: Krempl—Pk: Krempl
KREMPL Hans	weber	1702. II. 14.	Tj—Pk: II. 13.

CREÜZ Sebastian	khoch	1688	Sp—Bu: Kreützer—Pl: Kreützers Haus, wüth— Pk: Kreitzer
<i>KRIECHBAUM Johannes</i>	<i>pökh</i>	<i>1690. I. 30.</i>	Tj—Bu
KUERZ Johann	tischler	1690—1	Bu—Pl—Pk: Kurtz
<i>KUNDTORFF Matthias</i>	<i>schmid</i>	<i>1696</i>	Pl
TAGWERCHER Martn	mauermaister	1690—1	Bu—Pk: Tagwerkher
DALAIN Gottfrid	wüerth	1690—1	Bu—zumb 3en Mohren— Pk: Dulium
DAMBACH Peter	zischmamacher	1690—1	Bu—Tj 1689. VII. 15— 18 közt: Dampo—Pl: Dambach—Pk: Dambach
<i>TAX Peter</i>	<i>mauermaister</i>	<i>1689. VII. 18.</i>	Tj—Cm
<i>DENHALDER Andreas</i>	<i>schmidt</i>	<i>1689. I. 3.</i>	Tj—Bu
<i>DENISCH Christian</i>	<i>barbierer</i>	<i>1688</i>	Sp: in der Wasserstatt
DILLER Leonhardt	mauerpallier	1689. IX. 19.	Tj—Cm: Tüller—Bu—Pl: Dilleth—Pk: Dillet
DIVAN Thomas	ratz	1690—1	Pk—Bu: Vinar (?)
TODT Stephan	zischmamacher	1695. I. 3.	Tj—Pl—Pk
DOHMAN Christoph	urmacher	1688	Sp—Bu: Thueman—Pl: Thueman—Pk: Thue- mann
DOLL Hanns Adam	baader	1688	Sp—Bu—Pk
DOLLMASCH Florisch	gewester Soldatte	1695. I. 26.	Tj—Pl: fuehrman—Pk: fuhrmann
DOMINICUS Urban	<i>leinwathhandler</i>	<i>1695. V. 14.</i>	Szm—Pl—Pk
DONASISKI Nicola	pichsenmacher		Pk
DOSCHANO Antonius	stokhadurer	1690—1	Bu—Pl—Pk
TÖDTENWOLFF Franz Ferdinand	<i>stadtwachmaister</i>	<i>1705. VI. 17.</i>	Tj—Pk
DÖREKN Balthasar			Pk
TRENNER Johann Georg	wüth		Pk
TREGER Hanns Geörg	rothgärber	1704. IX. 5.	Tj—Szk: Träger—Pk: Tröger
DROPENSPERGER Simon			Pk
<i>DRYLLER Hanns Geörg</i>	<i>schlosser</i>	<i>1688</i>	Sp—Bu: Triller
DURCHWALD Johann	wüth		Pk
EBERLE Märthin	schuester	1688	Sp—Pk: Eberl—Bu: Ewer
ECKER Johann Georg	<i>bestandt wirth</i>	<i>1696. VIII. 18.</i>	Tj—Pk: Eckher
ECKHARDT Georg	fleischhackher		Pk
EDER Johannes	baader	1696. VIII. 16.	Tj—Pk: Eder Johann Frantz
EDL Caspar	schmid	1692. IV. 29.	Szk—Pl—Pk
EGGER Hansz	zischmamacher	1698. VII. 4.	Tj—Pk: Eckher
EGGER Johan	holtzhandler	1702. VII. 7.	Tj—Szk: Eckher—Pk: Eckher
EKEMAN Joseph	maurer	1700. VI. 28.	Tj—Pk: Eckhmann
EKHER Franz	handtschuech- macher	1697. IX. 20.	Tj—Pk: Eckher
EKHER Johann	baader, <i>wundarzt</i>	1690—1	Bu—Pl—Pk: Eckher
EMPACHER Michael	<i>mauregesell</i>	1696. VII. 6.	Tj—Pk: maurer und wirth
ENZINGER Sebastian	wüerth	1690—1	Bu—Pl: csak az özvegye— Pk: Entzinger

ERDINGER Johann Ludwig	bildhauer		Pk
<i>ERENBERT</i>	<i>abt von Cremsmün-</i>		
	<i>ster</i>	1688	Sp—Cm (1693. II. 13: név)
ERHARDT Andreas	eisenhandler	1696	Pk—Pl
ESCHNER Hieronymus	kürschner	1689. VII. 15.	Tj—Cm—Pk
EVERLING Peter	doctor medicus		Pk
EYBEL Johann	pixenmacher	1690—1	Bu—Pl: Eybl—Pk
FABER Christoph			
Hieronymus	rathsverwandter	1688	Sp—Bu: Fäber—Pk: Fäber
<i>FABRI Simon</i>	<i>khaufman</i>	1688	Sp—Bu: Fabris
FALKONER Georg	mahler	1702. XI. 7.	Tj—Szk: Falckhoner—Pk: Falckhomer
FASCHING Balthasar	saiffensieder	1699. XI. 4.	Tj—Pk
<i>FAX Ferdinandt</i>	<i>schwertdfeger</i>	1688	Sp
FECHTER Wolf	schuechmacher	1695. V. 13.	Tj—Pl—Pk
FELCKHER Andreas	<i>wässerer</i>	1688	Sp—Bu: Föckhl, fogl.—Pk: Föckhl
<i>FERENESSE Marcus</i>		1688	Sp—H: Marcus Veronesse
FERETTI Bernhard	stainmezmaister	1688	Sp—Bu: fogl.—Pl—Pk: Fcretti
FILZ Paul	wierth	1688	Sp—Bu: Filtz—Pl—Pk
FLEISCHMAN Marx	goldtarbeither	1700. X. 1.	Tj—Pk
<i>FOURWAR Janos</i>	<i>rätz</i>	1690—1	Bu—Pk: Fourvar
FRANCISCOVIZ Antonius	goldschmidt		Pk
FRANKO FERMO	kramer	1700. XI. 17.	Tj—Pk: 1700. XII. 3. fogl.
<i>FRANNZ Johann</i>	<i>schmiermacher</i>	1688	Sp
FRANZIN Peter Paul	rauchfangkehrer	1696	Pl: Fransin—Pk
FREYMUTH Hanns Ulrich	schlosser	1688	Sp—Bu: Freymueth—Pl: csak az özvegye—Pk
FRÖLICH Andre	fischer	1696. IX. 3.	Tj—Pk
FUCHS Caspar	fischer	1696	Pl—Pk
FUHRMANN Simon			Pk
FUNCKH Wolff	binder	1705. IX. 12	Tj—Szk—Pk: XI. 16.
FUX Gonrad	strimpfstrickher	1701. XII. 30.	Tj—Szk: Fux Thoma—Pk: Fuchs Thomas, 1701. IX. 19.
FUX Jacob	wirth	1702. XII. 14.	Tj—Szk: 1702. XII. 13.— Pk: Fuchs, schuhmacher 1702. IX. 13.
FÜERSTENWALTH Elias	pinder	1690—1	Bu—Pl—Pk
FÜESZER Johann	lederer		Pk
GALL Johann Georg	fleischhakher	1689. VII. 1.	Cm—Tj—Bu—Pl—Pk
<i>GALLO Alexander</i>	<i>maurer</i>	1689. IV. 29.	Cm—Bu—Tj. 1689. VII. 13. Galli, fogl.
GARTTNER Joachim	zimmerpaller		Pk
<i>GEISENHOFFER Tobias</i>	<i>würth</i>	1689. VII. 15.	Tj—Cm: Geisenhoder
<i>GEISLER Michael</i>	<i>käszstöcher</i>	1690—1	Bu
GEITHER Matthias	maurmaister	1696	Pl—Pk: Geitter
GELMAN Joseph	kramer	1689. VII. 11.	Tj—Bu—Pl: Gellman—Pk: Jellman—Cm: Jellman, handlsman
GERARDIN Nicolaus	lederer	1698. XII. 10.	Tj—Pk: Scherardin—Cm: Gerardin, rothgerber

GERING Hanns Michael	barbierer	1690—1	Bu—Pl: Gehring—Pk
GERINGER Lorenz	<i>koch</i>	1689. VII. 17.	Tj—Cm: Göringer—Bu
GERMAN Joseph	<i>kauffman</i>	1690—1	Bu
GIONOVICH Dimetri		1702. XI. 27.	Tj—Pk: Gionoviz
GLASZER Johann Georg	steinmetz		Pk
GLAZ Georg	fleischhakher	1693. III. 4.	Pk—Pl
GLAUB Martin		1693. III. 13.	Szk
GLAUS Jacob	<i>fleischhakher</i>	1689. I. 17.	Tj—Bu: Glausz
GLAZ Stephann	<i>schüfter</i>	1688	Sp: in der Wasserstatt— Bu: Glatz, pixenschiffer
GOGNER Matthias	gartner	1964. XII.	Tj—Pl—Pk
GÖTZ Hannsz Görg	zimmermaister	1690—1	Bu—Pl—Pk
GRAFF Christoph	fleischhakher	1692. III. 7	Szk—Pk: fogl.—Pl
GRALOWIZ Johann	schniermacher	1700. IV. 16.	Tj—Pk: Graloviz
GREGORIUS	schneider	1693. I. 12.	Pk
GREBITH Johannes	<i>koch</i>	1689. XI. 7.	Cm—Bu: Krepitsch—Pl: Drepitsch
GREINBERGER Johann Luwig	<i>lebzelter</i>	1690—1	Bu
GRINNER Johann	gewester accis einnember	1696	Pk—Pk: Griener
GRIM Christoph	riemer	1705. IX. 25.	Szk—Pk: 1703. XI. 4.
GRISLER Michael	<i>materazenmacher</i>	1688	Sp
GROBANOVICH Hansz	zischmamacher	1696	Pk—Pl: Grubanitsch, évszám
GRONER Geörg Fridrich	<i>weiszböckh</i>	1702. VII. 21.	Tj—Pk
GRUEBER Hanns Caspar	schuester	1688	Sp—Pl—Pk: Grueben
GRUEBER Michael	<i>pökh</i>	1690—1	Bu
GRUP Hanns Michael	<i>fleischhakher</i>	1688	Sp—Bu
GSCHWÖLL Johann	<i>k. zeügschmid</i>	1696	Pl—Pk: Schwöll
GYOR Matthias	fuhrman	1696. VII. 30.	Tj—Pk
HAFER Mattias	<i>haffner</i>	1690—1	Bu—Pl: Hafner—Pk: Haffner
de HAGE Nicolaus			Pk
HAILSCH Caspar	satler	1688	Sp—Bu: Hölsch—Pl: Halsch—Pk—H: Hals
HAINRICH Caspar	<i>pixenmaister</i>	1689. I. 31	Tj: in Winer vürtl—
HANN Hannsz Jacob	<i>schmidt</i>	1689. VII. 1.	Tj—Cm
HANN Hannsz Conrad	hafner	1690—1	Bu—Pk
HANNS	maurergesell		Pk
HAPACHER Wolf	sailler	1696	Pl—Pk: Happacher
HARTMAN Johann	<i>vaszziecher</i>	1705. XI. 6.	Tj—Szk: fogl.—Pk: Johann Hartmann Meinrad, zeugwagner
HAMMER Christoph	bünder	1689. XI. 7.	Cm—Bu: Hainer—Pk: Heinner
HASELMAYR Matthias	zimmermaister	1689. VII. 15	Tj—Bu: Haselmayer—Pl: Haszlmayr, fogl.—Pk
HAUSEWITZ Frantz	tischler	1688	Sp—Pk: fogl.—Tj: 1696. VII. 30.: Hausewitsch
HAUSCHILDT Hans Georg	<i>schiffman</i>	1698. V. 14.	Tj—Pk: Hauschild
HAUSRUCKHER Hans Georg			Pk

HAUSRUCKHER Andreas	würth	1688	Sp—Bu—Pl—Pk
HÄRTL Johann			
Leonhardt	<i>obercomissarius</i>	1688	Sp—H: keresztnév
HAFNER Joachim	würth	1697. VIII. 19.	Tj—Pk: Heffner
HEFFELE Niclas	schmidt	1698. XII. 5.	Tj—Pk: Höfele
HEBENSTEIN Adam	maurer	1700. V. 24.	Tj—Pk: V. 25.
HENER Jacob	kramer	1690—1	Bu—Pk: Heurer
HERDEGEN Johann	k. praefectus zu		
Bernhard	Szegedin	1696	Pl—Pk
HIDLMAYR Thomas		1688	Sp: in der Wasserstatt,— BU: Hiedelmaÿer—
HIERSCHL Wenzel	riemer	1688	Sp—BU: Hüerschl—Pl— Pk: Hirschl
HILWERTH Michael	schuester	1688	Sp—Pl: Hilberth, schuemacher—Pk—Bu: Vilwerth, schuemacher Pk
HIRSCHALLNER Jacob	klampferer		
HOCHENREÜTER Hanz			
Georg	<i>maurer</i>	1700. VI. 28.	Tj—Pk: Hochenreutter
HOCHWARTTER Michael	<i>dreÿssiger</i>	1688	Sp—Bu: Hochenwarter és keresztnév
HOBER Jacob	tischler	1690—1	Bu—Pl: Ober—Pk: Ober
HOFFMAN Johann	schneider	1689. VIII. 31.	Tj—Cm: Hofman—Bu: Georg—Pk: Georg
HOFFMAN Johannes	rothgerber	1696. VIII. 18.	Tj—Pk
HOFNER Hans Georg	rathsdienner	1697. III. 4.	Tj—Pk: Haffner
HORDERMAN Hanns			Cm—Pl: Hollerman—Pk: Holdermann
Vlrich	schneider	1689. IV. 25.	
HOLTZHEY Johann Geörg	<i>baader</i>	1700. X. 27.	Tj—Pk: Holtzheu, okt. 29. Pk
HONAUSZ Matthias	fuhrmann		
HOPPE Johann Heinrich	<i>schlosszermaister</i>	1703. VII. 10.	Szk—Pk
HÖBLING Johan	maurer	1697. VIII. 12.	Tj—Pk
HÖRMANN Antoni Frantz	koch	1696. VIII. 16.	Tj—Pl: Herman, würth in weisen Cretüz—Pk
HUEBER Andreas	gartner	1696	Pl—Pk
HUEBER Christoph			Pk
HUEBER Egidi	weiszgerber	1698. VII. 21.	Tj—Pk: Grueber
HUEBER Hanns Geörg	dischler	1688	Sp—Bu—Pl—Pk
HUEBER Hannsz	<i>vasszicher</i>	1695. V. 28.	Tj—Pl: vasszicher und brodsizer
HUEBER Melchior	dräxler	1696	Pl—Pk
HUEBER Thomas	schlosser	1696	Pl—Pk
HUEBER Veith	schmidt	1688	Sp—Bu—Pl—Pk
HUETTERER Sebastian	binder	1705. IX. 10.	Szk—Pk: fogl.
HUMPEL Clement	leinaweber	1703. VII. 4.	Tj—Pk
IRÄKH Daniel	tischler	1690—1	Bu—Pl: Irackh—Pk Pk
IVANKOVICH Pallasch			
JALOPSGI Jacob	pixenmacher	1690—1	Bu—Pl: Jalopsgy, fogl. — Pk: Jalovski
JANOS	<i>zischmamacher</i>	1690—1	Bu
JANOSCH Leonard	kirschner		Pk
JARING Hansz Vlrich	uhrmacher	1700. V. 24.	Tj—Pk: Jähring, V. 25.
JARNISE Matthias	<i>bixenmaister</i>	1697. XII. 16.	Tj—Pk: Järschin

JAVICH	razischer Kauffmann		Pk
JOHR Matthias	fuhrman		Pk—Pl
JONASCH Matthias	glaser	1695. V. 13.	Tj—Pk: Janisch—Pl: Janisch
JULIN	handels-man	1688. XII. 31.	Tj—Bu: fogl.
JUNGMAYR Johann Christoph	bauschreiber	1688	Sp: itt csak a foglalkozás— Pl
JURIZICH Bartholome	ung. schneider	1697. V. 25.	Tj—Pk: Juriziz
LACHNER Joseph	fleischhackher	1688	Sp: inn d. Wasser Statt—Bu: wüerth
LACZARITZ Hanns	k. Kastenknecht	1696	Pl
LAIFFER Jo:	ziglbrenner	1699. V. 4.	Tj
LAMPA Peter	schlosser		Pk
LANNING Andreas Stephan	dekkenmacher	1688	Sp—Tj: fogl. Lang, 1689. VII. 18.—Pl—Pk: Lanck
LANNING Martin Christoph	glaser	1688	Sp—Bu—Pk
LANG Andreasz Stephan	glaser	1690—1	Bu—Pk
LANG Adam	contraleur	1688	a név más forrásból — Sp: csak fogl.
LANG Elias	pöckh	1698. VII. 7.	Tj—Pk
LANG Melchior	handlsmann	1689. II. 8.	Cm
LANGHAUSER Johannes	chirurgus	1693. XI. 7.	Szk(m)—Pl: baader—Pk: baader
LANDTTRACHTINGER Hannsz Caspar	mahler	1701. VII. 1.	Tj—Pk
LANZENDORFFER Bernhard	brandweinbrenner		Pk
LASCHIZ Thomas	fischer		Pk
LASKO Joseph	tischler	1688	Sp—Cm: Laschco, fogl.— Bu—Pl: Laschko—Pk
LAUX Hannsz Peter	glaser	1690. II. 8.	Tj—Bu: Lautt—Pl—Pk
LAUADA Stephanus	deckenmacher	1690—1	Bu—Pl: Schlabatha, räz— Pk: Glabatan
LINBECKH Wolff	wüerth	1688	Sp—Pk: Lambekh—Bu: Lampekh, fogl.
LARMA Sebastian	fischer	1697. VII. 31.	Tj—Pk: Lärmä
LÄMPL Samuel	schuester	1697. III. 4.	Tj—Pk
LEEHRMAN Georg	pixenschifter	1696	Pl—Pk: Lechmann—Tj: 1696. VII. 30: „noch luterisch und noch nicht vor einen burger auf- genohmen“.
LEIDL Georg Caspar	wüerth	1690—1	Bu—Pk
LEISCHNER Ignati	sadler	1696	Pl—Pk
LENICK Henrich	veldtproviant officir	1688	Sp—fogl. és keresztnév más forrásból
LEPP Peter	trompeter	1697. VII. 31.	Tj—Pk
LERARDI Janoss	kurschner	1697. II. 22.	Tj
LERCHER Geörg	schneider	1689. VII. 15.	Tj—Cm—Bu—Pk
LESCHER Antonius	ratsverwandter	1690—1	Bu—Pk: Leschier—H· Legir
LIBE Benjamin	schuester	1688	Sp

LIMBECKH Christoph	fuhrman	1697. VII. 31.	Tj—Pk
LIMPAI Petter	schlosser	1692. II. 13.	Szk—Pk: Landway, fogl.
LOGAZOUIZ Nicolaus	goldtschmidt	1690—1	Bu—Pk: Lukazoviz—Pl: Logazovicz
LOHNSCHING Stephan	fuhrmann	1702. I. 27.	Tj—Pk: Landschin, fogl.— Szk: Lohnschin, landt gutscher
LORESER Andreas	wagner	1688	Sp: beym Wiener Thor— Bu—
LORASCHKHY Johannes	kaufman	1688	Sp—H: Loraskko, fogl.—
LORAGO Alexander	stokhatur	1690. I. 27.	Tj
LORAGO Bernhardo	maurermeister	1689. I. 17.	Tj—Bu: fogl.
LORIGO Anthoni	maurer	1689. V. 29.	Cm—Bu—Pk: Lorago— Bu: Lorigo
LOGAZOUIZ Simon	goldtschmidt	1690—1	Bu
LUCAS Martin	goldschmid	1696	Pl—Pk
LUGAZ Augustin	dalm. kaufman	1693. III. 13.	Pl—Pk: Lukazi
LÜNZER Benedict	flecksieder	1689. XI. 7.	Cm—Bu—Pk: Linier—Pl: Linzer
MARINOWITZ Ambrosius	küerschner	1690—1	Bu—Pk: Marinoviz—Pl: Marinovicz Poscho
MARÖKHER Hannsz	hueterer	1690—1	Bu—Pl—Pk
MARX Gregorius	kürschner	1697. III. 8.	Tj—Pk
MATERNI, Bernardin	stainmez	1688	Sp—Bu—Pk: Maderni Bernardo
MATTUSCHKOUICZ Georg	crabath	1695. IV. 15.	Tj—Pl: Matoskovicz— Pk: Matoskoviz
MAYER Hanns Christian	schleifferer	1690—1	Bu—Pl: Mayr—Pk
MAYER Matthias	marquetanter	1689. IV. 13.	Cm—Tj: 1689. VII. 18. wüerth—Bu: fuhrman— Pl—Pk: fuhrmann
MAYR Hanns Georg	wäxkörzler	1696	Pl—Pk: Mayr
MAYR Benedict Theobald	hofcammerrath	1688	Sp: keresztnév más forrás- ból
MAYR Johann	würth	1695. IV. 11.	Tj—Pl: in d. gulden Sonn— Pk
MAYR Sebastian	schnechmacher	1688	Sp—Bu: Mayer
MUNZER Michael		1688	Sp
MERCKHL Johann Alexander	schmid	1689. IV. 13.	Cm—Pk: Merckhl—Pl: Märckhl—Bu: Märckhl— Cm: 1689. XI. 7. Märckhl
MÄTTHY Adam	löderer	1688	Sp: in d. wasser Statt—Bu: Matthi—Pl—Pk: Matthi
MÄZINGER Wolff	stainmezer	1690. I. 27.	Tj—Bu—Pl—Pk: Mätzin- ger
MEGIER Stephan Gottlib		1700. XI. 17.	Tj—Pk: Meyner
MIESER Philipp Jacob		1704. IV. 26.	Tj—Pk: Miszer, keresztnév,
MILLER Cornelius	handelsman	1689. I. 10.	Tj—Bu: fogl.—Pk: Müller
MILDUM Hannsz Görg	greisler	1689. VIII. 17.	Tj—Cm: Milthumb—Bu: Mildum—Pl: Mildumb— Pk

MIHPACH Adam	steinmez	1696	Pl—Pk: Milpach
MIKLOSCH Johann	schlosser		Pk
MINADI Michäel	cam. insp. wagenmaister	1688	Sp
MINIGADI Johann Baptista	würth	1689. XI. 7.	Cm—Bu: Menigati, püerbreüter—Pl: Menigatti—Pk: braÿer
MILLER Augustin	haffner	1700. IV. 28.	Tj—Pk: Müller
MOHR Jo: Jacob	k. urbarrichter von Khueffstein	1699. VII. 8.	Tj—Pk
MÖRTZ Nicolaus	pixenmaister	1689. XII. 30.	Tj—Bu: Mertz, geüssler—Pl: Merz, pöckh—Pk: Mertz, bekh
MUNDTBRODT Hansz Vlrich	fleischhackher	1704. IV. 26.	Tj—Pk: Mundbrod
MÜLZER Johan	vaszzieher, gastgeb	1702. VIII. 7.	Tj—Pk: Multzzer
MÜLLER Georgius	feylhauer	1696. IX. 3.	Pk—Tj: 1697. 1.-ig a befi-zetésre halasztást kap
MÜLLER Joh: Constantin		1705. XI. 16.	Tj
MÜLLNER Hanns			Pk
MÜLLNER Hansz Geörg	hofner	1703. VII. 4.	Tj—Szk: Müller—Pk: Müller
MÜLNER Matthias	schneider	1702. III. 13.	Tj—Szk: Müller—Pk: Müller
NADERMAN Matthias		1702. I. 20.	Tj—Szk—Pk: Nattermann
NATTISTA Georg	schnütermacher	1695. IV. 15.	Tj—Pk: Naziesta
NEGELLI Hanns Georg	schneider	1696	Pl—Pk: Negele
NESKOLA Görg	steinmez	1689. IX. 19.	Tj—Cm: Necola—Bu: Nescola Nescole (kétszer is szerepel)
NEÜHEISER Georg	sailer	1695. II. 28.	Szk(m)—Pl: Neühetüser fogl.—Pk
NEÜHOLDT Leopold	mösserschmidt	1690—1	Bu—Pl: wagner—Pk: Neühold, wagner
NEÜTRA Johann	zischmamacher	1705. X. 30.	Tj—Pk: Neutra, Nitra Janosch (kétszer is szerepel)—Szk: Nitra
NIDERMAYR Benedict	binder	1699. V. 20.	Tj—Pk
NIEMEYR Daniel	würth		Pk
NOUI Peter	maurerpallier	1690—1	Bu—Pk: Novi
NUSZBAUMER Peter		1702. II. 17.	Tj—Szk: Nusbaumer—Pk
OBERAUER Leonart	hafner	1696. IX. 3.	Tj—Pk
OBERNDORFER Andreas	bstandt wirth, breÿer	1696. VIII. 18.	Tj—im guldenen Adler — Pk: Obendorffer, würth
OPITZ Gottfridt	schuester	1702. XI. 7.	Tj—Pk
ORTHNER Mishael	lederer oder weiszgärber	1703. IX. 12.	Tj—Pk: weiszgärber
OTH Johann	tischler		Pk
QUASTA Balthasar	fuhrman	1702. IV. 11.	Tj—Szk—Pk
QUADRO Dominicus		1688	Sp
QUADRO Johann Maria		1688	Sp
OXENTRETTTERIN Maria	wittibl. schusterin	1688	Sp
RADISCH Matthias	schneider	1698. X. 27.	Tj—Pk: Radics

RAIDTMAYR Thomas	würth	1689. III. 28.	Tj—Cm: Raithmayer, koch
RAINER Hanns	zimmermaister	1689. IV. 29.	Cm
RAPOLDT Peter	schneider	1689. IX. 19.	Tj—Cm—Bu—Pl: Rapold —Pk
RAST Johannes	wagner	1689. VIII. 31.	Tj—Cm: Rost—Bu: Rast— Pl: Rost—Pk: Rost
REDSLCHANSKY Hanns	fleischhackher, wierth	1688	Sp—Bu: Redelschanský, würth
REIMB Franz	leezelter	1695. I. 26.	Tj—Pl: Raim—Pk: Reim
REINHOLDT Johann Baptista	märquetänter	1688	Sp—Bu: Reinold, kerezst- név, gastgeb—Pk: Rein- hold-Acta Jud.: 1690. I. 12 wirth
REISINGER Andreas	leinwath-handler	1688	Sp—Bu: Reüsinger, fogl. —Pk: Reisinger
REMPKHE Andre	schlosser	1698. XII. 11.	Tj—Pk: Rempe
RENSING, von	ober commissarius	1688	Sp
REÜTHER Johann Georg	obercommissarius	1701. III. 4.	Tj—Pk: Reitter v: Ritter- heimb Joh: Georg
RIEDER Alexander	schneider		Pk
RIEDL Balthauser	circulschmidt	1703. II. 23.	Tj—Pk
RIENNER Adam Geörg	handschuechmacher	1688	Sp—Bu: Riemer—Pl: Rie- ner—Tj: 1688. XII. 31. Riemer—Pk—Rienner
RITSCHARDY, graf, Peter		1688	Sp—H: Rizzardi Peter graf
RODEL Hanns	fleischhackher	1688	Sp—Bu: Redl Hannsz, Georg—Pl: Rodl—Pk: Rodl, 1686.
ROSENBERG Adam	würth	1696. VIII. 26.	Tj—Pk: Rogenberg, fogl.
ROITHNER Johann	kupferschmidt	1700. IX. 15.	Tj—Pk
ROTTER Nicolaus	koch, bstandtwürth	1698. VIII. 27.	Tj—Pk: Rother
ROST Christoph	wagner	1697. VIII. 31.	Tj—Pk
RÖDL Hanns Georg	sailler	1696	Pl—Pk: Redl
RIEDL Stephan	glaser		Pk
RUEFF David	zimerman	1689. VII. 13.	Tj—Bu
RUEGER Johann	klampferer	1690—1	Bu—Pl: Lueger—Pk: Lueger
RONSTING Johann	wagner	1690—1	Bu
SABRAGI Georg	zischmamacher	1698. VII. 4.	Tj—Pk: Sabratin
SÄBISCH Hanns	handelsman	1690. II. 27.	Tj—Pk: Abisch, greiszler— Pl: Abisch, greiszler—Bu: Abisch
SAIFFENSIEDERIN	wittib	1688	Sp
SALGARI Péter	postmaister	1688	Sp—Bu: kerezstnév, fogl.
SANTO Andreas	küerschner	1690—1	Bu—Pl—Pk
SAUTERMAISTER Früderich	handelsman	1688	Sp—Bu: fogl.—Pl—Pk
SAUTERMAISTER Wolf		1688	Sp
SATZINGER Ferdinandt	mülner	1698. XII. 19.	Tj—Pk
SCHATTENBERGER Matthias	fischer	1697. III. 15.	Tj—Pk: Spattenberger

SCHATTOUIZ Nicolaus	zischmamacher	1705. XI. 6.	Tj—Pk: Schattanoviz
<i>SCHEFLER</i>	<i>hauptman</i>	1688	Sp
SCHENMAYER Leonhard	tischler	1690—1	Bu—Pl: Schniemaÿr—Pk: Schönmaÿr
SCHEIDWIDMAN Joh:			
Mich:	huetterer		Pk
SCHÄNDL Joh: Georg	koch	1696	Pl—Pk: Schendl
SCHERMAYER Leonhardt	fischer	1696. VII. 30.	Tj—Pk: keresztnév: Bern- hardt
<i>SCHER Antoni</i>		1688	Sp
SCHERER Hans Georg	<i>schwerdfeger</i>	1698. VII. 21.	Tj—Pk
<i>SCHNEIDER Paul</i>	<i>schüfman</i>	1690. II. 27.	Tj
<i>SCHNEIDER Wolf</i>		1696	Pl
SCHNEIDER Gregorius	fleischhacker	1696	Pl—Pk: Georg
SCHICKH Johann	breymeister		Pk
SCHIKOLI Matthias	zischmamacher	1690—1	Bu—Pl: Schischali—Pk: Schikhholi
SCHLEMER Hans	weinzierl	1699. IV. 1.	Tj—Pk: weinzettl
SCHLÖGL Jacob	schneider	1694. VI. 4.	Tj—Pk
SCHERER Hanns Georg	messerschmid	1696	Pl—Pk
SCHMIDT Andreas	spizlcramer	1690—1	Bu—Pl: fogl—Pk
SCHMIDT Thomas	beckh	1698. VII. 11.	Tj—Pk: Schmid
SCHMIDTBAUR Matthias	Klampferer	1703. I. 3.	Tj—Pk
SCHMIEGER Gregori	müller		Pk
<i>SCHNUER Georg</i>		1690—1	Bu
SCHOFER Christian	khaufman	1688	Sp—Pk: Schoffer, handels- man—Bu: Schaffer
SCHOLDERING Sebastian	schuechmacher	1688	Sp—Pk: Folto
SCHORN Georg	würth		Pk
SCHOR Georg	würth	1690—1	Pk—Bu
SCHRETZ Leonhardt		1704. III. 7.	Tj—Pk
SCHROTTER Georg	rathsverwanther	1696	Pl—Pk
SCHUESTER Caspar	glaser	1690—1	Bu—Pl—Pk
SCHULTRIN Sebastian	schuechmacher	1688	Sp—Bu: Santio—Pl: Soltry —Pk: Schultring
SCHVABANTZKY Paul	knöpfmacher	1696. V. 14.	Tj—Pk: Schwavenzki, schniermacher
SCHWARTZ Martin	zingiesser	1696. VIII. 18.	Tj—Pk
<i>SCHWARTZ Franz</i>	<i>zengamts schreiber</i>	1688	Sp
SCHWARZBACH Joseph	kamplmacher	1700. VI. 28.	Tj—Pk: Schwarzbach Jos: Franz
SCHWARTZINGER			
Thomas	bildthauer	1697. IX. 20.	Tj—Pk: Schwarzinger
SCHWEIGHARDT			
Nicolaus	schuester	1689. VII. 11.	Tj—Cm: Schwaigert—Bu: Schweighardt—Pk
SEHLIN Johann	barbierer	1689. III. 28.	Tj—Bu: Sellig Johann Frid- rich—Pl: Seelig—Pk: Seelig Joh: Fridrich
<i>SEIDL Vällentin</i>	leutenandt	1688	Sp—H: Seüdl, keresztnév
<i>SEITZ Gregori</i>	<i>regen schori</i>	1699. IV. 10.	Tj—Fogl: Szk(m) 1692. XII. 5
SEYER Jacob	dischler	1688	Sp—Bu—Pl—Pk: Seÿr

SIBERT		1688	Sp
SIGL Johann	<i>tuechmacher</i>	1695. IV. 11.	Tj—Pl: fogl.—Pk
SIGLER Andreas	tuchhandler	1688	Sp—Bu—Pl—Pk: Sigl
SIKLOS Nicolaus	pixenmacher	1690—1	Bu—Pl—Pk: Siklosch
SILE Miklós	<i>räzischer</i>		
	<i>goldschmidt</i>	1688	Sp
SILLIZ Johann		1696	Pl—Pk: Sillitz
SCKHUR Jo: Carl	baader	1697. IX. 20	Tj—Pk: Skur
SPATH Bartholomaeus	<i>landgutscher</i>	1689. VIII. 16.	Tj—Cm—Bu—Pk: Späth, zimerl.
SPATREN Peter	<i>maurer</i>	1689. I. 17.	Tj—Bu: Spatz, fogl.
SPAZ Rochus		1696	Pl
SPATZIRER Jacob	<i>wagner</i>	1692. IV. 29.	Szk—Pl: Spazierer
SPIEGL Bernhard	pöckh	1693. I. 20.	Pk—Pl
SPIELBIELER Hansz Geörg	hafner	1696. VII. 30.	Tj—Pk
SPINDLER Matthias	<i>spillman</i>	1698. VII. 28.	Tj—Pk
SPRENNGER Johann	baader	1688	Sp—Bu—Pl—Pk
SPRENGER Franz Wilhelm	handelsman	1698. V. 17.	Tj—Pk: Springer
STADLER Johann Joseph	schniermacher	1689. I. 31	Tj—Bu—Pl—Pk: Stattler— Cm
STADTER Hansz	hafner	1705. VIII. 31.	Tj—Pk: Statter
STAIN, von Veith	zeugwartter	1688	Bu: név, fogl.—Sp: fogl. —Pl: Stein—Pk
STADLER Frantz	bierversilberer	1696	Pl—Pk: Stattler
STEINER Michael	fuhrmann		Pk
STEINBACHER Geörg	maurer	1696. VII. 16.	Tj—Pk: Steinpacher
STEKHEL Peter	zimmermeister	1688	Sp—Bu: Stöckhel—Pl: Stöckhl—Pk: Stöckhl
STEPHAN	<i>goldschmidt</i>		Pk
SERAUIZIZ Gregoring	<i>rajtischer schneider</i>	1696. VIII. 18.	Tj
STICH Leopoldt Joseph	Barbierer	1702. III. 20.	Tj—Pk
STIPPEL Matthias	strickher	1696. VII. 30.	Tj—Pk: Stippl
STRASSER	<i>obrist</i>	1688	Sp
STRASSER Matthias	<i>petschierstöcker</i>	1690—1	Bu
STRAUSCH Martin	koch	1696. VII. 30.	Tj—Pk: Straub, würrh
STRELLA Michael	tischler	1688	Sp—Bu: Strell—Pl: Ströll —Pk: Strell
STRUDEL Dominicus	mahler	1688	Sp—Bu: Strudl Peter, hoff Camer Mahler—Pk: Strudl Peter
STRUMPF Jo: Conradt	flaschner	1698. VII. 23.	Tj—Pk
STUCHEG Hainrich	<i>saiffensieder</i>	1690—1	Bu
SATTAWIZ Michael	kürschner	1689. XI. 7.	Cm—Bu: Sudlouiz—Pl: Satrovicz—Pk: Sautroviz
VNGER Johann Geörg	handelsman	1688	Sp—Bu: Unger—Pl: Un- ger, fogl.—Pk: Ungar
VANOSI, Frantz Caspar	syndicus		Pk
VISMADY Jacob		1688	Sp
VOGL Conradt	steinmez	1698. II. 3.	Tj—Pk
VOGL Michael	<i>dischler</i>	1688	Sp: inn d. Wasser Statt
La VIGNE, Johann Marcell			
<i>de</i>	<i>ober-ingenieur</i>	1688	Sp—keresztnev: Ol. KA. Exp. 1689. IV. 5.

La VIGNE (junge) Nicola		1688	Sp—keresztnév: Ol. KA. Exp. 1689. I. 28.
VISCHER Geörg	<i>schmidt</i>	1688	Sp—am Wasser Thor—Tj: 1688. XII. 31. Frischer
WABLER Franz	rathsverw.	1701. II. 11.	Tj—Pk: fogl.
WAGNER Adam	kupferschmidt		Pk
WÄLLISCH Gottfried	<i>würth</i>	1696	Pl: in golden Schiff—Pk: Wallisch Georg
WALDTEGGER Michael			
Joseph	<i>barockhenmacher</i>	1698. IV. 4.	Tj
WALTER Thomas	<i>würth</i>	1693. I. 30.	Pk—Pl: fogl.
WARILICZ Paul	fuhrman	1696	Pl—Pk: Warilitsch Peter
WÄBEL Julius	mahler	1690—1	Bu—Pl: Waybl—Pk: Wäbl
WECHINGER Melchior	kupferschmidt	1700. IX. 27.	Tj—Pk: Wehinger
WEGMAN Johan	bierversilberer	1702. III. 27.	Tj—Pk: Wegmann
WAIGL Philip	<i>würth</i>	1696	Pl—Pk: Weigl
WEINER Peter	fleischhackher	1690—1	Bu—Pl: Wimer—Pk: Wei- ner
WEISSZ Michael	raszicher	1696	Pl—in kays. Proviant hausz—Pk
WELDRAMINI Stephan	<i>kramer</i>	1689. VII. 8.	Tj—Bu—Pk: koch
WERLEIN Johann Stephan		1688	Sp
WILFFING Bernhard	schenckh	1701. V. 23.	Tj—Pk: Wilfing, würth
WIDMAN Ferd:	lebzelter		Pk
WILLBURG Michael		1688	Sp: in Weissen Cretz
WILTZL Matthias	mahler	1697. X. 26.	Tj—Pk
WINCKHLER Matthias	<i>würth</i>	1693. III. 13.	Pk
WIPPO Michael	saiffensieder	1688	Sp—Bu: Wittwer, fogl. — Pk: Wittwer
WIRACK Mathiasz		1694. VII. 1.	Tj: ungar... in der Wasser- stadt—Pl: Vüereckh
WISER Andreas	eysler	1698. V. 9.	Tj—Pk: Wiszer
WOLF Geörg	<i>schneider</i>	1696	Pl
WOLF Reinold	<i>hauptmann</i>	1688	Sp—H: keresztnév
WOTTI Eberhardt	tischler	1690—1	Bu—Pl: Wotte—Pk: Wotte Erhad
WÖBER Geörg	fleischhackher	1688	Sp—Bu: Weber—Pk: We- ber, 1686
WUERMB Hann Geörg	böckh	1688	Sp; in der Wasserstatt— Bu—Pl: Wurmb—Pk
WUIOUICH Geörg	<i>raitz</i>	1703. XII. 31.	Tj: cath.—Pk: Wukoviz— Szk: Wujonicz raitzen in der Croathen Statt
WUNDERLICH Johann	<i>schneider</i>	1688	Sp—Bu—Pk
WUZLER Jacob	<i>sailler</i>	1689. IV. 25.	Cm
ZANN Hannsz Gerhardt	<i>wüerth</i>	1690—1	Bu: zumb 3 ^{en} Moren—Pk Zann Erhardt, binder— —Pl: binder
ZAUNACH Johann	handelsman	1688	Sp—Pl: Zaunockh—Pk: Zaunackh—Bu: Zaunakh
ZEHETMAYR Paul	maurmaister	1696	Pl—Pk: Zechetmayr
ZEROBY Paulo			Pk
ZEROVIZ Gregori	<i>schneider</i>		Pk

ZIEGLER Johann	schlosszer	1690—1	Bu—Pl: Zügler—Pk: Ziegler
ZILLICH Frantz	sandführer		Pk
ZIMMERMAN Jo. Martin	gastgeb	1699. XII. 14.	Tj—Pk: fogl.
ZIPSER Elias	<i>fleischhackher</i>	1689. IV. 5.	Cm
ZISCHMAMACHER Andreas		1696	Pl
ZÖRHOFER Franciscus	<i>gastgeb</i>	1690—1	Bu
ZSCHIPPA Georg		1702. V. 29.	Tj—Pk
	<i>hung. khaufman</i>	1688	Sp: in der wasserstatt
	<i>Pauzahlmaister</i>	1688	Sp
	<i>Schannzschreiber</i>	1688	Sp

Schutzverwandten

LILL Gusman		1699. IV. 10.	Tj—Pk
BAUIANOWITZ Ilia		1699. V. 4.	Tj—Pk: Pavianoviz
FÜRSTERWALDER Michael		1699. VI. 1.	Tj—Pk: Fürstenwaldt
OZOVAI Jacob		1699. VI. 1.	Tj—Pk
MATEASCHOWIZ Lucas		1700. IV. 16.	Tj—Pk: Mattasoviz
MATTHAEI Ivan		1700. VI. 4.	Tj—Pk
METOVICH Paul		1700. VI. 4.	Tj—Pk: Mettoviz
GOSCHIZ Gabriel		1700. VI. 4.	Tj—Pk: Goschitz
KRAMER Joseph		1700. IX. 24.	
	<i>gleiser, getauffter ürkh</i>		Tj—Pk
MARX Adam		1700. XII. 6.	Tj—Pk
MÜLLER Matthias		1701. VII. 8.	Tj—Pk
MACADI Janosch		1701. XII. 20.	Tj—Pk
GARANSUICH Wisko		1702. I. 1.	Tj—Pk: Coronoviz
JUANOVICH Misko		1702. VI. 26.	Tj—Pk: Ivanoviz
STEPHANOUIZ Juo		1703. II. 3.	Tj—Pk
BRAZOLOUIZ Nicola		1704. III. 2.	Tj—Pk: Brazulovich
LUTTERMAYR Balthauser		1703. IV. 13.	Tj—Pk
DOLLAN Therentius		1704. X. 8.	Tj—Pk
STOIZOUICZ Juan		1704. X. 28.	Szk
NOUANZKY Andr.		1704. XI. 15.	SzK—Pk: Novanzki
ZIEGLER Barth.		1704. XI. 16.	Szk—Pk
FLOR Johann		1704. XI. 16.	Szk—Pk
LINTNER Bartholome		1704. XI. 21.	Szk—Pk
		1704. XI. 21.	Szk
ZÄNCKHEL Mich.		1704. XI. 21.	Szk—Pk: Zänckhl
ESTER Caspar		1704. XI. 30.	Szk—Pk
	<i>zeugwagner</i>		

DAS BÜRGERTUM VON BUDA AM ENDE DES XVII. JAHRHUNDERTS

Buda hatte, wie es die ersten Quellen beweisen, schon in dem ersten Jahre nach der Befreiung von 1686. ein kräftiges Bürgertum, resp. eine bedeutende Inwohnerschaft. Eine Organisation erhielt das Bürgertum im September 1687. Eine Zusammenschreibung blieb jedoch aus dieser Zeit nicht übrig. Die erste Liste über die Inwohner der Stadt im Jahre 1687 können wir auf Grund der durch die Jesuiten geführten Taufmatrikeln (vom 20. Juni bis 31. Dezember; 130 Namen) zusammenstellen.

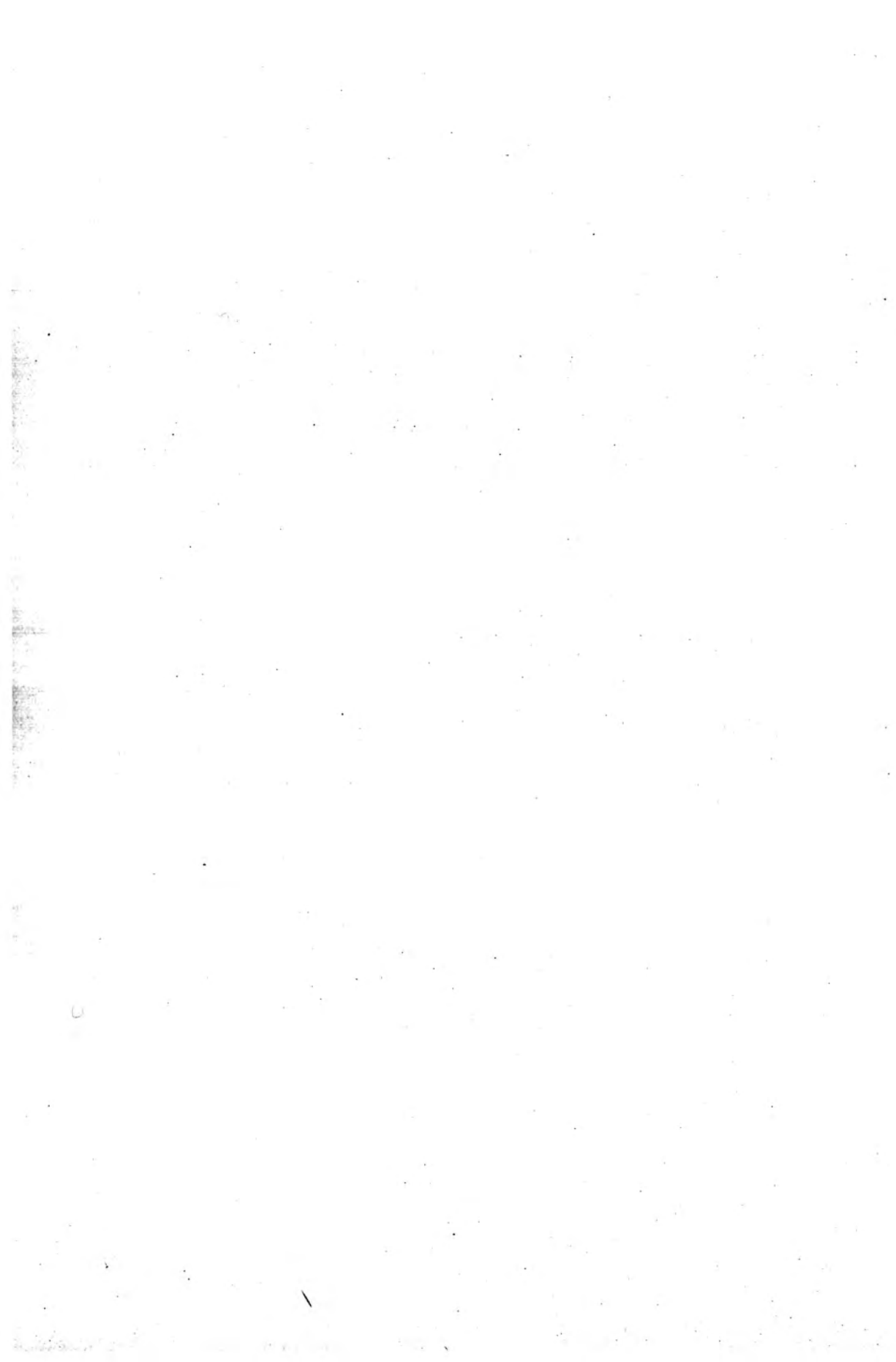
Die ersten Zusammenschreibungen die zu unserer Verfügung stehen, wurden am 16. Oktober 1688. gefertigt. Die eine über die bürgerlichen Häuser von der Stadt Buda (91 Hausbesitzer waren zu dieser Zeit in Buda), die andere über die Bürger von Buda (121 Bürger wurden hier dem Namen nach aufgezählt). Diese beiden Zusammenschreibungen können zur Feststellung der Zahl der bürgerlichen und hausbesitzenden Inwohner der Stadt gebraucht werden, jedoch können wir blos auf Grund dieser beiden Quellen keinen Versuch machen die Zahl der Gesamtbevölkerung der Stadt im Jahre 1688 festzustellen.

Es ist aber unbedingt sicher, dass die Anzahl der Bevölkerung — ohne die Soldaten — schon zu dieser Zeit wesentlich höher war, als die durch Lajos Schmall im Jahre 1899 optimal gerechneten nahezu 700 Personen. Man muss nämlich in Betracht nehmen auch die beweisbar grosse Schar jener Saisonarbeiter, die durch die grossen Erbauungen benötigt wurden, weiters die Meistergesellen, Diener, Dienerinnen und Tagelöhner. Diese Feststellung wird durch jene Angaben unterstützt, die über die auf die katholische Religion Konvertierten in der Historie der Jesuiten zu finden sind. Zwischen 1687 und 1698 ist die Zahl der Konvertierten rund 720. In der Dienstordnung vom 5. November 1686 für die Kameralinspektion zu Ofen ist die katholische Religion nur für die Hausbesitzer der Festung vorgeschrieben worden. Die im Jahre 1688 herausgegebenen Verordnungen verfügen aber immer strenger darüber, dass die Lutheraner, Calvinisten und Juden von Buda fern zu halten seien, obzwar diese Nichtkatholischen nicht unter den Hausbesitzern vorgekommen sind. Die grosse Anzahl (297) der in den Jahren 1687—1688 Konvertierten weist allerdings darauf hin, dass diese aus dem Zweck einer ständigen Niederlassung oder eines längeren Aufenthaltes nach Buda kamen, und durch die Konversion die Hindernisse der Niederlassung zu beseitigen suchten.

Das Budaer Bürgertum von 1687 war eine ebenso ad hoc Organisation (zur Wahl des Bürgermeisters und des Rates), wie eigentlich auch jenes vom Jahr 1688. Im Laufe der Amtierung der nach dem 13. Dezember 1688 beginnenden städtischen Administration sind die ersten Spuren davon zu finden, dass sich der Stadtrat mit der Annahme von neuen Bürgern beschäftigt. Über die angenommenen Bürger wurde auch eine „Rolle“ (Bürgertabelle) gefertigt und geführt. Diese erste Bürgerrolle ist jedoch nicht auf uns geblieben. Die in dem Budaer Stadtarchiv befindliche *Matricula Civium Budensium* ist erst nach dem Erhalten des städtischen Privilegienbriefes geführt worden. Die erste Einführung darin stammt vom 7. Mai 1706. Die alte Bürgertabelle (alte Roll) wurde bis zum 28. Juni 1706. geführt. Ein Teil der Daten der alten Bürgertabelle wurde in die neue Bürgertabelle, Bürgermatrikel übertragen und bei jeder Buchstabe wurde es bemerkt, dass die alten Namen „aus der alten Roll extrahieret“ sind. Aus der alten Bürgertabelle wurden aber nur 454 Namen in die neue übertragen, obzwar wir aus verschiedenen Quellen zwischen 1687—1706 Daten über Annahme von 591 Bürgern haben. Diese Quellen sind: städtische (stadtratische) Protokolle, städtische Akten, Zusammenschreibungen aus 1691 und 1696, Stadtkammeramt-Rechnungen und deren Beilagen.

In diesem Artikel geben wir die Namen der Inwohner von Buda auf Grund der Matrikeln der Jesuiten aus dem Jahre 1687. Wir geben weiters völlig und buchstabentreu die bei-

den Zusammenschreibungen aus dem Jahre 1688, und auch die Bürger- resp. Steuer-
zusammenschreibungen aus den Jahren 1691 und 1696, und als Beilage der letzteren die
Zusammenschreibung jener Personen, die obzwar keine Bürger doch für die Annahme des
Bürgerrechtes geeignet waren.

A KÉZMŰVESIPAR FEJLŐDÉSE
ÉS A CÉHRENDSZER REFORMJA PESTEN
A XVIII. SZÁZADBAN. 1690—1780

Pest városát kiváló földrajzi adottságai már a mohácsi vész előtt fejlett kereskedelmi és ipari központtá emelték. A XV. században Pest Buda után rangban az ország második városa volt. Gazdagságát jellemzi, hogy 1494-ben a legtöbb adót fizette az összes magyar városok között.¹ A török uralom idején, bár kereskedelmi forgalma erősen lehangolt, továbbra is számottevő kereskedelmi központ maradt, s a hódolt területen ellátta azokat a gazdasági funkciókat, amelyekre az árucikkek beszerzésével és az áruforgalommal kapcsolatban a török hódítónak is szüksége volt. Pest ezt a gazdasági szerepét, a háborús pusztítások miatt ugyan folytonosan csökkenő mértékben, a török uralom utolsó évtizedéig megtartotta. Csupán a visszafoglalás alatt pusztult el Budával együtt annyira, hogy az 1686. évi ostrom után a várost újból kellett telepíteni és újból fel kellett építeni.²

A török hódoltság és a felszabadító hadjáratok alatt az ország középső része elpusztult, elnéptelenedett, ezzel együtt egyelőre kiapadtak azok a gazdasági erőforrások is, amelyek Pest létét táplálták. Emiatt a visszafoglalást követő években a várost rendkívül kezdetleges gazdasági körülmények között találjuk. A betelepítés ugyan erős ütemben kezdődött meg, birodalmi és ausztriai németek, a belföldről magyarok, rácok, szlovákok igyekeztek új otthon találni a romos falak között. A telepések kezdetben nehéz sorsban éltek. A város ebben az időben jóformán csak abból a viszonylagosan kedvező helyzetéből tengette életét, hogy szomszédságában volt Budának, amely 1686-ban katonai központ, a felszabadított részek legfontosabb katonai erőssége, azonkívül közigazgatási központ, az újszerezeményi területeket igazgató budai kamarai adminisztráció székhelye lett. Buda kedvezőbb helyzetének lehetőségeiből Pestnek is juttatott valamit. Még fontosabb volt Buda szomszédsága a mezőgazdasági termelés szempontjából. Pest terméketlen, szűk, homokos határa nem kedvezett a mezőgazdaság kifejlődésére, pedig lakosságának a gyenge ipar és kereskedelem miatt — Budához hasonlóan — akkor még elsősorban mezőgazdaságból kellett megélnie. Pest mezőgazdasága részben Buda határára támaszkodott. A szőlőtermelésre igen alkalmas budai határban a pesti polgároknak is jutott szőlő. Az élelmes pestiek ezenkívül még Budafokon is szereztek szőlőket maguknak. A budai és budafoki szőlőkön, a Kőbányán megindult szőlőtelepítéseken és nemesi földbirtokosok tulajdonában levő szomszédos legelők bérbebevételén nyugodott jórészt ebben az időben Pest mezőgazdasága.³

A város lakossága, amely előtt nem voltak ismeretlenek Pest kiváló gazdasági lehetőségei, természetesen nem nyugodhatott bele ezekben a kezdetleges körülményekbe. A polgár-

¹ *Salamon F.*: Budapest története. II. Budapest, 1885. 579., 582., 587. — *Gárdonyi A.*: A hétszáz éves Budapest. Budapest, é. n. 43—45.

² *Gárdonyi A.*: i. m. 57—59.

³ *Nagy L.*: Mezőgazdaság Pesten a XVIII. században. TBM XII. (1957) 134., 137.

ság egyhamar tudomást szerzett arról, hogy a régi Pest gazdagságát nem utolsósorban kiváltságoknak köszönhetette, s a kedvezőtlen körülmények között is szívós harcot indított meg a város gazdasági fejlődését előmozdító különféle kiváltságok megszerzéséért. A város gazdasági fejlődésére elsősorban a 1690-ben ideiglenesen, 1694-ben véglegesen megszerzett, országos vásárok tartását engedélyező kiváltság (heti vásárok tartására a polgárság 1691-ben kapott engedélyt), továbbá a város polgárainak harmincad- és vámentességet juttató 1698. évi kiváltság hatott kedvezően. E kiváltságok elsősorban a kereskedelem megindulását tették lehetővé, segítségükkel Pest a környék kialakuló kereskedelmét már a városban összpontosíthatta. A szabad királyi városi kiváltságokat, amelyek a céhes ipar és a kereskedelem kiváltságos helyzetét, továbbá a városi haszonvételek jövedelmeit biztosították többek között a városnak, Pest Budával együtt 1703-ban (Lipót-féle kiváltságlevél) szerezte meg.⁴

Kialakuló, de még vérszegény kereskedelmi forgalom, szűk fogyasztópiac az iparcikkek számára, erősen a mezőgazdaságra támaszkodó életforma, a kereskedelem és az ipar kialakulására fontos városi kiváltságok birtoklása jellemezték tehát Pest gazdasági viszonyait a XVII. század végén. Szerény eredmények, biztatóbb kilátások, ez volt a kezdet, amelyből az újjáéledt Pest városának ipari fejlődése is kiindult a török uralom után.

A kézművesipar fejlettségi foka és jellege a XVIII. század közepéig

A városok iparának fejlettségére általában jellemző adatokat szolgáltat az iparos lakosság létszáma, az ipar és az egyéb foglalkozások aránya, az ipari foglalkozások jellege és differenciáltsága. A rendelkezésre álló néhány összeírás adatai alapján először ilyen szempontból próbáljuk megvilágítani a török uralom utáni Pest iparának fejlődését.

Pest iparos lakosságáról először egy 1696. évi összeírás ad felvilágosítást. Az összeírás 339 családfőt (219 háztulajdonost és 120 lakót) tüntet fel, ebből az iparosok létszáma 118, illetve a fuvarosokat és a hajósokat is az iparosokhoz számítva, 149.⁵ Az összeírásból tehát az derül ki, hogy Pest összeírt lakosságának 1696-ban több mint 40%-a iparos vagy ahhoz hasonló foglalkozású volt. Az arányt rendkívül kedvezőnek kell mondanunk, ha figyelembe vesszük, hogy a XVIII. századi Németország iparilag fejlett tartományának, Brandenburgnak városaiban is kb. ugyanilyen volt az iparos lakosság arányszáma. Bajorországban ezzel szemben a XVIII. században a városok lakosságának csak 12%-a tartozott az iparosok közé.⁶ Az iparos lakosság arányszáma Pesten természetesen azért olyan kedvező, mert a német városoknál az összlakosság, nem pedig családfők, háztulajdonosok százalékáról van szó. A háztulajdonosok és családfők száma pedig sokkal kisebb az összlakosság számánál. Az összeírás adatait — anélkül, hogy hozzátételek pontosságukban kételkednénk — a betelepülés jellegét és a város akkori gazdasági körülményeit véve figyelembe, egyébként is nagy kritikával kell értékelnünk. Kétségtelen az, hogy a településre való felhívásokra aránylag nagyszámú és sokféle iparos gyűlt össze Pesten. Más kérdés azonban az, hogy ezek valóban iparból éltek-e, illetve meg tudtak-e élni iparukból? Az összeírás egyéb adatai arra utalnak, hogy az iparosok jó része kénytelen volt más foglalkozás után nézni, hogy valahogy fenntartsa magát. Az iparosok közül 13 például egyáltalán nem gyakorolta iparát, 26-nak szántóföldje is volt, 14 pedig borral és pálinkával is kereskedett.⁷ Az is jellemző az ipar fejletlenségére, hogy a mesterek közül külön műhelye csak 11-nek volt.⁸

A jelentékeny számú kézműves betelepítése az 1690-es években mindenesetre kedvezően hatott Pest iparára. E fejlődést azonban a Rákóczi-szabadságharc háborús eseményei

⁴ Tóth A.: Pest város lakosságának küzdelme az önkormányzatért. TBM XIII. (1959) 112—113., 124.

⁵ Az összeírást ismerteti Nagy L. 3. sz. jegyzetnél idézett munkája. 141.

⁶ Kulischer, J.: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit. II. München und Berlin, 1929. 143.

⁷ Nagy L.: i. m. 141.

⁸ Pásztor M.: Buda és Pest a törökuralom után. Budapest, 1935. 78.

megakasztották. A szabadságharc alatt a város népességének közel fele elpusztult vagy eltávozott a városból, a házak nagy része rombadólt vagy lakhatatlanná vált. A kurucok ostromzára alatt az ipar és a kereskedelem megbénult, a földek parlagon heverték. Az 1709. évi összeírás a város nagy nyomorúságáról ad számot. A város házai közül csak 168-ban laktak, 83 üresen állt, 68 pedig összedőlt. A szőlőket 7 esztendeig nem művelték, a malmokat és a majorokat a kurucok felégették. Az ipar és kereskedelem állapotára jellemző, hogy csak 16 olyan polgár volt a városban, aki iparból és kereskedelemből valahogy megélt. A háborús események nyomorát növelte az 1710—11. évi pestis, majd a Duna árvize.⁹

Pest csak a szatmári béke után térhetett a zavartalanabb fejlődés útjára. A város gazdasági élete, mint erről az 1715. és az 1720. évi, az eddigiek közül aránylag a legrészletesebb és a legpontosabb összeírás tanúskodik, hamarosan fellendült. Az 1715. évi összeírás összesen 184 háztartást tüntet fel Pesten, a családfők közül 77 volt az iparos foglalkozású, tehát az összeírtaknak több mint 40%-a. Az 1720. évi összeírás már 376 háztartásról ad számot, ebből iparos volt 141, tehát az összeírtak közel 40%-a. Ezek az adatok is túlságosan kedvező képet nyújtanak Pest ipari fejlettségéről. Mivel az összeírás az egészen szegény iparosokat és kereskedőket, illetve az egyéb nem adózó lakosokat nem vette számba, az iparos lakosság arányszámát a valóságban a fentinelő jóval kisebbnek vehetjük.¹⁰

Valamivel kedvezőtlenebb eredményre jutunk, ha egy 1735. évi összeírás adatait veszünk szemügyre. Pest Belvárosában ekkor 499 háztulajdonost és 362 lakót, tehát 861 családfőt írtak össze, ebből iparos volt 296. Az iparos lakosság a Belvárosban az összeírtaknak kb. 34%-ára becsülhető. Az arányszám részben azért kedvezőtlenebb az 1715. és 1720. évi összeírás adataihoz viszonyítva, mert az 1735. évi olyan elemekre is kiterjesztette az összeírást, amelyekre az 1715—20. évi nem (asszonyok, napszámosok és kapások, hajósok, kertészek). A külvárosban az iparos lakosság jóval csekélyebb volt, mint a Belvárosban; a lakosságnak csupán kb. 5%-a.

A század közepe felé Pest lakossága egyre jobban szaporodott. Az 1746. évi összeírás 1499 családfőt tüntet fel, ebből iparos foglalkozású 464, valamivel több mint az összeírtak 30%-a. Itt is megfigyelhető, hogy amint az összeírások részletesebbek és pontosabbak, az iparosok arányszáma egyre kisebb lesz, pedig valóságban az iparosok és kereskedők létszáma az egyéb lakossághoz viszonyítva a század közepe felé inkább növekedett, mint csökkent.

A fenti összeírások tehát Pest ipari lakosságának létszámáról s ezzel kapcsolatban Pest ipari fejlettségéről túlságosan kedvező képet festenek. Ez — amint már hangsúlyoztuk — jórészt abból származik, hogy az adóösszeírások csak adózó háztartásokat, családfőket tüntetnek fel, az adót nem fizető, ingatlanlannal nem bíró lakosokat s a családtagokat nem veszik számításba. A valóságban az iparosok létszáma az összlakossághoz viszonyítva a XVIII. sz. első felében 10—15%-nál több nemigen lehetett. Pest lakossága a legújabb kutatások szerint, 50 ezrelékes születési arányszámot véve alapul, 1715-ben 2800, 1720-ban 3800, 1746-ban 8600 főre becsülhető. Ha feltételezzük azt, hogy az általunk használt összeírásokban többnyire csak adózó mesterek szerepelnek, s minden mesternél egy nem adózó legényt, egy inast is számítunk, tehát az összeírt iparosok számát hárommal besorozzuk, akkor Pest iparos lakossága 1715-ben 231, 1720-ban 423, 1746-ban 1392 fő, a születési arányszám szerint kiszámított összlakosságnak 1715-ben kb. 8, 1720-ban 11, 1746-ban pedig 16%-a.¹¹

A városnak erről az aránylag nem nagyszámú iparos rétegről sem mondhatjuk el azt, hogy az iparosok mindegyike kizárólag mesterségével foglalkozott. A fogyasztó piac fejletlensége nem egy iparágban munkahiányt idézett elő. Pest ipara ugyanis többnyire csak a város, illetve a környék piacának termelt, s a szélesebb piac hiánya az ipar fejletlensége ellenére is nehézségeket okozott az értékesítésben. A céhek merev ellenállásának okát az új tagok felvé-

⁹ *Acsády I.*: Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában. Budapest, 1896. 440. és *Nagy L.*: i. m. 143—144.

¹⁰ *Acsády I.*: i. m. 197., 258—61.

¹¹ *Nagy L.*: i. m. 175—178 — Pest összlakosságára *Fallenbüchl Z.*: Adatok Pest város XVIII. századi népességének fejlődéséhez. Tört. Stat. Közl. 1—2. (1958) 68—69.

telével szemben, a mesterek önzésén, a céhmonopólium védelmén kívül részben a piac fejletlenségében is keresnünk kell. A szűrszabók 1767-ben pl. azzal érveltek egy új mester felvétele ellen, hogy a mesterek nagy száma miatt alig tudnak megélni, s mezei munkát kell végezniük, hogy eltartsák családjukat (fodendo, metendo, aliisque operariorum laboribus).¹² A csizmadiák még 1770-ben is aratással és kapálással egészítették ki mesterségük nem eleendő keresetét.¹³ Az előzőekben utaltunk arra, hogy az 1690-es években az iparosok a kevés munkaalkalom miatt bort mértek, mezőgazdasággal foglalkoztak. Az ipar fejletlenségére mutat, hogy ez a jelenség Pest gazdasági életében egészen a XVIII. század második feléig erősen észrevehető. Az iparosok jó része földművelésből is élt, 1720-ban az iparosok 70%-a, 1735-ben 63%-a, 1746-ban pedig kb. 50%-a valamilyen formában kapcsolatban volt a mezőgazdasággal és mezőgazdasági ingatlannal is rendelkezett.¹⁴ Ennek alapján nyugodtan megkockáztathatjuk azt az állítást, hogy Pest iparosai között a XVIII. században elég nagy számban voltak félig iparos, félig őstermelő városi polgárok vagy lakosok. Ez egyébként Európa iparilag fejlettebb országaiban sem szokatlan jelenség. Németországban pl. még a XVIII. század végén is legfeljebb 10%-ra becsülhető a lakosságnak az a része, amely az ipart főfoglalkozásként űzte. Emellett a lakosság tekintélyes hányada — főleg a háziiparral foglalkozók — félig iparosok, félig őstermelők voltak.¹⁵

Az iparos lakosság létszáma mellett az ipar fejlettségi fokát tükrözi az iparos, illetve kézműves foglalkozások minél nagyobb száma. Az 1696. évi összeírás a város kb. 1300 főnyi összlakosságához képest elég sok, mégpedig 32 ipari foglalkozást tüntet fel.¹⁶ Az iparágaknak ez a jelentős száma azonban — amint erre már az előzőekben utaltunk — nem gazdasági fejlődés, hanem az elég nagyméretű betelepülés eredménye, s így nem jellemzi a valóságnak megfelelően a város iparának helyzetét. Nagyobb összhangban vannak a gazdasági fejlődéssel azok az adatok, amelyeket az 1715. és az 1720. évi összeírás nyújt az iparágakról. Az összeírások szerint 1715-ben 33, 1720-ban 38 volt a városban az ipari foglalkozások száma.¹⁷ Az ipar erőteljes fejlődésére mutat, hogy az ipari foglalkozások száma 1765-re elérte a 65-öt,¹⁸ illetve más forrás szerint a 76-ot.¹⁹ Pesten tehát ekkor már eléggé differenciált ipar található.

Az ipari szakmák aránylag nagy száma önmagában véve még nem tanúskodik az ipar fejlettségéről. Fontos e mellett az egyes szakmákban dolgozók létszáma is. Ilyen szempontból véve figyelembe az összeírások adatait, az eredmény nem mondható túlságosan kedvezőnek. A mesterek száma — az összeírások ugyanis csak a mestereket tüntetik fel — 1715-ben a legtöbb ipari szakmánál 3-nál kevesebb s igen sok szakmánál csak 1. A 33 szakma közül csak 6 esetében találunk 3-nál nagyobb mesterlétszámot. A mészárosoknál 6, molnároknál 5, a pékeknél 4, a szabóknál 7, a tímároknál 4, a vargáknál 5 mestert írtak össze. Nagyobb mesterlétszámot tehát csak a lakosság élelmezését, illetve mindennapi közvetlen szükségleteit ellátó szakmák érték el. Ilyen mesterségekre minden városban feltétlenül szükség volt. A finomabb és az iparosodás fejlettebb fokát jelentő szakmák, mint pl. a gombkötők, kelme-festők, ötvösök, puskaművesek legfeljebb 1 mesterrel vannak képviselve. Egyáltalán nem található meg a szövőipar, a finomabb fémipar és a luxusipar mesterségei.

Az 1720. évi összeírásnál is hasonló eredményre juthatunk. A legtöbb mestert a következő szakmánál találtuk: 8 mészáros, 6 molnár, 6 pék, 16 szabó, 5 szűcs, 7 tímár, 5 ács, 6 asztalos, 5 csizmadiá, 6 kőműves, 3—3 kovács és kerékgyártó. Csupán 1—1 mester volt a bádogos, a cserepes, esztergályos, fazekas, késgyártó, mézeskalácsos, nyerges, rézműves, sörfőző, üveges szakmánál. Szövőipart, finomabb fémipart, luxusipart az 1720. évi összeírás

¹² OL. Htt. Acta mechanica. Civ. Pest. Lad. B. Fasc. 23. No. 50.

¹³ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. C. Fasc. 21. No. 30.

¹⁴ Nagy L.: i. m. 175., 178—179.

¹⁵ Kuczynski, J.: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte. Berlin, 1951. 213.

¹⁶ Gárdonyi A.: Pest város újratelepítése a török hódoltság után. Föld és Ember (1926) 95.

¹⁷ Acsády I.: i. m. 258—261.

¹⁸ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 18.

¹⁹ Főv. Lt. Pesti lvt. Int. a.a. 4010.

sem tüntet fel.²⁰ A nagyobb mesterlétszámú iparágak közül csupán a szűcs- és a tímármesterség mondható igényesebb, a fejlettebb ipart képviselő iparágaknak. Nemcsak helyi fogyasztásra, hanem szélesebb piacra a csizmadiák, szabók (köztük a szűrszabók), a szűcsök és a tímárok dolgoztak. Rajtuk kívül általában a város élmezését és a közvetlen mindennapi szükségleteit ellátó iparágak rendelkeznek az 1750-es, 1760-as években is legnagyobb mesterlétszámmal. A német szabóknál 1757-ben 17, a csizmadiáknál 1759-ben 32, a mészárosoknál 1760-ban 10, a vargáknál 1764-ben 20, a szűrszabóknál 1767-ben 25, a pékeknél 1766-ban 9, a kádárok-nál 1767-ben 9, a szűcsöknél 1769-ben 15 mester dolgozott. Az igényesebb iparágak közül az ötvösöknek 1762-ben 9, a gombkötőknek 1763-ban 13 mesterük,²¹ a posztószövőknek 1765-ben 9, a magyar szíjgyártóknak pedig 8 mesterük volt.²²

Pest városának 1765-ben a helytartótanácshoz küldött jelentése 65 szakmát tüntet fel. Ebben a kimutatásban olyan szakmák is találhatók, amelyek általában a fejlettebb, finomabb ipar képviselői, nagyobb technikai jártasságot igényelnek, s nemcsak lokális, hanem szélesebb körű piac részére való termelésre is alkalmasak. Ezek voltak azok a kézműves iparágak, amelyeket a merkantilista iparfejlesztő politika Európában a kapitalista jellegű ipar (Verlagssystem, manufaktúra) kifejlesztése szempontjából figyelembe vett és támogatott. Az 1765. évi pesti iparkimutatás ugyan nem az ilyen iparágak számbavétele céljából készült, hanem csupán arról tájékoztatta a helytartótanácsot, hogy melyek voltak a céh kiváltságokkal ellátott, céhekbe tömörült szakmák, s melyek voltak a kiváltságok nélküli, de más városok céheihez tartozó, illetve nem céhszervezetben élő ipari foglalkozások. A kimutatásból az tűnik ki, hogy épp a céh kiváltságokkal rendelkező, bevett szakmák között található a legkevesebb fejlett munkamódszerű iparág. A 28 céh kiváltsággal rendelkező iparág közül az órákésztők (1756-ban csupán 1 mesterrel voltak képviselve), a gombkötők, az aranyművesek és a takácsok tartoztak csak az ilyen „megkülönböztetett” iparágak közé. A többi céh kiváltsággal rendelkező szakma többnyire a helyi élelmezési, ruházati és háztartási szükségletek ellátását szolgálta. Ezzel szemben sokkal több a nagyobb ipari fejlettséget jellemző szakma a más városok, főleg Pozsony és Bécs céheibe bekebelezett, de Pesten céhekbe nem tömörült, vagy a teljesen céhszervezet nélküli pesti ipari foglalkozások között. Ezekben az iparágakban, egy-két kivételtől eltekintve, csak egy-két mester dolgozott. Ilyen iparágak voltak többek között a tükésztők 2, a posztó- és pokróckésztők 9, az esztergályosok 3, a kesztyűkészítők 4, a szegkovácsok 1, az ónöntők, illetve kannagyártók 2, a harisnyaszövők 2, a sárgarézművesek 2, a bádgosok 3, a német kardkészítők 1, a magyar kardkészítők 2, a posztófestők 1, az üstkészítők 3, az aranyhímzők 2, az aranyfonalkészítők 1, a paszománykészítők 1, a csipkekészítők 2 mesterrel.²³ Ezek az iparágak tehát, bár a fejlettebb és a kapitalista jellegű ipar fejlődésére alkalmasabb iparágak közé tartoztak, az iparban dolgozók csekély létszáma miatt a helyi szükségleteket sem tudták ellátni.

Az ipari szakmák fajtáinak és az egyes szakmákban dolgozó mesterek létszámának megvizsgálása után azt kell megállapítanunk, hogy Pest kézművesipara a XVIII. század közepéig nem állott a kézművesipar magasabb, a kapitalista jellegű ipar kifejlődésére is alkalmassá válható fejlettségi fokán. A fejlettebb, nagyobb mesterlétszámmal rendelkező iparágaknak a rendeltetése többnyire az volt, hogy a lakosság élelmezését, illetve közvetlen napi szükségleteit, a helyi piacot, illetve legfeljebb a környék piacát lássák el. Bizonyos kivételt jelentenek ez alól a szűrszabók, szűcsök, csizmadiák, akik távol fekvő városok vásárait is járták. A pesti kézművesipar egyébként — alapvető jellegét nézve — nem termelt távolabbi piacok számára, s egyáltalán nem termelt külkereskedelemre, amely pedig a XVIII. században a merkantilista ipari politikának épp egyik fő célja volt. Sokban hasonlított még a középkori város „Stadt-

²⁰ *Acsády I.* : i. m. 258—261.

²¹ A mesterlétszámra vonatkozó adatokat az OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. B. Fasc. 23. No. 1—106. jelzetű, a mesterfelvételeket tárgyaló iratokból vettem.

²² OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 18. A posztószövőkre és a magyar szíjgyártókra vonatkozó adatok.

²³ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 18. A posztószövőkre és a magyar szíjgyártókra vonatkozó adatok.

wirtschaft"-jára, amikor a város iparának, mezőgazdaságának és kereskedelmének egyedüli célja csak a város ellátása, nem pedig a szélesebb körű piacra való termelés. A fejlődés mellett szől azonban az, hogy a XVIII. század közepe táján Pest kézművesipara mégis olyan iparágakkal bővült, amelyek a kézművesipar fejlettebb típusait képviselték. Ezek a szakmák a nyugati országokban is csak a XVII. és XVIII. században jelentek meg a kézműves iparágak között, és rendszerint céh kiváltságokat is szereztek maguknak. Poroszországban az ilyen jellegű kézműves szakmák közül 1687-ben a gyapjúrázsakészítők, 1697-ben a sapka-, gyapjúing- és törülközőkészítők, a harisnyakötők, 1713-ban a kard- és fűrókészítők, szerszámkészítők, 1713 után a francia késgyártók, orvosi műszerkészítők, német rézkovácsok, fekete tükérszítők, puskaművesek, angol székeket gyártók, 1734-ben a posztókészítők tömörültek céhekbe.²⁴ Mind olyan kézművesiparágakhoz tartozó szakmák, amelyek nagyobb mester-, illetve legénylétszám esetén alkalmasakká válhattak és váltak is a kapitalista jellegű ipar fejlődésére. Pesten ezek az iparágak a XVIII. század közepén szintén megjelentek, azonban igen kicsi mesterlétszámmal, termelési kapacitással és céh kiváltságok nélkül. Épp ez az egyik lényeges különbség a poroszországi és a pesti kézművesipari viszonyok között a XVIII. században.

Az 1770 utáni pesti kézművesiparról pontosabb statisztikai kimutatások állnak rendelkezésre, amelyek nemcsak az iparágak fajtáit és a mesterek létszámát, hanem a legények és az inasok számát is feltüntetik. Ezeknek a statisztikáknak a kiértékelésére majd később térünk rá, amikor a merkantilista jellegű iparpolitika Pest városára gyakorolt hatását — a statisztikák ugyanis ezt a hatást tükrözik — már vizsgálat tárgyává tettük.

A céhszervezet újjáalakulása Pesten a török uralom után

Az ipari termelés uralkodó formája a XVIII. század Európájában még mindig a kézművesség volt. Európa minden részében — még az iparilag legfejlettebb Angliában is — fennálltak a kézművesség középkori eredetű testületei, a kiváltságos céhek. A céh kiváltságok a céhek tagjai számára bizonyos monopóliumokat biztosítottak, amelyek alapján jogot formálhattak arra, hogy a céhen kívül állókat az ipar üzéséből kizárják, kontároknak bélyegezzék, a külvárosokba szorítsák ki, még abban az esetben is, ha a céhen kívüli mester jobb árut készített mint a céhes. A céhek általában arra törekedtek, hogy tagjaiknak hasonló életfeltételeket szabjanak meg, a mesterek és legények létszámának korlátozásával a céhtagok egymás közötti konkurenciáját kizárják, s a céhtagok zavartalan megélhetését biztosítsák.²⁵

A kiváltságos céh monopolisztikus helyzetét nemcsak a kontárok ellen igyekezett megvédeni, hanem úgyszólván minden gazdasági ellenfelével szemben szigorú védelmi rendszabályokkal bátyázta körül magát. Védekezett a helybeli rokoncéheknek munkaterületére való behatolása, más városok testvércéheinek versenye, a kereskedők konkurenciája ellen. A XVI. és XVII. századtól kezdve a céheket új gazdasági erők fenyegették: a háziipar, a Verlagssystem és a manufaktúra.²⁶ A céhek elzárkózottsága, elkülönülése, amely egyébként középkori partikularizmuson s az élet minden területét kiváltságokkal szabályozó feudális jogviszonyokon nyugodott, ebben az időben a gazdasági nyomás alatt elfajult. Ekkor emelkedtek fel a felvételi díjak, ekkor szigorították meg a mestervizsgákat, s akadályozták meg mindenféle képtelen módon a céhbe való bejutást. A céh úgyszólván családi, rokon monopóliummá lett, tagjai közé csak a mesterek fiai, vejei, a mesterözvegyeket elvevő legények juthattak be; ezekre ugyanis nem vonatkoztak a magas felvételi díjak, a szigorú mestervizsgák s az egyéb megszorítások. A céhszervezet célja ebben az időben már nem az ipari termelés szabályozása, a minőség és a szakszerűség védelme volt, hanem a céhtagok megélhetésének, meggazdagodásának a biztosítása. A technikai újításokkal szemben a céhek kenyérféltésből igen ellenségesen viselkedtek, önző érdekvédelmüket szolgáló politikájuk miatt a piac egyre növekvő és differenciá-

²⁴ Hausherr, H.: Wirtschaftsgeschichte der Neuzeit. 2 Weimar, 1955. 153—54.

²⁵ Hausherr, H.: i. m. 152.

²⁶ Gyömrői S.: Pest-Buda gazdaságtörténete a manufaktúra korszakban. Kézírtos kandidátusi értekezés. I. Budapest, 1955. 130—31.

lódó igényeinek ellátására mind alkalmatlanabbá váltak, s ezzel sajátmaguk siettették a céhszervezet bomlását.²⁷

Míg a nyugati országokban a céhszervezet már hanyatló korszakába lépett, Magyarországon a XVII. század végén a gazdasági fellendülés elmaradt volta miatt még érintetlenül fennállt, sőt a török uralom alatt elpusztult középső országrészben, így Pesten és Budán is, újjá kellett szerveződnie ahhoz, hogy ebben az országrészben egyáltalán ipar keletkezzék. A török uralom alól felszabadult ún. újszerzeményi területek kézművesipara, céhszervezete a nem hódolt királyi részek céhszervezetének mintájára alakult újjá.²⁸ Innen kapta azokat a kész kereteket, amelyeket aztán a betelepülés és újjáépítés folyamán ki kellett tölteni. Az újjászervezés az ipar terén természetesen nem volt mentes külföldi hatástól, részben azért, mert az újszerzeményi területek kormányzása 1709-ig nem magyar, hanem bécsi hatóságok (a bécsi kamara, illetve alantás szerve, a budai kamarai adminisztráció) alá tartozott, részben azért is, mivel a visszafoglalt részekre települő németországi, illetve ausztriai kézművesek idegen jogszokásokat is meghonosítottak. A magyar céhszervezet — a volt királyi részekben és a töröktől visszahódított újszerzeményi területeken egyaránt — egyébként igen sokban hasonlított a nyugati országok céhszervezetéhez, annak ellenére, hogy a magyar gazdasági fejlődés nem volt párhuzamos a nyugatival. Magyarországon a céhszervezetet bomlasztó, kapitalista tendenciájú gazdasági erők ugyanis a XVII. század végén még nem jelentkeztek. A céhmonopólium védelme, a céheknel tapasztalható visszaélések, megszorítások terén — amint Pest példáján is látni fogjuk — Magyarország mégsem maradt el semmiben sem a nyugati országok mögött.

Pest városában az 1690-es években indult meg az egyes kézművességek céhekké való szerveződése. Mivel a Budán és Pesten állomásozó katonaság, nemkülönben a kamarai tisztviselők ellátása szempontjából igen fontos volt, hogy főleg a mindennapi szükségleteket ellátó iparágakban alakuljanak ki minél előbb rendezett viszonyok, a budai kamarai adminisztráció támogatta a kézműveseknek a céhkiváltságok ügyében benyújtott kérelmeit. Ebből érthető, hogy 1700-ban már 13 iparág rendelkezett Pesten céhlevéllel, céhprivilegiummal. Ezután a kiváltságok megszerzésének üteme lassúbb volt, 1700—1731-ig, vagyis addig az időpontig, amelytől kezdve a helytartótanács a céhprivilegiumok kiadásánál láthatólag új rendszert vezetett be, csupán 7 iparág szerezte meg kiváltságait. Pest városában 1731-ig a következő iparágak szereztek meg privilegiumaikat.²⁹

Szabók (magyar, német), szűrszabók	1694. november 23.
Ácsok	1695. február 18.
Kovácsok és kerékgyártók	1695. április 12.
Kőművesek és kőfaragók	1695. április 12.
Tímárok	1695. április 12.
Kádárok	1695. október 18.
Pékek	1695. november 4.
Asztalosok	1696. január 3.
Vargák (magyar, német)	1696. január 3.
Szűcsök	1696. május 3.
Szappanfőzők	1696. május 6.
Mészárosok	1696. július 11.
Csizmadiák	1699. április 7.
Lakatosok, órakészítők és puskaművesek	1701. szeptember 17.

²⁷ Kuczynski, J. : i. m. 209] — Hausherr, H. : i. m. 153—155. — Kulischer, J. : i. m. II. 141—142.

²⁸ Pl. a pesti mészárosmesterek az érsekújvári mészárosok céhlevelét vették alapul, amikor 1695-ben kiváltságlevelüket a bécsi kamara elé terjesztették megerősítés végett. — Gerendás E. : Adatok a budai és pesti céhek életéhez . . . Budapest, 1940. 16.

²⁹ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. — No. 18.

Halászok	1715. február 14.
Molnárok	1719
Német sebészek és fürdősök	1722. március 31.
Sörfőzők	1722. szeptember 4.
Kötélgyártók	1724. április 7.
Fazekasok	1730. április 3.

A fenti céhlevelek már a kiváltságok modernebb típusait képviselik, azaz mind királyi kiváltságlevelek voltak, annak a legtöbb európai országban követett intenciónak megfelelően, hogy a céhkiváltságok kiadásának és megszüntetésének a joga egyedül az uralkodóé. A fejlődési abszolútizmus céhpolitikájának néhány vonását már ezeken a céhleveleken is észre lehet venni.

A fenti céhnévsor jellemzően tükrözi Pest kézművesiparának jellegét, vagyis azt, hogy először az élelmezési és a mindennapi közvetlen szükségleteket ellátó, többnyire nélkülözhetetlen iparágak fejlődtek ki. A kőművesek korai céhalapítása összefügg a romokban levő város újjáépítésével, a lakatosoké és a puszkaműveseké a katonaság jelenlétével, a halászoké és a kötélgyártóké pedig a dunai halászattal és hajózással.

A céhek részére kibocsátott kiváltságlevelek részletesen szabályozták az egyes iparágak működését. A céhlevelek cikkelyei (artikulusai) kötelezőek voltak a céhtagok, a városi tanács számára, s hatósági eljárások esetében is az artikulusokat vették alapul. A céhartikulusok rendelkezési rendszerint a gyakorlati életben is meggyökeresedtek, így vizsgálatukkal hiteles képet festhetünk az akkori pesti céhek és a kézművesipar viszonyairól. A céhlevelek alapján a továbbiakban főleg azokra a kérdésekre térünk ki, amelyeket fejezetünk elején az európai céhfejlődésről szólva már érintettünk. Megjegyezzük, hogy Pesten található olyan kézművesek is, akik más városok céheinek a tagjai voltak, vagy esetleg céhekhez egyáltalán nem tartoztak. Utóbbiak azonban, ha a város mesternek vette fel őket s polgárjogot adott nekik, szintén olyanoknak minősültek, mintha céhes mesterek lennének. A céhrendszer akkori jellegzetességei a kézműveseknek erre a két csoportjára is vonatkoznak.

Említettük azt, hogy a XVII. és XVIII. században a céhek elzárkózásának, a céhmonopólium védelmének egyik leggyakoribb módja a céhbe való felvétel megnehezítése, a különféle taksák felemelése, az inasok, legények, mesterek számának a korlátozása volt. A pesti céhlevelek és egyéb források alapján először azt vizsgáljuk meg, hogyan folyt le az új tagok felvétele a pesti céhekbe, s milyen helyi jellegzetességek alakultak ki ezzel kapcsolatban.

A céhlevelek mindegyike részletesen szabályozza az inasok felvételét. Általában kikötötték az inas törvényes születését, tisztességes szülőktől való származását, s azt, hogy római katolikus vallású legyen. A felvételnél két kezes jóállása volt szükséges, akik 32 Ft erejéig szavatoltak azért, hogy az inas becsületesen kitölti gazdájánál a 3–4 tanulóévet. E rendelkezések még nem tartalmaztak különösebb megszorításokat, azok már inkább a taksákra vonatkoztak. A szabóknál és kötélverőknél a szegődéskor és a felszabadításkor még aránylag mérsékelt, 3–4 Ft taksát kellett fizetni.³⁰ A mészárosoknál már a taksa mind a szegődésnél, mind a felszabadításnál 16–16 Ft volt. Persze ez a magas taksa nem vonatkozott a mesterek fiaira, akik mindkét esetben csak 1–1 dukátot (kb. 5 Ft) fizettek. A lakatosoknál a mesterek fiai a tanulóidőnél is kedvezményt kaptak, rendszerint 1 évet elengedtek nekik.³¹ Visszaélés volt az is, hogy pl. a szabóknál 1 tanulóévet 24 Ft-ért meg lehetett váltani.³² Több céhlevél az inasok létszámát is megszabta. A csizmadiamester 2, az asztalos 1, a varga 1, a kádár 1 vagy 2 inast tarthatott. Nyilván azoknál a céheknél is, ahol a céhlevél az inasok számát nem írta elő, ehhez tartották magukat.³³ Ezekből az adatokból is világosan látható, hogy Pesten a céhmono-

³⁰ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. (Céhkiváltságok) kötélgyártók 15. artikulus, Szabók 3. art.

³¹ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Mészárosok 15. art., Lakatosok 9. art.

³² OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Szabók 3. art.

³³ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Csizmadiák 10., Asztalosok 11., Vargák 17., Kádárok 18. art.

1. Pesti asztalosok céhpecsétje. 1695. Kiscelli Múzeum

pólium védelmének az inasok felvételénél tapasztalható jelenségei; a megszorítások, a magas felvételi taksák, az inaslétszám korlátozása, a rokonoknak biztosított kedvezmények, mind megvoltak.

Az inas felszabadulása után legénnyé lett. A mesternél dolgozó legények létszámát több céhlevél szintén megszabta. A csizmadiamester 2, a varga 1, az asztalos 3 legénynél többet nem tarthatott. A fazekasoknál nem korlátozták az egy mesternél dolgozó legények létszámát. A fazekasok céhlevelét azonban később, 1730-ban adták ki, s így ez már modernebb felfogást tükrözött, mint a korábbi céhlevelek.³⁴

Az inasok és a legények létszámának korlátozásánál, az inasok felvételének megnehezítésénél még nem nyilvánult meg olyan erősen a céhek elzárkózottsága, a céhmonopólium

³⁴ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Csizmadiák 10., Vargák 17., Asztalosok 19., Fazekasok 18. art.

védelve. A rendelkezések célja főleg az volt, hogy nagyobb inas- vagy legénylétszám következtében az egyik mester ne kerüljön a másiknál előnyösebb körülmények közé. Jóval nagyobb korlátozásokat láthatunk a mesterfelvételnél, hiszen a céh kiváltságok igazi élvezője és birtokosa tulajdonképpen a mester volt. Mesterségre csak az a legény pályázhatott, aki az előírt 3–4 évi vándorlási időnek eleget tett, utána egy helybeli mesternél 1–2 évet dolgozott (ez volt a mesterév) és ezalatt a céh megítélése szerint rendesen viselte magát. A mesterek fiai a vándorlásnál és a mesterév letöltésénél kedvezményt élvezhettek.³⁵ A kötélgyártóknál pl. 3 év helyett csak 2-t kellett vándorolniuk. A mesterév letöltése alól nemcsak a mesterek fiai, hanem a mesterek vejei és a mesterözvegyet elvevő legények is felmentést kaptak.³⁶ A mesterév letöltése után a pályázót a városi tanácsnak mutatták be hatósági engedély és a polgárjog megadása végett. Ezután következett a mesterjogért való pályázat legnehezebb része, a remeklés. Ez volt a céhbe való jutás legnagyobb akadálya. A pályázót rendszerint igen drága és különleges remekdarabok elkészítésére kötelezték. A legény ki volt téve annak, hogy remekdarabját elutasítják, s ilyen esetben újból kellett remekelnie, esetleg új mesterévet kellett letöltenie. A pályázóval a hibákért — a remekdarab elfogadása esetén is — súlyos bírságot fizetettek. A remeklésre a legénynek tehát anyagilag is jól fel kellett készülnie, s erre hosszú évekig gyűjtenie. A kötélverőknél a remeklés alatt a jelölt a vizsgálatok étellel és itallal is tartotta.³⁷ Sokkal könnyebb volt a remeklés a mesterek fiainak, vejeinek és a mesterözvegyeket elvevő legényeknek. Ők olcsó remekdarabot kaptak, vagy elegendő volt, ha félremeket teljesítettek, sőt a remeklést pénzen is megválthatták.³⁸ Megnehezítette a mesterré válást a magas felvételi taksa s a költséges mesterebéd. A legalacsonyabb mestertaksa 25 Ft volt, a legmagasabb elérte a 150 Ft-ot is, rendszerint 30–50 Ft-ig terjedt. A mesterlakoma kb. ugyanannyit tett ki. Volt, ahol pénzben irták elő, de több esetben nem szabták meg az árát, hanem a jelöltnek vagyona arányában kellett a céhtagokat vendégül látnia. Ez adhatott okot a legtöbb visszaélésre.³⁹ A mesterek fiai, vejei és a mesterözvegyet feleségül vevők csak fél-taksát fizettek, sőt a csizmadiáknál a mester fia nem fizetett taksát.⁴⁰

A drága és nehezen eladható remekdarabok, a magas mestertaksák, a költséges mesterbédék igen súlyos árat jelentettek a mesterjogért a legtöbb legény számára. A mészáros céhnél még ez sem volt elegendő, ott a céhbe csak az juthatott, aki mester özvegyét vagy mester leányát vette el feleségül. A legtöbb céhnél büntetés terhe alatt kötelezték az új mestert arra, hogy egy éven belül megnősüljön, s természetesen céhbéli leányát vegye el. Csak a mester fia engedhette meg magának azt, hogy „céhen kívülit” vezessen oltárhoz.⁴¹

A céhlevelek az inasokhoz és a legényekhez hasonlóan természetesen a mesterek létszámát is meghatározták. Ez bizonyos tekintetben indokolt is volt. Az 1–2000 lakost számláló Pest a XVIII. század végén nem tudott sok kézművest eltartani. Persze a céh akkor is ragaszkodott a kiváltságlevelekben megállapított mesterlétszámhoz, amikor a város lakossága megnövekedett. A pékek pl. 1721-ben azt sérelmezték, hogy a kiváltságlevélben megállapított 4 mester mellé a város egy ötödikét is felvétellett a céhbe. A városi tanácsnak a céhet meg kellett nyugtatnia, hogy az ötödik mester felvétele csak ideiglenes, s ha egy hely halálozás folytán megüresedik, a mesterlétszám újból automatikusan 4-re csökkenhet.⁴² A mesterlétszám limitálása volt a céhmonopólium védelmének egyik leghathatósabb eszköze.

Az inasok, legények és a mesterek létszámának a korlátozását, a drága remeklést, a magas felvételi taksákat, továbbá a nagy kedvezményeket a mesterek rokonai számára s ezáltal

³⁵ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Kötélgyártók 7. art.

³⁶ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Szűcsök 2. art.

³⁷ Gyömrői S.: i. m. I. 109. — OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Kötélgyártók 9. art.

³⁸ Gyömrői S.: i. m. I. 109. — OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Vargák 11. art., Szappanfőzők 14. art.

³⁹ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Kötélgyártók 7., Szabók 1., Mészárosok 3. art. — Az igen magas taksákra Föv. lvt. Céhiratok 2/9. Pesti mészárosok mesterkönyve. — Föv. lvt. Céhiratok 30/2. Pesti német szabók mesterkönyve.

⁴⁰ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Szappanfőzők 14., Csizmadiák 9. art.

⁴¹ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Szappanfőzők 10., Kovácsok 6., Mészárosok 2. art.

⁴² Föv. lvt. Pesti tan. jkv. 6. köt. 224–25. 1721. máj. 5.

gyakorlatilag az üres helyeket a céhben, maguk a király által megerősített kiváltságlevelek biztosították. Már ebből is látható, hogy a XVII. század végén újjáalakult pesti céhrendszerben a céhek elzárkózása, elkülönülése, a céhmonopólium védelme igen erős volt. A rokoni kapcsolatokat illetően pedig teljesen állt az, amit Marx a középkori céhintézményre mondott: a városi kézműves mesterségét és céhbeli kiváltságait szinte örökül kapta a vevőközönséggel, a piaccal és a céhbeli képzettséggel együtt.⁴³ Meg kell azonban azt is jegyezni, hogy a felvételi díjak felemelésében nem kis szerepük volt a céhkiváltságok kiváltásáért fizetendő magas taksáknak, amelyek, mivel a pesti céhek kezdetben alacsony mesterlétszámmal rendelkeztek, eléggé megterhelték a céhtagokat. Sok pénzbe kerültek a különféle alkalmakkor rendezett céhlakomák is. A pénzt ehhez részben különféle, meglehetősen magas büntetéspénzekből szedték össze. A büntetéspénzek nagyságát mutatja, hogy a mészárosoknál 1729-ben és 1731-ben a remekdarabban talált hibákért 40—50 Ft-ot kellett a remeklőnek fizetni.⁴⁴ A hatóságok a remeklőnél és más alkalommal szedett magas bírságokat később erősen kifogásolták.

A céh védelme nemcsak a céhbe igyekvők irányában, hanem másfelé is jól meg volt szervezve. A helybeli rokonszalmak felé minden céh gondosan ügyelt a munkaterület körülhatárolására. Ezek a jelenségek a pesti céheknél is megtalálhatók. A szűcsök 1696. évi kiváltságlevele pl. kimondta, hogy a szabók nem varrhatják fel a prémet a ruhadarabokra, mert ez a szűcsök munkaterületéhez tartozik.⁴⁵ A szabók, úgy látszik, nemigen törődtek ezzel. A szűcsök panaszára a városi tanács 1699-ben büntetéssel fenyegette meg őket.⁴⁶ A két céh fellángoló viszálya 1714-ben megegyezéssel végződött. A megegyezés szerint a szabók kötelezték magukat arra, hogy bélést ezentúl csak szövétből és posztóból készítenek, viszont a szűcsök megígérték azt, hogy szőrmét, bundát nem húznak be posztóval. Megegyeztek abban is, hogy a helybeli szabók és szűcsök a 4 országos vásáron egyaránt árulhatnak szőrmével bélelt posztó- és posztóval behúzott szőrmeárukat.⁴⁷ A határvitákra különösen ott adódott alkalom, ahol az áru vagy darab elkészítésénél több céh működött közre. Az ablakokat pl. asztalosok, lakatosok és üvegesek csinálták. Az 1742. évi árlimitáció ezért az ablakoknál külön-külön szabta meg az egyes mesterségek által végzendő munkák bérét.⁴⁸

Az egymás munkaterületére való behatolás következtében Buda és Pest rokon céhei, illetve rokon szakmái között is akadtak viták. A budai szíjgyártók 1712-ben pl. a pesti nyergeseket panaszolták be munkaterületükre való behatolás miatt.⁴⁹ Gyakran voltak veszekedések azért, ha Buda és Pest hasonló szakmájú mesterei a szomszéd városban is dolgoztak. A pesti kerékgyártók pl. 1697-ben panaszolták be a budai kerékgyártókat, hogy engedély nélkül pesti munkát vállaltak el.⁵⁰ A budai fazekasok viszont 1704-ben tettek panaszt azért, mert a pesti fazekasok (egyébként nem volt ekkor még céhük) egész éven át a Rácvárosban árulták portékáikat. Az ilyen veszekedéseknél rendszerint a két város tanácsa töltötte be a békítő szerepét.⁵¹ A gyakori céhviszályok miatt napirenden voltak a szidalmazások, a gyalázkodások, a kölcsönös megtorlások, bírságolások, mint pl. a budai és a pesti kádárok viszálykodásánál 1697-ben és 1698-ban.⁵²

A céhek más városok céheinek versenye ellen azzal védekeztek, hogy az eladást nem helybeli mestereknek csak az országos vásárokon engedélyezték. A pesti céhlevelek úgyszólván mindegyike intézkedett erről.⁵³ Bizonyos esetekben a vásárokon való árulást is korlátozni

⁴³ Marx, K.: A tőke. III. Budapest, 1951. 41.

⁴⁴ Föv. lvt. Céhiratok. 2/11. Mészárosok céhkönyve.

⁴⁵ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Szűcsök 20. art.

⁴⁶ Föv. lvt. Pesti tan. jkv. 2. köt. 289. 1699. dec. 11.

⁴⁷ Föv. lvt. Pesti tan. jkv. 4. köt. 47—48. 1714. febr. 23.

⁴⁸ Pásztor M.: 8. sz. jegyzetnél i. m. 258—259.

⁴⁹ Föv. lvt. Pesti lvt. Int. a. a. 1164.

⁵⁰ Föv. lvt. Pesti lvt. Int. a. a. 180.

⁵¹ Föv. lvt. Pesti lvt. Int. a. a. 748. — Miss. a. a. 574. — Int. a. a. 122. és 219.

⁵² Föv. lvt. Pesti lvt. Int. a. a. 177., 188., 219.

⁵³ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Kovácsok 19. art., Szűcsök 11. art., Asztalosok 15. art.

igyekeztek, mint pl. a pesti tímárok 1696-ban, akik a komáromi vargáknak megtiltották, hogy a vásáron feldolgozott bőrt adjanak el, holott erre a nem helybeli vargáknak is joguk volt. A budai kamarai adminisztráció ebben az esetben pl. megvédte a komáromi vargák jogait.⁵⁴

A vásárokon a helybeli céhek különleges kiváltsága volt az áruk megvizsgálásának a joga, amelyet az ún. látómesterek végeztek. A vizsgálatért megszabott díjat (az ún. látópénzt) kellett fizetni. Az áruvizsgálatról úgyszólván minden pesti céhlevél megemlékezett. Nem helybeli mester csak az áruvizsgálat után kezdhette meg portékája eladását. A látópénz az asztalosoknál pl. 24 kr. volt. A szabóknál a nem helybeli mester, ha sátor alatt árult, 2 Ft-ot, ha sátor nélkül, akkor 1 Ft-ot fizetett, de csak az első alkalommal. A szűcsöknél a látópénzt minden 100 Ft-nyi érték után 2 garasban (6 krajcár) állapították meg.⁵⁵ Az áruvizsgálat eredeti célja az volt, hogy megfelelő minőségű árut hozzanak a vásárra. A silány árukat a céh elkoboztathatta. Később aztán a vizsgálat pénzsarolássá fajult. Pesten 1719-ben az asztalosok, bognárok és az esztergályosok panaszára megtiltották az áruk vizsgálatát, az árucikkeket illető panaszok és csalások ügyében a céhek helyett ezentúl a városi tanácsnak kellett intézkednie.⁵⁶ A látómestereknek azt a jogát, hogy a céhes műhelyeket negyedévenként megvizsgálják, egyes céhlevelek megszüntették.⁵⁷

Külön rendszabályokat alkottak a céhek a céhen kívüliek versenyének elnyomása ellen. A kontárokról úgyszólván minden céhlevélben több artikulust olvashatunk. A kontárt (nem céhbéli mestert) nem tűrték meg a városban, a céheknek joguk volt a kontárokat felkutatni, s hatósági segédlettel áruikat elkobozni. Mesterlegény kontárnál nem dolgozhatott. Azt sem engedték meg, hogy kontárok magánszemélynél, nemeseknél vagy szerzeteseknél csupán házi szükségletre dolgozhasanak. Ez a tilalom nem egy esetben nemesi előjogokat is sértett.⁵⁸ A legtöbb céhlevél azt is megtiltotta, hogy a kontárok az országos vásárokon áruljanak, pedig ez általában nem volt tilos a kontárok számára sem. A szappanfőzők céhlevele pl. megengedte a kontárok vásári árulását a „Hanselgeld” és a látópénz lefizetése után. A fazekasok 1730. évi, modernebb felfogást tükröző céhlevele csak a vásáron kívüli eladást tiltotta meg a nem céhbéli fazekasoknak.⁵⁹

A céhek legerősebb ellenfelei a kereskedők voltak, akiknek módjukban állt más vidékekről esetleg jobb árut hozni, s versenyre kelni a helybeli céhes készítményekkel. A pesti céhlevelek ezekről sem feledkeztek meg. A kereskedő volt az, aki a kontár által készített cikkeket áruba bocsátotta, vagy mesterlegényeknek adott megbízást árucikkek elkészítésére. A céhek, ott ahol lehetett, igyekeztek a kereskedők tevékenységét korlátozni. Általában a kereskedőknek tilos volt vásáron kívül az alábbi cikkeket eladni: asztalosárúk, helyi céhek által készített bőrfajták, esztergályos áruk, fazekasárúk, gombkötőárúk, magyar kalapok, kötelek, liszt a heti vásáron kívül, övek, paszományok, ruhák, szűcsárúk, takarók, vasszerszámok; tűt még vásáron sem volt szabad eladniok.⁶⁰ A szűcsök 1696. évi céhlevele kimondja, hogy kereskedők csak saját boltjukban és a vásárokon árulhatnak prémárukat. A csizmadiák a kalmároknak és a görögöknek a vásáron csak török csizma eladását engedték meg, „csinált” csizmát azonban vásáron sem volt szabad árulniok.⁶¹ Olyan kereskedői tevékenységgel, amely a kézművesek és a háziparral foglalkozók összefogásával tőkés kooperációt hozott volna létre, a XVIII. század elején Pesten még nem találkozunk.

⁵⁴ Főv. lvt. Pesti lvt. Int. a. a. 146.

⁵⁵ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Lakatosok 13. art., Asztalosok 15. art., Szabók 6. art., Kovácsok 19. art., Szűcsök 8. art.

⁵⁶ Szádeczky L.: Iparfejlődés és a czéhek története Magyarországon. I. Budapest, 1913. 133.

⁵⁷ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Tímárok 22. art.

⁵⁸ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Szappanfőzők 16. art., Szabók 6., 7., Asztalosok 21. art. — Főv. lvt. Pesti lvt. Int. a. a. 387.

⁵⁹ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Szappanfőzők 16., Fazekasok 22. art.

⁶⁰ Gyömrei S.: i. m. I. 130—31.

⁶¹ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Szűcsök 9., Csizmadiák 26. art.

A céhek az ipar gyakorlásán, a piacon kívül a nyersanyag beszerzését is monopolizálni igyekeztek maguknak. Az olcsó nyersanyag biztosításáról, nemkülönben a nyersanyagok mesterek közötti arányos szétosztásáról több pesti céhlevél intézkedik. Legjellemzőbbek ilyen szempontból a tímárok céhartikulusai. A tímárok céhlevele előírja, hogy a budai és pesti mészárosoknak a nyersbórt mindenképp a helybeli tímároknak kell eladásra felkínálni. Kereskedő a céh beleegyezése nélkül nem vehet át bőrt a mészárosoktól. Bőrhány esetén a kereskedő köteles a mészárosoktól átvett árut az általa fizetett áron a tímároknak átadni. Más városból behozott bőrt még vásáron is csak akkor lehet eladás végett kirakni, ha előzőleg azt a helybeli tímármestereknek felkínálták. A kötelgyártók céhartikulusai szerint a vásárokon déli 12 óráig kendert és egyéb nyersanyagot csak a helybeli kötelesek vásárolhatnak. A szappanfőzőmesterek a fagyút szintén más vevők előtt vásárolhatták fel, a kádároknak a városba érkezett faanyagra elővásárlási joguk volt. A nyersanyag arányos szétosztása végett a csizmadiák céhlevele kimondta, hogy az a mester, aki a vásáron bőrt magánosan, a többi mester tudta nélkül vásárol, 4 Ft büntetést fizet. A tímároknál egy mester főlegesen bőryanagát először a céhek volt köteles felkínálni. A kötelverők megtiltották, hogy bármelyik mesterük egy mázsán (100 font) felül a céh tudomása nélkül vásároljon kendert. A szappanfőzőknél egy céhtagnak 50 font fagyúnál többet csak a céh tudtával lehetett vásárolni.⁶² A pesti mészárosok és szappanfőzők 1718-ban megegyezést kötöttek a fagyú átvétele és ára dolgában. A mészárosok kötelezték magukat arra, hogy a fagyút csak a helybeli szappanfőzőknek és gyertyakészítőknek adják el, mégpedig a hús árához igazodó áron. A szappanfőzők ezzel szemben tartoztak a mészárosoktól minden fagyút idejében átvenni, s vidéken csak akkor vásárolhattak, ha Pesten fagyú nem volt.⁶³ A nyersanyag biztosítására irányuló törekvések okát nemcsak a céhmonopólium védelmében, hanem az egykorú gazdasági viszonyokban is keresnünk kell. Kétségtelen az, hogy a török uralom utáni gyenge kereskedelmi forgalom nem minden esetben tudta a kézművesek nyersanyagigényeit ellátni. Ennek bizonyos tekintetben ellentmond az, hogy a nyersanyag beszerzésére vonatkozó elővásárlási jog legtöbbször épp a kereskedők ellen irányult, s épp az áruellátást megkönnyítő kereskedelem kibontakozását gátolta. Ennek belátása azonban a helyi céhérekeken való felül emelkedést kívánt volna, ezt a céhektől elvárni nem lehetett. A céheket csak az érdekelte, hogy a nyersanyagot, lehetőleg kereskedői közvetítés nélkül, olcsón szerezzék be maguknak.

A nyersanyag arányos elosztásánál a céheket az a törekvés vezette, hogy minden mesternél hasonló életfeltételeket biztosítsanak. Ezt a célt szolgálta, amint említettük, az inasok, illetve a legények számának limitálása is. Ilyen célból ügyelt a céh arra is, hogy a rendelkezésre álló munkaerőt a mesterek között arányosan ossza szét. A városba érkező vándorlegénynek a kijelölt helyen, annál a mesternél kellett munkába állnia, akinek munkaerőre a leginkább szüksége volt. A mestertől csak bizonyos munkaidő letöltése után távozhatott. Ha a kijelölt mesternél nem állt munkába, akkor 2 hétre el kellett hagynia a várost, s visszaérkezése után köteles volt az őt kiszemelő mesternél 8 napot dolgozni.⁶⁴

A fentiek minősíthetők azoknak a legfontosabb jelenségeknek és sajátságoknak, amelyek a török uralom után újjáalakult pesti céhrendszer, a céhalkotmány és a céhes kézművesipar viszonyait jellemezték. A felsoroltakon kívül az egyes céhkiváltságokban még számos egyéb rendelkezés is található. Ezek azonban inkább a céhintézmény állandó jellegű s ebben a korban lényeges mértékben nem módosult szabályai voltak, s nem a céhek gazdasági, hanem egyéb, mint pl. vallásos, szociális tevékenységére, bizonyos formásokra, céhszokásokra, a céhek belső adminisztratív életére vetnek fényt. Minden céhlevél előírja a céhtagok vallásos kötelezettségeit, s kimondja a vallásos kötelezettségeket elmulasztók megbírságolását (a mi-

⁶² OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Tímárok 17—21., Csizmadiák 20., Kötelesek 22., Szappanfőzők 15., 20., Kádárok 4. art.

⁶³ Főv. lvt. Pesti tan. jkv. 5. köt. 215—16. 1718. dec. 12.

⁶⁴ Gyömrei S. : i. m. I. 110—111. — OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Szűcsök 15., 16. art., Szappanfőzők 19. art.

2. Pesti asztalosok céhládája. XVIII. sz. I. fele. Kiscelli Múzeum

sékről és egyházi körmenetekről ok nélkül távolmaradók 1–2 font viaszt vettek a plébánia-templom részére). A céhkiváltságok vallásos irányú rendelkezései a katolikus egyház és az ellenreformáció érdekeit képviselték, amennyiben kimondták, hogy a céhbe csak katolikus vallású vehető fel. Az esetleg nem katolikus céhtagokat is kötelezték a katolikus egyház szertartásain és körmenetein való részvételre. A céhkiváltságok részletesen szabályozták a céhek belső adminisztratív életét, a céhek önkormányzatát, az évenként és negyedévenként tartandó rendes céhgyűlések (a negyedévit hívták kántorgyűlésnek) lefolyását, a céheljárók megválasztását, a rendes és rendkívüli céhgyűléseken a céhládba fizetendő díjakat, a céhszamadások ellenőrzését. A céhlevelek megkövetelték a becsületes, tisztességes életmódot, kitértek a legények és inasok magatartásának szabályozására. Az erkölcsös magatartás, a jó hírnév a mesterjog megszerzésének is fontos feltétele volt. A céhlevelek eme rendelkezései sokszor visszaélésekre is alkalmat adtak, jelentéktelen vagy mondvacsinált, esetleg kigondolt erkölcsi hibák ürügyén akadályozták meg egyesek mesterré való felvételét. Foglalkoznak a céhartikulusok a céhviszályokkal, a mesterek és legények közötti vitákkal is. Ezeknél enyhébb esetben a céhnek, súlyosabb esetben a városi tanácsnak kellett döntenie. Több céhlevél a legények munkabéret, munkaidejét, az inasok járandóságait is szabályozza. A legények, inasok helyzetére vonatkozó artikulusokra majd később külön ki fogunk térni. A céhlevelek rendelkezéseket tartalmaznak a beteg, szegény céhtag segítségéről, gondozásáról. Az elhunyt céhtag temetésén az egész céhnek részt kellett venni, aki ezt ok nélkül elmulasztotta, bírságot fizetett. Minden céhlevél kitér a mesterözvegy helyzetének szabályozására. A mesterözvegy elhalt férjének mesterjogát örökölte. A céh köteles volt az özvegynek a műhely vezetésére alkalmas legényt kijelölni s az özvegyet mesterjogában megvédeni. Az özvegyet elvevő legény megkapta az özvegy mesterjogát. Ha az özvegy más céh tagjához vagy céhen kívüli-

hez ment férjhez, mesterjogát elvesztette. A céhlevelek mindezekon kívül, főleg a remekléssel kapcsolatban, szakmai utasításokat is tartalmaznak.⁶⁵

A XVII. század végén és a XVIII. század elején kialakult pesti céhrendszerről az elmondottak alapján azt kell megállapítanunk, hogy az az elzárkózottság, kasztszerűség, a céhmonopólium védelme szempontjából semmit sem különbözött a nyugati országok városainak céhszervezetétől. Már a céhlevelek artikulusaiban is erősen megnyilvánult a céh mindenirányú érdekvédelme, tehát a felvétel korlátozása, a rokoni kapcsolatok jelentősége, a helybeli, a vidéki céhek, a céhen kívüliek, a kereskedők versenye elleni védekezés, a helybeli piac monopóliuma, a nyersanyag beszerzésére vonatkozó elővásárlási jog stb. Feltehető, hogy a mindennapi életben ezek a jellegzetességek még fokozottabb mértékben érvényesülnek, tehát nemcsak középkori hagyományok továbbéléséről van szó, hanem valóban a céhmonopólium elfajulásáról. A nyugati országokban a céhmonopólium elfajulásának oka — amint említettük — az volt, hogy a céhek új gazdasági erők, a házipar, a Verlagssystem, a manufaktúrák versenyének nyomása alá kerültek. Az új gazdasági erők hatásáról a XVIII. század elején Magyarországon még nem beszélhetünk. Mi volt az oka mégis a nyugati viszonyokhoz hasonló jellegzetességeknek? Ha új gazdasági erők nyomása Magyarországon nem is tapasztalható, egyéb gazdasági tényezők hatása nyilván közrejátszott a céhmonopólium elfajulásában. Pest viszonylatában egyik ilyen tényező a török uralom alól felszabadult országrész gazdaságilag elmaradott, primitív helyzete. Egy olyan kis városban, mint a török uralom utáni Pesten, nem lehetett a mészárosok, pékek, molnárok, kőművesek számát korlátlanul szaporítani, hiszen ezekből néhány mester is ellátta a szükségleteket. Az élelmezési iparban dolgozó céhek mesterlétszámát Ausztriában és Németországban is a szükséglethez mérten állapították meg. Nem menthetők a mesterlétszám korlátozása és az egyéb visszaélések az olyan céhes iparágaknál, amelyek szélesebb piacra termelhettek. Itt azonban már az általános székjog érvényesült, továbbá nyilván a külföldi hatás is. Ezek kétségtelenül nagy szerepet játszottak abban, hogy a magyarországi és ezek mintájára a pesti céhkiváltságlevelek is olyan céhviszonyokat akartak létrehozni, mint amilyenek tőlünk nyugatra voltak. A külföldi hatást — amint említettük — a sok külföldi telepes, az idegen felsőbb igazgatás s valószínűleg a vándorlegények is közvetítették hozzánk. Az is szerepet játszott ebben, hogy egyes iparágakban a pesti mesterek pl. bécsi céhek tagjai voltak.

Annyi kétségtelen, hogy a török uralom után kialakult pesti céhszervezet éppúgy akadályos volt az iparfejlődésnek, mint a nyugati országok céhszervezete. Amint az ország középső része benépesült, rajta a gazdasági élet megindult, s a piac kiszélesedett, mindinkább érezhetővé vált, hogy a kialakuló új piac igényeit a pesti és budai ipar nem tudja ellátni. Emiatt ez a piac az ausztriai, illetve bécsi ipar és kereskedelem uralma alá kerül.

Főcéhek, fiókcéhek

Magyarországon a XVIII. századig az uralkodókon kívül városi hatóságok, földesurak, püspökök is kiadtak céhkiváltságokat. A szabad királyi városok, lévén földesuruk a király, rendszerint királyi kiváltságleveleket szereztek maguknak. Nem királyi kiváltságleveleket inkább mezővárosoknál találhatunk. Mezővárosoknál igen gyakori volt a céhkiváltságok megszerzésének az a módja, amikor egy-egy ilyen kisebb város régebbi céhes helytől, rendszerint szabad királyi város céhétől kölcsönözte kiváltságait. A kölcsönadót anyacéhnek, illetve főcéhnek, főládának (Hauptlade), a kölcsönvevőt leánycéhnek, fiókcéhnek, fiókládának (Viertllade) nevezték. Az így kölcsönözött céhkiváltságokat aztán a földesurak megerősítették.⁶⁶ A fiókcéhek a főcéhtől függtek, ez a függőség abban nyilvánult meg, hogy a főcéh beleszólt a céhtagok, a mesterek felvételébe és a céhélet szabályozásába. Ennek ellenében a főcéh védelmezte a fiókcéheket, s biztosította őket a céhes előjogok élvezetében. A főcéhrendszer általában a hatalmasabb céhek vidéki terjeszkedésének minősíthető, létjogosultságát

⁶⁵ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. jelzetnél idézett céhkiváltságlevelek.

⁶⁶ Szádeczky L.: i. m. I. 181., 184.

tipikusan feudális viszonyoknak köszönhető. Feudális viszonyok között ipar csak nagyobb városokban keletkezhetett, e központi helyről terjedt el az ipar a vidéken. A környék ipara, nem lévén elég erős arra, hogy a kisebb városokban önálló céheket alakítson ki, a nagyobb város céheihez csatlakozott. (Céh alakításához nem utolsósorban több, vagyonosabb mester egyesülése volt szükséges, akik fedezni tudták a céhköltéseket, pl. a királyi kiváltságlevél kiváltását.) A főcéhben a feudális eredetű céhmonopólium egyik jellegzetes válfaja testesült meg, mert a főcéh illetékességi területén alapjában véve monopolizálta magának az ipar gyakorlását, itt saját szempontjait juttathatta érvényre, s ezáltal fékezte a vidék iparának fejlődését is.⁶⁷

A török uralom után kialakult pesti céhrendszer egyik alapvető tulajdonsága, hogy a pesti céhek majdnem mindegyike a főcéh rangját nyerte el, s hatáskörét Pest városa határán túl sokkal nagyobb területre terjesztette ki. Egyes céhekhez mint pl. a kovácsokhoz és kerékgyártókhoz, a kőművesekhez és kőfaragókhoz, a mészárosokhoz Pest, Pilis, Solt megyék és a megyékkel szomszédos helységek tartoztak.⁶⁸ Az asztalosok céhe főcéh volt Pest, Pilis, Solt, Heves, Csongrád megyék területén. A pesti asztalosok kiváltságlevele szerint e megyék asztalosai, ha még nincs kiváltságlevelük, a pestiektől kérhetik fiókcéh-szabályaikat, s függővé válnak a pesti főcéhtől.⁶⁹ A tímárok kiváltságlevelében pedig az olvasható, hogy mivel Pest Budánál alkalmasabb bőrkészítő műhelyek létesítésére, a főcéh a pesti tímár céh legyen, mégpedig Pest, Pilis, Solt, Esztergom, Nógrád, Heves, Csongrád megye, a Kúnság és a Jászság területére terjedő hatáskörrel. A pesti kötélgyártók céhe újszerűsége miatt az egész újszerűségi terület főcéhe volt.⁷⁰

A főcéhek hatáskörére jellemző, hogy pl. a pesti mészárosok céhe mint főcéh a kereskedőknek a hatásköre alá tartozó egész területen megtiltotta, hogy a mészárosoktól a nyersbőrt a céh tudta nélkül megvegyék.⁷¹

A kormányzat nyilván az újszerűségi területek iparának fejletlensége miatt járult hozzá ahhoz, hogy a pesti céhek egész nagy területen főcéhek legyenek. A pesti kézművesekre viszont jellemző, hogy Pestet már közvetlenül a török uralom után a felszabadult részek ipari központjává akarták tenni, s az ipar céhes irányítását az újszerűségi területek jó részén maguknak igyekeztek biztosítani. A főcéh rangját több iparágban a budai céhek is megszerezték maguknak. Ilyen téren Buda és Pest között viszályok is keletkeztek. A pesti vargák 1699-ben a tabáni rác papucskészítőket akarták fiókcéhükké szervezni, s a tabániak a privilégiumok átadásáért 90 Ft-ot le is fizették a pestieknek. Buda tiltakozott az ellen, hogy a pestiek budai területen fiókcéheket alakítsanak. A budai kamarai adminisztráció a viszálykodás ügyében úgy döntött, hogy mind a pestiek Budán, mind a budaiak Pesten, ha erre alkalom adódik, szervezhetnek fiókcéheket, s a tabániaknak is megengedte, hogy a pesti vargák alá tartozzanak.⁷²

Az országban a fiókcéhek körül igen sok baj volt. A vidéken lakó mestereknek sok nehézségükbe és költségükbe került a kapcsolat fenntartása a főcéhhez, azonkívül ellentéteket okozott az is, hogy a főcéhek saját szempontjaikat erőszakolták rá a fiókcéhekre. Annak ellenére, hogy a magyar kancellária által kibocsátott céhlevelek a legtöbb pesti céhet főcéh rangjára emelték, s a főcéhhez való emelés így királyi jóváhagyással történt, épp a magyar kancellária 1700-ban mégis megtiltotta a fiókcéhek szervezését, s elrendelte, hogy a céhek csak ún. vidéki mestereket vehetnek fel, de kiváltságaikat fiókcéh alakítása céljából nem

⁶⁷ A főcéhekre vonatkozó általános megállapításokat Szádeczky idézett munkáján kívül a pesti céhlevelek erre vonatkozó adataiból szűrtem le. L. OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. jelzetnél idézett kiváltságleveleket.

⁶⁸ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Kovácsok—kerékgyártók 17., Kőművesek—kőfaragók 13., Mészárosok 18. art.

⁶⁹ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Asztalosok 26. art.

⁷⁰ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Tímárok 14., Kötélgyártók 5. art.

⁷¹ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Tímárok 19. art.

⁷² Főv. lvt. Pest. lvt. Int. a. a. 340., 363.

adhatják át.⁷³ Amint majd látni fogjuk, a kormányzat (1724-től kezdve elsősorban a helytartótanács) rendszeresen fellépett a fiókcéhek alakítása ellen. Mivel azonban a céh kiváltságok ezt a jogot a pesti céheknek megadták, a kormányzat még hosszú ideig nem tudott rendelkezéseinek érvényt szerezni.

A kiváltságlevelekben biztosított jogok alapján a pesti céhek a XVII. század végétől kezdve több mezővárosban alakítottak fiókcéheket. A kádárok 1696-ban Cegléden, 1714-ben Vácon, a lakatosok 1744-ben Nagykőrösön, a gombkötők 1718-ban Vácon, a kovácsok és kerékgyártók 1725-ben Vácon, az asztalosok 1742-ben Kecskeméten szerveztek fiókcéheket. Még a XIX. század elején is akadt néhány fiókcéhalakítás.⁷⁴ Érdekes, hogy mindez jórészt a kormányzat rendelkezéseinek ellenére történt.

Budával kapcsolatban említettük, hogy idegen céheknek Pesten is lehetett fiókcéheket alapítani. Arról, hogy Pesten fiókcéhek lettek volna, nincs tudomásunk. Arra azonban több adat van, hogy a pesti kézművesek nem pesti, hanem más városok céheihez, mégpedig budai, pozsonyi, bécsi, győri, céhekhez tartoztak. Ez természetesen csak olyan szakmák esetében fordult elő, amelyeknek Pesten nem volt céhük. A rézművesek pl. mind Pesten, mind Budán, már 1701-ben a pozsonyi céhbe voltak bekebelezve, amely egész Alsó-Magyarországra nézve (a Felvidék nyugati része és a töröktől visszafoglalt területek) a rézművesek főcéhének minősült. A szitakészítők (Pesten 1701-ben 1 volt) a bécsi céh tagjai voltak.⁷⁵ Pontos kimutatás arról, hogy milyen pesti kézművesmesterek tartoztak budai, pozsonyi és bécsi céhekhez, csak 1765-ből van. Ebből a kimutatásból az derül ki, hogy budai céhekhez 8 szakma, a pozsonyiakhoz 5 szakma, a bécsiekhez szintén 5 szakma mesterei tartoztak.⁷⁶ Budán és Pesten gyakran előfordult az, hogy egyes szakmáknak nem volt mind a két városban céhük, hanem a pestiek budai, a budaiak pesti céhbe voltak bekebelezve. Ez a jelenség tehát kölcsönös volt Buda és Pest között. Más a jelentősége a pozsonyi, illetve a bécsi céhekhez való tartozásnak. Említettük már azt, hogy Pesten épp a fejlettebb technikával rendelkező, finomabb iparágak mesterei rendelkeztek pozsonyi vagy bécsi céhtagsággal. Valószínű, hogy ezek a mesterek már mint a pozsonyi, illetve a bécsi céhek tagjai telepedtek le Pestre, s mivel saját mesteriségük Pesten nem volt céhes mesterség, megmaradtak a régi céh tagjainak. Ha Pesten tehát fiókcéhek nem is voltak, ehhez hasonló formációk bizonyos szakmáknál itt is megtalálhatók. A fejlettebb technikájú szakmák esetében Pest éppúgy alárendelt helyzetbe került a pozsonyi és bécsi kézművesiparral szemben, mint ahogy más szakmánál a pestkörnyéki fiókcéhek a pesti főcéhekkel szemben. A főcéhek és fiókcéhek kialakulásával kapcsolatos, kétségtelenül monopolisztikus színezetű jelenség Pest iparfejlődésében részben pozitív, részben negatív jellegű volt. Kifejezte bizonyos szakmák esetében Pest iparának vezető szerepét a várost körülvevő országrész felett, ugyanakkor kidomborította azt is, hogy a város kézművesipara bizonyos tekintetben a pozsonyi és bécsi kézművesipar függvénye.

A főcéhekből és fiókcéhekből álló képződmények hasonlatosak azokhoz a céhszövetségekhez, amelyek a nyugati országokban a céheket érő gazdasági verseny miatt, a céhek érdekeinek közös védelmére alakultak. Ezek a szövetségek azonban az egyenrangúság, nem pedig a feudális jellegű függőség alapján jöttek létre.⁷⁷ Magyarországon is voltak az egyenjogúság alapján szövetkezett céhek. A szövetkezésnek itt is érdekösség volt az alapja, bizonyos jogok megvédése, bizonyos visszaélések megszüntetése. Sokszor az ilyen céhszövetségek céhügyekben fellebbviteli bírósággént szerepeltek. Ehhez hasonló képződmény volt a több városra kiterjedő közös céh. Rendszerint olyan iparágban keletkezett, amelynél egy-egy városban a céh alakítására kevés mester akadt.⁷⁸ Arra vonatkozólag, hogy a pesti céhek a

⁷³ Főv. lvt. Pesti lvt. Int. a. a. 388.

⁷⁴ Szádeczky L. : i. m. II. 295—296.

⁷⁵ Főv. lvt. Pesti lvt. Int. a. a. 511., 533.

⁷⁶ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 18.

⁷⁷ Kulischer, J. : i. m. II. 144.

⁷⁸ Szádeczky L. : i. m. I. 185—187.

török uralom után ilyen céhszövetségeknek vagy közös céheknek tagjai lettek volna, nincsen adatunk.

A főcéhek és a fiókcéhek problémája a XVIII. század folyamán a céhrendszer ellenőrzésével, a kiváltságlevelek revíziójával kapcsolatban gyakran felmerült. A későbbiek során még visszatérünk erre a kérdésre.

A céhen kívüli ipar

Európában a XVI. századtól kezdve a céhek elzárkózottságának növekedésével és az iparágak állandó differenciálódásával kapcsolatban, bár az új iparágak egy része céhkiváltságokat szerzett magának, állandóan nőtt a céhen kívüli kézműves foglalkozások és a céhen kívüli mesterek száma. A XVII. és XVIII. században már többnyire az a helyzet, hogy a céhen kívüli kézművesipar túlsúlyban van a céhes iparral szemben. Bécsben pl. 1724-ben 7809 mester közül csak 2640, a mesterek kb. egyharmada tartozott céhekhez.⁷⁹ A németországi Majna melletti Frankfurtban a XVIII. század végén sem volt több 34 elismert céhnél, bár a céhek száma egyáltalán nem volt azonos az ipari foglalkozások számával, mert pl. a „Feuerhandwerker” főcéh 10 különféle fémműves szakmát fogott össze. Ezek mellett igen fontos és népes szakmák céhen kívüli „szabad mesterségek” maradtak, mint pl. a pálinkaégetők, csokoládékészítők, fésűsök, hangszerkészítők, szappanfőzők, gyertyamártók, tapétázók, festők, rubintciszolók, nyomdászok, rézmetszők stb.⁸⁰ A céhen kívüli kézművesiparban többféle kategóriát lehet találni. A szabad mesterségeken kívül ide tartoznak az önállóan dolgozó kiváltságotl mesterek (Freimeister), az udvari mesterek, a védett mesterek.⁸¹ A céhen kívüli iparosok zöme természetesen a kontárokból és a háziiparral foglalkozókból toborzódott.

Arról, hogy Pest városában a török uralom után, illetve a XVIII. század folyamán mennyi céhen kívüli iparos élt, kimutatásaink nincsenek. Némi felvilágosítást kaphatunk azonban az 1715. és 1720. évi összeírás adataiból. Az összeírás szerint Pesten 1715-ben 38 ipari foglalkozás volt.⁸² A céhek száma viszont 1720-ban összesen csak 16 volt. Figyelembe véve azt, hogy egy-egy céh Pesten is több ipari foglalkozást fogott össze (pl. kőművesek és kőfaragók; kovácsok és kerékgyártók; lakatosok, órákészítők és puskaművesek), 1720-ban az ipari foglalkozásoknak kb. fele tartozott a céhkiváltságokkal rendelkező szakmák közé. A többire vonatkozólag egyelőre más támpontunk, mint a már említett 1765. évi kimutatás a város ipari szakmáiról, nincsen. E kimutatás a város ipari szakmáit három csoportra osztja: a céhkiváltságokkal rendelkező, a céhkiváltságokkal nem rendelkező, de más városok céheihez tartozó, végül kiváltságokkal nem rendelkező és céhhez nem tartozó szakmákra. Valószínű, hogy ez a csoportosítás az 1720. esztendőre is vonatkoztatható, tehát a 38 szakma közül kb. a fele más városok céheihez tartozó szakma, illetve céhhez nem tartozó és kiváltságokkal egyáltalán nem rendelkező szakma lehetett. Most az a kérdés, hogy ezeket az ipari foglalkozásokat mennyiben tekinthetjük céhen kívüli szakmáknak. A más városok céheibe bekebelezett mestereket nyilván nem tekinthetjük céhen kívülieknek, legfeljebb nem pesti céhekhez tartozóknak. A kiváltságokkal nem rendelkező és semmilyen céhhez nem tartozó szakmák ezzel szemben valóban céhen kívüliek voltak. Kontároknak azonban lényegében ezeket sem lehetett minősíteni. Részben azért nem, mert az utóbbiak is a város által polgárnak felvett, a hatóság által elismert, tanult kézművesmesterek voltak. Céhekbe talán azért nem tömörültek, mert egy céh megalakításához legalább 3 mester kellett, s a legtöbb ilyen szakmánál a mesterek száma még a 3-at sem érte el. Az 1765. évi kimutatás szerint kiváltságokkal egyáltalán nem rendelkező és semmilyen céhhez sem tartozó szakmák Pesten a következők voltak: szobrászok 4, kútásók 2, aranyhímzők 2, könyvkötők 2, fodrászok és parókakészítők 2, aranyhuzal-készítők 1, magyar szíjgyártók és csiszárok 8, paszományké-

⁷⁹ Kulischer, J.: i. m. II. 141.

⁸⁰ Hausherr, H.: i. m. 152—53.

⁸¹ Kulischer, J.: i. m. II. 141.

⁸² Acsády I.: i. m. 258—61.

szítók 1, magyar szablyakészítők 2, festők és aranyozók 6, nyomdászok 1, cukorkakészítők 1, harangöntők 1, csipkekészítők 2 mesterrel. A 65 városi szakma közül összesen 14 volt a céhen kívüli szakma.⁸³ Ezek közül is több szakma felsőbb rendeletre 1765 után céhkiváltságokkal látta el magát.

A kontárok jelenlétéről a XVIII. század első felében csak néhány utalás, továbbá a céheknek ellenük benyújtott panaszai, az ellenük hozott szabályok nyújtanak tudósítást. Maguk az összeírások nem adnak számot róluk, hiszen akkor a céhen kívüli iparúzés hivatalosan be nem vallható tevékenység volt. A kontárok általában nemeseknél, szerzeteseknél dolgozhattak a megrendelő házi szükségletére. A céhek beadványaikban többször panaszkodnak — inkább az 1750-es, 1760-as években — a pesti katonai rokkantak házában tevékenykedő kontárok ellen, rendszerint olyan alkalommal, amikor új mester felvételét igyekeztek ezzel megakadályozni. A német szabók állítása szerint 1757-ben az invalidus házban 16 kontár szabó dolgozott, s ezek ellen a céh semmit sem tudott tenni. A német szabó céheknek ugyanekkor csak 17 mestere volt. A vargák 1764-ben meg éppen több mint 300 kontárról tesznek említést, holott a vargamesterek száma ugyanekkor csak 20-at tett ki. A puska-művesek 1769-ben a katonai puskaművesek olcsó munkáját hozzák fel, amikor egy mesterfelvétellel kapcsolatban nehéz sorsukat bizonygatják.⁸⁴ A rokkantak házában tehát esetleg más szakmában is számos katonai kontáriparos dolgozhatott, s ezek valószínűleg nemcsak a hadsereg részére készítettek különféle cikkeket. Egy 1776. évi jelentés szerint a pesti rokkantak házában egy különálló posztó- és pokróckészítő fabrika is működött. A fabrikában dolgozó iparosok száma nem ismeretes.⁸⁵ A céhen kívüli ipar a pesti rokkantak házában — amint tudjuk — a merkantilista iparosító politika egyik Európa-szerte alkalmazott jellegzetes módszerének köszönheti létét, amely a katonaságnál, az árvaházakban, dologházakban iparosok képzését tűzte ki célul. Ez a részben már manufaktúra jellegű, a kapitalista vonásokat magán viselő ipar — amint a fenti adatokból is látható — az egyes pesti kézműves szakmáknak komoly versenyt okozott.

A katonai rokkantak házában található iparon kívül a pesti céhes ipart az 1780-as évekig említésre méltó céhen kívüli ipar nem zavarta. Egészen jelentéktelen volt az újszerű, a kapitalista vonásokat magán hordó ipar versenye. A „Verleger”-ek által létrehozott, elsősorban a kontárokon és a háziiparon alapuló tőkés kooperációk Pesten, a háziipar újszólván majdnem teljes hiánya s a kontárok kis száma, a kereskedelmi tőke gyengesége miatt, nem alakultak ki. A manufaktúra is egészen kivételnek számított. A rokkantak házában működő posztó- és pokróckészítő fabrika mellett — amely állami manufaktúra volt — az első komoly manufaktúra, a Valero-féle selyemgyártó üzem csak 1776-ban jött létre.⁸⁶ A piac igényeinek kielégítése Pesten tehát majdnem kizárólag a céhes iparra hárult, s amennyiben azt kielégíteni nem tudta, a kereskedelemnek kellett azt árucikkek behozatalával pótolnia.

Törekvések a céhes ipari termelés javítására és a céhvisszaélések kiküszöbölésére

A XVII és XVIII. század fordulóján Magyarországon közismert tény volt, hogy a céhes ipar még a mindennapi közvetlen szükségleteket ellátó iparágakban, mint pl. a sütő-, a hús-, a malomiparban sem tudja az igényeket megfelelően kielégíteni. A lakosság, a katonaság ellátása érdekében a céhek termelésén mennyiségi és minőségi szempontból is javítani kellett. Az ipar fejletlenségének, a céhes termelés elégtelenségének az okai jórészt a céhrendszer visszaéléseiben, a monopolisztikus céhkiváltságokban gyökereztek. A XVII. század végén kibocsátott pesti céhkiváltságlevelek — amint láttuk — még a céhes előjogokat mereven védelmező céhrendszert szentesítették. A szatmári béke után azonban több oldalról is

⁸³ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 18.

⁸⁴ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. B. Fasc. 23. No. 8., 33., 70.

⁸⁵ Főv. lvt. Pesti lvt. Int. a. a. 5245.

⁸⁶ Nagy I.: A manufaktúra-ipar kialakulása Pest-Budán. TBM XIV. (1961) 294., 296.

támadás indult a céhek ellen. Az 1730-as évekig elsősorban a nemesi országgyűlések több alkalommal is törvénybe iktatott, a céhviisszaélések megszüntetését sürgető határozatai érdemelnék figyelmet. Az 1715. évi országgyűlés 79. cikkelye az árukat, illetőleg az ország törvényeire nézve hátrányos szabályokat alkotó, a cikkek árát túl magasra szabó, az alacsonyabb árakon eladókat megbírságoló, a megyei árszabással szembeszegülő, az új tagokat csak nagy felvételi összeg ellenében felvevő céhek megrendszabályozását határozta el. Elrendelte, hogy a céhekbe a kézműveseket mérsékeltebb felvételi díjak mellett, szükség esetén hatósági kényszerrel kell felvenni és a törvényekkel ellenkező összes céhszabályokat, céh kiváltságokat el kell törölni. Kimondotta továbbá, hogy csak a király által kibocsátott céh kiváltságok maradnak érvényben.

A nemesség e szabályozásokkal részben saját érdekeit védte, a földbirtokos réteg ellátását akarta megkönnyíteni. Ezt a célt szolgálta pl. az 1723. évi országgyűlés 74. cikkelye is, amely a céheknek megtiltotta, hogy az urak cselédei ellen, akik a szabad királyi városokban vagy királyi mezővárosokban a kézművességet csak uraik magán szükségletének fedezésére gyakorolják, bármiképp fellépjenek. (Ezek azok a kontárok voltak, akikről az eddigiekben már többször említést tettünk.) Az 1729. évi 10. cikkely szintén elsősorban a nemesség érdekvédelme céljából tiltotta meg a fiókcéhek alakítását, ugyanis a főcéheknek a fiókcéhek feletti jogköre beavatkozást jelentett a földesúri joghatóságba. A nemesi érdekek védelme mellett az országgyűlési határozatokon észrevehető néhány merkantilista színezetű vonás is, amelyek valószínűleg uralkodói intenció alapján kerültek a határozatokba. Ezek közé tartozott a „közjó” szolgálata, a közönség ellátásának a megkönnyítése, de főleg annak a hangoztatása, hogy az uralkodó tetszése szerint belenyúlhat a céhek életébe, mert egyedül az uralkodónak van joga a céh kiváltságok kibocsátására, megváltoztatására és megszüntetésére.

Ezek az országgyűlési határozatok hosszabb időre több vonatkozásban hasznos útmutatásul szolgáltak a céhekkel kapcsolatos állami politikának. Gyakorlati megvalósításukról azonban csak egy központi kormány szerv, a helytartótanács felállítása után (1724-től kezdve) lehetett szó. A helytartótanács felállítása előtt a céhek ügyeit gyakorlatilag a helyi hatóságok, a megyék és a városok intézték, amelyek rendszerint csak helyi szempontokat vettek figyelembe, s nem voltak alkalmasak a céheknél tapasztalható visszasságok megszüntetésére.

A helyi hatóságok, Pest esetében 1709-ig a budai kamarai adminisztráció, 1709 után a városi tanács és az árlimitáció révén a megye is, szintén erélyesen felléptek bizonyos céhviisszaélésekkel szemben. Az ellenőrzés azonban többnyire csak az élelmezési iparágakra, a liszt-, kenyér-, húsellátásra, ezenkívül legfeljebb a szappan- és gyertyakészítésre terjedt ki, célja elsősorban a katonaság és a polgárság olcsó ellátásának biztosítása volt. A budai kamarai adminisztráció és a városi tanács rendszeresen, úgyszólván évenként szabályozta a kenyér súlyát, minőségét és árát, a hús és a hal árát, utasította a molnárokat, hogy jó minőségű lisztet öröljenek. A hús minőségének ellenőrzésére pl. 1717-ben húsbiztosokat neveztek ki, s amikor a mészárosok tiltakoztak a húsvizsgálati díjak ellen, a városi tanács megígérte, hogy ha jó húst mérnek, akkor a húsvizsgálatot felfüggeszti.⁸⁷ Az 1698-ban szervezett budai subdelegata commissio, a katonaság ellátását polgári részről intéző tartományi biztosság elődje, szintén elsősorban a pékeket, mészárosokat és a molnárokat igyekezett megrendszabályozni.⁸⁸ Az élelmezési cikkek minőségének és árának ellenőrzésén kívül a helyi hatóságok a céhek ügyeibe csak akkor avatkoztak, ha a céhek vizsályaikat kellett elsimítani, a céhek panaszait vagy a céhek ellen benyújtott panaszokat kellett elintézni. Ilyen esetekben a városi tanács rendszerint a céhes előjogokat biztosító céh kiváltságlevelek alapján járt el, s ezzel nem a visszaélések ellen foglalt állást, hanem épp a céhes előjogokat védelmezte. Az elavult céhrendszer reformjára, a céhviisszasságok megszüntetésére vonatkozólag egyébként a pesti

⁸⁷ Gyömrői S.: i. m. I. 147. — A pékekre Föv. lvt. Pesti lvt. Int. a. a. 136. — A húsvizsgálatra Föv. lvt. Pesti tanácsi jkv. 5. köt. 2—4. 1717. jan. 11, 15. — A molnárokra Pesti tan. jkv. 5. köt. 168. 1718. jún. 28.

⁸⁸ Nagy I.: Buda adóterhei a töröktől való visszafoglalástól a Rákóczi-szabadságharcig. TBM XI. (1956) 56.

városi tanácsnak semmilyen nagyobb vonalú vagy átfogóbb jellegű elképzelése, javaslata nem volt, sőt amikor a céhrendszer reformja az állami kormányzat kezdeményezése folytán napirendre került, épp a céhek befolyása alatt álló városi tanács lett a céhmonopólium, a céhes előjogok egyik legmakacsabb védelmezője.

A céhrendszer reformja, a céhviSSzaélések megszüntetése tehát országgyűlési határozatok meghozatalával, a helyi hatóságok közreműködésével megoldható nem volt. Ezt a munkát, mint a legtöbb európai országban, Magyarországon is a központi állami kormányzat végezte el a fejedelmi abszolutizmus iparpolitikájának, a merkantilizmusnak elvei alapján. Ezt a feladatot Magyarországon az 1724-ben felállított központi kormányszéknek, a helytartótanácsnak kellett ellátnia.

A merkantilista iparpolitika és a céhrendszer állami ellenőrzése

A merkantilizmus gazdasági politikájának célja az állam gazdasági egységének megteremtése volt, ennek érdekében az ipar és a kereskedelem lokális jellegű törekvéseit elnyomta, az ipart és kereskedelmet állami szempontból igyekezett szabályozni.⁸⁹ Az ipari termelésnél általában azt igyekezett elérni, hogy a belső piac igényeit a hazai ipar elégítse ki, sőt ezen túlmenően kivitelre is termeljen, hogy az iparcikkek kivitele a behozatal fölé emelkedjék s ennek következtében az ország külkereskedelmi mérlege aktívává váljék. A szélesebb belső piacra és a külkereskedelemre termelő ipar kifejlesztésére a céhes kézművesipar nemigen volt alkalmas, ezért szorgalmazták a legtöbb országban a háziipar fejlesztését, majd rendszerint a kereskedők által létrehozott egyszerű tőkés kooperációk rendszerének (Verlags-system) a kiterjesztését, sőt tőkés jellegű üzemek, manufaktúrák létesítését. A céhes ipar szerepét azonban elhanyagolni mégsem lehetett, hiszen az ipari termelés még a legtöbb európai országban céhes alapokon nyugodott, a közellátásnál nélkülözhetetlen volt, s ezenkívül a fejlett, differenciált kézművesipar a tőkés jellegű ipar kialakításánál is igen fontos szerepet vitt. A modern abszolút állam e miatt, bár tisztában volt a céhes ipari termelés elmaradt voltával, nem a céhrendszer eltörlésére, hanem csak megjavítására, az új gazdasági elvekhez való alkalmazására törekedett. Ezzel nem egy esetben késleltette a céhrendszernek, mint elavult ipari szervezetnek a felbomlását.⁹⁰

A céhrendszernek a modernebb gazdasági elvekhez való alkalmazása céljából az állam minden európai országban kiterjesztette hatalmát a céhek fölé, a céhek autonómiáját erősen megnyirbálta. A céhek állami ellenőrzése különösen Poroszországban volt erős, I. Frigyes Vilmos pl. arra kényszerítette a céheket, hogy elzárkózottságukat adják fel, a mesterfelvételt könnyítsék meg, általában az ipar fejlődését gátló céhviSSzaéléseket szüntessék meg. A német birodalom államaival 1737-ben pl. sikerült elfogadtatnia, hogy a makacs elzárkózottságukhoz és viSSzaéléseikhez ragaszkodó céheket a birodalomban bárhol fel lehessen oszlatni. Majd Poroszországban az összes addigi céhkiváltságleveleket, amelyek a céhek viSSzaéléseinek ott is legfőbb forrásai voltak, érvénytelennek nyilvánította, s helyettük az állami iparpolitika céljaihoz alkalmazott új szabványprivilegiumokat (Generalprivilegien) bocsátott ki.⁹¹

Ausztriában (az osztrák örökös tartományokban) a XVIII. század első felében a központi kormányzat szintén hozzákezdett az elavult céhrendszer megreformálásához. A céhviSSza-nyok itt sem feleltek meg az ipar fejlesztésével kapcsolatos elképzeléseknek, a céhek a helyi piac uralmával, a mesterek zárt létszámával, az árak rögzítésével itt is akadályozták az ipar fejlődését. Az 1731–32. évi céhügyi reform (céhügyi pátensek) az állami ellenőrzés és szabályozás érdekében a céheket a tartományi kormányzat alá helyezte, s általában a céheknél megtiltotta mindazt, ami önállóságukat fenntartotta és az állami ellenőrzésnek akadálya volt. Tilos volt céhgyűlés tartása a felettes hatóság tudta nélkül, olyan céhartikulusok vagy szo-

⁸⁹ *Kulischer, J.*: i. m. II. 107., 144.

⁹⁰ *Hausherr, H.*: i. m. 155–157.

⁹¹ *Hausherr, H.*: i. m. 157–58.

kások megtartása, amelyeket felsőbb hatóság nem hagyott jóvá. Megtiltották a céhek levelezését külföldi céhekkel, belföldi mesterek bekebelezését külföldi céhekbe, fiókcéheknek főcéhek alá való rendelését. A céhviták eldöntésének jogát elvették a céhektől, csak apróbb ügyekben intézkedhettek önállóan. A jobb ellenőrzés céljából a céhügyi pátensek előírták, hogy céhládák csak nagyobb helységekben lehetnek és a falusi mestereknek ezekbe kell felvételniök magukat. A céheknek továbbá megtiltották, hogy önkényesen szabják meg a mesterek és legények létszámát.⁹² Az 1731—32. évi céhügyi pátensek végrehajtása sok kívánivalót hagyott hátra, mivel a visszaélések és szokások mélyen gyökereztek a céhek életében. A bécsi kormányzat csak a szudéta tartományokban hajtott végre az 1731—32. évi pátensekkel összhangban levő céhlevél-reviziót.⁹³

Magyarországon a céhek állami ellenőrzésének a munkája — amint említettük — az 1724-ben felállított helytartótanács hatáskörébe került. A céhek visszaéléseinek megszüntetését, a céh kiváltságoknak az uralkodó által való ellenőrzését — amint ezt láttuk — maguk az országgyűlési határozatok is előírták. A helytartótanács ebben a munkájában részben s főleg az ellenőrzés kezdetén, az országgyűlési határozatokra támaszkodott. A későbbiek folyamán azonban céhpolitikájában mindinkább megfigyelhetők azok az elvek és szempontok, amelyek az abszolút állam merkantilista gazdasági politikáját jellemezték, s amelyek nem a rendi, hanem a központi uralkodói hatalomtól indultak ki. A helytartótanácsnál, mint királyi hatóságnál, a közös uralkodó révén természetesen főleg az osztrák központi hatóságok céhpolitikájának hatása érvényesült.⁹⁴ Ez természetesen nem azt jelentette, hogy Magyarországon az örökös tartományokra szabott elképzeléseket akarták végrehajtani. Ez már azért sem történt meg, mivel a bécsi kormány gazdasági politikája a XVIII. század folyamán más volt az osztrák örökös tartományok és más Magyarország esetében. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez a különbség nem olyan éles a céhes iparral kapcsolatos gazdasági politikában, mint a kapitalista jellegű ipar fejlesztésénél.

A továbbiakban azt vizsgáljuk meg, hogyan folyt le és milyen eredményeket hozott a helytartótanács céhpolitikája Pest város viszonylatában és ez milyen hatást gyakorolt a város ipari fejlődésére.

A céh kiváltságlevelek revíziója III. Károly és Mária Terézia alatt

A helytartótanácsnak a céhekkel kapcsolatos hatásköre főképp azon az elven nyugodott, hogy a céh kiváltságok kiadása, megváltoztatása, visszavonása, a céhszabályok jóváhagyása egyedül királyi jog. A helytartótanács mint királyi hatóság az uralkodó nevében gyakorolta ezt a jogot. Európa minden országában, ahol a felvilágosodott abszolutizmus tért hódított, általában ez volt a céhek állami ellenőrzésének közjogi indokolása. Magyar viszonylatban — amint láttuk — ezt az álláspontot országgyűlési törvénycikk is alátámasztotta.

Részben ebből a közjogi álláspontból következett az a gyakorlati módszer is, hogy a legtöbb országban többnyire a céhalkotmány, a céh kiváltságok megváltoztatását tartották a céhreform legmegfelelőbb eszközének. A helytartótanács is ezt a gyakorlatot követte, s a céhlevelek ellenőrzése kapcsán alakult ki fokozatosan a céhekkel kapcsolatos politikája is. Az uralkodó lassan teljesen a helytartótanácsra bízta a céhügyek intézését és általában a helytartótanács javaslatait el is fogadta.

A helytartótanács a céhrendszer hibáinak kiküszöbölésével kapcsolatos elgondolásait először csak az újonnan kiadott céhleveleknél érvényesítette. Új kiváltságlevél kérése esetében a kiváltságlevél-tervezet először a magyar kancelláriához került, ugyanis a céh kiváltságleveleket a magyar kancellária adta ki. A tervezetet a kancellária véleményezés végett a helytartótanács-

⁹² Pribram, K.: Geschichte der österreichischen Gewerbepolitik. I. Leipzig, 1907. 8—12.

⁹³ Pribram, K.: i. m. I. 12.

⁹⁴ Vö. Ember Gy.: A magyar királyi helytartótanács gazdasági és népvédelmi működése III. Károly korában. Budapest, 1933. 67.

nak küldte el.⁹⁵ Azok a kézművesek, akiknek egyáltalán nem volt céh kiváltságlevelük, illet ézentúl csak a királytól kérhettek. Ezenkívül már elég korán, 1726-ban királyi rendelet jelent meg arra vonatkozólag is, hogy azok a céhek, amelyeknek nem királyi, hanem földesúri, városi vagy egyéb hatóságoktól származó céhleveleik vannak, ezek helyébe királyi kiváltságleveléket szerezzenek maguknak. A királyi rendelet ezt érdekes módon azzal indokolta, hogy a céhek számos helyen nem tesznek eleget vallásos kötelezettségeiknek.⁹⁶ A kancelláriához került tervezetek természetesen még a régi rendszer szerint, többnyire más kiváltságlevelék alapján készültek, és rengeteg céh visszaélést, kilengést tartalmaztak. Egy-egy ilyen konkrét eset adott újabb és újabb indítékot általános jellegű intézkedések megtételére, mint pl. a lőcsei tükészítők céhlevel-tervezetének revíziója 1730-ban. Ebben a céhlevel-tervezetben talált igen sok, a közre nézve káros céh visszaélés alapján rendelte el a helytartótanács, hogy a megyék és városok összes céh kiváltságleveléiket hozzá ellenőrzés végett terjesszék fel.⁹⁷ Pest városa a céh kiváltságlevelék másolatait 1731. január 2-án küldte meg a helytartótanácsnak.⁹⁸ Az ellenőrzés szükségessége az összes céh kiváltságok, még a régebbi királyi kiváltságlevelékek kapcsolatban is, tehát már 1730-ban felmerült.

Egyelőre azonban a helytartótanács — amint említettük — csak az új kiváltságlevelék kiadásánál érvényesítette az állami ellenőrzés szempontjait, a király által kibocsátott régebbi céhlevelekkel csak később foglalkozott. Így volt ez Pest esetében is, ahol a török uralom után kibocsátott kiváltságlevelék mind királyi kiváltságlevelék voltak, ezért a helytartótanács egyelőre csak az új kiváltsággérelmeket ellenőrizte. Erre alkalom a fazekasok 1730. és a magyar kalaposok 1737. évi céhalakításával és kiváltsággérelmével kapcsolatban adódott.

A fazekasok 1730-ban felterjesztett kiváltságlevel-tervezete, mint a legtöbb ilyen tervezet, a régi rendszer szellemében készült. A tervezet egyes artikulusaira adott helytartótanácsi véleményekből élénk rajzolódna a céhrendszer szabályozásának új szempontjai. Ezek a szempontok a következők voltak:

A céhlevel-tervezetben a helytartótanács először is azt kifogásolta, hogy a pesti fazekasok főcéhé akarnak alakulni, s hatáskörüket az egész volt újszerzeményi területekre ki akarják terjeszteni. A helytartótanács véleménye szerint a főcéh káros intézmény, beavatkozást jelent a földesúri joghatóság alatt levő szolgák (kontárok) ügyeibe, költséges és fárasztó a vidéki céhmesterek számára, káros magának a közönségnek is. A céh hatásköre Pest város határain túl nem terjedhet. A helytartótanács tehát — eltérően a régebbi pesti céhlevelektől — a nemesi érdekek védelme céljából, a főcéhnek az ipar fejlődését akadályozó szerepe miatt és a céh területi monopóliumának letörése végett a főcéh rendszerrel szemben foglalt állást. Ez jellegzetesen merkantilista színezetű szabályozás volt. Ausztriában — amint láttuk — az 1731–32. évi pátensek szintén megtiltották a főcéh és fiókcéh szervezését.

A céh hatósági ellenőrzésének biztosítása céljából a helytartótanács leszögezte, hogy céhviszályok esetében a céh után a városi tanács s végül a helytartótanács legyen illetékes. Ez az intézkedés a céhek önállóságának csökkentését célozta.

Állást foglalt a helytartótanács az ellen is, hogy a tervezet a mesterek számát 3-ban limitálta. Véleménye szerint a mesterek számát a szükség szerint kell megállapítani és ebben a városi tanács dönthet. Hasonló volt a helytartótanács véleménye a legények számának limitálásánál (a tervezet mesterenként csak két legényt engedélyezett), itt hozzátette, hogy szakképzett mester több legényt is tarthat, mert ez jó hatással van az ipar fejlődésére. Ez az intézkedés az ipar fejlődése érdekében — amint tudjuk — a merkantilista céhpolitikánál általános volt.

Hasonlóan jellegzetes és a korszerű felfogással megegyező a helytartótanács véleménye a felvételi díjak és költségek csökkentéséről. A helytartótanács azt javasolta, hogy a mesterfelvételnél a mestertaksát 5 Ft-ról 3 Ft-ra, a céhnek fizetendő díjat 25 Ft-ról 18-ra és a

⁹⁵ *Ember Gy.* : i. m. 69—70., 67—68.

⁹⁶ OL. Htt. *Benigna mand.* 1726. ápr. 15.

⁹⁷ OL. Htt. *Prot. cons.* 1730. okt. 24. 395—96.

⁹⁸ OL. Htt. *Acta mech. Civ. Pest.* No. 1.

beírásért fizetendő 1,5 Ft-ról 1 Ft-ra csökkentésük. A mesterlakoma költségei a helytartótanács véleménye szerint 5–6 Ft-nál többre nem rughatnak.

Ezzel szemben a helytartótanács hozzájárult ahhoz, hogy a mesterek fiai, vejei és a mesterözvegyet feleségül vevő legények a mesterfelvételnél bizonyos kedvezményeket élvezzenek, azaz mentesüljenek a mesterév teljesítése alól és csak fél felvételi taksát fizessenek. Egyéb kedvezményekről a javaslatban nem esett szó.

Erősen kifogásolja a javaslat a tervezetnek a vásári monopóliummal kapcsolatos kitételeit. Károsnak minősíti és a tervezetből törölnönek véli a céh áruvizsgálati, áruelkobzási és vizsgálati taksa (látópénz) szedésére vonatkozó jogát. Kimondja, hogy az országos vásárok megkülönböztetés nélkül nyitva vannak a céhes és a nem céhes kézművesek számára. A vásárokon tehát a kontárok is szabadon árulhatnak. Ez a szabályozás a kereskedelem szabaddá tételét és a forgalom növekedését igyekezett előmozdítani, szintén jellegzetesen merkantilista szellemű intézkedés volt. A kiváltságlevél-tervezet a mesterlegények munkabérééről is szólt. A helytartótanács jellegzetes módon a „közjó”, a vásárló közönség szempontjából sokallta e legényeknek megállapított bért, s annak mérséklésére tett javaslatot, mivel a magas bérek az áruk megdrágítják.⁹⁹

A pesti fazekasok céhlevél-tervezetének ellenőrzésénél tehát jól láthatók azok a lényegesebb irányelvek, amelyeket a helytartótanács a céhrendszer megreformálásánál többé-kevésbé alkalmazott. Épp ezért foglalkoztunk részletesebben ezzel az aránylag korán, 1730-ban végrehajtott revíziójával. A későbbi céhlevél ellenőrzések jórészt ezeket a szempontokat ismételték meg, bár tartalmaztak egynéhány újabb szempontot is. A pesti magyar kalaposok 1737-ben kiadott kiváltságlevelének ellenőrzésénél pl. a különféle büntetéspénzek mérséklése, a köszöntést elmulasztó legényekre kiszabott megszégyenítő eljárás törlése érdemel figyelmet. A helytartótanács törölte a tervezetből azt a pontot is, amely a nem katolikus vallású nőt feleségül vevő kézművest mester- és polgárjogának elvételével akarta sújtani.¹⁰⁰

A helytartótanács csak 1740 után kerített sort Pest viszonylatában arra, hogy a régi kiváltságleveleket is ellenőrizze, s a régieket újjal cseréltesse ki. Ez azonban nem rendszeresen, hanem csak alkalomszerűen folyt. A kiváltságlevelek kicserélésénél a helytartótanács ugyanazokat az elveket érvényesítette, mint az újak kiadásánál. A pesti szappanfőzők 1696-ban kiadott királyi kiváltságlevelét 1741-ben revideálta. (Az új kiváltságlevelet 1744-ben adták ki.) A revízió többek között a mesterek felvételi taksájának 60 Ft-ról 30 Ft-ra való csökkentését, a kontároktól a vásárokon szedendő büntetéspénz (Hänslgeld) eltörlését és a főcéh rangjának elvételét eredményezte.¹⁰¹

A molnárok 1719-ben kiadott kiváltságlevelének az ellenőrzésére 1752-ben került sor. (A céhlevelet 1753-ban adta ki a magyar kancellária.) A helytartótanácsi javaslat kifogásolta az artikulásokban szereplő különféle magas büntetéspénzeket, amelyeket az egyházi körmenetekről hiányzóknak kellett volna fizetni, vagy amelyekkel az örletőket egyik malomtól a másikhoz elcsaló legényt vagy inast akarták sújtani. Nem járult hozzá, hogy a céh főcéh maradjon, csökkentette a mestertaksát, a mesterlakoma díját (30, illetve 10 Ft-ra); 30 Ft-ról 10 Ft-ra szállította le a malomtulajdonosok által a céhnek fizetett „taxa inscriptionalis”-t, továbbá 9 Ft-ra az új malomkaró vizsgálatáért (hajómalmoknál) megállapított díjat. Nem engedélyezte a malmok számának a korlátozását. Szabályozta a külső, illetve a vidéki mester viszonyát a céhhez, továbbá a mesterek fiainak, vejeinek, a mesterözvegyet elvevő legényeknek kedvezményeit. A külső mesternek csak fél remeket kellett teljesítenie és csak fél mester-taksát fizetnie. A mesterek fiai, vői a remeklésnél semmilyen kedvezményt nem kaphattak.¹⁰²

A pesti csizmadiák kiváltságlevelének 1761. évi revíziója tipikus eset arra, amikor a helytartótanács konkrét visszaéléssel kapcsolatban figyelt fel a régi kiváltságok elavult voltára. A helytartótanács ugyanis megtudta, hogy a pesti csizmadia céh mint főcéh még az 1730-as

⁹⁹ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 2. — Magy. Kanc. Lib. Reg. 36. k. 412.

¹⁰⁰ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 3. — Magy. Kanc. Lib. Reg. 37. k. 626.

¹⁰¹ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 4.

¹⁰² OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 6. — Magy. Kanc. Lib. Reg. 43. k. 38.

években a bajai és az aradi csizmadiáknak adta át kiváltságlevelét és így két fiókcéhet alakított. Emiatt 1761-ben elrendelte, hogy a pestiek 1699. évi céhkiváltságlevelét be kell vonni és helyette újat kell kiadni. A felküldött tervezet a helytartótanács a már ismert megjegyzéseket fűzte. A megjegyzések közül kiemelhető az, amely olcsó és könnyen eladható remekdarab feladását írja elő, továbbá az, amely megtiltja a céhnek, hogy főcéh legyen és fiókcéheket alakítson, de hozzájárul ahhoz, hogy a környékről vidéki mestereket vegyen fel. A céhlevelet a kancellária egyébként 1763-ban adta ki.¹⁰³

A helytartótanács 1761-ig, amikor a céhlevelek revíziójánál újabb jelentős reformokat vezettek be, összesen e három régi pesti céhlevelet revideálta, egyébként a tervezetet csak új kiváltságlevelék kibocsátása esetén ellenőrizte. A fazekasokon és a magyar kalaposokon kívül 1730-tól 1761-ig a következő pesti kézművességek szerezték meg kiváltságaikat: magyar sebészek 1745-ben, német gombkötők 1754-ben, késgyártók 1754-ben, üvegesek 1757-ben, aranyművesek, magyar gombkötők 1760-ban. A céhalakításokkal kapcsolatban megjegyezhető, hogy a pesti magyar sebészek 1745-ig a győri magyar sebész céh tagjai voltak, de a pesti német sebész céh is ellenőrizte őket. A pesti késgyártók céhe 1754-ben a pozsonyi céhből vált ki, s kivételesen a főcéh rangját is megkapta. A pozsonyi késgyártó céh volt ugyanis 1754-ig Magyarország egyetlen késgyártó céhe, amely mint főcéh Magyarország egész területére kiterjesztette hatáskörét. Amikor 1754-ben Pesten a második késgyártó céh megalakult és szintén főcéhhé lett, Magyarország területét megosztotta a pozsonyi céhvel. A pozsonyi főcéh alá tartozott a Duna két oldala Pozsonytól kiindulva egészen Esztergomig, a pestihez pedig a Duna két oldalára eső terület, Váctól lefelé és hozzá még a Tiszavidék is.¹⁰⁴ Fejletlen iparágak esetén tehát még akkor is lehetett főcéheket alakítani, amikor az állami tendencia főcéhellenes volt. Ez is azt bizonyítja, hogy a főcéhnek csak az ipar fejletlen állapotában volt létjogosultsága.

Az előbb említett céhalakításoknál a benyújtott céhlevél-tervezetekhez a helytartótanács a már ismert megjegyzéseket fűzte. Érdekességként meg lehet említeni, hogy a német gombkötőknél a tervezet 100 Ft-os mesterdíját a helytartótanács 30 Ft-ra csökkentette. Mérsékelté továbbá a tanulási időt 5-ről 3 évre, a vándorlást 6-ról 3–4 évre és a mesterfelvétel előtti helybendolgozást (mesterév) 4-ről 1 évre. A gombkötők még a meglévő mesterlétszámot is sokallták, és ennek csökkentését kérték. A helytartótanács azonban azzal érvelve, hogy a mesterlétszám korlátozása drágaságot okoz és törvényellenes, ehhez nem járult hozzá.¹⁰⁵

Összegezve röviden az 1724–1761-ig lefolyt céhkiváltságlevelé ellenőrzések főbb tapasztalatait, általában azt lehet megállapítani, hogy ezek kapcsán a helytartótanács növelte a céhek hatósági ellenőrzését. Általában fellépett a főcéhek ellen, leszállította a különféle felvételi díjakat, a különféle büntetéspénzeket, nem engedte meg a mesterek, legények, inasok létszámának a céhek általi korlátozását, mérsékelt a felvételnél a rokoni kapcsolatokból eredő kedvezményeket, megszüntette a céhek bizonyos előjogait a vásárokon (áruvizsgálat, büntetés, díjak szedése), a kontárokknak és másoknak a vásárokon szabad eladást engedélyezett, enyhítette a remeklés terheit, több céhlevélben a fiókcéhek felállítása helyett vidéki mesterek felvételét rendelte el, egy-két esetben csökkentette az inasok tanulási idejét, a legények vándorlási idejét és a mesteréveket. Az 1724-ig kibocsátott pesti céhkiváltságlevelékhez képest mindez jelentős előrehaladást jelentett a céhmonopólium gyengítése és a céhviisszaélések kiküszöbölése terén. Persze a céhlevelek revíziója az említett iparágaknál a visszaéléseknek csak egy részét szüntette meg, nem egy esetben csak fél munkát végzett. Pl. a mesterek fiainál és vejeinél meghagyta azt a kedvezményt, hogy csak fél mestertaksát fizessenek, bár a remekléssel, vándorlással kapcsolatos kedvezményeket megvonta tőlük. A mesterek és legények számának a korlátozását is csak annyiban oldotta fel, hogy ezentúl a mesterek számának megállapítását a városi tanácsra bízta. A városi tanácsnak a szükséglethez mérten

¹⁰³ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 13.

¹⁰⁴ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. magyar sebészek No. 5., német gombkötők No. 7., késgyártók No. 8., üvegesek No. 9., aranyművesek No. 11., magyar gombkötők No. 10.

¹⁰⁵ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 10.

kellott ebben döntenie. A korlátozásnak ez csak enyhébb formája volt és nem vonta maga után a mesterzárlat teljes feloldását. A céhek — amint majd látni fogjuk — arra hivatkozva, hogy a városban elegendő a mesterek száma, ezzel nagymértékben vissza is éltek. A céhek előjogait az iparcikkek eladása terén csak a vásárokon csökkentette, egyébként nem. Nem foglalkozott a revízió a nyersanyag biztosításával, a nyersanyag szétosztásával, a munkaerő arányos elosztásával kapcsolatos céhes előjogokkal, ezeknél a régi állapotok maradtak meg. Úgyszintén nem nyúlt a céhmonopólium védelmének a helybeli egyéb céhekkel, vidéki azonos szakmájú céhekkel, a kereskedőkkel kapcsolatos kérdéseikhez sem. Itt annyiban enyhítette a nehézségeket, hogy az ezekből származó céhviszályok eldöntését szükség esetén a helytartótanács magának tartotta fenn.

Az 1761-ig végrehajtott céhlevél revízióknak nagy hiányossága volt az, hogy a pesti céheknek csak kisebb részét érintette. A helytartótanács 1724-től 1761-ig összesen csak 11 kiváltságlevelet ellenőrzött, s ebből is csak három esetben cserélte ki a régi kiváltságlevelet újjal. A pesti céhek száma 1761-ben ezzel szemben 28 volt, 17 céh tehát a régi, elavult céhlevél szerint folytatta életét. Ez a helyzet a visszaélések megszüntetését azoknál a céheknél is akadályozta, amelyek egyébként új kiváltságlevelet kaptak. Kevés eredménnyel kecsegtetett ugyanis az olyan ellenőrzés, amely csak egyes céheknél lépett fel teljes szigorral. Az ellenőrzés lassú üteme részben abból érthető, hogy a pesti céheknek királyi kiváltságlevelei voltak, s ezek ellenőrzését a helytartótanács, mivel a visszaéléseket főleg a nem királyi kiváltságlevelek konzerválták, nem túlságosan szorgalmazta. A helytartótanács pl. 1740-ben is csak azokat a céheket kötelezte az egész országban a királyi kiváltságlevelek kiváltására, melyeknek nem királyi, hanem helyi hatóságoktól származó kiváltságleveleik voltak.¹⁰⁶ Nehézséget okozott a kiváltságlevelek kiváltásánál a magas, kb. 200 Ft-nyi taksa is s hozzá még az egyéb költségek. Ennek kiküszöbölése végett 1754-ben hozzájárultak ahhoz, hogy ez a taksa indokolt esetben kisebb lehessen.¹⁰⁷ Számításba kell venni végül azt az Európa-szerte általános jelenséget is, hogy a céhszokások és visszaélések kigyomlálása mindenütt nehéz feladat volt, a céhek mereven ragaszkodtak hagyományos életükhöz, előjogaikhoz, s ha csak lehetett, igyekeztek a kiváltságlevelél ellenőrzését elkerülni.

A céhviszonyok rendezése nemcsak Pesten, hanem az ország más részeiben is igen nehezen haladt előre, s a céhviszaélések továbbra is alapvetően hátráltatták az ipar fejlődését. A kormányzat ezért 1761-ben általános érvényű és igen erélyes intézkedésekre határozta el magát. A helytartótanács 1761. március 16-án szigorú körrendeletben hívta fel az összes megyéket és városokat, hogy mindazokat a céheket, amelyeknek nincs királyi kiváltságlevelük, 1 éven belül a kiváltságlevelek kiváltására szorítsák. (Ez a rendelkezés egyébként a kiváltságlevellel egyáltalán nem rendelkező szakmára is vonatkozott.) A rendeletnek eleget nem tevő céheket különben szüntessék meg, régi kiváltságaikat és szabályzataikat vonják be, s a helytartótanácsához terjesszék fel. Elrendelték továbbá, hogy a régi királyi kiváltságleveleket is be kell vonni, s azok helyébe újakat kell kiadni. A kiváltságlevelek kiadásának megkönnyítése érdekében a király hozzájárult ahhoz, hogy azok a céhek, amelyeknek régi kiváltságleveleiket újakra cserélik ki, taksát ne fizessenek. A rendelkezéseket a hatóságoknak felfüggesztés terhe mellett kellett végrehajtaniuk. A helytartótanács azzal indokolta ezeket a szigorú intézkedéseket, hogy bár a céhviszaélések visszaszorítása ügyében már sok rendelet jelent meg, a céhek visszaélései, elsősorban a városokban és a szepesi kamara területén (a Felvidék északkéleti részén), nem csökkentek. Egyes céhek régi szokás szerint továbbra is magas mestertaksát szednek (38—96 Ft-ig), továbbra is vannak fiókcéhek, amelyek a kiváltságokat a főcéhektől pénzért veszik át. Városi hatóságok céhszabályokat, statutumokat bírálnak el,

¹⁰⁶ OL. Htt. Acta mech. Ideal. No. 3. 1740. febr. 26.

¹⁰⁷ OL. Htt. Acta mech. Ideal. No. 3. 1754. aug. 12.

s erről privilégiumlevél alakjában 80—100 Ft-ért okmányokat adnak ki. Továbbra is igen nagyok a remeklés, a vándorlás, a tanulóévek, a különféle eszem-izomok körüli visszaélések. A magas felvételi taksák, a drága remeklés, a lakomák költségei az új mestereket anyagilag annyira legyengítik, hogy képtelenek mesterségük folytatására. A visszaélések drágaságot vagy más kárt okoznak a közösségnek.¹⁰⁸

Bár a helytartótanács rendelkezése igen erélyes volt, a törvényhatóságok, köztük Pest városa is, nem igen buzgolkodtak az elrendelt végrehajtásában. Pesten pl. 1765-ig még igen kevés céh ellenőriztette régi kiváltságait, illetve a kiváltságokkal nem rendelkező szakmák közül igen kevés folyamodott a kiváltságlevél kiadásáért. A helytartótanács ezért Pest tanácsát szigorúan megdorgálta és elrendelte, hogy kimutatást készítsen a városban levő összes kézműves foglalkozásokról. Ekkor készítette el a város a már többször említett 1765. évi kimutatást, amelyben a kézműves szakmákat 3 csoportra osztotta: 1. céhkiváltságokkal (királyi) rendelkező, 2. céhkiváltságokkal nem rendelkező, de más városok céheibe tartozó, 3. kiváltságokkal nem rendelkező és egyéb céhekhez sem tartozó szakmákra. A kimutatás felküldése és áttanulmányozása után a helytartótanács meghagyta, hogy a városi tanács először a régi kiváltságok kicseréléséről gondoskodjék, s csak azután kerítsen sort a céhkiváltságokkal egyáltalán nem rendelkező szakmák céhartikulusainak kieszközlésére. Ezzel kapcsolatban azt is közölte a tanáccsal, hogy minden olyan szakmának, amelyben 3 mester dolgozik, céhhé kell szerveződnie és kiváltságot kell kérnie.¹⁰⁹

Különös figyelmet érdemel az 1761. és 1765. évi rendelkezéseknek az a része, amely a céhszervezeten kívül álló kézműveseket céhek alakítására és céhkiváltságok szerzésére szorította. Erre vonatkozólag egyébként a helytartótanács már 1751-ben rendeletet adott ki.¹¹⁰ Ebből is világosan látható, hogy a helytartótanács nem a céhrendszer felbomlasztását, hanem annak modernebb elvek szerint való átalakítását, s ilyen alapokon való továbbfejlesztését tűzte ki céljául. Az állami gazdasági politika szempontjai alapján szabályozott céhek — a helytartótanács elképzelése szerint — nélkülözhetetlenek voltak az ipar továbbfejlődése és a kézművesek közötti rend fenntartása érdekében. Mindez összhangban volt a felvilágosodott abszolutizmus koncepciójával, amely nem a feudális jellegű gazdasági szervezet gyökeres átalakítását, hanem csak a meglévőnek megjavítását, korszerűsítését tartotta feladatának. A kormányzat és a helytartótanács Magyarországon II. József általánában nem törekedett a céhek és a céhrendszer eltörlésére, feladatát inkább csak abban látta, hogy a meglévő rendszer hibáit lehetőleg eltüntesse. A céhek visszaéléseit inkább jogi érvekkel (a helyi hatóságokkal, a földesurakkal és a nemesi kiváltságokkal való gyakori összeütközéssel), mint gazdasági érvekkel igyekezett megindokolni.¹¹¹

A helytartótanács 1761. és 1765. évi erélyes felszólítása következtében számos pesti céh régi kiváltságleveleit újakra cserélte ki, s több céhkiváltsággal nem rendelkező szakma kiváltságlevelet szerzett magának.¹¹²

¹⁰⁸ OL. Htt. Acta mech. Ideal. No. 3. 1761. márc. 16.

¹⁰⁹ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 18.

¹¹⁰ OL. Htt. Acta mech. Ideal. No. 3. 1751. nov. 2.

¹¹¹ *Ember Gy.* : A magyar királyi helytartótanács gazdasági és népvédelmi működése stb. c. műve 67—68. oldalán állítja, hogy a helytartótanács 1726-ban elvben a céheknek, mint káros intézményeknek az eltörlése mellett foglalt volna állást. Ezt az elvet azonban — amint azt a szerző is kiemeli — maga a helytartótanács sem vette komolyan, s Magyarország akkori gazdasági viszonya között nem is vehette komolyan. A helytartótanács 1780-ig céhpolitikájával nem a céhrendszer eltörlésére, hanem megjavítására törekedett, s inkább a céhintézmény életének meghosszabbításához, mint gyengítéséhez járult hozzá.

¹¹² A kiváltságlevelekre vonatkozó adatokra l. *Szádeczky L.* : i. m. II. 295—96. — OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest No. 28. — Magyar Kancellária. Articuli cahales. 1764—1773. 1—2. kötet.

Régi kiváltságlevelüket 1761—1780-ig kicserélték:	Új céhkiváltságlevelet szereztek maguknak:
Cszimadiák 1763	Takácsok 1763
Kovácsok és kerégyártók 1766	Kertészek 1766
Pékek 1766	Bádigosok 1767
Ácsok és bognárok 1766	Német szíjgyártók 1767
Tímárok 1766	Cserepesek és utcakövezők (budaival együtt) 1767
Kőművesek és kőfaragók 1770, 1777	Magyar lakatosok és sarkantyúsok 1768
Német lakatosok, órásk és puskamű- vesek 1774	Magyar takácsok 1768
Magyar kalaposok 1775	Német takácsok 1768
Halászok 1775	Hajósok 1770
Kádárok 1776	Magyar szabók (szűrszabók) 1775
Sörfőzők 1777	Fuvarosok 1775
Mészárosok 1777	Fodrászok 1777
Német vargák 1777	Pokróckészítők 1777
Asztalosok 1777	Nyeregyártók 1778
Szűcsök 1778	Esztergályosok 1779
Német szabók 1778	Magyar szíjgyártók és csiszárok 1779
Kötélverők 1779	Magyar vargák 1779
	Rézművesek 1780

Megjegyzendő, hogy az új kiváltságlevelet szerző szakmák közül a magyar és német takácsok először közös céhben éltek és 1763-ban közös kiváltságlevelet is kaptak. Mivel azonban a magyarok és a németek között viszály keletkezett, különváltak és 1768-ban külön-külön szereztek maguknak kiváltságlevelet.¹¹³ A magyar lakatosok és sarkantyúsok 1768-ban szerveződtek a német lakatosok tiltakozása ellenére különálló céhhé.¹¹⁴ A pesti német szíjgyártók 1767-ben, a nyeregyártók 1778-ban és az esztergályosok 1779-ben a budai céhekből váltak ki.¹¹⁵ A pesti magyar szabók pedig a pesti német szabó céhtől szakadtak el.¹¹⁶ A XVIII. század első felében a lakatosok, puskaművesek és órásk céhébe bekebelezett órásk közül a kisóra készítő 1760 után az ötvösökhöz mentek át.¹¹⁷ A lakatosoknál csak a nagyóra készítő maradtak.

A céhkiváltságlevelek ellenőrzése 1761 után általában ugyanolyan alapelvek szerint történt, mint 1761 előtt. Lényeges különbség inkább abból a szempontból található, hogy míg a helytartótanács 1761 előtt a kiváltságlevelek egységes szempontok és forma szerinti kiállítására nem törekedett, csupán a hozzá küldött tervezetek általa helytelenített pontjaihoz fűzött megjegyzéseket, addig a kiváltságleveleket 1761 után már egységes szempontok és formai követelmények szerint kellett kiállítani. Bizonyos kérdéseket minden céh esetében egyformán szabályoztak, az egyes céhek kiváltságlevelei csupán az egyes szakmák speciális ügyeiben tértek el egymástól. A helytartótanács tehát a céhkiváltságleveleken keresztül a céhek életének és viszonyainak egységes szabályozását tűzte ki célul. A céhkiváltságlevelek így 1761, főleg 1765 után, a Poroszországban kibocsátott „Generalprivilegien”-hez hasonlóan, bizonyos tekintetben szabvány-privilegiumokká váltak. E szabvány-privilegiumok nem tértek ki részletesen a céhek minden apró-cseprő ügyeinek a szabályozására, s minden céh esetében kb. ugyanazokat az artikulusokat tartalmazták, amelyek még szövegükben is azonosak voltak.

¹¹³ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 21., 23.

¹¹⁴ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 17., 27.

¹¹⁵ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 22., 33., 30.

¹¹⁶ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 32.

¹¹⁷ Föv. lvt. Céhiratok. 16/2. Verzeichniss der ... Kleinuhrmacher.

Ilyen szabvány-privilegium volt a pesti tímárok részére 1766-ban kibocsátott céh kiváltságlevél is, amelyet az 1761 utáni céhlevél ellenőrzések megvilágítása céljából a következőkben részletesen ismertettünk.

A kiváltságlevél először is a céhtagok vallásos kötelezettségeit szabályozta. A céh köteles volt az egyházi körmenetek céljaira külön zászlót tartani, ha zászlója nem volt, akkor a saját költségén kellett ilyet készíttetnie. Az egyházi körmeneteken minden céhtag, a nem katolikus vallású is, köteles volt résztvenni, az igazolatlanul távol maradó mester 2 font, a legény 1 font viaszt fizetett büntetésül a helybeli templom számára. A céh védőszentjének, azonkívül az évi és negyedévi céhgyűlések napján misét volt köteles adni, amelyen a nem katolikusok is részt vettek. A távol maradónak fél font viaszt kellett fizetni. A távol maradó inast mestere büntette meg.

Az évi és negyedévi (kántor-) gyűléseken a mestereknek és legényeknek személyesen kellett megjelenniük, s ekkor évi (Jahrschilling), illetve negyedévi (Quartalschilling) pénzt fizettek a céh ládájába. Szükség esetén rendkívüli céhgyűlést is össze lehetett hívni. A céhgyűlésekről ok nélkül távol maradó mestert 50 dénárnál, a legényt 25 dénárnál nagyobb büntetéssel nem lehetett sújtani. A saját ügyében céhgyűlést összehívatni szándékozó mester vagy legény szándékát a céhmesternek jelentette be, ilyen alkalommal a mester 85, a legény 42 dénárt fizetett.

A céh vezetőjét, a céhmestert az évi gyűléseken rendszerint egy évre választották. A választás előtt a régi céhmester számot adott a céh pénzéről, majd másik két mesterrel együtt jelölték őt a következő évi céhmesteri tisztségre. A három jelölt közül az új céhmestert a mesterek szavazattöbbséggel választották. A választás csak a városi hatóság által kiküldött céhbiztos jelenlétében történhetett meg. A céhbiztos jelenléte nélkül egyébként semmilyen céhgyűlést sem lehetett tartani. Az évi és negyedévi céhgyűléseken a céhartikusokat fel kellett olvasni. A céhartikusokat, bármely céhtag kívánságára, 24 dénár lefizetése ellenében a nem rendes gyűléseken is felolvashatták.

Az inasokra vonatkozóan a céh kiváltságlevél a következőket tartalmazza. A felvételnél a jelölt köteles volt törvényes származását születési bizonyítvánnyal igazolni. Felvételnél 2 Ft szegődtetési díjat, majd 3 évi tanulói díj letelte után 2 Ft felszabadítási díjat fizetett a céhládába. Felszabadulása után mesterségének tökéletesítése végett három évig vándorolni volt köteles. A mesternek kerülnie kellett azt, hogy inasát túlságosan megterhelje. A mesterség elsajátításához szükséges munkánál többet nem kívánhatott tőle, s inasával szemben jó családapaként kellett viselkednie.

A mesterségért folyamodó legény először is 1 Ft-ot fizetett a céhládába, majd a céhgyűlés előtt bemutatva törvényes születését, felszabadulását és vándorlását igazoló okmányait. A céhgyűlésen egy mestert jelöltek ki számára, akinél a mesterévet le kellett töltenie. A próba- vagy mesterév letöltése után nem költséges, könnyen használható és eladható remekdarab elkészítését kellett részére kijelölni. Az elkészített remekdarabban talált kisebb hibákért a jelölt fizethetett bírságot, de ennek összege 2–4 Ft-on túl nem emelkedhetett. Ha a jelölt a remekdarabot nem készítette el megfelelően, akkor a remeklés megismétlésére utasították, esetleg — ha erre szükség volt — a mesterség jobb megtanulására. Büntetést ilyen esetben nem fizetett, sőt a befizetett díjakat is vissza kellett kapnia.

A remekdarab elfogadása után a legényt új mesternek nyilvánítták, majd a városi tanácsnál a polgárjog elnyerése végett bejelentették. Az új mester 30 Ft mestertaksát volt köteles leróni, mégpedig két részletben. Mesterlakoma céljára 10 Ft-nál többet nem fizethetett. A mesterfelvétellel kapcsolatban minden egyéb költség és megterhelés tilos volt.

A mesterek fiai és vejei a mesterjog elnyerésével kapcsolatos összes feltételeknek kötelesek voltak eleget tenni. Kedvezményt sem a tanulási idő, sem a vándorlás, sem a remeklés tekintetében nem kaphattak. Egyetlen kedvezményük az volt, hogy a mestertaksának csak a felét fizették. A mesterözvegyet elvevő legény a mesterjogot hasonló feltételek mellett nyerhette el, azzal a könnyítéssel, hogy a mesterévet pénzzel válthatta meg, amelynek összege a mestertaksa felénél több nem lehetett. A vándorlási idő és a mesterév elengedése ügyében mentességért a királyhoz lehetett folyamodni.

A céh városi mesterek mellett a közvetlen környékről a céh kötelékébe vidéki mestereket (magister forensis vulgo Landtmeister) is felvehetett. A vidéki mesterek azonban csak személyükben lehettek a céh tagjai, fiókcéheket alakítaniuk nem volt szabad. A vidéki mesterek a mestertaksa felét fizették. Egyébként kötelesek voltak az egyházi körmeneteken és szertartásokon, a rendes céhgyűléseken megjelenni, az évi és negyedévi pénzt megfizetni.

A városban mesterséget gyakorló kontárok ügyében a kiváltságlevél a céhnek megadta azt a jogot, hogy az ilyen kontárt felkutassa, a magisztrátusnak feljelentse, s annak segítségével a városból esetleg eltávolíttassa. Ez nem sérthette a nemeseknek azt a kiváltságát, hogy saját szükségletükre saját házukban kontárral dolgoztathassanak.

A céhnek ügyelni kellett arra, hogy más céh munkaterületére ne hatoljon be. Az ebből keletkezett viszály esetén a céhek nem alkalmazhattak megtorlásokat egymással szemben, hanem a városi vagy felsőbb hatósághoz kellett fordulniok.

A kiváltságlevél előírta, hogy a céhen belül a tagok között rend és jóviszony legyen, a legények kellő tisztelettel viseltesenek a mesterek iránt stb. Belső viszályok esetén a céhnek csak a szakmai jellegű vétkekben és hibákban volt büntető jogköre, s ilyen esetben 1—4 Ft-nál nagyobb büntetést nem szabhatott ki. A súlyosabb ügyeket a város tanácsa, illetve felsőbb hatóságok elé lehetett vinni. Ide lehetett fellebbezni egyébként minden céhviszály esetében is.

Büntetést szabott ki a kiváltságlevél azokra a céhtagokra, akik más céhtársuk áruit becsmérelték, vevőit, legényeit, cselédeit magukhoz csalták. Ilyen esetben a mesternek 2, a legényeknek 1 Ft bírságot kellett a céhládába fizetni.

A kiváltságlevél kötelezővé tette a szegény és beteg céhtagok támogatását, az ilyenek a céhládából segélyeket, előlegeket kaphattak. A céhnek ügyelni kellett arra, hogy a súlyos beteg céhtaghoz idejében papot hívjanak. A céhtag vagy hozzátartozója temetésén az egész céhnek jelen kellett lennie, a kellő indok nélkül elmaradó mester 25, a legény 12 dénár bírságot fizetett.

Külön cikkelyben szabályozta a kiváltságlevél a mesterözvegy jogviszonyát. A mesterözvegyet férje jogai illették meg, a céh köteles volt az özvegy műhelyének vezetésére megfelelő legényről gondoskodni, s az özvegyet illetve családját jogaiban megvédeni. A céhen kívül férjhez menő özvegy mesterjogát elvesztette.

A céhnek az árucikkek eladása tekintetében a megyei árlimitációhoz kellett alkalmazkodnia. A kiváltságlevél meghagyta a céhet a nyersanyag beszerzésével kapcsolatos elővásárlási jogában, amennyiben kimondta, hogy a mészárosok a nyersbórt elsősorban tímároknak kötelesek eladni.¹¹⁸

Az 1765 után kiadott többi céh kiváltságlevél (a kicserélt és az új egyaránt) többnyire az előbb felsorolt cikkelyeket, szabályozásokat tartalmazta. Azok a kisebb változtatások, amelyeket a későbbi kiváltságlevelekben észrevehetünk, lényeges módosítást már nem hoztak. A módosítások közül leginkább a mestertaksa és a mesterebéd újabb szabályozása érdemel figyelmet. A tímároknál — amint láttuk — a mestertaksát 30, a mesterebéd költségét 10 Ft-nyi maximális összegben szabták meg királyi határozat alapján. Az 1766. október 13-i helytartótanácsi rendelet megtiltotta, hogy az új mester lakoma, italozás céljára bármit is fizessen. A mestertaksát pedig országos érvénnyel minden céhnél 15 Ft-ra csökkentette. Az 1766 utáni pesti céhlevelekben a mestertaksát és a mesterebédet illető cikkelyek e szerint módosultak. A fenti rendelet azt sem engedte meg, hogy egy legény a remekdarab elkészítésének ürügyével a mesternél még egy évet dolgozzék.¹¹⁹ Az 1770. október 13-i helytartótanácsi rendelet a nős legények helyzetét szabályozta. Elrendelte, hogy ezeket a céheknél és a manufaktúráknál munkára ugyanúgy fel kell venni mint a nőtlenekeket, ellenkező esetben a

¹¹⁸ Pesti tímárok 1766. évi kiváltságlevele. OL. Magyar kanc. Articuli Caehales. 1. köt. 494—99. — A helytartótanács javaslatára OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 15.

¹¹⁹ OL. Htt. Acta mech. Ideal. No. 3. 1766. okt. 13.

nős legények önállóan dolgozhatnak.¹²⁰ A legények helyzetére több rendelet is vonatkozott, ezekre azonban majd később térünk ki.

Néhány új kiváltságlevélben megmaradtak a régi kiváltságlevelek céhes előjogokat biztosító cikkelyei, főleg azok, amelyek a nyersanyag beszerzésével és a munkaerő elosztásával voltak kapcsolatosak. A tímároknak a nyersbőrre vonatkozó elővételi jogát már említettük. A kovácsok és kerékgyártók 1766. évi kiváltságlevele hasonlóképp előírta, hogy a kerékgyártókat megfelelő faanyaggal mindig el kell látni, bár elővásárlási jogról a kiváltságlevél nem tesz említést.¹²¹ A szíjgyártók és a bádigosok céhkiváltságaiban arról olvashatunk, hogy nagyobb megrendelések esetében a munkát az egyes mesterek között arányosan kell szétosztani.¹²² Ez a rendelkezés a régebbi céhlevelekben általában nincs meg. A munkaerő arányos szétosztását szolgálta az a majdnem mindegyik kiváltságlevélben előforduló rendelkezés, hogy a városba érkező legénynek először a céhmesternél kellett jelentkeznie, s a céhmester tudta nélkül egy mester sem vehetett fel idegen legényt.¹²³ Az ellen tehát, hogy az egyes céhtagok számára a céh hasonló létfeltételeket biztosítson, a kormányzatnak általában nem volt kifogása. Mindenesetre az erre vonatkozó cikkelyek már jóval ritkábbak, mint a régebbi céhlevelekben.

Nincs szó az új kiváltságlevelekben a mesterek, legények, inasok létszámának limitálásáról, mivel az magától értetődő volt, hogy ezek számát a céhek nem limitálhatják, s erről nem kellett külön rendelkezni. A kiváltságlevelek a vásárokkal kapcsolatos visszaélésekről, az áruvizsgálatról, a látópénz szedéséről, a büntetésekről sem emlékeznek meg. Általában azt sem hangsúlyozzák, hogy a vásárokon a céhen kívüliek, kontárok, kereskedők, egyes szakmák esetében parasztok, szabadon árulhatnak. A hetivásárokon való árulásra csak a kertészek 1766. évi kiváltságlevelében találunk szabályokat, amelynek a célja nyilván a kertészek és a lakosság között a zöldség és gyümölcs árulásából előadódható súrlódások kiküszöbölése volt.¹²⁴ Mindezekre a szokásokra és céhes előjogokra vonatkozó cikkelyeket az 1761 után kiadott kiváltságlevelek nemcsak hogy kihagyták, hanem még a kiváltságlevél tervezetekben sem fordulnak elő.

Összegezve a céhkiváltságlevelek 1761 utáni ellenőrzésének eredményeit, azt kell megállapítanunk, hogy a helytartótanács a szabvány-privilegiumok bevezetésével minden céhnél egységesen szabályozta a vallási kötelezettségeket, a céhek belső életét és önkormányzatát, az inasfelvételt, a mesterfelvételt, a remeklést, a remeklés alóli kedvezményeket, a vidéki mesterek helyzetét, a fiókcéhek problémáját, a céh állásfoglalását a kontárokkal szemben, a céhek hatósági alárendeltségét, a mesterözvegy jogait, a céh szociális kötelezettségeit. A szabályozás általában ugyanolyan szempontok szerint történt, mint 1761 előtt. Annyiban jelentett fejlődést az 1761 előttihez képest, hogy a céhek nagyobb körére terjedt ki. Azonkívül szigorúbban és egységesebben járt el a különféle felvételi taksák, büntetéspénzek csökkentésében, mégpedig főleg azzal, hogy ezeket maga a helytartótanács állandó összegben állapította meg. Ezen a téren a legjelentősebb eredmény a mesterjogért fizetendő taksa 15 Ft-ra való csökkentése és a mesterlakoma eltörlése volt.

A III. Károly és Mária Terézia korában végrehajtott revízió tehát igyekezett eltüntetni a céhek életét szabályozó kiváltságlevelekből a visszaéléseket konzerváló cikkelyeket. E rendelkezéseknek elsősorban az volt a célja, hogy a céhek kapuinak tágabbra való nyitásával az iparosok száma növekedjék, s hogy a céhtagok kisebb anyagi megterhelése következtében az iparcikkek olcsóbbak legyenek. A főcéhek eltörlésével és a fiókcéhek alakításának megtiltásával a helytartótanács a céheknek a környék ipari fejlődését gátló területi monopóliumát igyekezett megtörni, részben a céheknek a földesúri joghatóságba való beavatkozását megszüntetni. A forgalom és a kereskedelem fejlődésének útját egyengették a céhek vásári monopóliumának a megtörlésére vonatkozó rendelkezések. Az új kiváltságlevelek értelmében

¹²⁰ OL. Htt. Acta mech. Ideal. No. 1. 1766. okt. 23. — Vö. *Szádeczky L.* : i. m. I. 160.

¹²¹ OL. Magyar kanc. Art. caehales 2. köt. 27.

¹²² OL. Magyar kanc. Art. caehales 1. köt. 902. szíjgyártók, 1. köt. 767. bádigosok.

¹²³ OL. Magyar kanc. Art. caehales 1. köt. 895. Ácsok 1766. évi kiváltságlevele.

¹²⁴ OL. Magyar kanc. Art. caehales 1. köt. 780.

szorosabb lett a céhek felett a városi hatóság, illetve a helytartótanács ellenőrzése, s lehetővé vált, hogy a fontosabb céhüggekben ne a céh maga, hanem a felettes hatóságok döntsenek. Az ellenőrzés során a helytartótanács arról is gondoskodott, hogy a fiókcéhek, a más városok céheibe bekebelezett mesterek vagy nem céhes kötelékben élő szakmák önálló céhekké szerveződjenek és kiváltságleveleket szerezzenek maguknak. Ezzel a helytartótanács a céhszervezetet jelentős mértékben kiszélesítette.

A mesterfelvétel ellenőrzése és az állami ellenőrzés egyéb formái

A XVIII. században a céhkiváltságlevelek ellenőrzése, kiadásuknak szabályozása csak egyik — bár a leginkább alkalmazott — módja volt a céhek egyre erősödő állami felügyeletének. A modernebb elvek szerint szerkesztett kiváltságlevelek önmagukban nem voltak elegendők a céhviassaélések, a hiányosságok megszüntetésére. Töbnyire csak zsinórmértékül, a viassaélések megszüntetését célzó hatósági tevékenység alapjául szolgáltak. Az állami felügyeletre további feladatokat rótt a kiváltságlevelekben foglalt rendelkezések végrehajtása, s a céhek életének irányítása a rögzített szabályok szerint. Ezeket a feladatokat Magyarországon 1724 óta szintén a helytartótanács látta el. E tevékenysége során elsősorban a mesterek felvételére fordított különösebb gondot, ugyanis a céhek monopolizált helyzetüket ezen a területen védtek a legmakacsabbul, másrészt a helytartótanács az ipar fejlődése szempontjából a céhkiváltságok revíziója után ezt tartotta a legfontosabbnak.

Az 1724 után ellenőrzött és újonnan kiadott céhlevelekből — amint láttuk — már hiányoztak a mesterek, legények, inasok létszámának korlátozására vonatkozó cikkelyek. A helytartótanács több céhlevél ellenőrzésénél általában arra az álláspontra helyezkedett, hogy a céhek tagjainak létszámát a szükséglet határozza meg, s hogy a mesterfelvétel korlátozása káros és drágaságot okoz. E rendelkezések gyakorlati végrehajtása általában nagy nehézségekbe ütközött. Ennek okát részben abban kell keresni, hogy a céhtagok számának limitálását megengedő régi céhkiváltságlevelek Pesten az 1760-as és 1770-es évekig többségükben érvényben voltak, másrészt az új kiváltságlevelek sem foglaltak világosan állást a mesterek létszámának a kérdésében. Hallgatólagosan hozzájárultak ahhoz, hogy a mesterek létszámát a helyi szükséglet határozza meg. Ezt a céhek, azzal érvelve, hogy a meglévő mesterlétszámmal az igényeket jól kielégítik, s új mesterre egyáltalán nincsen szükség, rendszerint igyekeztek is kihasználni.

A helytartótanács ezen a XVIII. század közepétől kezdve az állami felügyelet szigorításával próbált segíteni. Vitás esetben magának tartotta fenn annak az eldöntését, hogy bizonyos céhes szakmánál új mester felvétele szükséges avagy sem. Ennek kapcsán Pesten 1756—1780-ig több mint 100 mesterfelvétel ügyét intézte el.¹²⁵ Ezek rendszerint a céhek és a városi tanács által elutasított mesterfelvételek ügyei voltak, amelyeknél az elutasított legények éltek azzal a jogukkal, hogy orvoslásért és végső döntésért a helytartótanácshoz folyamodjanak. A helytartótanács minden mesterfelvétel esetében előzőleg a városi tanács javaslatát kérte ki. A városi tanács pedig az illetékes céhet hallgatta meg, vagy nem céhes foglalkozás esetén a szakmában dolgozó mestereket.

A helytartótanács a mesterek felvételével kapcsolatosan igen határozott politikát folytatott. Nem törődött sokat a céhek kifogásaival. Jellemző a céhekre, hogy saját kicsinyes és önző szempontjaikat tartva szem előtt, az új mesterek felvételénél egyre makacsabb és nevetségesebb ellenállást fejtettek ki. Unos-untalan ugyanazokkal a kifogásokkal hozakodtak elő, s mind ebben a céhek befolyása alatt álló városi magisztrátus messzemenően támogatta őket. Meg kell azonban hagyni, hogy makacsságban a helytartótanács sem maradt el mögöttük, saját szempontjait kíméletlenül érvényre juttatta. A mesterfelvételek elintézésénél így ritka egyöntetűség tapasztalható: a céhek vagy a mesterek minden esetben a felvétel ellen foglaltak

¹²⁵ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. B. Fasc. 23. jelzetű ügyiratok.

állást, ehhez a városi tanács is majdnem mindig csatlakozott, a helytartótanács ezzel szemben majdnem mindig a folyamodónak mesterré és városi polgárrá való felvételét rendelte el.

E világos és könnyen levonható következtetés után az egyes mesterfelvételek ügyeivel nem is volna érdemes külön foglalkozni. Mivel azonban a különféle álláspontok érdekes módon világítják meg a pesti ipar viszonyait, néhány mesterfelvétel ügyére mégis kitérünk.

A pesti asztalos céh 1756-ban azzal az indokkal foglalt állást Schenbach Fülöp mesterré való felvétele ellen, hogy a céhben 8 mester van, akik a város igényeit jól kielégítik. Ezt a véleményét a városi tanács is alátámasztotta. Az ügygel foglalkozó helytartótanácsi tanácsos véleménye azonban az volt, hogy már az 1696. évi asztalos kiváltságlevelé is 7 mester működését engedélyezte, azóta pedig Pest legalább kétszeresére nőtt, s a mesterek száma pedig csak eggyel szaporodott. E vélemény alapján a helytartótanács a felvételt elrendelte.¹²⁶

Hasonló módon ellenezte 1756-ban a csizmadia céh Kahoffer Jakab felvételét. A helytartótanács a céhet ugyanazokkal az érvekkel utasította el, hozzátéve azt, hogy a mesterek számának a korlátozását a törvény (1715. évi 79. cikkely) amúgy is tiltja. Kahoffert a pesti tanács 1756. júniusában mesterré vétette fel.¹²⁷

A városi tanács 1756-ban nem javasolta Ábrahámffy Mihály aranyműves felvételét. A három pesti aranyművesnek — a tanács szerint — oly kevés volt a munkája, hogy az egyik mester elköltözött a városból, a másik pedig nem folytatja szakmáját. A helytartótanács keveselte, hogy Pesten csak egy aranyműves dolgozik, ezért Ábrahámffynak, aki egyébként szegény nemes volt, a céhbe való felvételét rendelte el.¹²⁸

Nagyobb bonyodalmat okozott 1756-ban Zeinner Mihály szitakészítőnek a felvételi ügye. A két pesti szitakészítő (ilyen céh ugyanis akkor nem volt Pesten) és a városi tanács azzal utasította el Zeinner felvételét, hogy Pesten több szitakészítő nem tud megélni. Zeinner ezzel szemben azzal érvelt, hogy ő tulajdonképp szitaaljakat csinál, amihez a pesti szitakészítők annyira nem értenek, hogy Bécsből és Pozsonyból hozatják a szitaaljakat. A két pesti mester természetesen tagadta, hogy Bécsből vagy Pozsonyból bármikor is szitaaljat hozatott volna. Zeinner azonban beszerezte a pozsonyi mesterektől a pestiek szitaaljakat megrendelő leveleinek másolatait, s világosan bebizonyította a pestiek érveinek hamis voltát. A városi tanács a felvételt elrendelő helytartótanácsi leiratnak azzal az ürüggyel, hogy Pesten nincsen a szitakészítőknek céhe, így Zeinnert a céhbe felvenni nem tudja, még így sem tett eleget. A huzavonának csak akkor lett vége, amikor a helytartótanács a városi tanácsot kioktatta, hogy ilyen esetben a céh kiváltságokat ki kell váltani.¹²⁹ Zeinner 3 év múlva megszökött Pestről, s ezzel jó alkalmat adott a városi tanácsnak arra, hogy a mesterek felvételét erőszakoló helytartótanácsnak ellentmondjon. A helytartótanács természetesen nem tűrte a városi tanács bíráló megjegyzéseit.¹³⁰

A céhek és a tanács kifogásaik alátámasztása végett nem egy esetben a katonai rokkantak házában levő kontárok versenyére hivatkoztak. A német szabók 1757-ben több mint 16, a mészárosok 1760-ban 1, a vargák 1764-ben több mint 300 ilyen katonai kontár ellen emeltek panaszt. Hasonló panasszal éltek a puskaművesek és a könyvkötők is.¹³¹ Ezzel is bizonygatták, hogy milyen nehéz és keserves a pesti iparos élete. Ha a panaszkodással nem lehetett célt érni, akkor erősebb módszerekhez nyúltak. Bán János sarkantyúkészítő legény pl. a mesterjogért való folyamodásával annyira magára vonta a városi tanács haragját, hogy csavargóként a katonasághoz került besorozás végett. A helytartótanácsnak kellett őt innen kiszabadítania.¹³² Veszely János kötélverő legényt azért nem javasolta a céh és a tanács, mert mint könnyelmű és kártyázó fiatalember a kávéházban 40 dukátot játszott el.¹³³ Gsiel

¹²⁶ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. B. Fasc. 23. No. 2.

¹²⁷ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. B. Fasc. 23. No. 3.

¹²⁸ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. B. Fasc. 23. No. 4.

¹²⁹ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. B. Fasc. 23. No. 6.

¹³⁰ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. B. Fasc. 23. No. 13.

¹³¹ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. B. Fasc. 23. No. 8., 12., 13., 33., 70.

¹³² OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. B. Fasc. 23. No. 10.

¹³³ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. B. Fasc. 23. No. 21.

Péter vargalegényt meg azzal vádolták meg, hogy csavargó és kintornás, aki vendéglőkben és vásárokon keresi meg a kenyérét.¹³⁴ Mindezek a vádaskodások természetesen előbb-utóbb rágalmaknak bizonyultak, s a helytartótanácsot nem ingatták meg abban, hogy a folyamodók ügyeit kedvezően intézze el.

A céhek és a városi tanács tehát egyre körmönfontabb kifogásokkal sem tudtak a helytartótanácsra hatni. Az egyre makacsabbá váló ellenállással csak azt érték el, hogy a helytartótanács is egyre erősebb nyomást gyakorolt rájuk. Nem elégedett meg pusztán annak a hangoztatásával, hogy a mesterek számát korlátozni nem lehet, mert az káros az ipar fejlődésére és a törvény szerint is tilos. Több esetben, mint pl. az ácsoknál, a szűrszabóknál, a csizmadiáknál, a fazekasoknál, akik Pest igényeinek az ellátására elegendő számban voltak, a helytartótanács azzal indokolta meg a felvételt elrendelő határozatot, hogy ezek a mesterségek nemcsak Pest, hanem a környék számára is dolgoznak, sőt a szűrszabók, fazekasok, csizmadiák távolabbi városok vásárain is el tudják adni árucikkeiket.¹³⁵ Nemezszer nevetéses színben tüntette fel az egyes céhek kifogásait, mint pl. a kötélgyártókéét, akik az igények tökéletes kielégítéséről adtak számot, holott a pesti hajósoknak Pozsonyban kellett a hajóköteleket beszerezni.¹³⁶ Kübling Simon könyvkötő felvételénél meg egyenesen türelmét veszítette, s felháborodva utasította vissza a városi tanács ama vélekedését, hogy a könyvkötők 30 év előtti létszámát 1760-ban is elegendőnek találta, holott Pesten azóta iskolákat, filozófiai stúdiókat létesítettek, s a kulturális élet is sokat fejlődött. Felháborodását még tetézte az, hogy a Pest városi tanács Zeinner szitakészítő szökésével kapcsolatban bírálta a helytartótanács „helytelen” politikáját a mesterek erőszakos felvétele terén.¹³⁷

A nem céhes iparosok (céhbe még nem tömörült mesterek) a céhekhez hasonló heves-séggel tiltakoztak az új mester felvétele ellen. Még azokban a szakmákban is nagy volt az ellenállás, ahol csupán egy mester dolgozott, mint pl. az öntő, aranyhuzalkészítő és kútásó szakmáknál.¹³⁸ A kicsinyes kenyérféltést és önzést a legfeltűnőbb módon épp ezeknek az egyedül dolgozó mestereknek egyébként alig indokolható magatartása jelképezi. A városi tanács jóformán csak akkor nem tett semmi ellenvetést, amikor a városban egy szakma első mesterének felvételéről volt szó, mint pl. 1756-ban Ertzenberger Ferenc nyomdász, 1770-ben Haran Xavér mértani eszközöket gyártó mester felvételénél.¹³⁹

A helytartótanács Pest városában 1756—1780-ig úgyszólván majdnem minden mester-ségért folyamodó ügyét kedvezően intézte el. Néhány esetben is csak azért hagyta jóvá a városi tanács elutasító javaslatát, mert a kérelmezők valóban nem rendelkeztek a mester-joghhoz szükséges feltételekkel (vándorlási évek, mesterév hiánya stb.). Arra vonatkozólag, hogy a helytartótanács a hatósági kényszerrel folytatott mesterfelvételek kapcsán túllőtt volna a célon, s feleslegesen szaporította volna a mesterek számát — Zeinner szitakészítő-nek a városi tanács által nem egészen világosan értelmezett szökését kivéve —, nincsen adatunk. A céhek és a kézművesek makacs ellenállását csak az mentette némileg, hogy az ország középső részének elmaradott gazdasági viszonyai nem egy esetben nehézségeket okozhattak egyes mesterségek (csizmadiák, szűrszabók) áruinak eladása terén.

Az állami ellenőrzés a céhek felett — Pest városának viszonyait véve figyelembe — a mesterfelvétel terén volt a leghatásosabb, a legnagyobb méretű s annak révén, hogy a pályázók majdnem mindegyike előtt megnyitotta a céhek kapuit, talán a legpozitívabban értékelhető. A helytartótanács hatásköre ezenkívül még a céhek egymás közötti viszállyainak az elintézésére és a céhek vallásos kötelezettségeinek a szabályozására is kiterjedt. A céhek egymás közötti torzsalkodásaival kapcsolatos forrásanyag sok újat az eddig elmondottakhoz képest már nem tartalmaz. A torzsalkodások okait, az egyes visszaéléseket a helytartótanács

¹³⁴ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. B. Fasc. 23. No. 33.

¹³⁵ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. B. Fasc. 23. No. 10., 22., 50.

¹³⁶ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. B. Fasc. 23. No. 21.

¹³⁷ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. B. Fasc. 23. No. 2., 13.

¹³⁸ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. B. Fasc. 23. No. 17., 19., 27.

¹³⁹ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. B. Fasc. 23. No. 1., 71.

a kiváltságselevek ellenőrzésénél alkalmazott szempontok szerint szüntette meg. A vizsály legtöbbször az egyes céhek munkaterületének vélt vagy tényleges megsértése miatt tört ki. A pesti borbélyok és sebészek 1743-ban pl a fodrászokat és a parókakészítőket el akarták tiltani a hajnyírástól. A helytartótanács ezt nem hagyta jóvá, mivel a fodrászok mindenütt, Bécsben is, foglalkozhattak hajnyírással.¹⁴⁰ A csizmadiák és a vargák között 1771—1777-ig folyt a háborúság, mivel a vargák magyar és lengyel csizmákat is készítettek, erre pedig csak csizmadiáknak volt joguk. A helytartótanács ebben az esetben a csizmadiáknak adott igazat, s a vargákat eltiltotta a magyar és lengyel csizmák készítésétől.¹⁴¹ Több esetben más városok céheinek panaszára korlátozni kellett a pesti céheknek a vásárokon gyakorolt monopóliumát, pl. azt, hogy a pestiek az állatvásár napján, a kirakodó vásár előtt, idegen céheknek áruik eladását nem engedték meg.¹⁴² A céhek és a kereskedők közötti vizsályok is foglalkoztatták a helytartótanácsot. A pesti vargák 1761-ben tettek panaszt a helybeli kereskedők ellen, hogy azok finomabb fajtájú női cipőkkel kereskednek és ezzel a vargamestereknek nagy kárt okoznak. A kereskedők azzal védekeztek, hogy ilyen cipőket a helybeli vargák nem tudnak készíteni és a közszükségletet nem látják el. A helytartótanács ebben az ügyben úgy döntött, hogy amíg a vargák a finomabb női cipők készítésében nem tökéletesítik magukat, addig a kereskedőknek joguk van ilyen cipők eladásával foglalkozni.¹⁴³ A céhek ellenőrzése folyamán sor került a visszaélések egynéhány feltűnőbb esetének a megszüntetésére is. A pesti pékek 1773-ban Paschgal Antal városi kancellistát panaszolták be, aki apjának, a sütő céh céhbiztosának, egyébként városi tanácsosnak a pékműhelyét örökölte a mesterjoggal egyetemben, holott a mesterséget rendesen nem tanulta ki, a vándoréveket és a remeklést pedig apja életében pénzen váltotta meg. A helytartótanács a sütő céh beadványára Paschgalt eltiltotta a mesterség gyakorlásától.¹⁴⁴ Érdekes döntést hozott a helytartótanács 1757-ben Ernyi Mihály szűcs esetében, akit a céh azért büntetett meg, mert nagyobb katonai megrendelést a céh tudta nélkül maga vállalt el. A szűcs céh egy 1745. évi statútumra hivatkozott, amelynek értelmében katonai munkát, a mesterek között való arányos elosztás végett, csak az egész céhnek van joga elvállalni. A helytartótanács ekkor Ernyinek adott igazat, a statútumot az ipar fejlődésére károsnak minősítette, és eltörlését rendelte el.¹⁴⁵ Álláspontja 1760 után azonban megváltozott, mert az akkor kiadott kiváltságselevekben a megrendelések arányos szétosztásáról szóló cikkelyeket jóváhagyta.

A céhek vallásos kötelezettségeinek ellenőrzése jobbára a nem katolikus céhtagokra, illetve céhekre terjedt ki. Pest viszonylatában az erre vonatkozó forrásanyag igen gyér és semmitmondó, mivel Pesten a nem katolikus céhtagok igen kevesen voltak.

Az állami céhpolitika értékelése, tekintettel a bécsi udvar gazdasági politikájára

Az állami kormányzatnak, közelebről véve a helytartótanácsnak 1724—1780-ig alkalmazott céhpolitikáját értékelve, rögtön szembeötlenek azok a közös ismertetőjelek, amelyek a céhekkel kapcsolatos merkantilista iparpolitikát a legtöbb európai országban általánosan jellemezték. A magyarországi, így a pesti fejlődés is, természetesen az osztrák örökös tartományok fejlődéséhez állott a legközelebb, ami nyilván azzal indokolható, hogy a bécsi udvar a merkantilista gazdasági politika elveit — hangsúlyozzuk, hogy csak bizonyos mértékben és bizonyos határig — Magyarország viszonylatában is alkalmazta. Sok hasonlóságot lehet azonban felfedezni a magyarországi és a porosz céhszabályozás között is. Kétségtelen az,

¹⁴⁰ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. C. Fasc. 21. No. 35.

¹⁴¹ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. C. Fasc. 21. No. 30.

¹⁴² OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. C. Fasc. 21. No. 9. pozsonyi sárgaréz művesek panasza, No. 12. a komáromi kalaposok panasza.

¹⁴³ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. C. Fasc. 21. No. 5.

¹⁴⁴ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. C. Fasc. 21. No. 26.

¹⁴⁵ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. C. Fasc. 21. No. 4.

hogy a cérendszer állami szabályozásának legfontosabb jelenségei, így a céheknek az állami hatóságok által való ellenőrzése, a céhbe való bejutás megkönnyítése, az ipar fejlődését gátló visszaélések megszüntetésére való törekvés, a régi céhkiváltságlevellek bevonása s az állami iparpolitikának megfelelő új kiváltságlevellek kibocsátása stb., teljesen azonosak mind a magyar, mind az osztrák vagy a porosz céhpolitikában. Az osztrák örökös tartományokban mindezek a rendelkezések megtalálhatók az 1731–32. évi céhügyi pátensekben, de megtalálhatók Mária Terézia céhügyi rendelkezéseiben is. Mária Terézia idején az örökös tartományokban tovább folyt a céhek autonómiájának a gyengítése, a céhek egy részénél a mesterek felvételét az uralkodó engedélyéhez kötötték, tovább folyt a küzdelem a céhviassaélések megszüntetése érdekében.¹⁴⁶

Pest városában — amint láttuk — főleg a XVIII. század derekától kezdve érezhető szembevető módon a merkantilista céhpolitika bizonyos elveinek alkalmazása. Ekkor vált általánossá a céhkiváltságlevellek kicserélése, s mind gyakoribbá, hogy a mestereket a céhbe hatósági kényszerrel vették fel. Ez kétségtelenül az iparnak állami eszközökkel való fejlesztését jelentette, mégpedig bizonyos tekintetben ugyanazokkal az eszközökkel, mint az osztrák örökös tartományokban. A helytartótanács ezt a politikát az uralkodó, illetve a bécsi udvar jóváhagyásával folytatta, annak a bécsi udvarnak a beleegyezésével, amely — gazdaságtörténet-írásunk egyik alapvető tanítása szerint — épp a XVIII. század közepétől kezdve alkalmazott Magyarországgal szemben hátrányos, az ipar és a kereskedelem fejlődését elnyomó rendszabályokat. A pesti kézművesipar fejlődéséről elmondottak ilyen értelemben nem támasztják alá a bécsi udvar Magyarországon folytatott gazdasági politikájára vonatkozó alapvető megállapítást, s azt a látszatot keltik, mintha a bécsi udvar hátrányos politikáját nem terjesztette volna ki a céhes iparra. Ez a látszólagos ellentmondás megszűnik, ha a bécsi udvarnak az osztrák örökös tartományokban alkalmazott és magyarországi iparpolitikáját jobban összehasonlítjuk.

Az osztrák örökös tartományokban már III. Károly idején, főleg azonban Mária Terézia alatt, megkezdődött az ipar és a kereskedelem merkantilista elvek szerint való fejlesztése. Az iparpolitika egységes birodalmi gazdasági terület létrehozását tűzte ki célul, ennek érdekében elsősorban a háziipar, a kereskedelem, a manufaktúra-ipar fejlesztését karolta fel. Az iparpolitika a céhes ipart sem hagyta figyelmen kívül. A céhes iparral kapcsolatos politika azonban nem volt egyértelmű. A merkantilista gazdaságpolitika különféle célkitűzései szerint másképp nyilvánult meg az olyan céhes iparágakkal kapcsolatban, amelyek csupán a helyi szükségletek ellátására voltak alkalmasak, s másképp azokkal kapcsolatban, amelyek a szélesebb piacra való termelés, a külkereskedelem, a manufaktúra-ipar kialakulása szempontjából is számba jöhettek. Azoknál a céhes iparágaknál, amelyek a helyi szükségletek ellátására voltak hivatottak, általában meghagyták a céhes kereteket, ellenben a lakosság jobb és olcsóbb ellátása, az iparrendészet fejlesztése céljából ezeket kb. olyasféle céhreformnak vetették alá, mint amelyet a helytartótanács Pest városában a XVIII. század folyamán végrehajtott. Megtörtént, hogy az ilyen céheknél meghagyták a mesterek felvételének korlátozási jogát, bár rendszerint a mesterfelvételt felsőbb hatóságok jóváhagyásához kötötték. Ezeknél a céheknél a lakosság jó ellátása mellett az is fontos szempont volt, hogy a mesterek létfeltételeit biztosítsák, s a mesterek számát feleslegesen ne szaporítsák. A merkantilista iparpolitika tehát ezeknél a céheknél csupán a lakosság olcsó és rendezett ellátását tartotta szem előtt, s a céhreformnak is csak ez volt a célja.¹⁴⁷

Másként bírálták el az olyan céhes iparágakat, amelyek a szélesebb piacra való termelés, a kereskedelmi forgalom, a külkereskedelem szempontjából, manufaktúrák alapítására fontosaknak minősültek, s amelyek az ún. Kommerzialgewerbe-hez tartoztak. Az ilyen céhes iparágakat kivették a helyi hatóságok felügyelete alól, s azokat a kereskedelem, a háziipar és a kapitalista jellegű ipar, a manufaktúrák támogatására felállított hatóságok, az ún. Kommerzcollegium-ok, illetve Commerzcommission-ok alá helyezték. (Ezek tartományi hatóságok

¹⁴⁶ *Příbram, K.* : i. m. I. 9—12., 45—46.

¹⁴⁷ *Příbram, K.* : i. m. I. 43—46.

voltak, följük 1746-ban Bécsben egy központi szervet, ún. Universalkommerzdirektoriumot állítottak.) A Kommerzialgewerbé-hez általában a szövőipar, a luxusipar s a fémipar szakmáit sorolták, s az ilyen céhes iparágakról az egyes tartományokban külön kimutatást kellett készíteni. Az ilyen céhes iparágaknál a mesterjog, a polgárjog adományozása a Kommerzcollegium-ok hatáskörébe tartozott, a mesterek nagy kedvezményeket élveztek a felvételi taksák fizetésénél. Továbbmenve az ilyen ipari foglalkozásoknál nem erőltették a céhek felállítását, sőt ha a szakmában már jelentős háziipar volt, akkor a szakma céhes részének céhes kötelékeit teljesen fellazították. A vidéki takácsok pl. céhes kötelék nélkül szabadon dolgozhattak, s a takácsmesterek — ha neki tetszett — szabad volt a céhtől elszakadnia és önállóan dolgoznia.¹⁴⁸ Az osztrák iparpolitika tehát a kapitalista jellegű ipar fejlesztése szempontjából fontosnak ítélt iparágakat (Kommerzialgewerbe) egészen más bánásmódban részesítette, mint a helyi ellátást biztosító céhes mesterségeket (pék, mészáros, molnár, kádár, kőműves stb., ezek az ún. Polizeygewerbé-hez tartoztak).

A pesti céhes ipar szabályozásánál a kormányzat — amint láttuk — ilyen megkülönböztető politikát nem alkalmazott. A céhviszafélések megszüntetésére, a céhmonopólium gyengítésére stb. vonatkozó rendszabályok minden céhes foglalkozást egyaránt érintettek, tekintet nélkül arra, hogy azok a nagyipar fejlesztése szempontjából számba jöhettek avagy nem. A helytartótanácsi céhpolitika alapján véve csak annyiban törekedett a céhek állami ellenőrzésére, hogy a helyi igények ellátását, elsősorban az élelmezési iparágakban, minél jobban biztosítani lehessen, hogy a kézművesipar fejlődése a közvetlen környék szükségleteivel lépést tartson. A céhek visszafélései ugyanis sok esetben ezt sem tették lehetővé. A céhek, bár azokat az állam ellenőrizte, a városi hatóság alá s nem közvetlenül a helytartótanács vagy más kormányhatóság alá tartoztak, s a mesterjog, a polgárjog adományozása is a helyi hatóságok hatáskörében maradt. Az egyes céhek között a felvételi taksa dolgában sem tettek semmi különbséget, különleges kedvezményekhez a mestertaksa terén egyetlen egy céh sem jutott. A helytartótanács egyetlen egy kézműves foglalkozásnál sem igyekezett a céhkötelékek lazítására, sőt a nagyipar fejlesztésére alkalmas iparágaknál is a céhek felállítását szorgalmazta. Magyarországon nem voltak a kereskedelem és a nagyipar fejlesztését irányító külön hatósági szervek, nem volt külön alap — mint pl. Ausztriában a Commerzial-Fundus — manufaktúrák és egyéb gazdasági létesítmények támogatására.¹⁴⁹ Az ipart — a kézművesipart, a háziipart vagy a manufaktúrát egyaránt — a helytartótanács ellenőrizte, nagyjából arra az igen általános és egyszerű álláspontra helyezkedve, hogy Magyarországon az ipar igen fejletlen, ez az ország gazdasági életére igen rossz hatással van, tehát az ipar fejlődését elő kell mozdítani. Ez a céhpolitika terén nem a céhes kötelékek lazítását, hanem azok kiterjesztését jelentette, pedig a nagyipar céhes alapból csak ott tudott kifejlődni, ahol az ipari fejlődés a céhes kereteket áttörte, s a céhes ipar a háziiparral együtt a kereskedők közreműködésével létrehozhatta az egyszerű tőkés kooperációt, illetve a manufaktúrát. A helytartótanácsnak a pesti céhekkel kapcsolatos politikája tehát nagy vonalakban azonos volt azzal, amelyet Ausztriában csupán a helyi szükségleteket ellátó céhes foglalkozásoknál lehetett tapasztalni, s amely természetesen Ausztriában is a céhek fokozottabb állami ellenőrzésével járt együtt. Pesten a mesterek hatósági kényszerrel való felvétele dolgában is csak annyiban tértek el ettől az irányzattól, hogy Ausztriában a helyi szükségletek ellátását szolgáló iparágaknál a céheknek a mesterek felvételénél rendszerint több szavuk volt. Pedig a pesti céhes mesterségek között is voltak olyanok, amelyek a bécsi fogalmak szerint a „Kommerzialgewerbé”-hez tartoztak. Egy 1755. évi, Alsó-Ausztriában a „Commercium”-hoz tartozó kézműves szakmákat feltüntető kimutatást alapul véve, a pesti kézműves szakmák közül a kardműves, sárgarézűműves, kalapos, gombkötő, pokróckészítő, tímár, tűkészítő, paszománykészítő, harisnyaszövő, posztókészítő, órás, takács, irhakészítő, mértani eszközöket gyártó mesterségeket szintén a nagyipar kifejlesztésére

¹⁴⁸ Pribram, K. : i. m. I. 22 skv., 38—39., 56., 134—135.

¹⁴⁹ Eckhart, F. : A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon Mária Terézia korában. Budapest, 1922. 94.

alkalmas céhes iparágak közé lehetett volna sorolni és megkülönböztetett bánásmódban részesíteni.¹⁵⁰ Ilyen megkülönböztetést azonban a céhes iparnál Magyarországon sem Pesten, sem másutt nem találhatunk. A bécsi udvar a XVIII. században nem akart Magyarországon komoly nagyipart vagy gyáripart kifejleszteni,¹⁵¹ s ez a céhekkel kapcsolatos politikában is kifejezésre jutott. Mindezeket figyelembe véve, nem állíthatjuk azt, hogy a bécsi udvar gazdaságpolitikája Mária Terézia alatt a céhes iparral kivételt tett volna. Annyi bizonyos, hogy a céhes ipar problémáival nem sokat foglalkozott, elsősorban a háziipar, a manufaktúra problémái kötötték le figyelmét, mert komoly lehetőségek a gazdasági élet fejlődése számára csak ezekben rejlettek.

A bécsi udvar gazdaságpolitikája egyébként más vonatkozásban, így a vámpolitika és a kereskedelmi politika alkalmazásával is, kedvezőtlenül hatott a pesti kézművesipar fejlődésére. Azok a kedvezmények, amelyeket az osztrák kereskedelem és nagyipar kapott a magyar kereskedelem és ipar rovására, nyilván a pesti céhes ipart is érintették. Az örökös tartományok iparfejlődésének megkönnyítése céljából pl. 1772-től kezdve szalagok, pamutárúk, zsinórok, kesztyűk, kalapok, bőr-, vászon-, selyemárúk, csipke, bársony, szőnyeg, posztó, gyapjúárúk, amennyiben az osztrák örökös tartományokban gyártották őket, nagy vámkedvezménnyel jöhettek Magyarországra.¹⁵² A fenti árucikkek versenye miatt a céhek rendszerint a cikkeket behozó kereskedőkre panaszkodtak. Az osztrák kereskedelem Magyarországon élvezett kedvezményei az egyes iparágak anyagellátását is megdrágították. A vászon, pamut, selyem, posztó ugyanis Ausztriából csekély vám mellett, más külföldi országokból csak igen magas vám mellett jöhetett be.¹⁵³ Ennek segítségével az ipar anyagellátását az osztrák kereskedelem verseny nélkül kezében tarthatta.

A céhes ipari termelés és a céhes munka minősége

Az eddigiekben a pesti céhrendszernek a kialakulásával, a céhrendszer jellegzetességeivel, a céhszervezet és a céhalkotmányt megreformáló merkantilista iparpolitikával, ennek az ipar fejlődésére, elsősorban az iparágak és iparosok számbeli szaporodására gyakorolt hatásával foglalkoztunk. A továbbiakban olyan kérdésekre térünk ki, amelyeknek az állami iparpolitika nem szentelt különösebb figyelmet, s amelyek inkább a céhek belső ügyei voltak, nevezetesen a céhes munka minőségére, a céhes termelés néhány jellegzetességére. E kérdések vizsgálatához, mivel a céhes termelés kérdéseivel, a hozzá benyújtott panaszok révén, jobbra csak a városi tanács foglalkozott, meglehetősen kevés forrásanyag maradt fenn. Kimerítő beszámolót tehát a céhek életének egyébként e fontos jellemzőiről nem adhatunk.

Említettük azt, hogy a török uralom után kialakult, a kiváltságlevelek révén a céhes visszaéléseket és előjogokat biztosító céhszervezet Pesten a XVIII. század második feléig majdnem változatlanul fennállt. A céhes ipar monopolizált helyzete nemcsak az új iparágak kialakulását, az iparosok számának növekedését akadályozta meg, hanem kedvezőtlenül hatott az ipari termelés és a technika fejlődésére is. Ez természetesen következett abból a körülményből, hogy a céhbe való felvétel nem a szakmai ügyességtől, hanem a rokoni kapcsolatoktól, illetve a magas felvételi díjak kifizetését lehetővé tevő vagyoni helyzetűtől függött. A mester megélhetését, boldogulását nem szakmai rátermettsége, hanem a céhtagsággal járó kiváltságolt helyzete, az ezzel járó előjogok, a mesterség gyakorlásának kizárólagos joga biztosította. Nem kedvezett a minőségi fejlődésnek a mesterfelvétel korlátozása s az a tendencia sem, amely a céhek tagjainak egyenlő munkafeltételeket igyekezett biztosítani. Az utóbbi sokszor gátolta az egyéni kezdeményezéseket. Köztudomású, hogy a céhek a termelést gyorsító technikai újítások következtetéses ellenségei voltak, s ezek ellen kenyérféltésből szívósan küzdöttek. Általában azt a szabályozott és minden oldalról védett életformát, amely a céh sáncai közé beke-

¹⁵⁰ Az alsó-ausztriai kimutatásra *Pribram, K.*: i. m. I, 39. — A pesti iparágakra az 1765. évi kimutatás OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 18.

¹⁵¹ *Eckhart F.*: i. m. 119.

¹⁵² *Eckhart F.*: i. m. 114.

¹⁵³ *Eckhart F.*: i. m. 401—42.

rültnek osztályrésze volt, nem a törekvés, az ambíció, hanem a kényelmesség, maradiság, a birtokon belül levőnek a biztonsága jellemezte.

Erre a mentalitásra, főleg a XVIII. század első felében, a céhes munka elleni panaszok éles fényt vetnek. A régi céhhagyományok, amelyek a minőségi munkát a céhes mester becsületbeli kötelességének tartották, már többnyire hiányzanak. Rengeteg a panasz a közéletmezést ellátó iparosok, a pékek, mészárosok, molnárok, szappangyártók ellen. A céhes munka igen lassú, a molnárok nem képesek az igényeket kielégíteni, a katonaságnak kényszerhez kell nyúlnia, hogy a szükséges lisztet időben biztosítsa. Igen lassú volt a munka az ácsoknál, a kályhásoknál, a kovácsoknál, mézeskalácsosoknál, tetőfedőknél.¹⁵⁴

Az élelmezési iparágakban főleg a lassúság, a kényelmesség volt a rossz minőségnek és az igények nem megfelelő ellátásának az oka, nem pedig a szaktudással rendelkező mesterek hiánya. Jobban kiütközött a szakmai tudás gyengesége a nagyobb technikai jártasságot igénylő iparágaknál, amelyekben Pesten legfeljebb 1–2 mester dolgozott. Pesten 1756 táján csupán egy órás volt, az is csak a kisórák javításához értett. Új órákat Pesten nem készítettek.¹⁵⁵ Említettük azt, hogy a szitakészítők még a század közepén is csak a szita fakeretét csinálták Pesten, a szitaaljakat Pozsonyból és Bécsből hozatták.¹⁵⁶ A puskaművesek szintén csak a javításokat végezték el, mert a katonaság saját szertári mestereivel dolgoztatott, s a piacon pedig külföldi puskákat árultak.¹⁵⁷ A pesti tímárok pl. 1764-ben nem tudták a pesti csizmadiákat rendszeren bírral ellátni, különféle ajándékokkal kellett őket arra készíteni, hogy megfelelő bőrt készítsenek.¹⁵⁸ A kötélverők, akik ugyan azt állították, hogy az igényeket teljesen kielégítik, szintén képtelenek voltak az igények ellátására, a hajósok Pozsonyból voltak kénytelenek magukat kötelekkel ellátni. A kötélverők rossz munkája miatt a hajózásban fennakadás keletkezett.¹⁵⁹

A munka lassúságához, a rossz minőséghez hozzájárult az is, hogy a céhes műhely felszerelése rendszerint igen kezdetleges volt, értéke meglehetősen csekély. A mesterjog eladása esetében a felszereléssel együtt átadott műhelyek értékénél a megváltási összegnek több mint kétharmadát a mesterjogért fizetett összeg tette ki, maga a felszerelés rendszerint keveset ért. Igen elavult volt a malmok technikai berendezése, a technikailag fejlettebb berendezések használatát a szövőiparban a céh tiltotta. Szerszámokat és finomabb technikai berendezéseket készítő iparág nem is volt Pesten, a szerszámokat nyilván a lakatosok csinálták, vagy ilyenek külföldről kerültek be, szerszámkészítők csak a század végén jelentek meg a városban.¹⁶⁰

A céhes termelés szűk kereteire, tervszerűtlenségére, kezdetleges viszonyaira utal az is, hogy a kézművesek munkája sok iparágban teljesen a fogyasztók épp felmerülő igényeihez igazodott. Legtöbb mester csak a megrendelő hozott anyagát dolgozta fel, nyersanyagkészlete, árukészlete a legtöbb műhelynek nem volt. Csupán a cipészeknél, csizmadiáknál, szűrszabók-nál lehet, főleg a vásárokon való árulás céljából, készárukat találni. Egyébként még a szűcsök, gombkötők, takácsok, ötvösök, lakatosok és kovácsok munkája is legtöbb esetben csak hozott anyag feldolgozására korlátozódott.¹⁶¹ A kereskedelem, a piac részére ezek az iparágak tehát árut nemigen termeltek.

A céhes termelés lassúságát, a céhes ipar gyenge teljesítőképességét nem utolsósorban az okozta, hogy a céhszervezet lehetetlenné tette a magasabb fokú munkamegosztás alkalmazását. Ha a külső körülmények a munka fokozódó megosztását igényelték, akkor a fennálló céhek alosztályokra oszlottak, új céhek keletkeztek, de különféle szakmákat egy céhbe nem fogtak össze.¹⁶² Egy ipari termék elkészítéséhez tehát több szakma munkája volt szükséges, ami ter-

¹⁵⁴ Gyömrei S.: i. m. I. 142., 144.

¹⁵⁵ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. B. Fasc. 23. No. 5.

¹⁵⁶ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. B. Fasc. 23. No. 6.

¹⁵⁷ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. B. Fasc. 23. No. 70.

¹⁵⁸ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. B. Fasc. 23. No. 31.

¹⁵⁹ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. B. Fasc. 23. No. 21. — Gyömrei S.: i. m. I. 142.

¹⁶⁰ Gyömrei S.: i. m. I. 138–39.

¹⁶¹ Gyömrei S.: i. m. I. 134.

¹⁶² Marx, K.: A tőke. I. Budapest, 1949. 388.

mésztesen az iparcikk elkészítésének idejét alaposan megnyújtotta. Ezért nem érhet el a céhes ipar a manufaktúra termelési kapacitását, de sokszor a manufaktúra termelésének minőségét sem. A manufaktúra magasabbrendű munkamegosztásával, az iparcikk elkészítéséhez szükséges munkafázisok egy műhelyben való összpontosításával, gyorsabban és többet termelt, de az egyes munkafázisokban állandóan foglalkoztatott munkásainak nagyobb szakmai gyakorlata révén minőségileg is jobbat nyújthatott. A pesti szövőmesterek pl. messze elmaradtak a hatvani Grassalkovich-féle posztómanufaktúra teljesítő képességétől. A 16 pesti szövőmester 1774-ben összesen 372 vég szövetet (1 vég 24 rőf) és 360 db pokrócot (1 pokróc 3 rőf) készített, míg a hatvani manufaktúra 13 munkással 600 vég posztót. A pokrócokat is végben (à 24 rőf) számítva, egy pesti mester egy évben 25,5 vég, egy hatvani munkás 46 vég posztót gyártott. A mesterek teljesítményét még jobban csökkenti az, hogy a 16 mesternek legényei is voltak. A katonaságnak szállító hat budai harisnyakészítő 1744-ben két hónap alatt 30 tucat harisnya elkészítését vállalta. Okenfusz pesti harisnyakészítő manufaktúrája 1774-ben 2 hónap alatt összesen 330 tucat harisnyát készített.¹⁶³ A céhes termelés gyenge teljesítőképességét a tökéletes jellegű termeléssel szemben ezek az adatok világosan érzékeltetik.

Az állami céhpolitika a céhzárlat lazításával, a mesterek szaporításával hozzájárult ahhoz, hogy a céhes termelés a mesterek egymás közötti versenye folytán a század eleji állapotokhoz képest minőségileg és mennyiségileg is javult. Komolyabb eredményt ezzel a módszerrel azonban csak a mindennapi közvetlen szükségleteket, az élelmezést ellátó iparágaknál lehetett elérni, ahol a termelés döntő módon akkor is és később is kisipari jellegű volt. A szélesebb piac részére termelő textil-, fém-, luxusiparnál azonban a céhes termelés mennyiségileg és minőségileg is teljesen alkalmatlanná vált az egyre fokozódó igények kielégítésére. Ezeknek az igényeknek a kielégítése egyre inkább a nagyiparra, illetve Magyarország esetében a nagyipar termékeit közvetítő kereskedelemre hárult.

A legények és az inasok helyzete, a bérek és a munkaidő

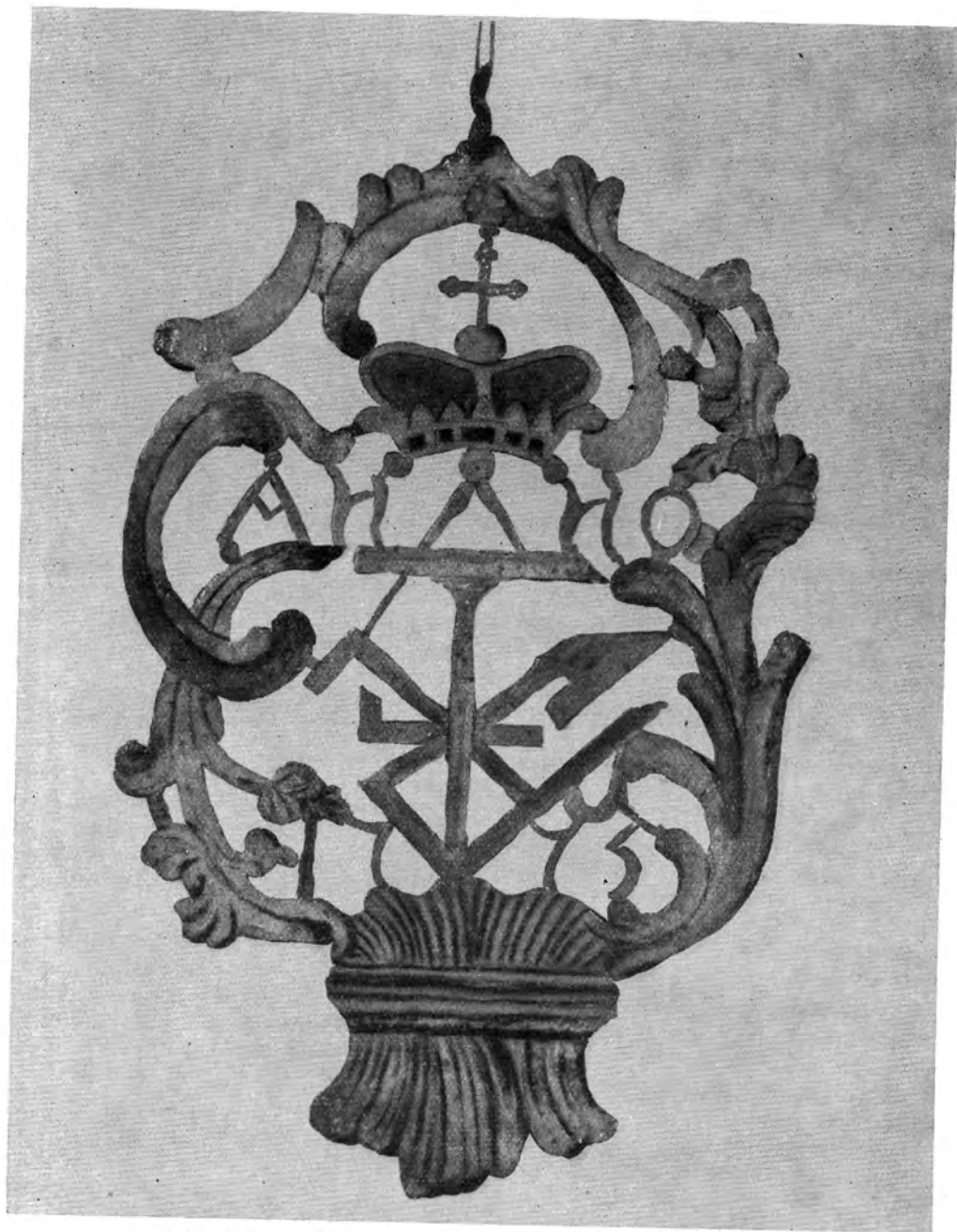
A céhszervezetben belül élők többségét a legények és az inasok tették ki. A mesterek, legények és az inasok helyzetét, jogait és kötelességeit a céh mint feudális jellegű intézmény, hierarchikus szervezetének megfelelően, pontosan körülírta, szigorú megkötöttségekkel szabályozta. E szabályozás révén a céh kiváltságok túlnyomó részének élvezője csak a mester volt. Övé volt a mesterség gyakorlásának a kizárólagos joga, a készítmények eladásának a joga, a legény az ipar gyakorlásában csak a mester joga révén, csak mint a mester alkalmazottja vehetett részt. Mivel a céhes termelés jórészt a legény és az inas munkáján nyugodott, munkájától függött a mester jövedelme is, a céhek a legények és inasok munkakörülményeit, bérét, de még magánéletét is szabályozták. E megkötöttségek súlyosan neheztedek a legényekre és inasokra. E nehéz és keserves élet jutalma ideális körülmények között a mesterjog elnyerése volt.

A XVII. és XVIII. században, amikor a legények száma szaporodott és a mesterfelvételeket a céhek korlátozták, ennek a célnak az elérése a legtöbb kézműveslegény számára egyre kilátástalanabb lett. A céhszervezet ekkor már a mesterek jogait védő, a legények dolgoztatását biztosító intézménnyé vált. A mesterek és a legények közötti szakadék egyre mélyült, s a céhbe törekvők, a mesterségre pályázók elé a céhek újabb és újabb akadályokat gördítettek. Ezekre az akadályokra: a magas felvételi taksákra, a körülményes remeklésre, a céhtagok létszámának korlátozására stb. az eddigiekben már rámutattunk.

A legények és inasok megkötése a XVII. század végén és a XVIII. század elején kialakult pesti céheknel más vonatkozásban is szigorú volt. A legény a céh nyomása alatt állt, felettte a céh joghatóságot és felügyeletet gyakorolt.¹⁶⁴ A mester és a legény közötti vitában először a céh volt illetékes. A céhnek pl. a kovácsoknál és a kerékgyártóknál joga volt a legényre 4 Ft-ig büntetést kiszabni. A súlyosabb esetekben kellett csak a városi magisztrátushoz for-

¹⁶³ Gyömrői S. : i. m. I. 141—142.

¹⁶⁴ Gyömrői S. : i. m. I. 122.

3. Pesti vagy budai árcső szállásjelvénye. 1775. Kiscelli Múzeum

dulni, az ügyet azonban a céh terjesztette a magisztrátus elé.¹⁶⁵ A legény éjszakára mestere engedélye nélkül nem maradhatott ki,¹⁶⁶ a tilalmat áthágóknak büntetésül 1 font viaszot kellett fizetniük. Nem volt szabad hetenként 1—2 pihenőnapot (Blaumontag) tartani, a szünnapokat tartókat szintén hasonló büntetéssel sújtották.¹⁶⁷ A legtöbb céhnél a legények részére nyilvános szálláshelyet rendeztek be, ahol a legény szálláson kívül ételmezt is kaphatott. A pékeknél pl. a legénynek a legényszálláson (Herberg) kellett hálnia, s a legényszállás vezetőjével szemben engedelmességgel viseltetnie.¹⁶⁸ Az inas még a legénynél is nagyobb megkötöttségben élt, teljesen a mester családjához tartozott, s ott mestere tetszése szerint ellátásért, esetleg némi fizetés vagy ruhajárandóság ellenében¹⁶⁹ végezte munkáját. Az inas helyzetének szabályozásával — kivéve a felvétel, a tanulási idő, a felszabadulás szabályozását — a kiváltságlevelek nem foglalkoztak.

A céhek általában szigorúan szabályozták a mesterlegények munkaidejét és munkabérét. A mesterlegények kora hajnaltól késő estig meglehetősen csekély munkabérért dolgoztak. A szabók 1694. évi kiváltságlevele szerint a munkaidő reggel 4 órától este 9 óráig tartott. A csizmadiáknál (1699. évi kiváltságlevél) a legény 3 órákor kelt és este 9-ig dolgoznia kellett. A fazekasok 1730. évi céhszabályzata szerint a munkaidő kezdete reggel 4 órákor, vége este 7 órákor volt.¹⁷⁰ A mesterlegények munkaidejét — kivéve az ácsokat és a kőműveseket — a hatóságok csak a század második felében szabályozták. Az ácsok és kőművesek munkaidejének és bérének szabályozását a hatóságok (városi tanács, budai kamarai adminisztráció) a középítkezések miatt tartották szükségesnek. Az ácsok és a kőművesek 1696-ban szept. 29-től ápr. 24-ig reggel 6 órától este 6 óráig napi 30, ápr. 25-től szept. 28-ig reggel 5 órától este 7 óráig 32 krajcárért dolgoztak, ebből 2 illetve nyáron 3 óra jutott pihenésre és étkezésre.¹⁷¹ Az ácsok és a kőművesek munkaideje tehát aránylag még tűrhető volt, munkabéruk is a legmagasabbak közé tartozott.

Az ács- és kőműveslegényeken kívül a mesterlegények általában ellátásért és heti bérért dolgoztak. Ez a heti fizetés az egyes szakmáknál különböző volt: a tímároknál 30 kr (50 dénár), a csizmadiáknál 32 dénár (kb. 18 1/2 kr), a kovácsoknál 18 kr (30 dénár), a kerékgyártóknál 12 garas (36 kr, azaz 60 dénár), a magyar szabóknál 15—35 dénár, a német szabóknál 20—40 dénár (megjegyzendő, hogy 3 kr 5 dénárt, 1 garas 3 kr-t ért).¹⁷² Az inasok fizetéséről általában kevés kiváltságlevél emlékszik meg, ilyet ugyanis alig kaptak. A kovácsoknál és kerékgyártóknál az inas felszabadulásakor egy ruhát vagy 10 Ft-ot kapott, a csizmadiáknál a negyedik évben heti 10 pénz (dénár) fizetést és felszabadulásakor egy öltözet ruhát. A szappanfőzőknél a mester köteles volt inasát fehérneművel ellátni.¹⁷³ (A fizetések valóságos értékének megbecslése céljából megemlítjük, hogy 1 font marhahús ára 4—5 dénár, 1 liter bor termelői ára 2—5 dénár, 1 font fehér kenyéré 2,5 dénár, 1 font barna kenyéré 1,6 dénár volt.)¹⁷⁴ A heti fizetés tehát — az ellátáson felül — meglehetősen csekély volt, a kerékgyártók kivételével nem érte el az ácsok és kőművesek napibérét. (Megjegyzendő, hogy a kőművesek és az ácsok fizetésüket nem a mestertől, hanem az építetettől kapták, amelyből a vállalkozó mesternek ún. mestergarast kellett fizetniök.)

A céhek — amint erre már többször rámutattunk — a rendelkezésre álló munkaerőt a mesterek között arányosan igyekeztek elosztani. Ezért a városba érkező mesterlegénynek rendszerint a kijelölt mesternél kellett munkába állnia. Ha ezt vonakodott megtenni, akkor 2 hétre el kellett hagynia a várost. Visszatérve köteles volt az őt kiszemelő mesternél 8 napig

¹⁶⁵ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Kovácsok kiváltságlevele, Csizmadiák kiváltságlevele.

¹⁶⁶ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Szűcsök kiváltságlevele, Szabók kiváltságlevele.

¹⁶⁷ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Kovácsok, kerékgyártók kiváltságlevele.

¹⁶⁸ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Pékek, tímárok kiváltságlevele.

¹⁶⁹ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Csizmadiák kiváltságlevele.

¹⁷⁰ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Szabók, csizmadiák, fazekasok kiváltságlevele.

¹⁷¹ Föv. lvt. Pesti lvt. Int. a. a. 128.

¹⁷² OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. A megfelelő mesterségek kiváltságlevelei.

¹⁷³ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Az említett szakmák kiváltságleveleiben.

¹⁷⁴ Pásztor M.: i. m. 287., 297. — Föv. lvt. Pesti lvt. Int. a. a. 213.

4. Pesti varga céh felszabadító levele. 1754. Kiscelli Múzeum

dolgozni. Utána szétnézhetett munka után más műhelyben is. Ha munkát nem vállalt, akkor 2 héten belül el kellett mennie a városból. A céh tehát nem tűrte, hogy a legény munka nélkül legyen. A szappanfőzőknél az a mester, aki a felvett legénynek nem adott munkát, s máshová sem küldte őt, büntetést fizetett. Hasonlóképp a legényt is megbírságotlák, ha 2—3 napig munka nélkül ödöngött. A huzamosan egy mesternél dolgozó legény csak felmondással távozhatott, s ha nagy munka idején (ünnepnap vagy vásár előtt) ment el, helyettesről is gondoskodnia kellett.¹⁷⁵

A legények és inasok több céhnél külön ún. legényládát tartottak fenn, ahová minden legény és inas (ha volt fizetése) keresete után néhány dénárt befizetett. Ebből segélyezték a beteg és megszorult legényeket, inasokat. A legényláda átvitt értelemben a céhlegények egyesületét is jelentette. A pesti céheknél a mészárosok, a vargák, a szűcsök legényládájára vannak adataink. A legényegyesületek eredeti rendeltetése vallásos és szociális volt. A mészárosok 1696. évi kiváltságlevelében a legényládára vonatkozóan külön cikkelyek vannak, ezek a cikkelyek többnyire a legények és inasok magatartását is szabályozzák (pl. hogy a legényeknek tilos a mesterekkel, az inasoknak a legényekkel tegeződni stb.). A legények és a mesterek közötti feszültség növekedésével a legényládák a legények tágabb értelemben vett érdekvédelmének, a mesterek elleni szervezkedésnek is fontos bázisai lettek. Az ilyen legényládákat a céhek és a városi tanács nem jó szemmel nézték. A pesti magisztrátus pl. a mészárosok legényládáját 1726-ban mesterellenes összejövetelei miatt betiltotta.¹⁷⁶

A helytartótanács 1724-től kezdve a céhrendszer megreformálása, a céhkiváltságlevelek ellenőrzése során a legények és az inasok viszonyainak szabályozásával is foglalkozott. A helytartótanácsot céhpolitikájában — amint ezt kiemeltük — elsősorban gazdasági törekvések, mégpedig az ipar fejlesztése, a közellátás biztosítása vezették. Ez a politika részben kedvezően, részben azonban kedvezőtlenül hatott a legények és inasok helyzetére. Azok az ipar fejlesztése és a közellátás javítása érdekében hozott intézkedések, amelyek a felvételi taksák, a bírságok, a remeklés és a mesterlakoma terheinek csökkentését hozták magukkal, vagy amelyekkel a céheknek megtiltották, hogy a legények és a mesterek számát korlátozzák, a legények és inasok helyzetében valóban javulást idéztek elő. Viszont bizonyos, a közellátás javítása és a drágaság elkerülése végett hozott helytartótanácsi intézkedések a legények követeléseit és érdekeit ellen irányultak. Ebből is láthatjuk, hogy a helytartótanács a legénykérdésnél nem szociális, hanem tisztán gazdasági szempontokat vett figyelembe, illetve a nemesség ellátását tartotta szem előtt. Ebből az álláspontból következett az, hogy a helytartótanács általában nem támogatta a legények bérküzdelmeit, sőt inkább arra törekedett, hogy a mesterlegények munkabéréit lehetőleg alacsony szinten tartsa. Ilyen tekintetben sokszor még a céheken is rútt. A pesti fazekasok 1730. évi kiváltságlevelé-tervezetének ellenőrzése során pl. a drágaság elkerülése végett nem hagyta jóvá a mesterek által javasolt munkabéreket.¹⁷⁷ A század közepe felé pl. szigorúan ügyelt arra, hogy az ács- és kőműveslegények a hatóságilag megállapított napi bérnél (nyáron 45, télen 40 dénár) többet ne kérjenek. Mivel sok ács- és kőműveslegény ennyi bérért nem volt hajlandó dolgozni, a kőművesmestereknek megtiltotta azt, hogy ilyen renitens legényeket felvegyenek vagy ilyeneknek elbocsátólevelet adjanak.¹⁷⁸ A helytartótanács a bérviták ügyeibe általában nem avatkozott, ezeknek elintézését — azzal a megjegyzéssel, hogy a közellátást kár ne érje — rendszerint a városi tanácsra bízta. A céhek és a városi tanács így szabad kezet kaptak a legények bérköveteléseinek elnyomására. A legények bérkövetelésének az indító oka rendszerint az volt, hogy a század közepe táján az élelmiszerárak emelkedtek, a megélhetés drágább lett. Ezért a mesterek egy része hajlandó volt a jobban dolgozó legényeknek többet is fizetni. Amikor ez lassanként a bérek emelkedését vonta maga után, a mesterek többségének nyomására a céh és a városi tanács statútummal szorította le a

¹⁷⁵ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Szűcsök, szappanfőzők és egyéb szakmák kiváltságleveliben.

¹⁷⁶ Gyömeri S.: i. m. I. 122. — OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 1. Mészárosok és vargák céhlevele. — Föv. lvt. Céhíratok. 33/3. Szűcslegények társulatának iratai. (A társulat 1732-ben alakult meg.)

magasabb munkadíjakat. Így történt ez 1764-ben a pesti vargáknál is, amikor a mesterek panaszára a tanács elrendelte, hogy a vargalegények ezentúl egy pár lábbeli elkészítése után az eddigi 15 kr helyett csak 6 kr-t kapnak, azonfelül ellátást a mestertől. (Nyilván a 15 kr készpénz előnyösebb volt.)¹⁷⁹ A vargalegények — úgy látszik — ezt nem vették figyelembe, hanem — amint a mesterek 1771-ben a tanácsnak előadták — továbbra is kedvük szerint kérték fizetést és ellátást a mesterektől. Erre a céh egy statútumot dolgozott ki, amelyet a városi tanács jóvá is hagyott. A szabályrendelet a legények bérét a következőképp szállította le: varrott csizmáknál 51 kr-ról 45 kr-ra, egyszerű csizmánál 36 kr-ról 30 kr-ra, női cipónél 21 kr-ról 15 kr-ra. Az új szabályozás szerint a legény csak félévenként kapott egy lábbelire való bőrt, holott ez eddig negyedévenként járt neki. Csökkentették a legények ellátását is, amelyért egyébként napi 5 kr-t fizettek. A legények ezentúl csak nagy ünnepeken kaptak bőséges, sülttel és borral járó ebédet. Kimondták, hogy egy legény keresete hetenként 3 Ft-nál többre nem rughat. Mindezeket a megszorításokat a mesterek azzal indokolták, hogy az élelmiszer, a bőr és az egyéb cikkek ára emelkedett, s a régi bérek mellett nem tudtak volna megélni és adót fizetni. A vargalegények minderre válaszul beszüntették a munkát, és ha a tanács nem akadályozza meg, a városból is elmentek volna. A helytartótanács az egész ügygel kapcsolatban csupán azt rendelte el a városi magisztrátusnak, hogy a legényeket igyekezze megrendszabályozni, a mestereket méltányos és igazságos álláspontra bírni, nehogy a mesterek és a legények viszálya következtében a közt a legkisebb kár is érje.¹⁸⁰ A bérek szabályozása dolgában a városi tanács máskor is teljesen szabad kezet kapott. Az asztaloslegények munkabérét 1779-ben pl. heti 1 Ft 12 kr-ban állapította meg, s annak a legénynek, aki ezt nem fogadta el, 30 kr bírságot kellett fizetnie.¹⁸¹

A városi tanácsnak és a céheknek a helytartótanács segítségével sikerült a béreket a XVIII. század II. felében is körülbelül a század eleji szinten tartani. Mivel az élelmiszerek és a közszükségleti cikkek ára időközben emelkedett, 1780-ig általában a mesterlegények reálbéreinek csökkenéséről beszélhetünk. A csizmadiáknál, a kerékgyártóknál, a magyar és német szabóknál az 1760-as években is kb. a század elején megállapított béreket fizették (csizmadiáknál 32, kerékgyártóknál 60, magyar szabóknál 30, német szabóknál 40 dénárt hetente az ellátáson felül). A tímároknál a heti bér 50 dénárról 70-re, a kovácsoknál 30 dénárról 50-re emelkedett.¹⁸²

A mesterlegények a céhmesterek és a városi tanács elnyomása ellen szervezkedéssel próbáltak védekezni. Említettük, hogy e szervezkedések fő bázisai a legényegyesületek, a legényládák voltak. A különböző városok céhlegényei a vándorlás alatt szerzett személyes érintkezés révén szoros kapcsolatokat építettek ki egymás között, szükség esetén levélben értesítették döntéseikről a szomszédos helységek mesterlegényeit. Bizonyos megbeszéltek titkos jelekkel adták tudtára a városba érkező legénynek, hogy mire kötelezi őt a legények szolidaritása.¹⁸³ A pesti vargalegények 1771-ben pl. kitűnően alkalmazták a levélbeli értesítést (Laufbrief), felszólításukra a vidéki vargalegények elkerülték Pest városát, s a mesterek legény nélkül maradtak.¹⁸⁴ A helytartótanács a legénymozgalmakkal szemben is a legnagyobb eréllyel lépett fel, s ezek elnyomásában a céhmestereket és a városi hatóságokat messzemenően támogatta. A mesterlegények ellenőrzése és teljesen a céh felügyelete alá helyezése céljából pl. 1733-ban és 1743-ban minden törvényhatóságnak meghagyta, hogy bármely mesterlegény munkaadójától csak jó magaviseletét tanúsító elbocsátólevél (Kundschaft) birtokában távozhat és munkára

¹⁷⁷ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 2.

¹⁷⁸ OL. Htt. Acta mech. Ideal. No. 1. 1752. június 30. — Főv. lvt. Pesti lvt. tan. jkv. 14. köt. 168. 1746. máj. 23.

¹⁷⁹ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. C. Fasc. 21. No. 11.

¹⁸⁰ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. Lad. C. Fasc. 21. No. 24.

¹⁸¹ Főv. lvt. Pesti lvt. Rel. a. a. 700.

¹⁸² Gyömrei S. : i. m. I. 113.

¹⁸³ Gyömrei S. : i. m. I. 122.

¹⁸⁴ L. a 180. sz. jegyzet.

is csak akkor vehető fel, ha ez a bizonyítványa megvan. A bizonyítvány nélkül vándorló legényt s azt a mestert, aki ilyen legénynek munkát adott, meg kellett büntetni.¹⁸⁵ A legényegyesületekben folyó szervezkedések elnyomása céljából pedig a vargák legényegyesületeit, azzal az indoklással, hogy ezek a közre veszélyesek és lázítást szítanak, 1743-ban az egész országban eltörölte.¹⁸⁶

Előfordult az, hogy a helytartótanács fellépett néhány a legényekkel vagy az inasokkal szemben alkalmazott feltűnő visszaélés ellen. Így pl. megtiltotta azt, hogy az asztalosmesterek legényeket csak bizonyos összeg lefizetése ellenében vegyenek fel munkára.¹⁸⁷ Megszüntetett több megszegőítő és barbár fenyegetési módot. A pesti molnárok céhlevél-tervezetéből pl. törölte azt a cikkelyt, amely megengedte azt, hogy a bírságot fizetni nem tudó legényt vagy inast meztelen hátával gyalultatlan deszkán húzgjálják végig.¹⁸⁸ Fellépett az ellen a szokás ellen is, hogy nős legényeket nem szívesen vettek fel munkára.¹⁸⁹ Az inasokra vonatkozólag is minden újonnan kibocsátott céhlevélbe beiktatta azt az egyébként csak általánosságokat tartalmazó rendelkezést, hogy a mester inasát ne terhelje túl, csak a szakma elsajátításához szükséges mértékben foglalkoztassa, házi munkára ne használja, s inasával szemben jó családapaként viselkedjék. E kivételektől eltekintve a helytartótanács céhpolitikája általában nem javított a mesterlegények és inasok nehéz, elnyomott helyzetén. A legények követeléseiben, szervezkedésében éppúgy az ipar fejlődésének, a szükségletek ellátásának akadályait látta, mint a céhmesterek céhmonopóliumokat védő magatartásában. Annak érdekében, hogy a lakosság, főleg a földbirtokos nemesség olcsó ellátását, a termelés és a munka céhes fegyelmét, a rendet biztosítsa, a legényeket a céheknek és a helyi hatóságoknak szolgáltatva ki, s a legények fékentartása érdekében azoknak minden segítséget megadott. Az állami iparpolitika a céhmonopólium eltörése, az ipar fejlődése terén számos pozitívummal dicsekedhetett. Nem mondhatjuk el ugyanazt a céhek elnyomottjainak, a legényeknek és inasoknak helyzetét illető rendelkezéseire. A merkantilista gazdasági politikának a „közjó” érdekében kifejtett tevékenysége a mesterlegényeket inkább hátrányosan mint előnyösen érintette.

Pest ipara az 1770-es években

Az előzőekben megvizsgáltuk azokat a fontosabb tényezőket, amelyek Pest városa kézművesiparának fejlődésére a török uralom után egészen II. József koráig hatással voltak. Az ipar fejlődésénél a céhrendszer szabályozása, az állami iparpolitika egyéb reformjai mellett természetesen igen fontos és alapvető szerepe volt a város általános fejlődésének, a gazdasági élet erősödésének, a népesség szaporodásának s egyéb olyan tényezőknek, amelyeket spontán, nehezen irányítható történeti erők határoznak meg. Pest a XVII. század végétől az 1780-as évekig bár lassú, mégis fokozatos fejlődésen ment keresztül, lakossága, amely az 1700-as években kb. 2000 lelket számlált, 1772-ben már 12 718-ra, 1781-ben pedig 17 468-ra növekedett. A lakosság növekedésében mindvégig fontos szerepet játszott a betelepülés. Igen jelentős volt az iparosok betelepődése is. Az iparosok más magyar városokból, de nem kis számban külföldről, Ausztriából és Németországból jöttek a városba. A város gazdasági fejlődésében az ipar mellett a kereskedelem játszott fontos szerepet. Pest — amint ez köztudomású — a XVIII. század végén már Magyarország kereskedelmi központjává lett.

Az 1770-es években Pest iparos lakosságáról aránylag pontos összeírások maradtak ránk. Az összeírások alapján megbízható képet rajzolhatunk a város iparának viszonyairól, s részben lemérhetjük a tanulmányunkban megvizsgált tényezőknek az ipar fejlődésére gyakorolt

¹⁸⁵ Főv. lvt. Pesti lvt. tan. jkv. 10. k. 4—5. 1733. jún. 12. — OL. Htt. Acta mech. Ideal. No. 1. 1743. máj. 10.

¹⁸⁶ OL. Htt. Acta mech. Ideal. No. 1. 1743. máj. 10.

¹⁸⁷ OL. Htt. Acta mech. Ideal. No. 1. 1746. dec. 9.

¹⁸⁸ OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 6. a molnárok céhlevelének ellenőrzése.

¹⁸⁹ OL. Htt. Acta mech. Ideal. No. 1. 1770. okt. 23.

hatását is. Az iparos népesség száma a város összlakosságához képest 1772—1781-ig a következő volt:¹⁹⁰

Év	Összlakosság	Iparosok	Mester	Legény	Inas
1772.	12 718	1987	590	1105	264
1773.	13 539	2013	631	1103	234
1774.	13 968	2229	670	1191	299
1775.	13 481	2264	660	1195	350
1776.	13 553	2279	666	1206	354
1777.	13 021	2139	658	1108	344
1779.	12 948	1961	666	1018	277
1780.	16 746	2259	611	1282	366
1781.	17 468	2173	608	1207	358

A fenti statisztika szerint az iparosok 1772—1779-ig az összlakoságnak kb. 15—17%-át, 1780—81-ben kb. 13%-át tették ki. (1780 után, úgy látszik, Pesten erős volt a nem iparos népesség betelepődése.) Ez a számarány számottevő, de nem fejlett ipari népeiségre utal. Jóval rosszabb a Németország iparilag fejlett vidékein, mint pl. Brandenburg és Württemberg tartományok városaiban található számaránynál, ahol az ipari lakosság a 40, illetve a 75%-ot is elérte, de kb. azonos a bajor városok ipari lakosságának számarányával.¹⁹¹ A statisztikából megállapítható, hogy egy mesterre általában 2 legény esett. Az inasok száma azonban oly kevés volt, hogy általában csak 2 mesterre jutott egy inas. A mesterek tehát továbbra is igen kevés legényt s még kevesebb inast tartottak, ami arra utal, hogy az állami rendelkezések ellenére a céhek a felvételt továbbra is korlátozták. A legények száma 1781-ben csak a kovácsoknál (6 mester, 25 legény), bognároknál (7 mester, 24 legény), a német szabóknál (25 mester, 73 legény), a német cipészeknél (39 mester, 158 legény), a pékeknél (12 mester, 37 legény), a kőműveseknél (4 mester, 46 legény) volt jelentősebb. Az inasok száma pedig csak az asztalosoknál (16 mester, 20 inas), a szűcsöknél (13 mester, 11 inas), a cipészeknél (39 mester, 38 inas), molnároknál (18 mester, 22 inas), pékeknél (12 mester, 12 inas) és az ácsoknál (16 mester, 20 inas) érte el vagy túlta felül kissé a mesterek számát.¹⁹²

Az ipari foglalkozások száma 1771-ben és 1782-ben is több mint 100 volt, tehát az ipar differenciáltsága meglehetősen magas fokot ért el, ami kétségtelenül az ipari fejlődés számos lehetőségét rejtette magában. A vas-, fém- és szerszámipart 26, a kő- és üvepipart 3, a fa- és csontipart 11, a bőripart 7, a fonó-szövőipart 14, a ruházati ipart 13, a papirosipart 3, az élelmezési ipart 16, a vegyészeti ipart 4, az építőipart 7, a művészeti (sokszorosító) ipart 4, a vendéglőipart 3 szakma képviselte. Ezzel szemben az ipar viszonylagos fejletlenségére utal az, hogy a legtöbb szakmában 10-nél kevesebb volt az összes dolgozó száma (mesterek, legények és inasok együtt).

A tíznel nagyobb létszámmal dolgozó szakmák 1781-ben a következők voltak. Vas-, fém- és szerszámiparban: kovácsok 36, sarkantyúsok 17, lakatosok 58, aranyművesek 26, rézművesek 11, bádigosok 13, puskaművesek 12, bognárok 36. A kő- és üvepiparban: kőfaragók 11, fazekasok 11. A faiparban: kádárok 46, asztalosok 69, szitakészítők 20. A bőriparban: kordoványosok 21, nyergesek 17, szíjgyártók 40. A fonó-szövőiparban: posztosok 45, kötélverők 15, ványolók 10, takácsok 39, harisnyakötők 17, zsinórosok 59. A ruházati iparban: magyar szabók 59, német szabók 108, köpenyszabók 48, szűcsök 57, magyar kalaposok 15,

¹⁹⁰ Thirring G.: Pest város népessége az 1771—1781. években. Magyar Statisztikai Szemle I. (1934) 156.

¹⁹¹ Kulischer, J.: i. m. II. 143.

¹⁹² Thirring G.: i. m. 158.

német kalaposok 20, csizmadiák 111, cipészek 247. A papirosiparban: könyvkötők 11. Az élelmezési iparban: molnárok 68, pékek 60, mézeskalácsosok 12, mészárosok 46. A vegyiparban: szappanfőzők 15. Az építőiparban: kőművesek 52, ácsok 101, üvegesek 13. A vendéglősiparban: vendéglősök 120, kávéfőzők 20.

Ezekből az adatokból az állapítható meg, hogy 1780 körül Pesten a vas- és fémipar, a fonó-szövőipar, a ruházati ipar, az élelmezési ipar volt a legfejlettebb; aránylag fejlett volt még a bőripar, az építőipar és a faipar.

A finomabb, fejlettebb technikájú iparágakban rendszerint kicsi volt a létszám: a szerkovácsok 3, a reszelővágók 2, késesek 6, tűkészítők 7, faesztergályosok 8, gombkötők 5, rajzszerkészítők 1, bőröndösök 7, aranyhímzők 2, paszományosok 3, selyemfestők 1, posztófestők 5, kárpitosok 2, paplankészítők 2, kesztyűsök 8, cukrászok 3, csokoládékészítők 2, sajtosok 2, tükörkészítők 3 fővel voltak csak képviselve. Ezeknek az iparágaknak a kifejlődéséhez igényes és gazdag vevőközönség is kellett volna, amely ekkor még Pesten hiányzott. A luxusipar számára sem volt még elég kedvező a talaj ebben a korban. Ezeknek az iparágaknak a termékei kellő minőség esetén kiviteli cikkeké is válhattak volna. A fenti iparágak közül a legtöbb a nagyipar (manufaktúra) kifejlődésére is alkalmas volt. A város ipari fejlődésének gyengeségét mutatja, hogy épp az ilyen iparágak tartoztak a legkisebb létszámú szakmák közé.¹⁹³

Ennek ellenére sem állítható az, hogy Pesten az 1770-es, 1780-as években teljesen hiányzott volna olyan kézművesipar, amelyből kellő állami segítséggel — mint Ausztriában — nagyipari fejlődést lehetett volna megindítani. Elsősorban a szövő-fonóiparban, a bőriparban és a ruházati ipar egyes ágaiban rejtettek bizonyos lehetőségek. A bécsi udvar gazdasági politikája azonban — amint ezt kifejtettük — nem viselte szíven azt, hogy Magyarországon, így Pesten is, a gyáripar fejlődésének útját egyengesse. Az állami támogatás hiányában, a tökeszegénység miatt — így Pesten II. József koráig — manufaktúra alig alakult. Összesen három ilyen manufaktúráról van tudomásunk, mégpedig az 1770-es években fennállt Okenfusz-féle harisnya- és gyapjúüzemről, a Kemnitzer-féle bőrgyártó üzemről és az 1777-ben megalakult Valero-féle selyemmanufaktúráról. A szövőiparból és a bőriparból, amelyek Pest leginkább fejlődőképes iparágai voltak, megfelelő állami segítséggel, támogatással több tőkés jellegű üzem is kinőhetett volna, hiszen a fenti üzemek teljesen állami támogatás nélkül jöttek létre. Ehhez azonban legalább az kellett volna, hogy a fentemlített iparágak céhes kötelékeit fellazítsák, s fejlődésükre, elterjedésükre a céhen kívül is lehetőséget nyújtsanak.

★

Tanulmányunkban megkíséreltük azt, hogy a török uralom után újjátelepült és újjáépült Pest városának céheiről és kézművesiparáról az egykorú forrásanyag alapján részletes, az ipari fejlődés lényeges kérdéseit is kidomborító beszámolót adjunk. A tanulmány csak 1780-ig foglalkozott ezzel a kérdéssel, II. József céhreformjait már nem vizsgálta meg. Bár kutatásaink csak egy város ipari fejlődésére terjedtek ki, a helyi fejlődés megvilágításán túl az országos fejlődés egyes jelenségeire is hasznos adatokat szolgáltathatnak. Pest városa ugyanis már a XVIII. században központi helyet foglalt el a magyarországi iparfejlődésben, a kormányzat is különös figyelmet szentelt a város gazdasági problémáinak. Ennek következtében Pest városa ipari fejlődésével kapcsolatban az országos fejlődés legfontosabb jellegzetességei is megvilágíthatók. Munkánk során általában arra törekedtünk, hogy Pest ipari fejlődését az országos, illetve több esetben az európai fejlődéssel is összehangba hozzuk, s azt, ami a helyi fejlődésben általános és törvényszerű, kidomborítsuk. Kutatásainkban komoly nehézséget okozott az, hogy a hazai kézművesipar története még meglehetősen feldolgozatlan. A külföldi irodalom analógiák felállítására a hazai történeti irodalomnál több esetben alkalmasabbnak bizonyult.

Láttuk, hogy Pest városának ipari fejlődését — a hódoltsági részek más városaihoz hasonlóan — döntően befolyásolta a XVIII. század idején a török pusztítás szomorú hagyatéka.

¹⁹³ *Thirring G.*: i. m. 159—160.

A fogyasztópiac hiánya, a kereskedelmi forgalom gyengesége miatt az ipar és a kereskedelem kezdetben csak alárendelt szerepet játszott a város gazdasági életében. Pest emiatt még nehezebben tudott túljutni a városi élet ama primitívebb szakaszán, amikor a városok gazdasági élete még erősen az őstermelésre támaszkodik. Ilyen vonatkozásban Pest példája kitűnően érzékelteti a magyar városi fejlődés nehézségeit a XVIII. század elején.

Hozzásegíthet a magyar iparfejlődés egyik szakaszának közelebbi megismeréséhez az is, amit a török uralom után kialakult pesti céhrendszerről elmondunk. Erre a céhrendszerre — amint megállapítottuk — a céhes előjogok, a céhmonopólium fokozottabb védelme, a céhviszálések tarka sokfélesége volt a jellemző. Pesten a céhviszonyok, amint ezt jeleztük, az ország más városai céhszervezetének mintájára alakultak ki. Ez a céhszervezet mind Pesten, mind más városokban az ipari fejlődés egyik legnagyobb akadálya volt.

Az ipar fejlődésénél a XVII—XVIII. században — a Habsburg-birodalom államainál a XVIII. században — igen fontos szerepe volt a merkantilista iparpolitikának. Ez az iparpolitika, amint Pest esetében is láthattuk, jelentős befolyást igyekezett gyakorolni Pest iparának fejlesztésére. Pest céhfejlődése klasszikus példát nyújt arra, miképp alkalmazta a helytartótanács hazánkban a merkantilista módszereket. Természetesen ezek a tapasztalatok elsősorban a szabad királyi városok ipari fejlődésére lehetnek érvényesek, a vidék iparánál a helytartótanácsnak más szempontjai voltak.

Tanulmányunk utolsó fejezetében azzal a céllal, hogy a pesti iparfejlődés kb. százéves korszakának eredményeit bemutathassuk, statisztikai adatok alapján röviden ismertettük Pest iparának a helyzetét az 1770-es években.

Részben nyitott kérdés maradt tanulmányunkban az, hogy a helytartótanács céhpolitikájának mennyiben sikerült a különféle céhes visszaéléseket megszüntetni s a céhek életét minden tekintetben egységesen szabályozni. A tapasztalat ezzel kapcsolatban általában az, hogy az állami ellenőrzés és a hatósági beavatkozás ellenére a céhes szokások és visszaélések kigyomlálása minden országban igen nehéz feladat volt.

Arra vonatkozólag, hogy a helytartótanács rendelkezései a gyakorlati életben hogyan valósultak meg, adataink — legalábbis erre a korra vonatkozólag — alig vannak. Igaz, hogy a jobbra az 1760-as, 1770-es években végrehajtott céhlevél ellenőrzések eredményei csak az 1780-as és 1790-es években mérhetők le, e korszakkal pedig tanulmányunkban már nem foglalkozunk. Arra már utaltunk, hogy a legények és az inasok száma a pesti céheknél az állami rendelkezések ellenére még az 1780-as évek elején is meglehetősen alacsony volt. Néhány céhnél, úgy látszik, a magas taksák is megmaradtak. A pesti mészárosok a XIX. század elején pl. 75, illetve 150 Ft-os mestertaksát szedtek, az inasok felvételi díja továbbra is 16 Ft volt, bár az 1777. évi revideált kiváltságlevelük szerint csak 15 Ft mestertaksát és 2 Ft inasfelvételi taksát szedhettek volna.¹⁹⁴ A céhviszálések megszüntetése, a céhek állami ellenőrzése terén tehát még akadt tennivaló. Erre utal az is, hogy a XIX. század elején nagyarányú, általános állami céhreformra került sor.

¹⁹⁴ Főv. lvt. Céhiratok 2/9. Pesti mészárosok mesterkönyve, 2/13. Pesti mészárosok szegődtetési könyve. — Az 1777. évi céhkiváltságlevelre OL. Htt. Acta mech. Civ. Pest. No. 28.

DIE ENTWICKLUNG DES PESTER HANDWERKS IM XVIII. JAHRHUNDERT UND DIE REFORM DES ZUNFTWESENS

Die Abhandlung untersucht die Entwicklung des Pester Handwerks im XVIII. Jahrhundert (genauer gesagt von 1690 bis 1780) von zwei Seiten. Auf Grund der vorhandenen Steuer- und Bevölkerungskonskriptionen sowie der Listen der Handwerker sucht sie zunächst die Entwicklungsverhältnisse des Pester Handwerks, die Zahl der handwerklichen Berufe, die Zahl der in den einzelnen Fächern betätigten Leute, den Charakter der Gewerbe zu ermitteln. Von der anderen Seite behandelt die Studie die Neubildung des Pester Zunftwesens nach der Türkenherrschaft, seine Eigenheiten und anschliessend die Politik der absoluten Monarchie hinsichtlich der Reform und Kontrolle der Zünfte.

Im ersten Abschnitt stellt die Abhandlung auf Grund statistischer Daten fest, dass das Handwerk in Pest bis zur Mitte des XVIII. Jahrhunderts nicht die höhere Entwicklungsstufe erreichte, von der aus sich ein kapitalistisches Gewerbe hätte ausbilden können. Von den 65 Handwerksberufen, die um die Mitte des Jahrhunderts in Pest bestanden, versahen die höherentwickelten, zahlreicher belegten Berufe grösstenteils die Verpflegung, beziehungsweise den unmittelbaren Tagesbedarf der Bevölkerung und produzierten meist nur für den örtlichen Markt und für die nächste Umgebung. Die Berufe, die für entferntere Märkte und fallweise für die Ausfuhr produzieren, waren ganz schwach entwickelt und konnten nicht einmal die Ansprüche des örtlichen Marktes befriedigen.

Das langsame Tempo der Entwicklung hängt natürlich mit dem drückenden Erbe der Türkenzeit, mit der Verwüstung und der wirtschaftlichen Rückständigkeit der mittleren Teile Ungarns zusammen. Nicht wenig wurde aber die Entwicklung auch durch das nach der Türkenherrschaft neugebildete Pester Zunftwesen gehemmt, das mit seiner Geschlossenheit, seinem Kastengeist, mit der monopolistischen Enteignung der gewerblichen Berufe mit der Meister- und Gesellensperre, der beibehaltenen Einteilung in Haupt- und Filialzünfte, alle Merkmale des überlebten Zunftwesens aufwies. Diese Kennzeichen gehen klar aus der Analyse der seinerzeitigen Zunftprivilegien und städtischen Verfügungen hervor.

Die ersten Schritte gegen die monopolistischen Zunftprivilegien unternahmen die ständischen Landtage. Von 1724 an wurde es dem königlich ungarischen Statthaltereirat, der die Verwaltung des Landes lenkte, zur Aufgabe gestellt, die Missbräuche der Zünfte abzuschaffen, das Zunftwesen zu reformieren und die Entwicklung des Zunftwesens von den Hemmnissen der „Handwerksmissbräuche“ zu befreien. Die Abhandlung geht auf alle Einzelheiten der Zunftpolitik des Statthaltereirats ein. Der Statthaltereirat suchte die Handwerksmissbräuche dadurch zu beseitigen, dass er die alten Zunftprivilegien einzog, die dem Beibehalten der Ungereimtheiten, der monopolistischen Bestrebungen dienten, und sie gegen neue Zunftbriefe vertauschte, die der merkantilistischen Gewerbepolitik des Staates entsprachen. Der Austausch der Zunftprivilegien nahm nach 1760 grossen Umfang an. Die neuen Zunftprivilegien setzten u. a. die Kosten der Gesellenaufnahme, der Meisteraufnahme, des Meistermahls herab, regelten die Meisterprüfung, verboten die Beschränkung der Zahl der Zunftmitglieder, schafften die Haupt- und Filialzünfte ab. Ein Kennzeichen der staatlichen Zunftpolitik war es auch, dass sie die Handwerker allgemein zum Erwerb von Zunftrechten zwang und in Zünfte zusammenschloss.

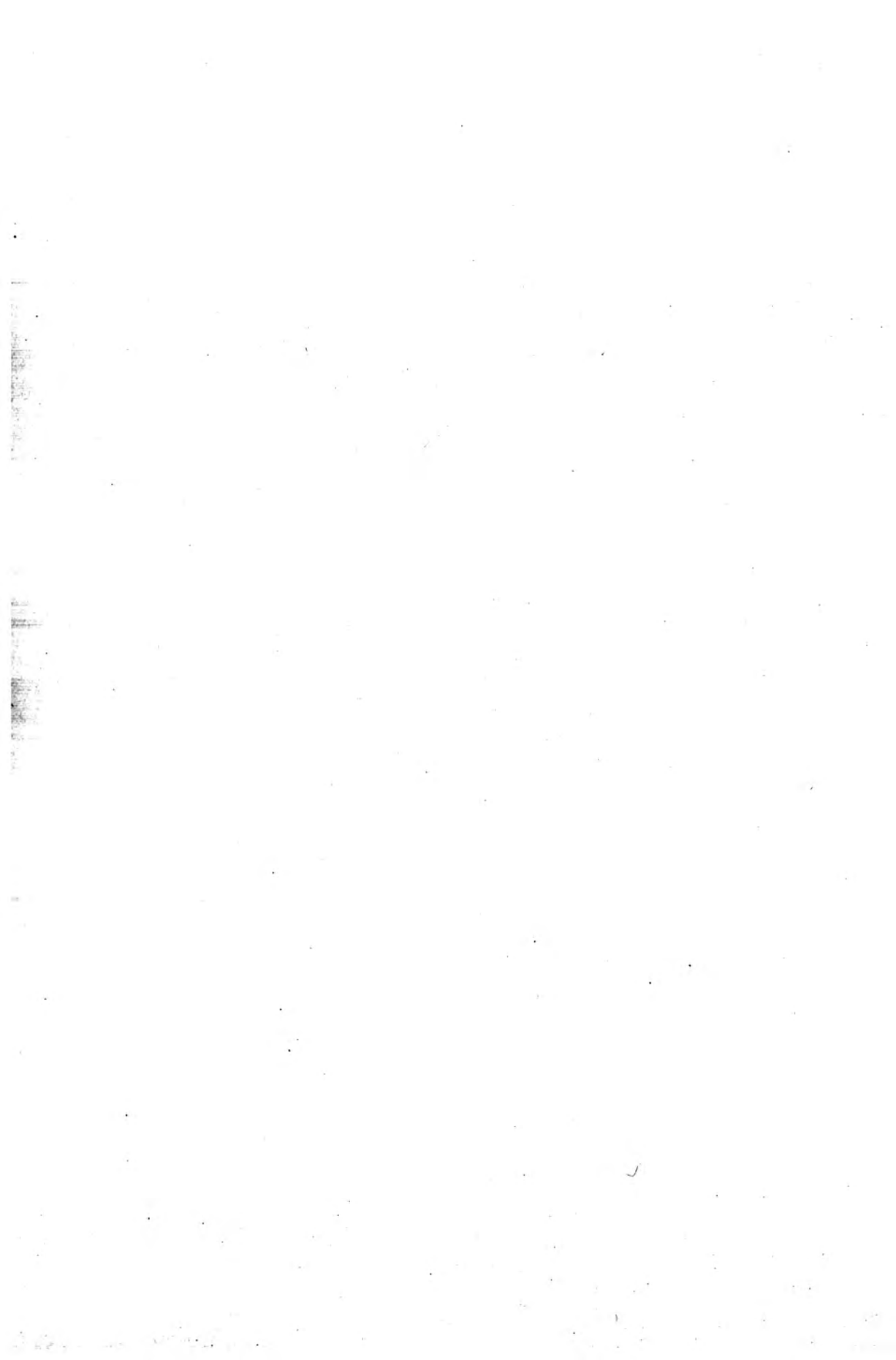
Der zweite Weg zur Beseitigung der Handwerksmissbräuche war der, dass der Statthaltereirat die von den Zünften und vom Stadtmagistrat abgewiesenen Aufnahmsgesuche revidierte und bei der Mehrzahl der Abgewiesenen ihre Aufnahme als Meister in die Zünfte verordnete. Der Statthaltereirat verfolgte in dieser Hinsicht eine sehr entschiedene Politik um die Zahl der Handwerker zu erhöhen.

Das überholte Zunftwesen und die Handwerksmissbräuche hemmten allgemein die Entwicklung der gewerblichen Produktion und Technik, da die Aufnahme in die Zunft meist weniger von der beruflichen Tauglichkeit als von den verwandtschaftlichen Beziehungen abhing. Die Langsamkeit der Zunftarbeit, die Schlechtigkeit ihrer Produkte führte zu vielen Beschwerden. Gegen diese suchte die staatliche Gewerbepolitik mehr nur im Nahrungsmittelgewerbe Abhilfe zu schaffen. Die Lockerung der Zunftsperrre, die Erhöhung der Zahl der Meister wirkte sich auch auf die Qualität der Gewerproduktion vorteilhaft aus.

Die Lage der Lehrlinge und Gesellen wurde durch die Herabsetzung der hohen Aufnahmegebühren, der Kosten der Meisterprüfung und durch andere Massnahmen zweifellos gemildert. Demgegenüber verhielt sich die merkantilistische Gewerbepolitik ablehnend gegen die Lohnforderungen der Gesellen und Lehrlinge sowie gegen ihre Bewegungen, da sich diese, ihres Erachtens, ebenso gegen das „Gemeinwohl“ richteten, wie die Missbräuche der Meister. Diese Politik verschlimmerte, schon infolge der erhöhten Lebenskosten, die soziale Lage der Gesellen und Lehrlinge.

Die merkantilistische Zunftpolitik des Wiener Hofes richtete sich in Ungarn — wie dies auch die Analyse der Entwicklung des Pester Handwerks zeigt — mehr nur darauf, die bessere Verpflegung der Bevölkerung und die Versorgung des Militärs zu sichern. Sie war nicht, wie in Österreich, darauf bedacht, das Gewerbe aus den Zunftfesseln zu lösen und es auf den Weg des Kapitalismus zu leiten. Denn die staatliche Kontrolle der Zünfte führte, wie schon gesagt, mehr zur Ausbreitung des Zunftwesens als zur Lockerung seiner Schranken, wie dies zur Förderung der kapitalistischen Ansätze erforderlich gewesen wäre.

Im letzten Abschnitt gibt die Studie auf Grund statistischer Daten eine Übersicht über die Lage des Pester Handwerks von 1770 bis 1780. Die wirtschaftliche Entwicklung der Stadt und das Ergebnis der staatlichen Gewerbepolitik zeigt sich daran, dass sich damals die Zahl der Handwerksberufe in Pest schon über 100 erhöhte, und dass die Zahl der Handwerker 15—17% der gesamten Stadtbevölkerung betrug. Es traten auch Handwerksfächer auf, aus denen sich mit staatlicher Unterstützung kapitalistische Gewerbe (Manufakturen) ausbilden konnten.

A TÉTÉNYI „TUMULTUS” 1766-BAN

A jegyzőkönyv két évszázados, hivatalos latin mondataiból is kiérezhető, hogy 1766. július 16-án némileg komor hangulatban ült össze Pesten a megye kisgyűlése. Az elnöki székben Beniczky István királyi tanácsos, első alispán üdvözölte a birtokos nemesség és a megyei tisztikar megjelent képviselőit, „szokott humanitásával”, udvariasságával (solita humanitate) kérvén elnézésüket, amiért ilyenkor, a „nyári foglalatosságok idején” hívta egybe őket. Beszéde folytatásából azután hamar kiderült, hogy e humanitás társadalmilag meglehetősen szűk körű: a kiváltságos osztályra korlátozódik. A gyűlés egybehívását, mondotta, az követelte meg, hogy az immár e megyében is elharapózó parasztmozgalmak (rusticani motus) kezdik a közrendet túlságosan veszélyeztetni. Feltétlenül szükséges tehát, hogy „alkalmas intézkedéseket” tegyenek a nép erőszakosságának (plebea vis) és lázongásának (seditio) elnyomására. A gyűlés megtartásának másik, ezzel összefüggő, közvetlen oka pedig az — tette hozzá az alispán —, hogy a helytartótanács részletes tájékoztató jelentést kívánt a tétényi jobbágyok 1766. május 20-i zendüléséről földesuruk ellen.¹

A tétényi „tumultusról” nem akkor esett először szó a megyeház falai között. A feudális megyének egyébként nehézkes, lassú gépezete aránylag meglepő gyorsan tudott mozogni olyankor, ha veszélyeztetett nemesi osztályérdekek védelméről volt szó. Akkor is rögtön intézkedett, amikor Rudnyánszky József tétényi uradalmában a jobbágyok megtagadták a majorsági gabona learatását, majd a tisztartó házát megostromolva formális közelharcban kiszabadították a tömlőcből egyik vezetőjüket. Másnap, május 21-én már öten álltak berendelve, Pesten, Muslay Gábor pilisi járási szolgabíró és Balogh Mátyás megyei esküdt előtt Tétény község vezetői, tekintélyesebb jobbágygazdái közül: Hamsvegel (Hornisfeger) Mihály községi bíró, König Péter, Konrád Jakab és Tichy Pál esküdtek, valamint Eisenheck György „plebeus”, hogy jegyzőkönyvbe mondják a tényállást, amelyhez egyébként végül hat pontban a földesúr elleni régi panaszait is hozzáfűzték.² Harmadnap, május 22-én, Muslay

¹ Pest megye levéltára. Prot. Congr. 1764—1768. ff. 1178—1179. Praemissa erga congregatos dominos status beneventionis dominus ordinarius vicecomes solita humanitate veniam sibi dari petiit, quod eosdem hoc aestivalium occupationum tempore in unum convocaverit. Exegisse interim hoc publicae tranquillitatis statum qui per rusticanos motus in hos quoque comitatus jam subintrantes nimium turbati caepit. Expedire proinde necesseque fore, ut in sedandam, comprimendamque eandem plebeam vim ac seditionem oportuna quaeque disponerentur. — Alteram, quae huius concursui particulari necessitatem imposuit, rationem fuisse eam, ut de enato iam prius tumultu et dissidiis subditorum Tétényiensium genuina exc. Consilio submitteretur informatio.

² Species facti de tumultu plebeo Tétényiensis per colonos narrata. Pest m. lt. Miscellanea politica 1766—3/a. Az 1766. május 21-én Balogh Mátyás kézírásával fölvetett szöveget május 23-án írta alá Muslay Gábor (hozzátéve, hogy a tétényiek aznap újra megerősítették vallomásukat) és Balogh Mátyás. A nevek itt e formában szerepelnek: Michael Harnsolger, Petrus Chenig, Jacobus Konrád, Paulus Tischli, Georgius Ejszinček.

és Balogh a helyszínen, Tétényben folytatta a vizsgálatot, amelynek során ezúttal az uradalom embereit hallgatta ki arról, hogy „tétényi paraszt embereknek hogyan történt légyen a földös urasságh ellen való föll támadása”: Conradi Máté 48 éves tétényi urasági tisztartót, valamint Aulih Jakab 37 éves és Tiringner Jakab 44 éves urasági hajdút. E kihallgatásról is maradt ránk jegyzőkönyv.³ 1766. június 17-én pedig Friebeisz Antal alszolgabíró tett jelentést a megyei törvényszéknek egy újabb helyszíni vizsgálat során Praun János házas zsellér felesége: Zimmermann Katalin, továbbá Hidegh János kisbíró (subjudex), Kovács Márton urasági kocsis felesége, és végül Horváth Ferencné tétényi lakosok kihallgatásáról.⁴

Ilyen előzmények után került az ügy Pest megye 1766. június 23-i közgyűlése elé, amelyen előbb az első alispán számolt be a dunapataji zendülőkre kiszabott büntetésről, majd felolvasták a tétényi földesúr, Rudnyánszky József írásbeli beadványát, „amely szintén tétényi alattvalóinak zendülését, ellene és fiai ellen történt veszélyes lázadását, valamint birkásának a zendülők vakmerő bántalmazása következtében esett halálát adja elő, sorra elmondva, ami történt”. Rudnyánszky először is azt kérte, hogy hatóságilag járjanak el a zendülők ellen, majd pedig, úgy látszik a veszedelmes tapasztalatok hatása alatt azt, hogy a megye dolgozzon ki a tétényiek számára úrbéri szabályzatot.⁵ Az utóbbi javaslatot a közgyűlés azonnal, határozatilag el is fogadta. A „tumultus” leírásának Rudnyánszky-féle változata azonban úgy látszik annyira elferdítette és súlyosbította a valóságot, annyira eltért az addigi vizsgálatok eredményeitől, hogy a megye sem vehette minden további nélkül alapul. A közgyűlés mindenestre úgy döntött, hogy „mivel a folyamodásban elmondottak a jobbágyok nyilatkozataival és a megejtett vizsgálatokkal sokban nem vágnak egybe, ezért a dolog tiszta és valódi igazságának földérintésére kiküldik az első alispán urat, a melléje adandó szolgabíróval és esküdtekkel, azzal, hogy készítsen a történekről jelentést, amelyet majd Ófelségéhez fognak felterjeszteni; azok pedig, akik az elkövetett emberölés vádjával tömlöcbe vettek, ott tartandók az ügy felülvizsgálatáig”.⁶

A megye még hozzá sem foghatott e kiegészítő vizsgálatához, midőn (ugyancsak június 23-ról keltezve) Albert szász-tescheni hg. helytartó aláírásával rendelkezést, intimátumot kapott a helytartótanácsról, amely (mint írja) tudomást szerezve a tétényi uraság és jobbágyai közt nemrég felmerült ellentétekről, minél sürgősebben „részletes tájékoztatást” kívánt e differenciákról,⁷ jelölve annak, hogy mint az előző évi dunántúli parasztmozgalmak esetében,

³ Inquisitio de tumultu Téteniensi peracta, 1766. május 22. Pest m. lt. Miscellanea politica 1766—3/b; másolata uo. 1766—3/c. A vallomások magyar nyelvűek.

⁴ Pest m. lt. Miscellanea politica 1766—3/c. Az öt kérdőpontra (De eo utrum) adott válaszokat magyar nyelven jegyezték fel. A nevek e formában szerepelnek: Catharina Praun Zimmermanniana, Joannis Praun uxor; Joannes Hidegh subjudex; Kovács Mártony Kata, aurigae dominalis uxor; Eva Francisci Horváth uxor.

⁵ A beadvány eredetije már nem található a megyei közgyűlési iratok, instanciák stb. között. Tartalmát az 1766. június 23-i közgyűlés jegyzőkönyve foglalja így össze: „Lectum dein est in continenti supplex memoriale domini consiliarii Josephi Rudnyánszky quo aeque tumultum suorum subditorum Tétenyiensium, periculosamque sibi ac filiis suis plebeam seditionem, mortem denique opilonis sui temerario tumultuantium insultu interventam cum deducta rei gestae serie refert. Obque hoc primum magistratualiter in ipsos animadverti, tandem eosdem per unitos hos comitatus urbialiter regulari supplicat.” Pest m. lt. Prot. congr. 1764—1768, f. 1157.

⁶ Uo. ff. 1157—1158. „Determinatum est ut urbarialis regulatio magistratualiter omnino elaboretur, quantum vero in casum in instantia declaratum quoniam expositio instantiae in nonnullis cum elicitis subditorum et peracta inquisitione non cohaereat, ad rescindendam proinde meram et genuinam rei veritatem exmittitur dominus ordinarius vicecomes cum adiungendis iudlium et iurassoribus desuper relationem facturis pro re nata demum Suae Majestati sacratissimae repraesentandam; illis caeteroquin, qui perpetrati homicidii insimulantur jam in carceres magistratuales coniectis ibidem usque causae revisionem detinendis.”

⁷ A helytartótanács Pest megyéhez, 1766. június 23.; Relatum est consilio huic locumtenentiali regio, quod non ita pridem inter loci Tétény dominium terrestre et subditos dissidia et differentiae quaequam evenerint. — Eapropter praetitulatis dominationibus vestris hisce de benigno quoque jussu regio intimat consilium hoc locumtenentiale regium, quatenus auditis praevis audiendis, super his differentiis circumstantialem informationem horsum quantocyus submittere noverint. (Aláírva:) Albertus (és alul:) Josephus Klobusiczky. Pest m. lt. Intimata 1766. (Az 1766. július 16-i iratok közt.)

ezúttal is igényt tart arra, hogy a paraszt-földesúri viszonyba felülről beleszóljon. A közbelépés nyilvánvalóan sürgössé tette az új vizsgálatot, amely már július 10-én megkezdődött a pesti megyeházán. Az előzőknél jóval részletesebb, szélesebb körű, két napon át tartó vizsgálat során 21 tétényt hallgatott ki a négytagú bizottság, Beniczky István első alispán elnöke alatt, Muslay Gábor pilisi járási szolgabíró, meg Záborszky Gábor és Balogh Mátyás esküdtek részvételével. A kihallgatottak közt első nap újból sorra került, mindjárt az elején, (1) Hamsvegel Mihály községi bíró, (2) Tichy Pál és (3) König Péter esküdt, valamint (5) Eisenheck (itt Aiszenhek) György, akikkel már találkoztunk, közben (4) König József, majd (7) Müller (Miller) Ferenc, (8) Ramsperger Fidé és (9) Faigel (Faigl, Vajgl) Mátyás, (11) Tichy Jakab, (12) Kürthy János és (13) Fiala József uradalmi vadász. Másnap, július 11-én a vizsgálat folytatódván Hladek János tétényi jegyző, notárius kezdte a sort (14), utána (15) Hidegh János kisbíró, subjudex, majd (16) Nagymihály Balázs, az uraság szolgája, (17) Knop Ádám jobbágy felesége: Katalin, (18) Imperi József kerékgyártó, (19) Paumon Márton mezőőr, az előző évi subjudex, (20) Burmon Jakab kőműves és végezetül (21) Praun János szegegyebb sorsú házasság zsellér egyszer már kihallgatott, Katalin nevű felesége.

Első benyomásunk, ha e hosszú sor vallomásról készült és a vizsgáló bizottság négy tagja által ünnepélyesen pecséttel, aláírással záradékolt latin jegyzőkönyvet kézbe vesszük,⁸ nyilván az, amelyet készítői Pozsonyban kelteni kívántak: hogy itt nagy buzgalommal, körültekintő figyelemmel és fáradhatatlan készséggel igyekeztek a felsőbb parancsnak eleget téve az igazságot kinyomozni. Aki azonban jobban utána néz a dolognak, az egy idő múlva gyanítani kezdi, hogy itt egy kissé amolyan tetszetős, megrendezett látványosságról van szó, amely jól mutathat fölfelé, de amelynek igazi célja a nemesi megyének lényegében véve a földesurat védelmező álláspontját megfelelő formában alátámasztani és felső beavatkozásoktól mentesíteni.

Nézzük csak meg közelebbről ezt az eljárást és ezt a névsort. Ha az alispán és társa valóban a teljes igazságot kívánták volna földeríteni, akkor alighanem helyesebb lett volna ismét Téténybe kiszállniok, ahol mindjárt a helyszínen nézhetnek utána minden új névnek és mozzanatnak. Ehelyett ők berendeltek Pestre 21 embert, mintha előre pontosan tudták volna, hogy kire lesz és kire nem lesz szükségük. De hogy ezt mily kevésbé tudták előre, arra mi sem jellemzőbb, mint hogy szigorú hangon kezdtek vallatni egy sor olyan parasztot, akiről percek alatt kiderült, hogy a tulajdonképpeni zendülés idején nem is volt odahaza a faluban. Müller Ferenc kijelentette, hogy mit sem tud a történekről, mert délben feleségestől kiment lányának kistétényi szőlejébe. Ramsperger Fidé ugyancsak Kistétényben járt egy Demeter nevű rác szőlőgazdánál, napszám-járandóságát behajtani. Silinger József és Tichy János szőleikben jártak aznap délután, Kürty János a földeken és a Duna mellett sétálgatott (in campos et penes Danubium obambulabam), Hladek János notárius meg egyenesen a káplánnal (cum capellano aulico) rándult ki a szigetre. Imperi József szintén a szigeten járt a káplánnal, végül Burmon Jakab Ordason volt aznap feleségével együtt. Ezeket mint bizonyítható „alibiket” láthatólag a vizsgáló bizottság is szó nélkül tudomásul vette, bár nyilván jól ismerte azt a tendenciát, hogy utólag, egyenként, lehetőleg mindenki távol van a veszedelmes tömegjelenettől. A 15 új beidézett közül tehát 8 csak a töltelek szerepét játszotta az eljárásban, pusztán a számot növelte a nagyobb körültekintés látszata kedvéért. Amikor viszont König József és mások vallomásából kiderült, hogy a tisztartói ház és a tömlöc megrohanását megelőző békésebb, tárgyalni és kérni próbáló akcióban a meg nem idézett Fogelsperger János György, Praun Mátyás és mások is részt vettek, ez láthatólag egyáltalán nem érdekelte a bizottságot. Ezek vallomása nyilván csak újabb kínos részletekkel szolgálhatott volna a földesúr és fiai provokatív, erőszakos, támadó fellépéséről. Holott a megyei urak szemmel láthatólag ennek inkább ellenkezőjét akarták az ügybe belekonstruálni: azt, hogy itt (mint Rudnyánszky beadványa állíthatta) előre megszervezett, kitervelt, nyíltan a földesúr és főleg fiai életére törő, elszánt merényletről van szó, az utóbbiak részéről pedig pusztán jogos önvédelemről. A vizsgálók minden beidézettnak (az urasági vadászt és inast kivéve) azonnal e nem éppen elfogulatlan kérdést szegezték neki (az utóbb alibit bizonyítónak is!): „Miféle okod volt

⁸ Pest m. lt. Miscellanea politica 1766—3/e. Az aláírás 1766. július 16-án a kisgyűlés napján kelt.

akkora lázadásra és zendülésre, hogy mind férfiak, mind nők egybegyűjtött sokaságával megrohanjátok Tétényben a tiszttartó házat és kezet emeljetez tekintetes Rudnyánszky József tanácsos úr fiaira?”⁹ Vizsont *nem* idézték újra maguk elé azt a Konrád Jakabot, akit a földesúr mindjárt a legelején pisztollyal fenyegetett, majd önkényesen tömlőbe vetett. *Nem* hallgatták ki, elég feltűnő módon, azt a Knop Ádámot, akit kérlelő szavai közben bottal ütlegeltek az ifjurak, de persze becitálták a feleségét, Knop Ádámné, mert az ura védelmében, annak bántalmazásán felindulva a nekilendült tömeg első sorában rohant rá a Rudnyánszkyakra és az urasági szolgálkával vívott csetepaté során meg is sebesült. Az új tanúk közül igazában Fiala József uradalmi vadásznak és Nagymihály Balázs urasági inasnak jutott főszerep, a többi csak körítés volt mellettük. Az ő dolguk volt a küzdelemben részt vettek megnevezni és még inkább valószínűsíteni, hogy Tétényben indokolatlan és veszedelmes paraszti agresszió ment végbe.

A július 10–11-én követett eljárás egyoldalúsága, úgy hisszük, ezek után bizonyítottan vehető, még abban az egyébként nem különösebben valószínű esetben is, ha *erről* az úgyről az általunk felsoroltakon kívül előzőleg más kihallgatási jegyzőkönyvek is készültek.¹⁰ A megye július 16-i kisgyűlésének mindenesetre ugyanazon dokumentumok alapján kellett a dologban állást foglalnia, amelyeket mi is ismerünk. Az ülés jegyzőkönyvének tanúsága szerint előbb a helytartótanács említett intimátumát olvasták fel az egybegyűlték előtt, majd „az előző közgyűlésből a zendülés említett ügyében a tiszta, teljes és valódi igazság kinyomozásának és megismerésének céljából kiküldött első alispán úr referálta és bemutatta a mellé adott szolgálbírával és esküdtekkel együtt véghezvitt vizsgálatát, amely a parasztek által előadott tényvázlattal (*species facti*) együtt felolvasásra került”.¹¹

Nézzük meg röviden ez alkalomból a felolvasásra került részleteket, majd utána azt, hogy ezek alapján hogyan döntött a megye, mit tartott „tiszta, teljes és valódi” igazságnak.

II.

Tétény (Nagy-tétény) ekkor még nem sokat ígért abból, hogy valaha még az eljövendő Nagy-Budapest része lesz. Ez időben csak mintegy háromszázötven lakossal bíró jobbágyfal volt, két óra járásra Buda városától. Az úrbérrendezés alkalmával (1770) egész- vagy háromnegyed telkes jobbágy egy sem akadt benne. Féltelkes (egyenként 16–17 hold szántóval) 13, negyedtelkes (7–8 hold szántóval) 14 szerepel a tabellában. Az összesen 27 úrbéres, földdel bíró jobbágy mellett 24 házas és 9 háztalan zsellért irtak össze.¹² Két évvel korábban, az úr-

⁹ „Quam ansam habuisti ad tantam seditionem et tumultum, ut congregata multitudo tam virorum quam faeminarum aggressi sitis domum provisoris in Tétény, manusque herulis spectabilis domini consiliarii Josephi Rudnyánszky inieceritis?”

¹⁰ Az uradalmi bíróságnak a zendülés után, külön történt megőletését kezdettől fogva külön bűntetőper keretében tárgyalták, amelynek vallomási jegyzőkönyvei stb. azonban nem maradtak ránk Pest megye levéltárában.

¹¹ Pest m. lt. Prot. Congr. 1764–1768, f. 179. Dominus ordinarius vicecomes ex praecedanea generali congregatione fine eruendae et rescindendae in praescripto tumultus negotio merae, plenae et genuinae veritatis exmissis retulit et praesentavit cum suis adjunctis iudicium et jurassoribus peractam investigationem. Qua una cum narrata per rusticos facti specie publice perlecta . . .

¹² Pest m. lt. Acta urbarialia antiqua, 1768–1771., úrbéri tabellák, pilisi járás, 36. sz. 1770. márc. 20. Ennek adatait felhasználta már *Spira Gy.*: A Pest megyei parasztság 1848 előtti rétegződéséhez. Századok (1958) 625. sk., táblázatban. A telkes jobbágyok és zsellérek számának, sőt az állatállomány, gabona, bor stb. adatainak alakulására támpontokat nyújtanak a közel egykorú megyei adóösszeírások is, így a pilisi járás jobbágyainak névszerinti összeírása 1752-ből (*Conscriptio domestica processus Piliensis*. Pest m. lt. Ö. 143/c. — CP. II. 210-c), azután a pilisi járás 1760. évi összeírásából ránk maradt, községek szerinti összesítés (*Extractus summarius locorum processui Piliensi adjacentium*. Pest m. lt. Ö. 144/c. — CP. II. 244-c), végül a 15. sz. jegyzetben alább idézett, névszerinti összeírás 1771-ből. Ezek adatait azonban csak óvatosan használhatjuk, nem is annyira helyenkénti pontatlanságuk miatt, hanem főként azért, mert különböző időpontokban gyakran más és más szempontok szerint készültek, a látszólag azonos rovatok nem mindig ugyanarra válaszolnak, és nem is mindig arra, ami első pillanatban természetesnek látszanék. A megfelelő rovatok számadatainak összevetése igen nagymértékű

bérendezést megelőzően (1768) a 9 kérdőpontra adott válaszok szerint „erdejek nincsen”, „kevés szántó földök vagyon, réttyek pedig semmi”, mert ami volt, azt is búza alá szántották. A szántók két vetőben vannak. Az egyik dűlőben „vagyon kinek-kinek őszi alá való két hold föld, azokba elvethetni hét pozsonyi mérőt”, a másik dűlőben „ugyan őszi vetés alá két föld, kikben vetnek 8 pozsonyi mérőt. Tavasz alá pedig vagyon mindenkinek három föld, azokban vethetnek három pozsonyi mérőt”. Vagyis „ezen helység lakossainak¹³ két vetőre vagyon hét darab földök, mellyekben öszveséggel két esztendő alatt vetnek 18 pozsonyi mérőt”, nem számítva a kukoricás, kenderes, káposztás földeket, de beleértve hét, korábban jobbágyok, most zsidók által bírt belső fundus külső, szántóföldi tartozékait, amelyeken a többi jobbágy osztozott. E kissé szűkös lehetőségeket ellensúlyozta viszont, hogy a legtöbbnek volt szőleje, „abbul kivált életeket táplálják”, Buda viszonylagos közelsége pedig piacot biztosított az erősödő paraszti árutermelés számára.¹⁴ E jelentős mozzanatok: a szőlő és a közeli piac következtében aligha volna reális, ha az egykorú tétényi parasztnak, köztük a mozgalmas események szereplőinek gazdasági feltételeit pusztán csak azon szokásos úrbéri kategóriák elismertelével próbálnánk meghatározni, amelyekbe az urbárium vagy a dikális összeírások sorolták őket. Szerencsére az urbáriumon kívül ránk maradt egy közel egykorú részletes, név szerinti megyei adóösszeírás (1771),¹⁵ valamint két olyan, éppen az 1766-i vizsgálattal kapcsolatban készült, név szerinti (ha nem is egészen pontos) adatfelvétel, amelyből a szőlők, a bortermés mennyisége is jobban meghatározható. Az egyik¹⁶ elsősorban az állatállományt és a vetést mutatja ki, bár a szőlőről is tájékoztat: ebben 59 családfő szerepel, közte 10 zsellér. A másik¹⁷ viszont Conradi Máté uradalmi tiszttartó kimutatása arról szól, hogy a helység szőlősgazdái közül az előző, 1765. évben ki mennyi mustot szüretelt, és abból mennyit adott át bordézsmá fejében a földesúrnak. Ez utóbbi jegyzékben 61 családfő szerepel, akik közül csak 19-nek termelt 20 urnánál (kb. 1086,6 liternél) kevesebb bora. További 28 már 21—50 urna (1140—2715 l.), 14 nagyobb szőlősgazda pedig évente 50 urna fölötti termékkel rendelkezett. Mindezen adatok összevetéséből kitűnik, hogy a községnek az első kihallgatási napra berendelt, tekintélyesebb gazdái viselték (az 1766-tól hiányzó Konrád Jakab kivételével) a további évek során is a vezető tisztségeket: 1768-ban Eisenheck volt a bíró, 1771-ben König Péter. Ezek az úrbéri tabellában (1770) a viszonylag jobb módúak, a féltelkes jobbágygazdák közt szerepelnek (ez akkor a legmagasabb helyi kategória), fejenként 16—17 hold szántóval, 2—4 igásmarha, 2—3 ló és ugyanannyi tehén tulajdonosaként. Az 1771-i összeírásban is ők állnak a község névsora élén. Még többet mond, hogy a bíró (Harnisfeger) családjá 60+20 urna (4344 l.), Tichy Pál 35 urna (1629 l), König Péter 75 urna (4072,5 l), Eisenheck György 20 urna (1086,6 l) évi borterméssel rendelkezett. E vezetők közt viszonylag úgy látszik az a Konrád Jakab volt a legszegényebb, aki a zendülés idején a legtöbb kockázatot vállalta, akit a földesúr börtönbe taszított, és akinek kiszabadítása érdekében a zendülés kitört. Konrád igássalattal egyáltalán nem rendelkezett, szőleje azonban

zselléresedésre vall: 1752-ben 48 hospes, zsellér nincs, csak „rideg” (delitescens), 1760-ban 47 hospes mellett már 11 zsellér (6 jobb módú, 5 szegény) található, 1771-ben 33 hospes, de már 41 zsellér (29 házas, 12 házatlan). Csakhogy például amíg 1752-ben a mesterembereket és az úrbéri szántóval nem bíró bortermelőket stb. is a hospesek közé sorolták, addig 1771-ben ezek éppen ellenkezőleg a zsellérek számát növelik. E kérdések behatóbb elemzése nem lévén ezúttal feladatunk, az urbárium legmegbízhatóbbnak tekinthető adataiból indultunk ki.

¹³ Értve itt az úrbéri szántóval bíró jobbágyokat.

¹⁴ Pest m. lt. Acta urbarialia antiqua, 1768—1771. 9 kérdőpontos jegyzőkönyvek, „Pilis járásbeliek”, 1768.

¹⁵ Conscriptio domestica processus Pilisiensis, 1771. Pest m. lt. Ö. 145/b. CP. II. 281/b.

¹⁶ Verzeichniss was die Possession Tétényen in Anbauungen Winters, wie auch Sommers Frucht hat, nebst denen Weingarten, Viech und anderen Sachen. Pest m. lt. Miscellanea politica 1766—33/d.

¹⁷ Extractus subditorum Tétényensium, quid et quantum iidem a. 1765. ex propriis vineis musti procreati perceperint et inclyto dominio convenientem decimam prestiterint. 1766. jún. 30. Pest m. lt. Miscellanea politica 1733—33/e. További (bár néhány évvel későbbi) támpontokat nyújt a szőlőkről egy 1772-i összeírás: Conscriptio vinearum in processu Pilisiensi existentium. Pest m. lt. Ö. 479/b. CC. II. 6—1.

volt. S ha a többiek névsorát nézzük, ugyancsak módosul az a kép, amelyet pusztán az úrbéri kategóriák segítségével nyernénk. König József 1771-ben mint negyedtelkes jobbágy szerepelt, ugyanakkor azonban szőlősgazda is volt. Ramsperger Fidél az 1771-i adatok szerint mindössze házas zsellér: ugyanakkor azonban 46,3 urna (2514 l) bora termett. Tichy Jakab, 4 igásmarha, 2 ló és 3 tehén tulajdonosa, 51 urnával (2769 l) szerepel a jegyzéken, Kürthy János pedig, 1771-ben féltelkes jobbágy, 27 urnával (1466,1 l). Hidegh János, a subjudex, hatökrös gazda volt (és féltelkes jobbágy), de szőlővel is rendelkezett. A mozgalomban békítő, kéréllő magatartásával feltűnt Knop Ádámot, mint negyedtelkes jobbágyot, szegény parasztnak hinnők az 1771-i kategorizálás alapján, ha nem tudnánk, hogy 75,2 urna (4083,3 l) bora termett évente. Imperi József 1771-ben mint házas zsellér szerepel: ugyanakkor azonban kerékgyártó, bérlő és szőlősgazda. Valami kis szőlővel még a legszegényebb házas zsellér: Praun János is rendelkezett. Ezek a paraszti árutermelés útján előrehaladt, és a jobbágyi, úrbéres kategóriákba egyre nehezebben beilleszkedő tétényi gazdák találták magukat szemben a földesúr hátrahúzó, mind súlyosabb robotköveteléseivel.

A tétényi uradalom, a XVII. században férfígon kihalt Paksy-család más birtokaival együtt, egymásután kétszer került olyan kemény és mohó vagyonszerzők kezébe, akik beházasodással lendültek neki a feudális uralkodó osztályban felfelé ívelő pályafutásuknak. A század elején a korábban ismeretlen Száraz György (†1732) szerezte meg a Paksy-dédunoka Daróczy Katalin kezét, hozzá Tétényt, majd szívós küzdelmekkel a többi Paksy-birtokot meg a báróságot. Lánya: Száraz Julianna esetében, valamivel simább formák közt, megismétlődött a történet. Egy hasonló típusú, felfelé törtető, Nyitra megyei köznemes, Rudnyánszky József (†1778) kapta meg a lány kezét (nagy karriert befutó rokona: Grassalkovich Antal tanácsára), és vele ismét Tétényt meg a többi uradalmat, majd utóbb (1773) a báróságot.¹⁸ Az udvar hozzájárulásával ő tartotta kézben és irányította tétényi kastélyából valamennyi Száraz-birtok gazdálkodását, azzal a kíméletlenséggel, amely a fellendülő árutermelés, a majorsági gazdálkodás uralkodóvá válása idején, a XVIII. század derekán különösen jellemző volt főleg a jó piaccal, jó közlekedési lehetőséggel bíró uradalmak birtokosaira — és Tétény, a Dunánál és Buda mellett, ilyennek számított, ha nem is feküdt Ausztriához közel, az ország nyugati szélein.

A kilenc kérdőpontra adott válaszukban (1768) a tétényiek azt is előadták, hogy az 1766-ban bevezetett urbárium értelmében igás robottal a gazda „ha négy marhával az Uraságh dolgára mégyen minden héten egy napigh szolgálni tartozik”, két marhával hetenként két napot, kézi robotban pedig heti három napot — ami több, mint amennyit az 1767 utáni rendezés előírt, de már kevesebb volt az 1766-i zendülés előtti helyztnél, mert „annak előtte se urbáriumok, sem contractusok nem lévén bevett szokás szerint szolgáltak”. Hogy pedig ez a „bevett szokás” az idők folyamán minő mértékben tolódott el a földesúr javára és vált egyre elviselhetetlenebb teherré, az világosan kiderül azokból a Species facti függelékeként, 1766. május 21-én hat pontban összefoglalt panaszokból (agravia),¹⁹ amelyek a zendülés előtti helyzetet tükrözvén annak okaira is rávilágítanak. E panaszok szerint: (1) mivel robotot végző telkes jobbágy nincs több mint 26, ezeket „minden nap robotra hajtják és így a robot

¹⁸ Vö. Nagy Iván: Magyarország családai. IX. Pest 1862. — Fekete Nagy A.: A br. Rudnyánszky-család levéltára. Levéltári Közlemények (1933) 16—57.

¹⁹ Az 1766. május 21-én fölvetett Species facti idevágó befejező sorai: His adnectentes sua agravia sequentibus eadem enumerant. 1. Hospites robotarii sunt non nisi no. 26. qui ad robottas omni die pelluntur, ac ideo indefinitus est earundem numerus. 2. Foenilia plane nulla habent. 3. Terras arabiles non nisi 7 Posoniensem metretarum capaces habet optimus hospes, quas si etiam in abundantia haberent, ad earundem cultivationem prae indefinitis robottis non sufficerent. 4. Pascuum per arendatores laniones, duos item dominales opiliones coarctatum fere nullum aut admodum exiguum. 5. Octo domus prius per contribuentes inhabitatae, nunc Judaeis traditae contributione exemptae sunt, quarum onera taliter diminutus onera contribuentium numerus ferre cogitur. — 6. Judaei facultates sive pecora habentes in medium communitatis christianae nec ab iisdem quidpiam solvunt. — Quibus omnibus medelam adferri apud dominium saepius infiterunt, quam non ut consecuti fuissent, quin imo nec auditum sunt. Pest m. lt. Miscellanea politica 1766—3/a.

mennyisége megszatlan, határtalan”; (2) kaszálójuk nincs; (3) „szántófeldje a legjobb gazdának is csak 7 pozsonyi mérőnyi van, de még ha bőven lenne szántójuk, annak művelését sem győznék a végtelen sok robot miatt”; (4) „legelőjüket a mézáros bérlők, valamint a két urasági birkás úgy megszükitették, hogy már szinte semmi nincs, vagy csak alig van belőle”; végül (5 és 6) nyolc korábbi jobbágházat a jobbágyok adóterhében nem osztozó zsidóknak adtak át, és a többi jobbágy viseli e nyolc telek terhét is.²⁰ Mindezek közül az 5–6. pont nem játszott bele a mozgalomba, a legelővelvételrel kapcsolatos 4. pont már komolyabb jelentőséggel bírt (az uraság birkása aligha halt meg kizárólag személyi okokból), a döntő kérdés azonban nyilvánvalóan a saját termelő munkát megbénító, majorsági robotkövetelés volt, amely körül, a már hosszabb idő óta éleződő helyzetben, a konfliktus tulajdonképpen kirobbant.

A tényiek panaszirata végén a bíró és az esküdtek megjegyezték, hogy az uraságtól már több ízben kértek orvoslást bajaikra, de még csak meg sem hallgatták őket. Rudnyánszky József szemmel láthatólag nem volt hajlandó jobbágyai kérelmével érdemben foglalkozni, bár ugyanakkor ő maga természet szerint nagyon is elvárta, hogy dukai, ordasi meg tényi birtokainak bejárását, különböző határvitákat és egyéb konfliktusokat illetően beadott saját kívánságaival, instanciáival a megye készséggel és odaadóan foglalkozzék.²¹

A tumultus ügyében fölvetett vallomásokból az is kiderül, hogy a tényi parasztok, miután a földesúrral nem boldogultak, végül a megyéhez nyújtottak be instanciát. Nyilatkozott erről Conradi tiszttartó, a községi bíró, sőt maga a kérelmet papírra vető Hladek János nótárius is. Utóbb pedig (július 16-án) a megye is azt jelentette a helytartótanácsnak, hogy „a tényi lakosok instancia útján már előzőleg a megyéhez folyamodtak panaszaik ügyében”, és már történt is határozat arra, hogy a járási szolgabíró nézzen utána a bajok valódiságának, hanem ő egyéb bokros teendői miatt nem ért rá azonnal ebben az ügyben eljárni.²²

A szóban forgó instancia alighanem azonos azzal, amelynek aláíratlan, keltezetlen példánya éppen az 1766 nyári úrbéri vizsgálat iratainak élén található.²³ Ebben az egész község alázatosan kéri (Die gantze Gemeinde Tétény fufallig bittend . . .), hogy a robot dolgát hozzák valahogy rendbe, mert kaszálás és aratás idején nap mint nap kell dolgozniok, az év többi részében pedig heti 1–2–3 alkalommal, vasárnap is kell fuvarozniok, „s ha valaki éjfélkor ér haza lovaival, azt másnap az urasági hajduk arra kényszerítik, hogy kézi robotra menjen”. Akinek vonómarhája nincs, azt az uraság a kastélyban, a konyhánál, a kertben, borpincében, sertésoláknál dolgoztatja. De nekik kell az urasági szőlőket is kapálniok. A bérlettel bíró parasztok, akik pedig robot fejében 12 Ft-ot fizetnek, ugyancsak kénytelenek 35 nap robotot teljesíteni, szüreti munkákban és fuvarozásban. Az instancia szövegéből egyébként az tűnik ki, hogy a porció alól a többiek rovására mentesített 8 ház közül csak négyben éltek zsidók, a többiben, a rácon kívül, uradalmi csizmadia, bognár, pincemester és kocsis lakott. A megyei feljegyzések ezek közül csak a zsidókat említették, az uradalmi alkalmazottról hallgattak.

Az 1766. május 13-i közgyűlés jegyzőkönyvének egy bejegyzése szerint a tényiek a már ismert panaszokat azon alkalmából adták elő, hogy a jég elverte szőlőiket. Kérték a károk ily esetekben szokásos, hivatalos felbecslését s egyben adóterhek méltányos csökkentését,

²⁰ A helyi taksafizetők jegyzéke szerint egy Mitrovsky Sándor nevű helyi görög boltoson kívül 8 zsidó taksás volt ekkor Tétényben: Klozer Márk üveges (vitrarius), Jacob Dávid kereskedő (quaestor) és 6 vásáros (circulator). A jegyzékben nem szerepelnek taksafizető iparosként azok, akik a vallomási jegyzőkönyvek (meg az 1771-es összeírás) szerint kőműves, ács, kerékgyártó stb. mesterséget folytattak, de a jobbágyok közt tartották számon őket. Specificatio taxalistarum in processu Pilsiensis pro anno 1765–66. Pest m. lt. Ö. CP. II. 267. 21. Íme néhány eset a Pest megyéhez beadott instanciák időrendi lajstromának (Instantiarum elenchus chronologicus) tanúsága szerint: 1761-ben Rudnyánszky a tényi határok bejárását kívánta, 1762-ben a kalocsai érsekkel, majd a nyitrai püspökkel volt valami összeütközése, 1763-ban a dukai birtok és Csörög puszta ügyében keresett intézkedést, 1767-ben megint a dukai határok, majd Malomér puszta bejárását sürgette. 1768-ban ismét Malomér dolgát hozta elő.

²² Pest m. lt. Protocollum rescriptorum 1758–1766, f. 734.

²³ Pest m. lt. Miscellanea politica 1766–33/a.

ugyanakkor azonban a rájuk nehezedő uradalmi robotteher ellen is panaszt emeltek.²⁴ A ránk maradt kárbizonylat szerint Friebeisz Antal és Settith Farkas megyei esküdt már a zendülés másnapján, 1766. május 21-én kint járt Tétényben, és Tichy Pál, König Péter, Konrád Jakab és Miller Ferenc esküdtek, valamint Silinger József, Eisenheck György és Kürthy János vezetésével megtekintette a szőlőket. Ezeket (írták a jelentésben) „oly összevert állapotban találtuk, hogy a megmaradt tőkéken kívül semmit sem láthattunk”.²⁵ A környék paraszti árutermelésének fő cikke a bor lévén,²⁶ a tétényi jobbágyokat a természeti csapás olyan súlyos helyzetbe hozta, amelyben az uraság végeláthatatlan robotkövetelése, éppen a soron következő nyári, aratási munkák idején, immár elviselhetetlennek tűnt. Annyival is inkább, mivel ekkor már vagy egy esztendő óta az egész országban híre ment annak, hogy az udvar államilag készül szabályozni a mértéktelen robotterheket. A Dunántúlon már az előző nyáron jelentkező, heves megmozdulások most tovább terjedtek. A közeli ráckevei, óbudai, szentendrei és visegrádi kamarai uradalmakban pedig már folytak az úrbérrendezés előkészületei. A tétényi zendülés kirobbanásába tehát bizonyára belejátszott az is, hogy a parasztok az adott viszonyok közt elérhetőnek, közelinek érezték terheik méltányosabb szabályozását.

Az alispáni vizsgálat egyébként pusztán csak azért érdeklődött az előzmények után, mert a zendülés tervszerű előkészítését kereste. Különösen Hladek nótáriust, az instancia fogalmazóját vallatták, hogy mit tudott meg „a zendülés előtt már néhány nappal a parasztok féktelen kitörési szenvedélyéről”. Ő azonban, tisztában lévén a kérdés célzatával, határozottan leszögezte, hogy „sem gyűléseket, sem más zendülési előkészületeket” (nec conventicula, nec alia praeparatoria ad tumultum) nem figyelt meg. Egy másik kérdésre azt is tagadta, hogy a parasztok eltiltották volna a kastélyban való megjelenéstől.²⁷ A tumultus szándékos, előzetes megszervezettségét nyomozva sokat foglalkozott a bizottság a községi bíró azon rendelkezésével is, hogy a faluban „ki ki oda haza tartózkodgyék és készen legyen”.²⁸ Hidegh János kisbíró elmondta, hogy pünkösöd hétfőn és kedden ő hívta gyűlésbe a falut a bíró házához, és ő járt körül azzal az utasítással is, hogy mindenki tartózkodjék odahaza, „de mi végre, nem tudja”.²⁹ A községi bíró azután megmagyarázta az intézkedést: Friebeisz Antal alszolgabírótól vett írásbeli értesítés alapján a szőlőiket ért jégkár megtekintésére kiküldött megyei urakat várták, „és hogy bárki ha hívni vagy kérdezni akarják kéznél legyen, meghagytam, hogy a lakosok maradjanak otthon pünkösöd ünnepe után”.³⁰ Ezzel a nyomozó alispánnak is meg kellett elégednie.

Annyi kétségtelen, hogy az uradalom igen feszült, kiélezett helyzetben lépett fel az aratási munkák kérdésével. Conradi Máté tiszttartó vallomása szerint ő a zendülés előtt megkérdezte urát, „ha robotábul, vagy szakmánbul akarná-e a tétényi majorsághbéli buzát arattatni”; amire Rudnyánszky így felelt volna: „robotában nem, mivel mult generális gyűlésnek alkalmatosságával is az robotájok véghet nemes vármegyénél panaszolkodtak, hanem azért részben . . . arattassa, olly móddal mindazonáltal, hogy 30 vagy 40-en legyenek az aratók, hogy késedelmek miat az uraságh megh ne károsodgyék”. A tiszttartó erre május 20-án reggel magához hívatta a községi bírót König Péter és Konrád Jakab esküdt kísére-

²⁴ Pest m. lt. Prot. Congr. 1764—1768, f. 1148. Erga instantiam incolarum possessionis Tétény vinearum suarum grandine concussarum ocularem revisionem expetentium, ac una remedium oneris seu robotis dominialibus, quia prata nulla, agros vero exiguos haberent, seu a contributione, cum octo domus prius per contribuentes inhabitatae, jam nunc Judaeorum in publicum non contribuentium sedes essent in ipso redundantis implorantium. — Exmittitur processualis vicejudei nobilium fine oculatae damnorum revisionis, et una reliquorum detectorum investigationis peragenda.

²⁵ Oculata damni in vineis Tétényiensibus per grandinem causati. Pest m. lt. Miscellanea 1766—29., 30.

²⁶ A szőlők jelentőségét Tétényben egy évszázad múlva így emeli ki a megye ismertetője: A határ összes kiterjedése 3560 hold. Ennek csaknem fele szőlő, jó borterméssel, amely „a lakosság fő jövedelemforrását is teszi.” *Galgóczy K.*: Pest-Pilis-Solt-Kiskún megye monographiája. III. Bp. 1877. 43.

²⁷ Hladek János vallomása 1766. júl. 11.

²⁸ Idézet az 1766. jún. 17-i jegyzőkönyv magyar kérdéseiből.

²⁹ Hidegh János vallomása, 1766. jún. 17.

³⁰ A községi bíró vallomása, 1766. júl. 10.

tében, és előadta nekik „az uraságh parancsolattját”, hogy azt „a kösségnek megh jelen-tenék”. Amire a bíró két társával „öszve gyültvén a falut, eleikben terjesztette, hogy az uraságh nem robotábul, hanem részbul az aratást kiadni akarja”.³¹

E szelíd kis történet a szemérmes földesúrról azonban legfeljebb arra jellemző, hogy az uradalom a megye előtt sem merete szépítés nélkül elmondani saját dolgait. Mögötte pedig nincs több, mint annyi, hogy 1765 dunántúli megmozdulásai után a földesúr és tisztartója nem mert *nyíltan* ekkora robotköveteléssel előállni, hanem taktikával próbálkozott. Az összes többi vallomás ugyanis egyöntetűen bizonyítja, hogy a tisztartó az uraság „változhatatlan akaratát” (inalterabilem voluntatem) ilyen alternatíva formájában közölte: *vagy* robotban végzik el az aratást, *vagy* rész fejében, de akkor 40 emberrel (ami persze valószínűleg tette az utóbbi elképzelést). Nemcsak a Species facti, meg külön a községi bíró és König Péter, hanem (úgy látszik kellő kitanítás híján) a bírót két társával a tisztartóhoz kísérő Aulih Jakab urasági hajdú is ezt állítja,³² és velük mindenki (Tichy Pál, Eisenheck György stb.), akit csak megkérdeztek azon gyűlés résztvevői közül, ahol a bíró két társával az uraság követelését a falu nyilvánossága előtt tolmácsolta. Igen jellemző a megyei vizsgálat egyoldalúságára, hogy utóbb, amikor e tényállás és vele az ellentmondás félreérthetetlenül kiderült, egy szóval sem kérdezték meg újra a tisztartót, hogy miért akarta hamis vallomással a vizsgálókat megtéveszteni.

Lényegileg egyetértenek a vallomások abban is, hogy az egybegyűlt község a bíró beszámolóját meghallgatva, egyik formában sem volt hajlandó az uraság követelésének eleget tenni. Kijelentette, hogy robotban nem arathat, mert ahhoz kevés az ember, és mert egyébként sem hajlandó heti egy napnál több robotot végezni, amíg a megye meg nem határozza a robot mennyiségét és választ nem ad a benyújtott instanciára. De aratórész fejében sem vállalhatja a munkát, mert a jégverte gabonából „egy-egy arató alig kaphatna ily roppant munkáért egyetlen zsákkal” (a bíró szerint nagyjából egy pozsonyi mérővel, ami eltartásához nem elegendő), közben pedig nem tudna más kereset után nézni, márpedig saját földjük és vetésük szűkös volta miatt „kénytelenek inkább idegen, az uraságénál jövedelmezőbb aratást vállalni”.³³ König Péter vallomásából az is kitűnt, hogy ő két társával már előbb, a tisztartónak is előadta ezeket az ellenvetéseket (azt is, hogy az uraság alighanem a megyei limitatio szerint járó aratórészt is vonakodnék kiadni), de eredmény nélkül. König egyébként mindjárt a gyűlés után sietve távozott a faluból, vallomása szerint a gulyához, állataihoz, de nem lehetetlen, hogy a forrósodó helyzet elől.³⁴

A község tagadó válaszát mindenesetre már csak ketten vitték meg a tisztartónak: a bíró és Konrád Jakab, akik (a tisztartó vallomása szerint) „az egész község nevével declaráltak magokat, hogy robotábul az uraságh jószágát föll venni nem akarják, de ellenben azt is jelentették, hogy ennek utánna egy napnál többet egy hétben dolgozni nem fognak, de részben sem akarják föll aratni, mert 40 emberre igen kevés rész esne és az nyarat csak haszontalan töltenék”. A tisztartó erősködött, ígéretet (tulajdonképpen szándékát elárulva), hogy „ha az uraságh buzáját le aratnák robotábul, tehát mindnyájoknak 14 és 14 napot

³¹ Conradi Máté vallomása, 1766. máj. 22.

³² Aulih Jakab vallomása, 1766. júl. 10.: az uraság követelése az volt, „ha részben vagy robotában akarnak-e aratni, olly móddal mindazonáltal, hogy az aratók 40-en legyenek”.

³³ Species facti, 1766. május 21. Cujus propositione communitati relata eadem semet medio suorum renunciorum declarat provisorii quod in sortem robottarum ipsam assumere non possint, tum quia exiguo, et quadragenarium numerum haud aequante essent numero, tum etiam quia amplius ultra unum in quavis hebdoma diem robottalem praestare eousque non voluit, donec per inclytum comitatum decisum certusque robottarum numerus definitus fuerit, sed nec erga tollendam abinde messoream quotam semet assumere posse, quia labori suo nunquam parem illinc consequerentur mercedem. Praeter id enim, quod obrusum e demissione frumentum strage grandinis conquassatum esset, vix messor unus ad unius sacci quantitatem ex tam immenso labore acquirere posset, operamque taliter sine condigna recompensa perdituri alia procurandae alimentacionis media negligere deberent, ubi tamen ex defectu terrarum arabilium, adeoque penuria propriae inseminationis alienam messem sibi magis, quam dominalem fructificantem quaerere necessitarentur.

³⁴ König Péter vallomása, 1766. júl. 10.

esztendőbeli szolgálatokból ki fogh hagyni”, de „erre sem akaratak reá állani”.³⁶ Erre felszólította őket, hogy a robot ügyében „instantiát nyujtanának bé” a földesúrhoz. A bíró és Konrád esküdt ezt megint hírül vitte a falu gyűlésének, majd annak válaszával harmadszor is megjelent a tiszttartónál, a község nevében kijelentve (Tiringer hajdú szerint), hogy „már három rendbéli instantiát nyujtottanak bé az urasságnak, de semmi örvendetes resoluciot nem vehettek, ezért többet instálni nem akarnak, hanem magokat declarálják, hogy egy napnál többet szolgálni nem akarnak”.³⁶ A tiszttartó azt felelte, hogy ezt jelenti a földesúrnak.

A bíró e választ még közölte a néppel, majd a gyűlést feloszlatta szintén távozott a faluból. „Aratóimmal a vetéseket mentem megnézni — mondotta vallomásában —, és a hozzám csatlakozó König Péterrel betértünk a diósi kocsmába”.³⁷ A vetéseket ily sürgősen aznap, amikor állítólag a megyei urakat várták és ő maga rendelkezett úgy, hogy mindenki maradjon otthon? A távoli kocsmába, ha oly sürgős volt a vetések dolga? És éppen König Péterrel, aki már a második ürügyet kereste a távozásra? Átlátszó dolgok ezek. Aligha kétséges, hogy a falu e két viszonylag jobb módú és jó pozícióval bíró vezetője szándékkal vonult biztonságba a jól sejtett, veszélyesnek ígérkező vihar elől, túl sok veszteni valót és túl kevés elszántságot érezvén ahhoz, hogy az elkeseredett jobbágyok harcának tetteleg élére álljon. Óvatosságuk (amelynek példáját mások is követték, innen a déli órákban elharapózó kísértálási hajlam) annyiban eredménnyel is járt, hogy mire a mezőőr visszacitálta őket, a tumultus már lezajlott.

Így történt, hogy amikor a tiszttartó és két Rudnyánszky-fiú (Antal és Elek) a kastély felől visszaérve Aulih hajdút azonnal újra a bíróért, esküdtért szalajtották, „a parancsnak egyedül Konrád Jakab engedelmességet, aki végül is a község határozata felől kérdezettvén elmondotta, hogy a község továbbra is fenntartja korábbi álláspontját és attól el nem tántorítható. Tegyen róla hát az uraság, hogy az urasági hajdú, aki ezelőtt naponta szokott a robotosok kihajtása céljából körbejárni, ezentúl minden héten csak egyszer merjen mutatkozni”.³⁸ Konrád ezt a tiszttartó szerint is „magát mentegetvén” adta elő, azzal, „hogy eő egyedül a községnek akarattját jelentette”. Közben azonban a földesúr maga is bősziúltén a helyszínre ért „és tudakozta, mi okra nézve az jobbágyi kötelességet nyakokból ki rázni és csak egy nap hetenkint szolgálni akarnának”. Konrád ismét „az községgel magát mentegette”, de „akkor hét vagy nyolcz ütést tett vala rajta maga az ur, annak utána parancsolta az tömlöczbe vetetni, amint is létra nélkül az tömlöczbe bé vetette az hajduk által és az tömlöcz szájára lakatot ütött”.³⁹ A tiszttartó szavaiból is teljesen világos, hogy nem Konrád viselkedett támadóan, és nem a földesúr szorult önvédelemre, hanem fordítva: Rudnyánszky engedett szabad utat féktelen dühének, hogy megtörje a parasztnak nyakasságát — mert hogy féktelenségről volt szó, az annak ellenére kiderül, hogy a tiszttartó néhány mozzanatot elhallgatott, illetve szépíteni igyekezett. Konrád és társai tényvázlata szerint ugyanis a földesúr először „kemény ütésekkel”, bottal verte őt, „majd hogy haragját jobban kitöltse, a falon függő pisztolyt ragadta meg, két fia azonban, Antal és Ignác, a tiszttartóval együtt előre látva, hogy ebből még nagyobb, veszedelmesebb eset származhatik, kilökték a szobából a falu küldöttjét, akit azután a ház udvarán álló (harmadik) fiú: Elek megragadott és a haj-

³⁶ Conradi tiszttartó vallomása, 1766. május 22.

³⁶ Tiringer Jakab vallomása, 1766. május 22.

³⁷ A községi bíró vallomása, 1766. július 10.

³⁸ *Species facti*, 1766. május 21. „... unicus Jacobus Konrád mandato parere potuit, qui finaliter quoque de communitatis resolutione quaesitus edixit porro etiam communitatem in priori sensu haerentem ab eodem nec dimoveri posse. Agat proinde dominium, ne hajdo dominialis fine depellendorum quotidie robotationum circuire antea solitus, non nisi imposterum quavis septimana semel monstrare semet audeat.” Érdekes, hogy Konrád Jakab úgy látszik esküdti tisztsége ellenére sem a viszonylag jobb módú, telkes jobbágyok közé tartozott. Egy keltezetlen, de valószínűleg az ötvenes évekből származó adóösszeírás semmiféle szántóföldi termést (gabona stb.) nem mutat ki nála, mindössze 8 urna bortermet (vagyis némi szőlője volt) és 1 tehenet, ugyanakkor, amikor Eisenheck György neve alatt 2 ló, 2 ökör, 2 tehén, 45 pozsonyi mérő búza, 15 urna bor szerepel. *Conscriptio processus Pilsiensis*. Pest m. It. Besorolatlan összeírások.

³⁹ Conradi Máté vallomása, 1766. május 22.

dúkkal a tiszttartói ház udvarán a tömlöchöz vitetett. Mielőtt pedig oda betették volna őt, a tanácsos úr is odaért, a hajduk által már a lejárathoz illesztett létrát elvettette és a foglyot a létra segítségével nélkül körülbelül másfél bécsi öl mélységbe letaszította”.⁴⁰ E leírás már sokkal valószerűbb. De azért a megyei urak szemrebbenés és megjegyzés nélkül hallgatták végig a két hajdú minden tiszttartói mellébeszélésén túlvető, átlátszó és kenetes hazugságait arról, hogy Konrád csak „egynehány ütést” kapott az úrtól, majd annak kívánságára „maga az tömlöcbe le bocsájtkozott”.⁴¹

A jelenet ismerős: a sötét, földalatti tömlőc a tiszttartó házának elengedhetetlen tartozékaként, a parasztok szóvivőjének bántalmazása és elzáratása, de még az is, ami e provokatív, erőszakos lépésből a feszült helyzetben következett. Hasonlóan történt ez az előző évben, 1765 szeptemberében, a dobrai, Vas megyei Batthyány-uradalomban; a jobbágyok végül itt is a tiszttartó házát megostromolva, erővel szabadították ki embereiket.⁴² A sors iróniájához tartozik, hogy Rudnyánszky még hozzá maga gondoskodott a felháborodást kiváltó hír minél sietősebb elterjesztéséről: hajdújával végigkeresette a falut (mondanunk sem kell: hiába) egy éppen kéznél található kovácsért vagy lakatosért, hogy foglyát tüstént vasra veresse.⁴³ S először még most is csak annyi történt, hogy vagy tíz-tizenkét családfő összegyűlt a bíró házánál, majd a bíró távollétében Knop Ádám javaslatára, növekvő kísérettel elindult a tiszttartót megkérni, hogy az ártatlanul bebörtönzött Konrádot bocsássák szabadon.⁴⁴ A tiszttartó három Rudnyánszky-fió (Antal, Elek és Ignác) kíséretében éppen Battára indult kocsin, amikor meglátta „a sok embert öszve csoportosulva lenni s eleikben menni, kik az tömlöczen vetett eskütt embert ki szabadítani akarták”.⁴⁵ A megyei vizsgálók buzgón keresték azon vád igazolását, hogy a parasztok elállták az utat, sőt megragadták a lovak zabláját (nem kellett: a kocsi előbb megállt majd visszafordult), fenyegetőleg követelték a fogoly kiadatását és (a hajdúk szerint) csak azért nem rohanták meg azonnal a házat, mert még nem érezték elég erősnek magukat. A valóságban azonban ekkor még inkább az alkura, kérő szóra hajló, a nyílt összetűzést elkerülni kívánó, óvatosabb, idősebb jobbágygazdák vezették az akciót, akik igyekeztek visszatartani az elszántabbakat, és megértetni a Rudnyánszkyakkal, hogy a helyzet veszedelmessé válhat, ha nem engednek valamit. Az úrfiak azután gondoskodtak róla, hogy e kísérlet a széles nyilvánosság előtt keserves kudarcba fulladjon. Tetteiket

⁴⁰ *Species facti*, 1766. május 21. Haec dum ita communitalis nomine recenserit, ipse dominus consiliarius provisoralem domum ingressus quaeavit ex nuncio, an ne amplius robottas praestare simpliciter negarent, ad quod praevium communitalis edictum repetentem deputatum diris admodum verberibus baculo penes se habito ipse dominus consiliarius excessit, adque magis explendam iram suam pendentem e muro pistoletam arripuit, ast duo ejusdem filii Antonius et Ignatius cum provitore praevidentibus facile secuturi majoris periculi casum, eundem deputatum e cubiculo ejecerunt, ejectione tandem alter ad aream domus stans filius Alexius corripuit, correptumque per hajdones ad carceres in area ejusdem provisoralis domus existentes duci curavit. Qui antequam ad eosdem conjuceretur adveniens etiam dominus consiliarius scalas ex descensu jam per hajdones adaptatas removeri, et capium sine scalarum beneficio ad profunditatem semialterius circiter orgiae Viennensis detrudere jussit.

⁴¹ Aulih és Tiringer vallomásai, 1766. május 22.

⁴² *Vörös K.*: Az 1765—66-i dunántúli paraszttömegmozgalom és az úrbérrendezés (Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon, 1711—1790. Bp. 1952), 318—319. A robotkövetelések emelésére ld. *Szántó I.*: A majorsági gazdálkodás uralkodóvá válása, a parasztság nagyarányú kisajátításának kezdetei, *uo.* 221—298. — A dobrafalvi parasztok régebben heti 1 napot, ekkoriban már heti 2—3 napot robotoltak igával, sőt aratás idején mindennap dolgozniok kellett, urbárium itt sem volt; az 1765. október 5-én a kancellária által a királynő elé terjesztett urbárium heti 1 nap ígás robotot írt elő. *Szabó D.*: A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában. I. Bp. 1933. 61., 85., 210. Az egykorú, igen bő és jellemző, vidéki anyagból emeljük ki (annyi más közül) a somogyvári jobbágyoknak a ténylegi eseményekkel egy időben kelt, Mária Teréziához írt instanciájából e sorokat: „Elsőben minémű nyomorúságokat szenvedünk az minden napi uraság dolgában, hogy sem télben, sem nyáron nyugalomunk nincsen s ha valamelyikünk el maradt az minden napi dolgról keservesen üldözöttünk valamint az pogán kézben esett, sanyargatott rabok.” — Kaposvári Állami Levéltár, Somogy megye levéltára, Acta congregationalia 1766. III. f. 28.

⁴³ Hidegh János vallomása, 1766. júl. 10.

⁴⁴ Eisenheck György, Faigl Mátyás és König József vallomásai, 1766. júl. 10.

⁴⁵ Conradi tiszttartó vallomása, 1766. május 22.

nagyjából egybehangzóan írják le a szemtanúk és szenvedő alanyok, csak neveikben ellentmondóak, ami nem is meglepő, olyan testvérekről lévén szó, akik közül egy sem akart a többi mögött a durva pökhendiségben, szidalmakban, parasztok bántalmazásában elmaradni. A tisztartó szerint Antal volt az, aki a parasztokat megkérdezte: mit akarnak, és e feleletet kapta: „hogy az rabunk a tömlöczbül kint légyen”. Eisenheck részletesebb (és lényegében véve Faigl és Galgóczy által is megerősített) vallomása szerint Elek kérdezte tőlük gorombán: „Mit akartok átkozott svábok?” (Was wilt ihr verfluchte Schwaben?). „Azt feleltük neki (folytatódik latinul a vallomás), hogy a tisztartó urat akarjuk megkérni a bebörtönzött Konrad elengedésére”.⁴⁶ Erre Elek leugrott a kocsiról, végigvágott az embereken, majd szitkozódva elindult vissza a ház felé. A kocsi követte, a parasztok közül is aki közelebb volt. A ház előtt azután (a parasztok tényvázlata szerint) Eisenheck és Knop a Rudnyánszkyfiúkat „összetett kezekkel kérték, és figyelmeztették őket arra, hogy könnyen kirobbanó nagyobb néplázadástól lehet félni”. Ezek azonban rájuk sem hederítve „a könyörgők összekulcsolt ujjaira a náluk lévő botokkal roppant ütéseket mértek, úgy hogy (olvassuk a másnapi szövegben) ujjai ma is dagadtak és minden munkára használhatatlanok”.⁴⁷ Ezt a tisztartó és a két hajdú ismét jobbnak látta mellőzni a dolgok elmondásánál, de a parasztok sorra megerősítették. Elek „fejünket és könyörgésre tartott kezünket verte” — mondotta Eisenheck, mint szenvedő fél.⁴⁸

Az ifjú urak szemléltető módon bebizonyították, hogy kéréssel, emberi szóval nem lehet náluk semmit sem elérni, és ugyanakkor durva fellépésükkel végre kiprovokálták a régóta készülő robbanást: a sűrűvé nőtt néptömeg megrohanta a házat, és betört a kapun, szembezállva az urak és fegyveres szolgálók pisztolyaival, puskáival. A parasztok a faluban „jobban össze szedvén magokat — mondotta az egyik hajdú — eöregje, aprója, asszonyok és leány személyek nagy zsbajjal, kiáltozással, fejszéssel, vas vellákkal, dorongokkal az tisztartó házához reá rohanának, az kaput ki törték, ablaknak vas rostélyát ki feszítették, tömlöcz ajtón lévő lakatot le verték és Konrad eskütt embert az tömlöczbül ki szabadították”.⁴⁹ Ebben a vallomások lényegében egybevágunk. Eisenheck és óvatosabb társai még hozzátesszik, hogy az elszánt fiatalságot „az idősebbeknek sem kérése, sem félelme nem tudta visszatartani”.⁵⁰ Valóban ez volt az a pont, amikor az események túlszaladtak a korábbi, alkut próbáló akció vezetőin, akik, ha teheték, eltávoztak vagy félrehúzódtak. Faigl Mátyás, Galgóczy János, König József sorra vallották, hogy az összecsapáskor elmentek, az utóbbi azon indokolással, hogy „rosszul érezte magát” (non bene me sensi).⁵¹ A földetéről éppen visszaérkező Tichy Pált az egybegyűlt néptömeg szemrehányásokkal halmozta el: „ti elhagytok bennünket e legnagyobb szükségben” — kiabálták az emberek, majd (vallomása szerint)⁵² vonakodása ellenére arra kényszerítették, hogy velük menjen. Hidegh János kisbíró a tisztartó istállójába húzódtott be a lovással együtt; kihallgatásakor a megyei urak mérgesen vonták kétségbe, hogy ilyen körülmények között (az istállóból olykor kinézve) hogyan láthatta, amint maga az ismét helyszínre érkező földesúr mindkét kezében pisztollyal avatkozik a küzdelemben, meg hogy a tisztartó puskát hoz ki a házból az egyik urasági szolga számára.⁵³ A vallomásokból

⁴⁶ Eisenheck György vallomása, 1766. júl. 10.

⁴⁷ *Species facti*, 1766. május 21. Georgius Ejszinhek et Adamus Knop pro liberatione innocentis et non nisi edicta communitatis referentis apud juvenes dominos recte in procinctu aliquo abundi constitutos complicatis manibus rogarunt, facileque emergentis majoris plebeae seditionis metum iisdem ad oculos posuerunt. Sed his quoque nihil moti complicatis praevio modo precantium digitis penes se habitis baculis tam enormes inflixerunt ictus, ut et hodie tumentes digiti ad perficiendum iudicium inutilis sint.

⁴⁸ Eisenheck György vallomása, 1766. júl. 10.

⁴⁹ Tiringer Jakab vallomása, 1766. május 22. Hasonlóan Aulih Jakab és Conradi Máté vallomásai is ugyanakkor.

⁵⁰ *Species facti*, 1766. május 21.

⁵¹ Faigl, Galgóczy és König József vallomásai, 1766. júl. 10.

⁵² Tichy Pál vallomása 1766. júl. 10. Ego intrando populum jam congregatum deprehendi, hominesque me arguebant dicendo: vos in maxima necessitate nos deseritis, meque reluctantem populus praeire cogebant qui me ad murum retraxi, plebs vero portae irruens aditum sibi facit . . .

⁵³ Hidegh Jakab vallomása, 1766. júl. 11.

nem derült ki, hogy kik szabadították ki Konrádot, és pontosan mi történt a kapu betörése után odabent. Többet tudunk arról a fegyveres közelharcról, amely közben odakint, a ház előtt az utcán végbement.

Mint minden ilyenféle jelenet esetében, a vallomások részletei itt is sokban eltérnek egymástól. Annyi azonban elég világosan megállapítható, hogy a sikeres roham a ház előtt, az utcán, még Knopék bántalmazása közben érte a két Rudnyánszky-fiút. Elek pisztolyt ragadott, de úgy látszik nem tudta használni. Ignác kezéből pedig kitépte a botot az ura védelmére odarohanó Knop Ádámné. Közben azonban rohanva megérkezett a kastély felől a fegyveres urasági segédcsoport: maga a földesúr, mint láttuk pisztollyal (a tisztartó szerint: „félre fordítván a pisztolt edgyiket ki sütötte”), két másik fia: József és György, istállósolgák furkósbotokkal, „az uraságh jágerei is puskákkal gyűttenek segítségül”,⁵⁴ az egyik lövöldözés közben súlyosan megsebezte egy Posz Gáspár nevű legény szemét, továbbá Nagymihály Balázs urasági inas, kivont karddal hadonászva. A parasztok közül Homon Henrik a vállán, Tichy Márton a lábán sebesült meg. Fiala József urasági vadász szerint Máli János fia Ignácot karóval vagy vasvillával akarta átszúrni, de ő azt puskájával kiütötte a kezéből, és ugyanakkor látta, hogy br. Száraz Tamás Tédi nevű jószágigazgatója (aki ügylátszik szintén a kastélyból került elő) a fiú lábára sütötte puskáját. Schneider Katalin Fialára süjtött egy doronggal, erre az is elsütötte fegyverét, mások is tüzeltek. Fiala látta, amint Knop Ádámné Ignácot hajánál fogva ragadta meg, hogy megfékezze, viszont a kezén sebet kapott Nagymihály kardjától.⁵⁵ Knopné szerint (aki büszkén vallotta, hogy urának sietett védelmére) úgy, hogy Nagymihály kiejtette kezéből a kardot, ő fel akarta venni pengéjénél fogva, de az inas a markolatot visszahúzza sebet ejtett rajta.⁵⁶ Nagymihály úgy látszik nem akarta bevallani a kard elejtését, és nagyobb dicsőségnek tartotta azt a változatot, hogy Knopné ejtette el botját, miután éppen az ő karjára vágott vele hatalmasat, amire ő karddal csapott vissza a fegyvertelenül maradt, elszánt asszonyra, aki pusztá kézzel elkapta a feléje süjtő, meztelen pengét, és „a férfiakra kiabált, hogy nincs bennük az ő bátorsága, és mindegyik közt az élen haladt.”⁵⁷ Az összecsapás ezzel véget is ért. Az uraság fegyveresei újra birtokukba vették a házat, de a visszavonuló parasztok elérték azt, amiért rohamra indultak: Konrádot kiszabadították. Ignác kimenekült szorult, de inkább nevetséges helyzetéből, amelybe saját elkapott pimaszsága miatt került. Arról azután már nem szól a krónika, hogy pár év múlva, amikor a nyegle himpellérré és bécsi adósságcsinálóvá cseperedett ifjúrak már szüleikkel szemben mutatták ki foguk fehérjét és szokott pimaszságukat, és Ignác egyebek közt 70 aranyat zsarolt ki apjától egy tőle ellopott, és valami fontos perben kompromittáló iratért, az öreg Rudnyánszkyknak nem jutott-e olyasmi eszébe, hogy e kedves ifjú talán még többet is megérdemelt volna Knopné nevelési módszeréből, az egyetlenből, amelyet úgy látszik megérteni képes volt.⁵⁸

A történeteket a vallomásokból kielemezhető, apró részletekig rekonstruálva, jelenetté elevenítve: ennyi volt a tétényi „tumultus”, azzal a záró aktsussal, hogy amikor ezután „az eöreghe a bíróhoz, legényei pedig a korcsmára mentenek”,⁵⁹ az utóbbi helyen halálos végű összetűzés történt az urasági birkás (aki rövidesen belehalt sérüléseibe) meg Tichy György és Eisler Márton között, akik viszont nemsokára a megye börtönében ültek emberölés vádjával terheltlen.⁶⁰

⁵⁴ Conradi Máté vallomása, 1766. május 22.

⁵⁵ Fiala József vallomása, 1766. júl. 11.

⁵⁶ Knop Ádámné vallomása, 1766. júl. 11.

⁵⁷ Nagymihály Balázs vallomása, 1766. júl. 11. Adami Knopi consors certum fustem in tumultu prae manibus suis habuit, et erepto per ipsam e manibus heruli Alexii (helyesebben: Ignatii) baculo hunc abjecit, fuste vero me per brachium percussit violentia tali, ut fustis e manibus ejus exciderit, quod ipsum dum vidissem, frameae latere eandem per genam percussi, quae mulier frameam meam caepit et ita framea per me retracta manus ejus laesa extitit, viros vero increpuit, quod omnes animositatem ipsius non haberent, ipsaque omnes praeibat.

⁵⁸ *Fekete Nagy A.* : i. m. 33.

⁵⁹ Conradi Máté vallomása, 1766. május 22.

⁶⁰ A községi bfró vallomása, 1766. júl. 10.

Mindez önmagában véve aligha látszik nagy horderejű eseménynek. De azonfelül, hogy közelről, egyéni, élő embereken át megelevenít előttünk egy darab XVIII. századot, mégis jelzi a paraszti osztályharc erősödését. A kiváltságos urak, a megye üléstermében, ha nem is ugyanezen fogalomhasználattal, de lényegében véve ugyanezért tartották a maguk szempontjából igenis nagyon fontosnak és veszedelmesnek.

III.

A Pest megye 1766. július 16-i kisgyűlése *ugyanezen* aktákat, s bennük ugyanezen adatokat hallgatta végig, majd a hallottakat mérlegelve (feltehetően az alispán javaslatára) az alábbi határozatban fogalmazta meg a „tisza és valódi igazaságot”, ahogy azt ott értelmezték, és belőle következő álláspontját:

„Mivel mind a parasztoknak a földesurasággal való szemtelen és illetlen eljárási módja, mind pedig az, hogy nyugtalanságuk veszedelmes zendülésre ösztökölte őket, az összes iratokból igen világosan kitűnik, ennél fogva azt határozták, hogy kívánt tájékoztatásul terjesszék fel a helytartótanácsához a bemutatott vizsgálati jegyzőkönyvet minden irattal együtt, mellékelve a megyének az iratok összevetéséből kialakítandó nézetét és véleményét, méghozzá a földesúr javára, ahogy mindenki közbiztonsága követeli.”⁶¹

„A tekintetes (alispán) úr ezután ismertette azt az urbáriumot is, amelyet, megbízatása értelmében az említett tétényi lakosok minden javadalmát előzetesen szemrevételezván, az említett jobbágyok számára a földesúrnak kidolgoztak.”⁶² Ezt folytatólag felülvizsgálat alá véve előzetes módosítás után jóváhagyták és a szokott hitelesítéssel mind az uraságnak, mind a jobbágyoknak mihez tartás végett kiadatni rendelték azzal, hogy ezenfelül végrehajtásának bejelentése és a megteendőket megtevéle céljából kiküldik a járási szolgabírókat.”

A tétényi tumultus ügyében július 16-án elfogadott és a helytartótanácsához továbbított megyei vélemény a megszólítás szokott udvariassági formulái után a következőket tartalmazta:

„A ránkbízott feladat értelmében Fenségedet és a helytartótanácsot engedelmesen tájékoztatni kívánván a Rudnyánszky József úr és tétényi jobbágyai közt kitört egyenetlenségekről, az idevágóan elvégzett vizsgálatokat három dokumentumban a legalázatosabban bemutatjuk. Ezekből megállapítható, hogy a jobbágyok az urasági rendelkezésnek ellenszegültek, a tömlöcbe vetésért pedig zendüléshez folyamodtak. Csakhogy mivel az uraság parancsai az előzetes szokásain alapultak, és mivel az engedetlen jobbágyok megbüntetése megengedett dolog, az említett urasági cselekedetek nem szolgálhattak indokul a jobbágyok túlkapásához; sőt még ha az uraság követelése nem is látszott volna minden tekintetben helytállóknak, elfogadhatóknak, éppen mivel az említett tétényi lakosok instancía útján már előzőleg a megyéhez folyamodtak panaszai ügyében, a megye pedig határozatot hozott arról, hogy a járási szol-

⁶¹ „Siquidem rusticorum insolens et inconsuetus cum terrestri dominio agendi modus, ac quod ad excitatum periculosum tumultum sua inquietudine eliceretur, hinc determinatum est, ut in vim mandatae informationis eadem relata investigatio una cum omnibus actis, ac adnexo horum comitatum sensu et opinione ex combinatione actorum eruendis publica omnium securitate ed exposcente in favorem domini terrestrialis excelso consilio submittatur. — Retulit item eadem sua dominatio spectabilis virtute ejusdem suae exmissionis revisis praevie oculariter cunctis ditorum incolarum Tétényiensium beneficiis praesenti domino terrestri elaboratum pro praefatis colonis urbarium, quod continuenter in judiciariam revisionem sumptum praevia modificatione approbatum, ac illud sub solita authentia tam dominio quam subditis pro observatione extradari et insuper pro ejusdem executiva declaratione et effectuatore effectuandorum dominum processualem iudicium exmitti determinatum est.” Pest m. lt. Prot. congr. 1764—1768, f. 1179.

⁶² A 1766-i tétényi urbárium szövege c) tétel alatt az alábbi iratok közt található: Urbarialis dominiorum et locorum Torbágy, Bia, Soroksár, Ráckeve, Visegrád et Tétény regulationis acta. Pest m. lt. Miscellanea politica 1766—33. Tulajdonképpen a megyei kiküldötteknek 1766. július 16-ról keltezett és a megyei közgyűléshez benyújtott jelentése ez, amely elmondja, hogy a június 23-i határozat értelmében június 30-án kiszálltak a helyszínre, megállapították a viszonyokat és 15 pontban szabályozták a jobbágyok kötelességeit.

gabiró vizsgálja ki az instanciában foglaltak valódiságát (s bár e szolgabíró különböző ügyekkel való megbízásai meg mindenféle más közügyi teendői által más irányban lévén lekötve ehhez nem tudott azonnal hozzáfogni, már ez a dolog is elintéződött és a jobbágyok panaszaának úrbéri szabályozással tettek eleget), éppen ezért meg kellett volna várniok az orvoslást és nem a saját ügyükben bíróként fellépni és ily módon az uraságnak ilyen súlyosan alkalmatlan és a legrosszabb következmények példáját nyújtó eredménnyel ellene szegülni; és ezért teljes alázatossággal úgy véljük, hogy a fentemlített lakosok súlyosan megtévedtek, amidőn a tisztartói házat zendüléssel megrohanták, a tömlőcöt, a vasrácsokat és a kaput feltörték, végül pedig a földesúr fiára vakmerően kezét emeltek, és ezért illő büntetést fognak érdemelni. Ezek inkább arra igyekeztek, hogy földesurukat minél inkább felingereljék, semmint arra, hogy jobbágyi állapotukra emlékezve a dolog valódi igazságát felfedjék. Így az 1. sz. alatti vizsgálati jegyzőkönyvben⁶³ hamisan merészelik azt állítani, hogy a földesúr a tisztartó házában megjelent Konrád Jakab ellen pisztolyt ragadott: ezt ugyanis az említett vizsgálatban szereplő jelentvők közül az említett Konrádon kívül senki így nem állíthatja, de az egész vizsgálat sorozatban másutt sehol nem került elő erről semmi; és már ebből is gondolható, mennyi hitelt kell adnunk többi vallomásaiknak és panaszaiknak.”⁶⁴

A kisgyűlés urai nagyon biztosak lehettek a helytartó öfenségének és a kormányzéknek részint feudális szolidaritásában, részint szellemi képességei hiányos voltában, hogy ilyen átlátszó, fületlen rabulisztikával vélték a dolgot elintézhetni. A kérdéses pisztolyjelenetnél ugyanis a parasztok közül *csak* Konrád volt jelen, a többi erről nem is vallhatott, a pisztolylyal oly szívesen hadonászó földesurat és fiait természetesen eszébe sem jutott a vizsgálóbizottságnak kihallgatással molesztálni, a rajtuk kívül még a szobában található uradalmi alkalmazottak (tisztartó, hajdú) pedig, mint már láttuk, korántsem riadtak vissza kisebb-nagyobb hamisításoktól uruk tisztára mosása, illetve közelebbről: kenyerek megőrzése érdekében. Nem nehéz elképzelni, hogy mi történt volna velük, ha valami kisiklás folytán ilyen esetben önként uruk ellen vallanak. Önként, mert hiszen a megyei urak gondosan óvakodtak a vitás pisztolygyűről bárkit is külön kikérdezni. Az uradalom emberei sem állították tehát,

⁶³ Az 1766. május 21-én felvett Species facti-ra céloz.

⁶⁴ Pest m. lt. Protocolum rescriptorum 1758—1766, ff. 733—734:

Serenissime Dux Regie Locumtenens, Excelsum Consilium Locumtenentiale Regium, domini domini benignissimi, gratiosissimi, colendissimi!

Super discordiis inter dominum Josephum Rudnyánszky et subditos ejus Tétényienses exortis, Serenitatem vestram excelsumque consilium locumtenentiale regium pro commissio nobis munere in omni obsequio informaturi, peractas eatenus investigationes in triplici documento humillime exhibemus. Ex quibus observare est subditos pro mandato dominicali renitentiam, prio incarceratione tumultum sumpsisse, verum dum jussa dominalia praecedaneo usui innixa erant, dum animadversio in reluctantes subditos licita est, praemissa dominalia facta ansam eorum exorbitantiae dare non poterant; quin imo, etamsi domini postulatum non omni ex parte subsistens, submissibile videretur, quando nihilominus praeallati incolae Tétényienses praevie jam ad comitatum, intuitu agraviorum suorum, via instantiae recurrerunt, ejusdemque instantiae realitas per processus ejus judlium investiganda (quicquid in pluribus negotiis exmissus publicisque diversis aliis functionibus distentus, tum statim ad id semet accingere non poterat, jam tamen et illud effectuatam, et subditorum querelae urbariali regulatione occursum est) determinata erat, remedium inde praestolari debebat, non vero in propria causa judices semet efficere, ac taliter dominio, cum inconvenientissimo et pessimorum sequelarum exemplum dante resultu obstrepere, ac ideo in omni humilitate censemus, praeallatos incolas ex tumultuosa domus provisorialis aggressionem, carceris, cratiumque ferrearum et portae effractionem, in filium denique domini terrestris temeraria manu injectione plurimum errasse, eosdemque competenti animadversione fore dignos. Qui alioquin, ut domini sui terrestris animum magis exasperarent, plus intenti erant, quam ut subditalis suae conditionis memores genuinam rei veritatem detexissent, dum in investigatione sub 1° falso referre praesumunt dominum terrestrem contra Jacobum Konrád in domu provisoris constitutum pistoletam arripuisse; id enim velut nemo ex illis praeter praefatum Konrád in praeattacta investigatione contentis, eotum praesens, ita nec referre potest, sed nec alias ex tota investigationis serie quidpiam super eo eventum; et vel hinc conjici potest, quae reliquis etiam eorum fassionibus et querimoniis fides habenda. Benignitati in reliquo et altissimis gratis commendati, cum veneratione persistimus. Datum particulari congregatione nostra die 16^a mensis Julii anno 1766 Pestini celebratae.

Regiae Serenitatis Vestrae

Excelsique locumtenentialis regii servi humillimi, obligatissimi, obsequissimi universitas comitatum Pest, Pilis et Solth articulariter unitorum.

hogy Konrád *nem* mond igazat, hogy a pisztolyjelenet *nem* történt meg — hanem csak hallgattak az egészről, miután nem is kérdezte őket erről senki. Így hát a megye azon érve, hogy e mozzanat a vizsgálat során másutt nem bukkant fel, önmagában még semmit sem bizonyít. Annnyival kevésbé, mivel ez a pisztolyjelenet *nem* Konrád egyéni vallomásában szerepelt — ilyen, emlékszünk, nincs is a jegyzőkönyvekben —, hanem abban a *közös* tényvázlatban, amelyet a község vezetői, élükön a bíróval, Konrádot beleértve négyen vallottak magukénak. A másik három ezt aligha merete volna megtenni, ha nincs meggyőződve arról, hogy Konrád e ponton is őszintén beszél. Az pedig, hogy egyetlen ilyen, enyhén szólva gyengén megalapozott példából a parasztok vallomásainak általában hamis voltára próbálnak következtetni, legfeljebb a megye azon igyekezetére jellemző, hogy a földesúri önkényeskedést eltsolja, nemcsak az elfogult vizsgálati eljárás rejtettebb módszereivel, hanem végső fokon az azt bizonyító vallomások hitelének egyszerű tagadásával is.

A július 16-i kisgyűlés résztvevőit azonban nem ilyen meggondolások foglalkoztatták, hanem elsősorban azok a rendszabályok, amelyekkel a másutt is, sokfelé felbukkanó parasztmozgalmakat (Tétény csak láncszem volt ezekben) el tudnák nyomni. Az alispán kifejtette, hogy „a parasztok arcátlanságai más Pest megyei helyekre is mindinkább átterjednek, és hogy mivel a közérdek halasztást nem tűrhet, ő maga tett közben intézkedéseket a kiskőrösi, solti és dunavecsei lakosok hasonló arcátlanságainak megfékezésére, és elrendelte, hogy Nagykőrös, Kecskemét és Cegléd mezővárosokból, ahol még teljes a nyugalom, mintegy 130 fegyverrel fölszerelendő embert jelöljenek ki, hogy e karhatalommal az említett helységek elfogandó lázadóit a megye börtönébe hurcolják”. A gyűlés sietve és elégedetten jóváhagyta az alispán „alkalmas intézkedését”, majd a dunavecsei tumultusra vonatkozó iratok⁶⁵ meghallgatása után többen nyilatkoztak arról, hogy miképpen lehetne „az ilyen bajon segíteni, a lázongókat megfékezni, és ily módon a korábbi nyugalmat helyreállítani”.⁶⁶ Addig is, amíg a következő közgyűlésen valami hathatós megoldásra kerülhet majd sor, azt határozták, hogy az alispán folytassa korábbi, minden tekintetben jóváhagyott intézkedéseit, a továbbiak során jelentkező ilyen baj minden esetére vegyen magához a nyugodt helyekről annyi embert, amennyi nézete szerint az ily erőszakos jelenség elnyomásához szükséges, szolgálata díját, fáradozásának és költségeinek megtérítését pedig meg fogja kapni a megyei házipénztárból, amelyet ezért majd a zendülők és elfogandók javaiból fognak kárpótolni.⁶⁷ Az alispánt úgy látszik nem zavarta, hogy tulajdonképpen szerencsétlen, semmivé tett parasztok nyomorult vagyonkáját vágja zsebre napidíjként, még hozzá olyanokét, akiket ő maga fogat el. Eszébe sem jutott e megoldás ellen szót emelni, hanem néhány kisebb ügy megtárgyalása után végezetül még bejelentette, hogy a császári ezred parancsnoka Pestről Pereg vidékére készül áttenni táborhelyét, ha ezt a megye is jónak tartja. A megye jónak is tartotta, ily alkalmakkor forrón átérezve az ott állomásozó, bár máskor nem különösebben szívesen látott császári regiment használhatóságát a feudális rend érdekében, „mivel a különösen a solti járásban felbukkanó népmozgalom (plebeus motus) körülményei tanácsossá teszik, hogy a népet némi- leg a katonaság közelsége is fékezze”.⁶⁸

⁶⁵ A dunavecsei tumultusról (1766. július 6.) rövid feljegyzés: Pest m. lt. Miscellanea politica 1766—12.

⁶⁶ A hozzászólókat nem nevezi meg a jegyzőkönyv. Azt azonban tudjuk, hogy Beniczky alispánon kívül egyebek közt az alábbiak vettek részt a kisgyűlésen: Batta Pál kir. táblai úlnök, páter Vidi Ferenc pesti pálos prior, Ráday Gedeon, Tihanyi Dániel, Pintér Fülöp, Róth Tamás, Felberth János, Zlinszky József (az óbudai kamarauradalom jószágkormányzója), Fáy András, Darvas Ferenc és Gosztonyi András (mindezek mind assessorok), továbbá Bogyai János megyei főjegyző, Gányi János jegyző, Muslay Gábor és Vida István (piliszi, ill. kecskeméti járási szolgabírák), Jeszenovszky Sámuel ügyész, Versányi Ádám főadószedő, Kovácsóczi László fő commissarius, végül Jeszenszki Péter és Friebeisz János alszolgabírák és Záborszky Gábor esküdt. Pest m. lt. Prot. cong. 1764—1768, f. 1178.

⁶⁷ Uo. f. 1180. „Determinatum est, ut dominus ordinarius vicecomes praevias suas dispositiones per omnia rathabitas continuaturus pro omni emergentis ulterioris ejusmodi mali casu necessarios, ac numero tot, quot pro suppressenda tali vi censuerit, ex locis tranquilliss assumat, stipendia sua, fatigiorumque ac sumptuum remunerationem ex cassa domestica, quae ea in parte ex tumultuantium comprehendendumque rebus et mediis reintegrabitur recepturus”.

⁶⁸ Uo. f. 1181.

A megyei urak láthatólag igyekeztek alapos munkát végezni. A július 28-i közgyűlésen már a megyei börtönök rendkívüli túlszűfoaltságáról panaszkodtak, és a királynőhöz intéztek kérelmet, hogy a több évre elítélt közbűntényesek várbörtönökbe való átszállításáról kegyelmesen intézkedjék.⁶⁹ Ugyanezen a közgyűlésen Versányi Ádám megyei adószedő és Záborszky Gábor esküdt bejelentette, hogy a tétényi parasztoknak a helyszínen, német nyelven magyarázta el a megye által számukra kidolgozott urbáriumot, amelyet azok el is fogadtak, csak azzal nem voltak tisztában, hogy ki számít közülük egésztelkesnek⁷⁰ (mint utólag kiderült: senki). Végül pedig 1766. szeptember 6-án a tétényi birkás megöletésével kapcsolatos, pár hónapig tartó büntetőper is véget ért: a megyei törvényszék Tichy Györgyöt fejevesztésre (ad gladium), Eisler Mártont pedig egyévi börténre ítélte.⁷¹ A megye mindezzel a maga részéről lezártnak, elintézettnak tekintette a tétényi tumultus ügyét.

A számára meglepő fordulat azonban ezután következett. A tétényi ügyben ugyanis egymásután két leirat érkezett hozzá. Az egyik 1766. október 1-i keltezéssel, Bécsből, Mária Terézia sajátkezű aláírásával, a halálos ítélet dolgában. A másik 1766. október 6-ról keltezve Pozsonyból, a helytartótanáctól, a zendülésről felterjesztett megyei tájékoztatásra és állásfoglalásra válaszul. Mindkét leirat az 1766. december 9-i megyei közgyűlésen került felolvasásra. Mindkettő ránk maradt.

Az első iratban Mária Terézia kijelenti, hogy miután a két tétényi elítélt perének referátumát meghallgatta, „császári-királyi kegyességünkből és kegyelmünkből úgy döntöttünk, hogy Tichy György a rá kimondott halálbüntetés helyett egy esztendeig Budán, bilincsből kényszermunkát végezzen, Eisler (Aissler) Márton pedig ugyancsak Budán egy hónapon át végezze azt, utána pedig, előzetes komoly megintés után, engedjék őket szabadon.” A megye tehát adja át a foglyokat a budai katonai parancsnokságnak (amely átvételükre a haditanácson át kap majd utasítást), és majd onnan „engedtesse szabadon”.⁷²

A királynőnek elég lesújtó véleménye lehetett a megyei peres eljárásról és a törvényszék ítéletének megalapozottságáról, ha a gyilkossági vád alapján kimondott halálbüntetést egyetlen esztendőre (illetve a másik vádlott egy esztendejét egy hónapra) változtatta át, sőt elég szembetűnő bizalmatlansággal még arról is külön intézkedett, hogy a foglyokat kivége a megye kezéből és az udvar szavától közvetlenül függő császári katonaságnak adassa át, hogy majd onnan kerüljenek szabadlábra. De nem kevésbé lesújtó véleményről tanúskodik a másik irat, amelynek szövegéből kiderült, hogy a tulajdonképpeni zendülés ügye is eljutott Bécsig. Ez az utóbbi irat az alábbiakat közölte a megyével:

„Uraságtok július 16-án kelt tájékoztatóját a Rudnyánszky József úr és jobbágjai között keletkezett egyenetlenségekről a vizsgálati iratokkal együtt megkapta a helytartótanács és ő szent felségének alázatosan bemutatta.”

⁶⁹ Uo. f. 1183.

⁷⁰ Uo. f. 1187. Dominus generalis perceptor Adamus Versányi cum juratore Gabriele Záborszky re publicationis urbarialis regulationis per unitos hos comitatus pro incolis Tétényiensibus elaboratae ad faciem loci exeuntes retulerunt oraliter memoratam regulationem praeallatis incolis Germanico idiomate explanatam per ipsos acceptatam esse in eo dumtaxat difficultatem formando, quod ignorarent, quis ipsorum integrae, quis item mediae esset sessionis. Praeterea quoad foenotorum carentiam ultro suam posuerunt insinuationem.

⁷¹ Pest m. lt. Malefactorum protocolaris series, 1766—1769, 43. és 44. tétel. Maguk a periratok nem találhatók.

⁷² Pest m. lt. Intimata, 1766. (Az 1766. dec. 9-i iratok közt, 11. sz.) „Demissa informatione vestra penes processum criminalem contra Georgium Tichi et Martinum Aissler opilioni dominali in Tétény necem inferentes motum et terminatum sub die 6^a recenter evoluti mensis Septembris isthuc submissa, benigne percepta, nobisque humillime relata, ex gratia et clementia nostra caesareo-regia benigne resolvimus: ut Georgius quidem Tichi in vicem sibi dictatae mortis poenae in compediibus Budae per unum annum, alter vero Martinus utpote Aissler pes unum mensem aequae Budae labores publicos subeant, dein autem penes praeiviam seriam commonitionem, liberi dimittantur. . .” (Az irat Mária Terézia aláírásán kívül gr. Esterházy Ferencét és Jablanczy Józsefét viseli). Mária Terézia sajátkezű resolúciója: OL, Magyar Kancellária, Originales Referadae 1766: 201.

„Ezzel kapcsolatban ő szent felsége kegyelmesen úgy döntött, hogy az említett Rudnyánszky József urat a megye közgyűlésén az uralkodó nevében feddjék meg és komolyan intsek meg, hogy ezentúl ne dühösködjék (saeviat) jobbágyaival szemben, hozzátéve: pusztán csak királyi kegyelemből tekint el attól az eljárástól, amelyet ellene egyébként indítani kellene.”

„A helytartótanács ennél fogva a kegyes királyi parancs alapján elrendeli uraságtoknak, hogy e kegyes királyi döntés végrehajtására tegyék meg a szükséges lépéseket.”⁷³

Nem nehéz elképzelnünk, minő érzelmek közt hallgatták végig a megyei urak az 1766. december 9-i népes közgyűlésen e leiratokat. Halálos ítélet helyett egyetlen év olyan parasztnak, aki kezét mert emelni az uraság emberére! Zendülő jobbágyok kemény felelősségrevonása helyett egyik birtokos társuk nyilvános megszidása, megszegyenítése, ellene indítandó eljárással való fenyegetése! Tiltakozni nem mert a megye, fogcsikorgatva fejet hajtott a határozott parancs előtt, legalábbis ami a külszint illeti, de a valóságban máris szabotálni kezdte. Először is azt kellett megakadályozni, hogy a foglyokat valóban kivégyék a markából. A közgyűlés elé ezzel kapcsolatban egy már szemmel láthatólag jól előkészített terv került. A jegyzőkönyv szerint a királynő rendelkezését „allattvalói hódolattal fogadják”, de „teljes alázatossággal azt fogják válaszolni őfelségének, hogy kegyes rendelkezésének a megye már teljesen eleget tett, hanem a budai főparancsnok nem volt hajlandó átvenni a nevezett kegyelemben részesülteket, csak abban az esetben, ha ellátásukról a megye gondoskodik, ami azonban tulságosan terhes volna”.⁷⁴ Ki tudná megmondani: vajon szándékos fogással provokáltak-e vitát a krajcáros formalitásokban közismerten bornirt császári katonai parancsnoksággal, hogy a királynő parancsának nyílt megtagadása helyett két nyomorult rab (amúgy is eleve a megyét terhelő!) ellátási költségeinek hűzavonájával kerülhessék meg a tényleges végrehajtást? Az úgy további fejleményei nem derülnek ki az iratokból. Nem tudjuk, sikerült-e a foglyoknak a hátralevő időt épségben átvészelve végül visszanyerni szabadságukat. Az iratok hallgatása inkább pesszimizmusra int. Eisler Márton neve nem szerepel ezután a tétényi névsorokban, Tichy György ugyan az 1770-es urbáriumban kettő is van (ifjabb, idősebb), de Tichy a leggyakoribb családnevek egyike Tétényben, és az 1771-es összeírás már ezekről

⁷³ Pest m. lt. Intimata 1766. (Az 1766. dec. 9-i iratok közt, 12. sz.):

Illustrissimi, reverendissimi, spectabiles ac magnifici, perillustres item et generosi domini nobis observandissimi!

Circa discordias inter dominum Josephum Rudnyánszky, ejusque subditos exortas, submissam cum investigationum actis sub 16^a mensis Julii praetitulatarum dominationum vestrarum informationem accepit consilium hoc locumtenentiale regium, et Suae Majestati sacratissimae demisse repraesentavit.

Quo in passu siquidem clementissime resolvisset Sua Majestas sacratissima, ut antelatus dominus Josephus Rudnyánszky propter hoc factum suum in comitatus congregatione nomine regio reprehendatur, utque deinceps in subditos non saeviat, serio commoneatur, eo addito: ex pura gratia regia processum alias contra illum instituendum relaxari.

Hic id ipsum praetitulatis dominationibus vestris de benigno jussu regio intimat consilium hoc locumtenentiale regium, quatenus ad effectum hujus benignae resolutionis regiae necessaria agere norverint. Datum ex consilio regio locumtenentiale, Posonii die sexta mensis Octobris anno 1766. celebrato.

Praetitulatarum vestrarum
benevolus ad officia paratus
Comes Paulus Balassa
Josephus Klobusiczky.

A kancelláriai iratokból egyébként valóban kiderül, hogy az udvar először egyenesen fiscalis actiót akart Rudnyánszky ellen indítani. Litterae Consilii 1766: 488 (mellette a Helytartótanács úrbéri bizottságának jegyzőkönyvi kivonata). Conceptus Expeditionum 1766. jún. 21, okt. 10, 21. — Szó esik arról az ügyről a Helytartótanács Departamentum Urbariale c 2215 raksz. csomójának Comitatus Pestiensis c. iratkötegében is. Ezen adatokra Vörös Károly volt szíves felhívni a figyelmemet.

⁷⁴ Pest m. lt. Prot. cong. 1764—1768, f. 1235. In omni submissione describetur Suae Majestati benignae huic ordinationi regiae comitatus istos omnino jam satisfecisse, dictos tamen agratiatos per commendantem Budensis praesidii citra intertentionis eorum hinc subministrandae praestationem, quae tamen nimium onerosa esset, acceptatos haud esse.

sem tud. Persze az is lehet, hogy Tichy és Eisler életben maradtak, csak nem tudtak vagy nem óhajtottak többé falujukban élni.⁷⁵

A megye, mondanunk sem kell, Rudnyánszky megpirongatásának dolgát sem hajtotta végre pontosan. Az utasítás világosan és félreérthetetlenül előírta, hogy a tétényi földesurat a megye *közgyűlésén* kell komoly megintésben részesíteni. Rudnyánszky azonban (nyilvánvalóan nem véletlenül) nem jelent meg e közgyűlésen, az utóbbi pedig, ahelyett, hogy az utasítás értelmében berendelte és mindenki füle hallatára megfeddte volna őt, szépen megkerülte e kínos feladatot: „kiküldte a járási szolgabíró urat a gyűlésből távollevő tekintetes urasághoz azon célból, hogy ezen intimátum tartalmát közölje a tekintetes urasággal. A szolgabíró pedig onnan visszatérve jelentette, hogy az említett tekintetes uraság a vele közölt intimátum tartalmát teljes tisztelettel fogadta, annak közléséért a megyének köszönetet mondott, hozzáfűzve azonban, hogy ha őfelségének úgy tetszik, ő nem hátrál meg az intimátumban említett eljárás elől, mivel ennek során meghallgatásra kerülve elegendőképpen fel tudná hozni mindazt, ami őt felmenti”.⁷⁶ A közgyűlés nyilván nem elégedett volna meg e megoldással, és nem foglalta volna a még így is kissé kihívó választ jegyzőkönyvbe minden kommentár nélkül, ha tagjainak szíve mélyén nem ugyanaz a sértett, dacos harag forr, amely Rudnyánszky nyilatkozatából a szolgabíró szelídített változatán át is kiparázslík. Hogy odafele nem így képzelték a tekintetes uraság komoly figyelmeztetését, nehogy a jövőben is kegyetlenül bánják jobbágyaival, az körülbelül biztosra vehető.

Mint egyetlen cseppben a tenger, az önmagában aligha jelentős tétényi tumultus példáján úgy szemlélhető, helyi feltételek között, kis részletek színeivel, a jobbágy—földesúr viszony és az udvar ezzel kapcsolatos politikája az úrbérrendezés küszöbén. E konkrét esetből is kitűnik a földesúri kizsákmányolás, robotkövetelés, önkényeskedés fokozódása, a megye alapvető szolidaritása a birtokos nemesi érdekekkel, a paraszti osztályharc kihatása (terhek szabályozása) és az udvar beavatkozása, amely itt, ne habozzunk kimondani, még mindig az egyetlen viszonylag pozitívabb, ha nem is különösebben eredményes mozzanat a zendülést követő hivatalos eljárás lehangoló szövevényében, amelynek alapvonását a kíméletlen nemesi osztályönzés, a hivatalos eljárás elfogultsága és a fölön fogható ferdítések elég durva módszere adta meg. Ezt akkor is megállapíthatjuk, ha semmi illúziót nem táplálunk a Habsburg-államhatalom célkitűzéseit és azok gyakorlati átültetését illetően, ha tudjuk, hogy az abszolutista államhatalom is alapvetően feudális, és hogy nem utolsósorban a paraszti küzdelmek kiszélesedésétől való félelmében kényszerül jobbágypártoló politikára. Akkor is megállapíthatjuk, ha eszünk ágában sincs e jobbágypolitikát szellemtörténeti magyarázatok felmelegítésével egyszerűen Mária Terézia ilyen vagy olyan személyi tulajdonságaiból levezetni, vagy a „jó királynő” legendájához visszanyúlni. Arról van szó, hogy az elnyomókat osztályérdekük általában megakadályozza a valóság bizonyos, elég lényeges szektorának felismerésében, illetve a felismerés gyakorlati konzekvenciájának levonásában. Ha sok másban nem, az árutermeléssel élesedő jobbágy—földesúr antagonizmus terén a bécsi udvar, adott feltételeinél fogva, ekkor valamivel többet fogadhatott el a valóságból, mint a magyar feudális uralkodó osztály, sőt e valamivel többet érdeke is volt elfogadni, mert saját adóalanyait védte az urakkal szemben és

⁷⁵ Azt sem tudjuk közelebbről megállapítani, hogy a büntető pertől függetlenül történt-e valami a tulajdonképpeni zendülésben szereplő tényekkel. Az 1770—1771-es névsorokban ezek szinte mind megtalálhatók, egy feltűnő kivétellel: éppen Konrád Jakab sehol nem szerepel többé. Meg kell azonban még említenünk, hogy ugyanezen a december 9-i közgyűlésen más, természeti kárt szenvedett helységekkel (Kalocsa, Kecskemét, Dömsöd) együtt Tétény is adóelengedést (bonificatio) kapott (meg nem nevezett értékben) a május 21-i kárbizonylat alapján. Pest m. lt. Prot. congr. 1764—1768, f. 1251.

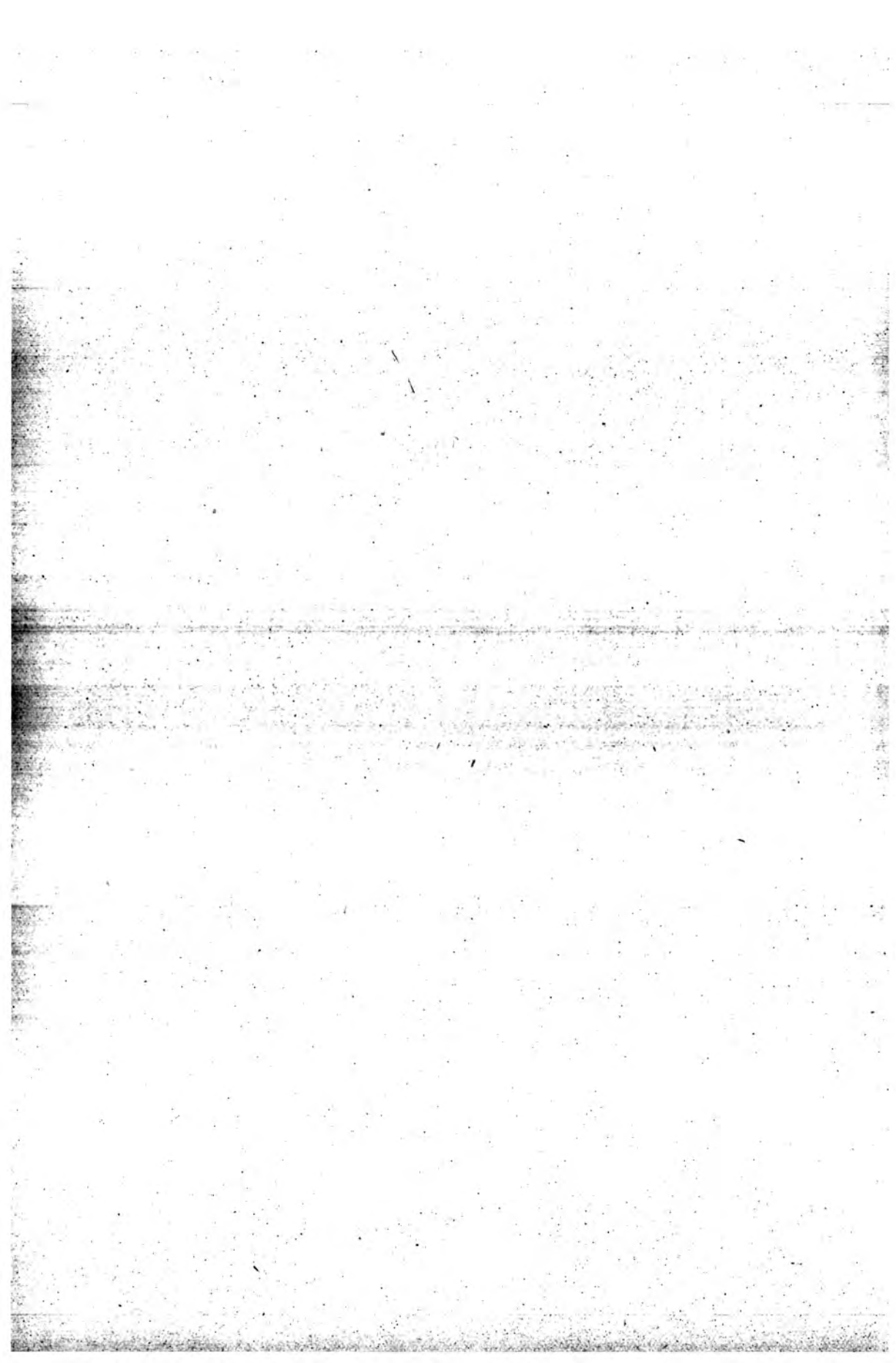
⁷⁶ Pest m. lt. Prot. congr. 1764—1768, f. 1236. Exmissus est dominus processualis iudicium ad suam dominationem spectabilem ex hoc consensu absentem fine eo, quatenus suae dominationi spectabili continentibus huius intimati communicaret; qui domum abinde reversus retulit titulum suam dominationem tenores communicati secum intimati omni cum veneratione excepisse, proque communicatione ejusdem gratias inclytae universitati reddidisse subnectendo caeterum intimato mentionatum processum, si Suae Majestati ita placuisset, semet haud refugisse, quoniam ibidem sufficienter audientibus omnia ea, quae se indennem facerent, inducere potuisset. — Az a tény mindenesetre, hogy Rudnyánszky 1773-ban báróságot kapott, arra utal, hogy ily kis incidensek miatt az udvar nem táplált tartós haragot egy-egy földesúrral szemben.

a feudális rendszer legszembetűnőbb kinövéseit próbálta eltüntetni a lényeg megmentése érdekében. Az udvar, mialatt 1766 nyarán a Dunántúlon végig fellángoltak a mozgalmak, saját, már folyamatban levő akciójának sikerét látta veszélyeztetve az olyan ostoba földesúri követelkezés által, amilyennel Rudnyánszky provokálta ki a tétényi zendülést, méghozzá egy soká már amúgy sem tartható állapot meghosszabbítása érdekében. Ez indokolta az udvar haragját is Rudnyánszky ellen. Mindez elég világos. De éppen ezért semmi szükség arra, hogy a fegyverrel, tömlőccel robotoltató földesurak, „lázongók” vagyunkáját fáradozásuk díjául bezsebelő alispánok, a XVIII. századi magyar feudális birtokos osztály valóságos szerepét megszépítsük azon tény elhallgatásával, hogy *ilyen* esetekben még az egyébként annyi mindenben elmaraszthalható Habsburg-hatalom is tisztességesebben, helyesebben járt el.

A példa persze nemcsak vízcseppként kisméretű, hanem, mint mondtuk, csak egyetlen azon megmozdulások többé-kevésbé összefüggő sorozatában, amelyek az előző, 1765. évi dunántúli események után most, egy újabb szakaszban, ha nem is ugyanolyan méretekben, Pest megyei, vagy pontosabban: a Pest-Budát, a városi piacot környező helységek kibontakozó (és másutt is, a tétényi eset után is felbukkanó) paraszti forrongásáról tanúskodtak. A kép e szélesebb keretben, több konkrét példa összevetésével válhatik árnyaltabbá, tanulsága pedig hitelesebbé.

DER TÉTÉNYER „TUMULT“ IM JAHRE 1766

Nagytétény, heute zu Budapest eingemeindet, war im XVIII. Jahrhundert noch ein kleines Dorf in der Nähe der Stadt Buda (Ofen). Im Frühjahr 1766 brach unter den dortigen Leibeigenen ein Aufruhr gegen die Herrschaft Rudnyánszky aus. Sie verweigerten den Dienst an ihren Grundherrschaften und befreiten ihren Anführer mit Gewalt aus dem Gefängnis. Die Abhandlung rekonstruiert die Gründe, den Ablauf, die Folgen und die Zusammenhänge dieser Bewegung auf Grund des im Pester Komitatsarchiv erhaltenen Quellenmaterials. (Protokolle, Urbarialschriften, Instanzen, Konskriptionen, usw.) Der Fall an sich hatte keine grosse Bedeutung, doch führt seine Analyse auch zu Lehren von allgemeinem Interesse. Erstens, weil sich dieser „Tumult“ in die Kette der Bauernbewegungen eingliedert, die seit 1765 in Westungarn gegen die feudalen Grossgrundbesitzer, des näheren gegen die wachsenden Robotlasten der Gutsherrschaft richteten, begleitet von dem Bemühungen des Wiener Hofes, die Urbarialverhältnisse von Staats wegen zu regeln. Zweitens, weil aus den Belegen hervorgeht, wie der städtische Markt (hier der von Pest und Buda) die Warenproduktion (hier z. B. die Weinproduktion der Tétényer Leibeigenen) anspornt und das Verhältnis zwischen Grundherrschaften und Leibeigenen zuspitzt. Drittens wirft das Untersuchungsverfahren gegen die Auführer ein bezeichnendes Licht auf das Verhalten der ungarischen feudalen Herrscherklasse, des adeligen Komitats und, von der anderen Seite, auf das Verhalten des Wiener Hofes in einem gegebenen, konkreten Fall. Das Komitat stellte sich unverhohlen auf die Seite der Grundherrschaften: es hielt eine einseitig eingestellte Untersuchung ab und fällte schwere Urteile. Maria Theresia setzte die Strafen stark herab und bedrohte den Grundherrschaften mit der Fiskalaktion. Denn der Hof suchte die auffälligsten, unhaltbar gewordenen Auswüchse des Feudalismus auf staatlichem Wege auszumerzen, um das Wesen des bestehenden gesellschaftlichen und politischen Systems zu retten.

PEST-BUDAI CÉHEN KÍVÜLI
FELSZABADÍTÓLEVELEK A XIX. SZÁZAD ELSŐ
FELÉBŐL

A kézművesség fejlődésének kezdeti korszakaiból, amikor a kézművesek a földesúri gazdaság keretében, majd — a földesúri hatalom gazdasági és jogi megkötöttségeiből felszabadulva — a fejlődésnek induló városokban folytatták tevékenységüket, nincsenek adataink arra nézve, hogy a kézművesség önálló üzésének előfeltétele volt-e a *mesterség elsajátításának igazolása*. Az iparjogi rendelkezéseket tartalmazó különböző német céhszabályzatokban és városi tanácsi határozatokban a XIV. század fordulójától kezdve azonban mind több olyan rendelkezés található, amelyek szerint kézműves mesterséget önállóan csak az folytathatott, aki mesterségét helyenként és mesterségenként eltérő tartamban meghatározott ideig, általában 2—5 évig tanulta. Ezért a *tanulóévek szabályszerű eltöltéséről* igazolást kértek.

Magyarországon a XIV. század végén, a XV. század elején válhatott a mesterség önálló üzésének, a mesterré válásnak előfeltételévé a tanulóévek eltöltése. A XVI. században és attól kezdve általánosan elterjedt az az iparjogi szabály, hogy mesterségét — egyéb feltételektől eltekintve — csak az űzhette, aki a tanulóévek eltöltését igazolta.¹

Ennek az iparjogi szabályozásnak köszönhetjük egy speciális okiratfajtának, a tanulólevélnek (*Lehrbrief*) a létrejöttét és rendszeresítését. Ez az okirat szolgál annak bizonyítására, hogy valaki valamely kézműves mesterséget az ahhoz értő és az ahhoz szükséges ismeretek átruházására képesnek tekintett személynél meghatározott ideig tanulta, s e tanulmány jellegének megfelelően a kézműves tevékenységet tanviszonyban állva, tehát irányítás mellett maga is folytatta és ezzel a mesterségbeli járatosság bizonyos fokát elérte.²

A tanulólevelet a tanulási kötelezettség alól felszabaduló inas a tanulási idő szabályszerű eltöltése után, annak befejeztével, külön vizsga letétele nélkül kapta meg. A tanulólevelet a céh — egyes városokban, így pl. Nürnbergben a városi hatóság³ — állította ki.

A tanulóidejét szabályszerűen letöltött kézművesinas a tanviszonnyal járó kötelezettségek alól felszabadulva a legények sorába lépett, amivel az eddigiektől eltérő, lényegesen kedvezőbb, s jogilag ennek megfelelően szabályozott helyzetbe került. A felszabadítás, mint kézműves népszokás összeolvadva a tanulólevél elnyerésével járó iparjogi helyzetváltozással, olyan aktussá vált, amelyhez joghatások fűződnek, és ezért a felszabadítás fogalma átment az iparjogba is.

¹ Az inasoknak a mesterré válás hierarchiája alsó fokozataként való megjelenésére vö. *Szücs J.*: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Budapest, 1955. 152—153.

² A tanviszonnyal a munkaviszonnyal szembeni eltérben állását hangsúlyozza Engels, amikor rámutat, hogy a céhbéli inas nem annyira élelmezésért és bérért, mint inkább a mesterré való kifejlesztésért dolgozott. — *Engels*: *Anti-Dühring*. Budapest, 1950. 278.

³ Beham Jeromos 1576-ban kiállított tanulólevele. Faximilében közli *Mummenhoff, E.*: *Der Handwerker in der deutschen Vergangenheit*. Leipzig, 1901. 60.

A céhszabályoknak és a városi statútumoknak a tanulási időre vonatkozó rendelkezéseit, és azt a rendelkezést, hogy a tanulási idő eltöltését okirattal igazolni kell, a németországi kézműves viszonyokat szabályozó, 1731. évi német-római birodalmi kézművestörvény⁴ is átvette, minek folytán e rendelkezések a törvény hatálya által érintett területeken *általánosan ható rendelkezésekké* váltak. E törvény és ennek alapján a Bécs, Alsó- és Felső-Ausztria részére 1732-ben kiadott kézművespátens szerint⁵ a tanulóveket szabályosan eltöltő inasnak minden iparban tanulólevelet (Lehrbrief) kellett kiállítani.

A tanulólevelet nem szabad összetéveszteni a kézművesek életében ugyancsak jelentős okirattal, a „*Kundschaft*”-tal. Ezt — az említett birodalmi kézművestörvénnyel előírt szöveggel kiállítva — a céh a vándorútra induló *mesterlegénynek* egy-egy mesternél eltöltött, munkaidőről és ez alatti erkölcsi magatartásáról adta. Ez az okirat szolgált annak igazolására, hogy tulajdonosa szabályszerű vándorúton levő mesterlegény.

A XVIII. század elején a nyugati városokban a céhes ipar egyre jobban visszafejlődött. Nem egy céhes ipari tevékenység tekintetében megnyílt a lehetőség annak céhen kívüli üzésére, ugyanakkor elszaporodtak azok a tevékenységek, amelyek semelyik céhhez sem tartoznak, s hatósági engedély alapján folytathatók. Szakmai ismeretek azonban ezekhez is szükségesek voltak, s ezért ezeket is tanulni kellett. Ezekre az iparokra nézve azonban általános szabályok tanulóidőt nem írnak elő.⁶ Ennek ellenére az inasfelszabadítás ezeknél is meghonosodott, az inasidő eltöltéséről az ilyen ipar üzője is kapott okiratot, ez azonban a céhes iparoknál rendszeresített *Lehrbrief*-fel szemben a *Freysprechungsurkunde*, *Lehrzeugnis* elnevezést viselte.⁷

A birodalmi kézművestörvény hatálybalépésekor, s az egész XVIII. században Magyarországon egységes iparjogi szabályozás nem volt. Némely, törvényben szabályozott részletkérdéstől eltekintve az ipar rendjét a céhszabályokban és városi szabályrendeletekben találjuk. Az életviszonyok változása, a technika fejlődése, a kézművesség ágainak szaporodása folytán szükségessé vált újabb szabályokat a Helytartótanács a városoknak és megyéknek küldött rendeletek és elvi határozatok kibocsátásával oldotta meg.

A 3104/1805 sz. helytartótanácsi rendelettel kiadott ideiglenes céhszabályzat és a 7262/1813 sz. rendelettel a céhek új szabályainak megállapításához vezérfonalul kiadott Közöséges Czehbeli Czikkelyek⁸ szerinti szabályok csak a céhes iparokat üzők ipari viszonyait rendezték. Ezekben megtaláljuk a céhes iparokban szükséges szakmai ismeretek elsajátítására, megtanulására, a tanulási időre, és ennek megszüntére, valamint a megszűnés módjára vonatkozó szabályokat.

Ugyanakkor működött Magyarországon nem egy olyan iparos, aki nem tartozott céhbe, mégpedig vagy azért nem, mert működési helyén céh nem volt, vagy azért, mert olyan tevékenységet folytatott, amelynek céhe egyáltalában nem volt, vagy azért, mert nem a lakosság, hanem saját urasága részére termelt.⁹

Egy-két elszórt adattól eltekintve nem volt ismeretes, hogy azok a kérdések, amelyeket a céhes iparok tekintetében a céhszabályok szabályoznak, így az ipar elsajátítása, megtanulása, a tanulási idő tartama és megszűnése, a céhen kívüli iparok vagy az iparrá csak később nyil-

⁴ *Wissel, R.* : Des alten Handwerks Recht und Gewonheit. I—II. Berlin, 1929. I. 554.

⁵ A pátenszt idézi: *Gutkas, K.* : Stadtansichten aus Handwerksattestaten des 18. Jahrhunderts. Historisches Jahrbuch der Stadt Linz 1958. 227—248.

⁶ *Kopetz, G.* : Allgemeine österreichische Gewerbs-Gesetzkunde, oder systematische Darstellung der gesetzlichen Verfassung der Manufacturs und Handelsgewerben in den deutschen, böhmischen, galizischen, italienischen und ungarischen Provinzen des österreichischen Kaiserstaates. I—II. Wien, 1829. I. 278.

⁷ *Kopetz, G.* : Allgemeine österreichische Gewerbs-Gesetzkunde, stb. I—II. Wien, 1829. I. 108.

⁸ A' Magyar Országai Mester-Egyesületeket, vagy Czeheket illető Közöséges Czikkelyek. Továbbiakban: Közöséges Czehbeli Czikkelyek. — L.: *Kassics I.* : A' Magyar Országai Mester-Embereket, ezeknek legényeit és tanítványait, nem különben a' Mester-Czeheket illető Kegyelmes Királyi Rendeléseknek Kivonatai. Bécs, 1835. 99. és 130.

⁹ *Kopetz, G.* : Allgemeine österreichische Gewerbs-Gesetzkunde stb. I—II. Wien, 1829. I. 501—503.

vánított tevékenységek tekintetében miként volt szabályozva. Arra azonban van adat, hogy céhen kívül is szegődtek és szabadítottak fel inasokat.

A szegődtetésnek és a felszabadításnak már a XVIII. század elején kialakult szabályai voltak. Így pl. az urasági szakács a hozzá szegődött szakácsstanulót, a kuktát az esetenként változó tartamú inasidő után, két másik mester közbenjöttével szabadította fel, s erről „levelet adott”, mert az, aki a „tyrociniumról való levelet nem produkálhatja s az felszabadításról is testimoniumját”, annál „másként semmi haszna a tanulásnak.”¹⁰

Foglalkoztak inasok képzésével a céhen kívüli polgári művesek is, mint pl. Lessner János budai cukrász, akinél az ezerhétszázhatvanas években Bregschel Károly, a későbbi pesti cukrász tanulta mesterségét.¹¹ A Helytartótanácshoz intézett beadványukban a pesti cukrászok is hivatkoznak arra, hogy inasokat szabadítanak fel.¹²

A pesti és budai cukrászok által felszabadított inasok a felszabadításról éppen úgy okiratot kaptak, mint ahogy a céhek adtak az általuk felszabadított inasaiknak. Amíg azonban a különböző céhek által adott leveleknek származási hely és kiállítási idő szerint különféle példányai voltak az irodalomból — még reprodukciók alapján is — ismereteseek, addig cukrász-inasnak az első magyarországi általános iparjogi szabályozás, az 1851. évi Ideiglenes Iparrendtartás¹³ előtt adott, magyarországi eredetű *felszabadítólevél*ről az ipartörténeti irodalom említést nem tett,¹⁴ feltehetően azért, mert ilyenről nem is volt tudomása. Most azonban felszínre került néhány, magánygyűjteményben őrzött, XIX. század első feléből származó példány, amelyek sorát a levéltári kutatás eredményeképpen megismert további példányok egészítik ki.

Az inasidő kitöltését igazoló okiratot eddig *tanulólevél*ként, most pedig *felszabadítólevél*ként említettük. Ez annak a változásnak a folyománya, amelyet a források az okirat elnevezése tekintetében mutatnak. A nyelvtörténet körébe tartozó változás vizsgálata és feltárása e tanulmány feladata nem lehet. Jellegzetes, nagy vonásokban való ismertetését azonban szükségesnek tartjuk, mert dokumentálja, hogy a *tanulási idő kitöltését igazoló* okirat a felszabadítás intézményének (a tyrocinio absolutio) elterjedésével és térfoglalásával a *felszabadítás megtörténetét igazoló* okirattá vált.

Amíg okiratunk a XVI—XVII. században az *aprod* (inas) *esztendenek igazan es hwen valo ky toltoserol* szülő *level*,¹⁵ s ennek megfelelően elnevezése *tanulólevél*,¹⁶ addig a XIX. század közepének általános érvényű iparjogi szabályozása már a *felszabadítólevél* megjelölést használja.¹⁷ Ezzel az elnevezéssel legkorábban Párizz-Pápai Ferenc 1708-ban kiadott latin—magyar szótárában találkozunk.¹⁸ Úgy látszik azonban, hogy ez a további négy kiadást megért szótár széles körben való elterjedtsége, s így nyelvünk fejlődésére gyakorolt kétségtelen hatása ellenére¹⁹ nem honosodott meg egyhamar, mert a XIX. század eleji német—magyar szótárak készí-

¹⁰ Péczely—Csatkai—Domokos : Czéhenkívvüli mesterségek. — Soproni szemle. 1957. 1—2. sz.

¹¹ Fővárosi Levéltár. Pesti levéltár. Int. a. a. 4565.

¹² Fővárosi Levéltár. Pesti levéltár. Int. a. n. 8004.

¹³ A Helytartóság ideiglenes főnökének 1851. február 6-i hirdetményével kiadott, a Magyarországi kereskedelmi és iparviszonyokról szóló „Ideiglenes utasítás” — Közzétéve: Landesgesetz und Regierungsblatt für das Kronland Ungarn — Magyarországot illető Országos Törvény és Kormánylap. II. évf. VI. db. Kiadva németül 1851. február 22. Kétnyelvű kiadásban 1851. március 12.

¹⁴ Az Ideiglenes Iparrendtartás utáni felszabadítóleveleket ismertet Rózsa M.: A budapesti cukrászipar fejlődése. Tanulmányok Budapest múltjából XIII. 190., 191. és 2., 3. kép.

¹⁵ L.: a kolozsvári ötvösök 1560—1561. évből, a marosvásárhelyi borbélyok 1628. évből és a marosvásárhelyi ötvösök 1632. évből való céhszabályzatát. Közli: Dr. Szádeczky L.: Iparfejlődés és céhek története Magyarországon I—II. Budapest, 1913. II. 53., 101. és 115.

¹⁶ L.: debreceni ötvösök 1600-ból való szabályzatának XVI. art. Közli: Ballagi A. az Archeológiai Értesítő 1883. évf. 227. — L. továbbá: a marosvásárhelyi ötvösök 1632. évből való céhszabályzatát. Közli: Dr. Szádeczky L.: Iparfejlődés és céhek története Magyarországon I—II. Budapest, 1913. II. 115.

¹⁷ Ideiglenes Iparrendtartás 132. §

¹⁸ Párizz-Pápai, F.: Dictionarium Latino-Hungarico. Lőcse, 1708. 196.

¹⁹ A szótár 1762-ben Nagyszombaton, 1767-ben és 1782-ben Szebenben és 1801-ben Pozsonyban is megjelent.

tője a *Lehrbrief* szót *szabadítólevélnek* fordítja,²⁰ s ezt a szót használja az erdélyi főkormány-szék is az általa 1807-ben megállapított céhszabályzatban.²¹

A XIX. század eleji köznyelv viszont nem felejtette el a *tanulólevél* elnevezést,²² amely későbbi kiadású szótárakban is megtalálható.²³

A hivatali nyelv még 1813-ban is körülményeskedő kifejezéssel küszködve *felszabadtársról szóló bizonyosságlevel*-et említ.²⁴ Feltehetően ezért, mert a *szabadítvány* szóval kísérletező nyelvújítás²⁵ megzavarta, és eltérítette a Párizz-Pápai által nyújtott lehetőségtől.

A XIX. század harmincas éveiben a köznyelv a kézművesnek kincset érő okiratot — a vele kapcsolatban kifejlődött tudatot kifejezve — már *fölszabadítólevélnek* nevezi,²⁶ azonban a nyelvünk művelésére elsősorban hivatott Akadémia az általa közrebocsátott magyar — német zsebszótár szerint ekkor még nem fogadta be ezt a szót, mert a már említett *tanulólevél* szón kívül a nyelvújítás szülte *szabadítvány*-nyal, s — nyilván ugyancsak a nyelvújítás hatására — a tartalmilag is elhibázott, egyébként rövid életű *oktatólevél* szóval is próbálkozott.²⁷

Az általunk tárgyalt okiratok abból az időből származnak, amikor már használatos volt a később meghonosodott *felszabadítólevél* elnevezés. Ezért okiratainkat a továbbiakban a *felszabadítólevél* szó használatával említjük.

A XIX. század első feléből származó cukrász felszabadítólevelek az újkori oklevelek egy csoportját alkotják. Vizsgálatuk egyrészt a magyarországi újkori oklevéltani ismeretekhez szolgáltat adatokat,²⁸ másrészt választ ad arra a kérdésre, hogy az iparrá csak később nyilvánított céhen kívüli tevékenységeknél milyen volt a képzés rendje, s mint ilyenek forrásértékű ipartörténeti emlékek.

A magángyűjteményből és a levéltári kutatás eredményeképpen megismert felszabadítólevelek a következők:

Felszabadítóleveleink oklevéltani vizsgálata során a *külső ismertető jeleket* természetesen csak az eredetiekben tanulmányozhatjuk.

A felszabadítólevelek *anyaga* papír. A téglalap *alakú* lapokon a szöveg a hosszabb oldallal párhuzamos sorokban helyezkedik el. A szöveget általában fekete *tussal írták*, részben fekete tussal, részben színes festékkel *rajzolták*. Az alkalmazott *pecsétek anyaga* két kivétellel piros színű pecsétviasz (spanyolviasz), melybe az átlag 12 mm átmérőjű kerek pecsétnyomót benyomták. Két felszabadítólevélen papírból készült, dombornyomású, ún. szárazbélyegzőt is találunk.

Az oklevéltani *belső ismertető jeleket* nem csak az eredetiben, hanem a másolatban fennmaradt felszabadítóleveleknél is vizsgálhatjuk.

A *fogalmazás*, tehát a felszabadítólevélben megemlített tények és körülmények, jognyilatkozatok kifejezése formulákkal történt. A mintául használt felszabadítólevél, vagy esetleg formulás gyűjtemény nem volt azonos. A több felszabadítólevél egymásrahatásaképpen kialakult formulák gyökere a céhes felszabadítólevelekre nyúlik vissza, de a formulák kiala-

²⁰ Márton J.: Magyar-német és Német-magyar lexikon, vagyis szókönyv. I—II. 1803—1804.

²¹ Közli: Dr. Szádeczky L.: Iparfejlődés és céhek története Magyarországon I—II. Budapest, 1913. II. 210.

²² L.: a gyöngyösi szabómester szavait Berei F. A.: Az ártatlan életű musának Egerbe való... utazása. Szeged, 1808. 6.

²³ Richter A.: Magyar—német és német—magyar zsebszótár. I—II. Wien, 1836. — Fogarasy J.: Legújabb és legteljesebb német—magyar zsebszótár. I—II. Pest, 1847., 1852.

²⁴ Közönséges Czehbeli Czikkelyek X. és XII.

²⁵ Szili K.: A magyar nyelvújítás szótára. Budapest, 1902—1908. 566.

²⁶ I. Z. J.: Az ovirgo vagy is a vénszúz. Lócse, 1838. 9. versszak.

²⁷ Magyar és német zsebszótár. Közrebocsátotta a Magyar Tudós Társaság. II. vagy német—magyar rész. Buda, 1835.

²⁸ Oklevéltani vizsgálatunkat az újkori oklevél- és irattannak H. O. Meissner által lefektetett rendszerében, tehát külső és belső ismertetőjelek szerint — ez utóbbiak vonatkozásában a középkori oklevelek formulariumain nyugvó elemző szempontok alapulvételével — folytatjuk. — L.: Meissner, H. O.: Urkunden und Aktenlehre der Neuzeit. Leipzig, 1952.

A felszabadító levelet					A felszabadító levél nyelve	A felszabadító levél oklevéltani külső ismertető jelei				Jegyzet A felszabadító levél őrzési helye, levéltári jelzete
kinek részére	ki	hol	mikor	állította ki		alakja	anyaga	kiállításához használt írószér	pecsétjei	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1.	Lánczky Mihály	Bertha Bertalan pesti cukrász	Pesten	1814. VI. 12.	német	hitelesített másolat				Főv. lt. P. lt. Tel. a. n. 389.
2.	Strauss Jakab	Lánczky Mihály pesti cukrász	Pesten	1822. I. 1.	német	hitelesített másolat				Főv. lt. P. lt. Rel. a. n. 3783.
3.	Pammer Lipót	Troll Péter pesti cukrász	Pesten	1823. V. 1.	német	hitelesített másolat				Főv. lt. P. lt. Rel. a. n. 3265.
4.	Kammermayer József	Fischer Péter pesti cukrász	Pesten	1827. VIII. 12.	német		papír	tus	viasz	Főv. lt. Rel. a. n. 4481.
5.	Klenovits György	Brossy Péter pesti cukrász	Pesten	1829. X. 25.	német	39 × 48	papír	tinta	száraz és viasz	O. L. Htt. lt. Dep. Ctt. 1843-36-58
6.	Bonner Burghardt	Fischer Péter cukrász	Pesten	1831. I. 1.	német	hitelesített másolat				O. L. Htt. lt. Dep. Ctt. 1843-36-58
7.	Naisz József	Leszár Domonkos pesti cukrász	Pesten	1831. I.	német	hitelesített másolat				O. L. Htt. lt. Dep. Ctt. 1843-36-58
8.	Tost Ádám	Mann Ignác nádori cukrász és Balassovits Péter Pál pesti cukrász	Pesten	1837. III. 5.	német	hitelesített másolat				O. L. Htt. lt. Dep. Ctt. 1843-36-58
9.	Mayer Károly	Kammermayer József pesti cukrász	Pesten	1840. XI. 1.	német	35 × 45	papír	tus	száraz és viasz	Hazai József személyi tulajdonában
10.	Stück József	Conti Cajetan budai és székesfehérvári cukrász	Budán	1843. X. 1.	német	40 × 43	papír	tus és vízfestés	viasz	Hazai József személyi tulajdonában
11.	Spelter Henrik	Pollo Lőrinc pesti cukrász	Pesten	1844. VIII. 1.	német	41 × 61	papír- űrlap	tus	száraz és viasz	Hazai József személyi tulajdonában

kulására hatást gyakoroltak azok a felszabadítólevelek is, amelyeket a német területről érkezett cukrászok hoztak magukkal.

A felszabadítólevél tárgyaül szolgáló jogi tényeket és intézkedéseket tartalmazó *fóreszt* megelőző *bevezető rész* (bevezető protocollum) az *intitulatióból* áll, amely a kiállító nevével — az „én” szó elébe helyezésével — kezdődik és magában foglalja a kiállító rendi állásának, foglalkozásának, mesterségének, mestersége jogi helyzetének, valamint annak a városnak és városot magába foglaló országnak megjelölését, ahol a felszabadító mesterségét úzi.

A rendi állás megjelölése csak Lánczky Mihály 1814-ben kiállított felszabadítólevelében olvasható. Ugyanis a kiállító Berta Bertalan hangsúlyozza, hogy ő pestvárosi polgár. Lánczky, Troll, Fischer, Lessar és Conti is elnyerték városuk polgárjogát, mégpedig az itt tárgyalt felszabadítólevél kiállítása előtt.²⁹ Polgári jogállásukra azonban nem utalnak, ami a polgárjog jelentőségének zsugorodásával magyarázható.³⁰ Balasovits Tost Ádám felszabadítólevelének kiállításakor polgárjoggal még nem rendelkezett.³¹ Brossi, Kammermayer és Pollo nem is kaptak polgárjogot.

A felszabadítóleveleket kiállító mesterek mindegyike mesterségét a *Zuckerbäcker* szó használatával jelöli. Ezt a tevékenységet Magyarországon németül — szemben az osztrák tartományokon kívüli német országokban használatos *Conditor* szóval³² — a *Zuckerbäcker* szó alkalmazásával jelölték meg.

A mesterség jogi helyzetére a „polgári” (bürgerlicher) szó alkalmazása látszik utalni. Ez azt jelenthette, hogy a mesterség üzője a lakosság szükségletének kielégítésére árutermelet folytatott, szemben valamely uraság háztartási szükségletének kielégítésére termelő cukrásszal, aki eladásra termelni nem volt jogosult.³³

Brossi „jogosítványos” (befugter) mesternek nevezi magát. Ezzel ugyanazt fejezi ki, amit a többiek a „polgári” szó alkalmazásával. A cukrász tevékenységének a lakosság áruszükségletének kielégítése érdekében való üzéséhez hatósági jogosítványra volt szükség, melynek elnyerése iránti kérelem tárgyában Pesten és Budán a városi tanács határozott.

A felszabadítólevelet kiállító urasági cukrász ezt a jogállását az őt alkalmazó uraság megemlítésével jelöli, amint ezt Mann Ignác tette, aki József nádornál állt alkalmazásban.

A többi felszabadító mestertől, akiknek mindegyike csak „polgári” — illetve „jogosítványos” — cukrásként jelöli meg magát, eltérő a Lánczky Mihály által használt megjelölés, amely szerint ő „bürgerlicher Stadt und Kaufmannszuckerbäcker” volt, ami annak kifejezésére szolgálhatott, hogy termékeit közvetlen fogyasztóknak és viszonteladóknak egyaránt árusította.

A pesti cukrászok az általuk adott felszabadítólevelekben Pest város jogállásának felüntetésekor eltérően járnak el. Mindegyikük utal arra, hogy Pest szabad város. Nem mindegyikük utal a város királyi jellegére.

Pest azonban a XIX. század elején mind jelentősebb helyet foglal el a közgazdasági életben, s e jelentőségét mind jobban fellendülő kereskedelmének köszönheti. Ennek hatását a luxuscikket termelő cukrász is érzi, s e helyzeti előnyére büszke. Ezért a vándorútra induló cukrászlegénynek szívesen ad kezébe olyan okiratot, amelyből annak olvasója megtudhatja, hogy a felszabadító élénk forgalmú kereskedővárosban működik. Ezzel magya-

²⁹ Lánczky: 1823. IV. 28. — Fővárosi Levéltár. Pesti tanácsülési jegyzőkönyvek. 1823. IV. 28. Sz. n.

Troll: 1804. VIII. 11. — Fővárosi Levéltár. Pesti tanácsülési jegyzőkönyvek. 1804. VIII. 11. 4270.

Fischer: 1825. I. 10. Fővárosi Levéltár. Pesti tanácsülési jegyzőkönyvek. 1825. I. 8. 130. és I. 10. Sz. n.

Lessar: 1824. VII. 3. Fővárosi Levéltár. Pesti tanácsülési jegyzőkönyvek. 1824. VII. 3. Sz. n.

³⁰ Vö.: Dr. Iványi B.: A városi polgárjog keletkezése és fejlődése figyelemmel Buda és Pest városokra. Budapest Székesfőváros Házinyomdája. (Statistikai Közlemények 14. kötet. 1. sz.)

³¹ Polgár lett 1839. IV. 12. — Fővárosi Levéltár. Pesti tanácsülési jegyzőkönyvek. 1839. IV. 12.

³² Vö. pl. Scriban Frigyes felszabadítólevelét. Közli: *Wissel, R.*: Des alten Handwerks Recht und Gewonheit I—II. Berlin, 1929. I. 3. tábla. — Fővárosi Levéltár Pesti levéltár Rel. a. n. 3208., 5117., 6408., 8163., 10. 566.

³³ Fővárosi Levéltár. Pesti levéltár Rel. a. a. 1062. és Pesti levéltár Int. a. a. 6200.

rázható, hogy Lánčzky, Pammer, Kammermayer és Spelter felszabadítólevele intitulációjában a felszabadító működési helyének megjelölésénél Pest városa mint kereskedőváros (Handelsstadt, Spelternél: Kommerzialstadt) szerepel.

Lánčzky, Pammer és Kammermayer felszabadító levelében Pest nemcsak mint szabad királyi kereskedőváros, hanem mint *Legstadt* is szerepel. (k/önigliche/ freye Handels und Legstadt.) Eszerint az 1810-es és 1820-as években Pestet *Legstadtként* is említették.

Várostörténeti irodalmunk nem figyelte erre fel, és nem is tett róla említést. Ezért szükségesnek tartjuk, hogy a *Legstadt* szónak Pest város viszonylatában való használatára adatot nyújtó felszabadítóleveleket tárgyaló tanulmányunkban foglalkozzunk azzal, hogy a *Legstadt* szó magyarországi viszonylatban mit jelentett és Pestet mi okból említették *Legstadtként*.

Legstadt általános értelemben olyan város, ahol valamit leraknak.³⁴ Az Ausztrián kívüli német államokban *Legstadtnak* azokat a városokat nevezték, amelyekben a környező kerületek rendjei a városi tanács nyugtájá ellenében a birodalmi adókat fizették.³⁵ Ausztriában³⁶ *Legstadtként* azokat a városokat említették, amelyekben olyan vámhivatalok működtek, amelyekben a határ-vámhivatalok által még el nem vámolt kereskedelmi árut tüzetesebb vizsgálat céljából le kellett rakni, és amelyek a lerakott áruk³⁷ megőrzéséhez szükséges vámraktárral rendelkeznek.³⁸

A Magyarország és Erdély részére 1784-ben kiadott és az ausztriaival majdnem azonos rendelkezéseket tartalmazó vámszabályzat³⁹ bizonyos áruk vámkezelését ugyancsak kiemelte a határ-vámhivatalok hatásköréből és elrendelte, hogy ezeket a határ-vámhivatal által lepecsételve be kellett szállítani valamelyik városba, amelyben vámraktárral rendelkező harmincadhivatal működött.⁴⁰ Ezeket a belterületi harmincadhivatalokat a szabályzat német nyelvű szövege ugyancsak *Legstadtnak* nevezi, közülük egyeseket *Hauptlegstadt* elnevezéssel kiemelt és az utóbbiakat olyan áruk elvámolására is feljogosítja, amelyeket a többi *Legstadt*-ban elvámolni nem lehetett. A *Hauptlegstadt*-ok a szabályzat latin nyelvű szövegében *Capitales Depo-*

³⁴ Eine Stadt in welcher etwas gelegt wird. — *Krünitz J. G.*: Oeconomische Encyclopedie oder allgemeine System der Staats-, Stadt-, Haus- und Landwirtschaft in alphabetischer Ordnung. Fortges. von *Floerke, F. J.* Berlin, 1776—1858. — 33. kötetből: Oeconomisch-technologische Encyclopedie. I—CCXLII. — LXVII. Brunn, 1798. *Legstadt* címszó.

³⁵ Wo die Reichs-Anlagen und Steuer niedergelegt, d. i. bezahlet werden. — *Grosses vollständiges Universallexikon aller Wissenschaften und Künste XVI.* 1734. *Legstadt* címszó. — *Hübner, J.*: Reales Staats- Zeitungs und Conversations Lexikon. Leipzig, 1727. *Legstadt* címszó. — *Hübner J.*: Reales Staats- ... Lexikon. Leipzig, 1729. *Legstadt* címszó. — *Hübner J.*: Neu vermehrtes und verbessertes Reales Staats- Zeitungs und Conversations Lexikon. Regensburg, 1748. *Legstadt* címszó. — *Hübner, J.*: Neu vermehrtes und verbessertes Reales Staats- ... Lexikon. Wien, 1780. *Legstadt* címszó. — Curieuses und reales Natur-, Kunst-, Berg-, Gewerbe- und Handlungs Lexikon. Linz, 1731. *Legstadt* címszó — Curieuses und reales Natur-, ... Lexikon. Linz, 1755. *Legstadt* címszó. — Curieuses und reales Natur-, ... Lexikon. Linz, 1762. *Legstadt* címszó. — Curieuses und reales Natur-, ... Lexikon. Linz, 1792. *Legstadt* címszó.

³⁶ *Krünitz, J. G.*: Oeconomische Encyclopedie oder ... Fortges. von *Floerke F. J.* Berlin, 1776—1858. I—CCXLII. — LXVII. Brunn, 1798. *Legstadt* címszó.

³⁷ *Eingelagerte Waaren.* — Innen a *Legstadt* elnevezés. Vö.: *Oberhauser, J.*: Darstellung der österreichischen Zollverfassung in ihrem gegenwärtigen Zustande. Wien, 1823. 52.

³⁸ Az 1784. szeptember 16-i pátenssel közzétett osztrák vámszabályzat (Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph II. für die K. K. Erbländer ergangenen Verordnungen. Enthält die Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1780—1789. I—XIV. VII. 213—280) szerint ugyanis a behozott árucikkek közül egyeseknek elvámolására a határ-vámhivataloknak jogosultságuk nem volt, hanem ezeket vámraktárral rendelkező *Legstadt*-okban lehetett elvámoltatni. Vámraktárral rendelkező városok egyrészt az egyes osztrák tartományok fővárosai, másrészt a kereskedelmi forgalom mértéke és egyéb szempontjai szerint figyelembe jövő egyéb városai voltak. A vámszabályzat a tartományi fővárosokat *Hauptlegstadtként*, a vámraktárral rendelkező többi városokat pedig *Legstadtként* említi. A különbség azonban nemcsak az elnevezésben mutatkozott, hanem abban is, hogy egyes árukat csak a fővárosban, másokat pedig egyéb, vámraktárral rendelkező városokban, illetve ezek vámhivatalaiban lehetett elvámoltatni. (15. §)

³⁹ Allgemeine Dreyssigstordnung für sämmtliche hungarischen Erbländer. — *Vectigal generale universarum Hungaricarum haereditarium ditionum.* Wien, 1784.

⁴⁰ 14. §

sitorii Civitates és *Capitales Depositionis Civitates*, magyar nyelvű szövegében *főletevőhely* elnevezéssel, a *Legstadtok* pedig *Depositorium Locus* vagy *Depositiones Stationes*, illetve magyarul *letevőhely* elnevezéssel szerepelnek. Az 1784. évi szabályzat szerint magyarországi és erdélyi főletevőhelyek voltak: Buda, Pest, Pozsony, Kassa, Zágráb, Temesvár, Nagyszében, és Kolozsvár, az 1788. évi vámszabályzat pedig további városokat is főletevőhelyekké jelölt ki.⁴¹

Már az 1784. évi, de még inkább az 1788. évi vámszabályzat⁴² mind a főletevő-, mind a letevőhelyeknek nemcsak a vámigazgatás szervezetében, hanem ezen túlmenően a kereskedelmi és ezen keresztül az egyéb gazdasági életben jelentős szerepet biztosított. E helyek kereskedői bizonyos árucikkeket a többieknél előnyösebb feltételek mellett, közvetlenül idegen államokból hozhathattak és az elvámolt árut magyarországi és erdélyi főletevő- és egyéb letevőhelyekre küldhették. Fokozta a főletevőhelyek forgalmát, hogy a letevőhelyek kereskedői bizonyos árucikkeket idegen államból — bár közvetlenül saját részükre —, de mégis csak a főletevőhelyeken keresztül hozhathattak. Az idegen országból közvetlenül hozható áruk közé tartozott a cukor, a cukorszörp, a kakaó, a kávé, a vanília, ami a főletevőhelyek és a letevőhelyek cukrászainak nyersanyagbeszerzését és ezen keresztül árutermelését lényegesen kedvezőbbé tette és tényleges üzletmenetüket is előnyösen befolyásolta.

A letevőhelyeken azok tekintélyes kereskedelme egyébként is lüktető életet teremtett. A kereskedelem külföldi kapcsolatai általánosságban fejlesztették, finomították a honi ízlést. Mindezek hatására növekedett a cukrászati termékek iránti kereslet. Ezek olyan tényezőkként hatottak, amelyek a letevőhelyeken működő cukrásztól fejlettebb, kifinomultabb ízlés szerinti termelést, árusítást igényeltek. Ezért magának annak, hogy egy cukrász oly városban működött, amely egyúttal letevőhely is volt, olyan minőségi megítélést kellett biztosítania, hogy — feltehetően — ennek érdekében utaltak felszabadítóleveleink adói is arra, hogy a felszabadító működési helye, Pest *Legstadt*, letevőhely.

A felszabadítólevelek *főrésze* a felszabadítólevelek tárgyaúl szolgáló tényeknek az érdekeltekkel való közlését kifejező *promulgatio*val kezdődik. Eszerint a kiállító bizonyítja, mégpedig az ezt követő *inscriptio* szerint nyilvánosan, mindenki számára, hogy a szöveg további részében leírt tények bekövetkeztek.

A *főrészben* a felszabadítólevél kiállítását előidéző tények és körülmények elbeszélését (*narratio*) követi a szorosabb tárgy: a felszabadító jognyilatkozata, amely szerint felszabadítja inasát, aki ezáltal segédnek tekintendő (*dispositio*), majd a felszabadultnak mindenki, különösen a cukrászok részére való *ajánlása* következik.

A felszabadítólevél kiállítását előidéző tények ismertetése során a kiállító elmondja, hogy a felszabadítottat ki, mikor, mennyi időre szegődtette inasnak, mettől meddig volt ténylegesen inas, ha tanuló idejét nem egy cukrásznál töltötte, akkor kinél, mennyi ideig állott tanviszonyban, tanulóideje alatt hogyan dolgozott, milyen magatartást tanúsított.

A *főrész* utolsó részében a felszabadítólevélben írt tények bizonyítási módjaként magára az okiratra való utalást, és az okirat megerősítési módjára, a kiállító sajátkezü aláírására és pecsétjére, valamint esetleges tanúkra való utalást (*corroboratio*) találunk.

A *záró rész* meghatározza a keltezés helyét és idejét (*datum*) és magába foglalja a kiállító és az esetleges tanúk pecséttel megerősített aláírását (*subscriptions*).

A tanúk alkalmazása tekintetében nincs általános gyakorlat. Berta által Lániczky részére 1814-ben kiállított felszabadítólevélén egyetlen tanú aláírását sem találjuk. Ezzel szemben Lániczky által Straussnak 1833-ban kiállított felszabadítólevélén hat tanú szerepel, viszont

⁴¹ A főletevő- és letevőhelyeken levő, tehát belterületi vámhivatalok alakultak át 1852. február 1-ével az 1851. november 6-i császári pátenssel kihirdetett és Magyarországra is hatályos vámtarifa rendelkezései folytán fővámhivatalokká. A határmenti vámhivatalok ekkor mellékvámhivatalok lettek. — Vö.: Der neue allgemeine österreichische Zolltarif für die Ein-, Aus-, und Durchfahrt. Vom kaiserlich-österreichischen Handelsministerium. Wien, 1851. — 1., 28., 32. §§ és a 29. §-hoz fűzött indoklás.

⁴² Allgemeine Dreyssigstordnung nebst den Dreyssigstarifen für sämtliche hungarischen Erbländer. Wien, 1788. 49—53. §§

1. Fischer Péter pesti cukrász által Kammermayer Józsefnek 1827. augusztus 12-én adott felszabadítólevelét

1823-ban az egy évvel korábban tanúként szereplő Troll tanú alkalmazása nélkül állít ki felszabadítólevelet. A többi felszabadítólevelén két vagy egy tanú aláírása látható.

A pesti cukrászok által kiadott felszabadítólevelet aláíró tanúk közül az egyik mindig pesti, a másik budai cukrász. A Strauss Jakob részére adott felszabadítólevelet aláíró hat tanú között is van budai cukrász. Ez arra enged következtetni, hogy a két város cukrászai között már az 1820-as években együttműködés állott fenn.

Felszabadítóleveleink a céhes ipar hanyatlása, végső megszűnése előtti XIX. századi iparigazgatási jogunk három korszaka közül az elsőből valók. E korszakok határkövei azok az iparjogi rendelkezések, amelyek egy-egy korszak ipari viszonyait alapvetően szabályozták. Az első korszak 1813. április 6-tól 1851. április 1-ig tartott. Ekkor a magyarországi ipari viszonyok túlnyomó részét a Helytartótanács 7262/1813 sz. rendeletével kiadott Közöséges Czéhbeli Czikkelyek szabályozták.⁴³

A Közöséges Czéhbeli Czikkelyek *csak* a céhes iparokban követendő rendet határozták meg. Éppen ezért az első korszakból eredő tizenegy darab felszabadítólevelét elsődleges forrás azoknak a nyilván szokásjogi alapon kialakult szabályoknak, amelyek a céhen kívüli cukrászképzés és felszabadítás tekintetében a korszak túlnyomó részében uralkodtak.

Felszabadítóleveleink kiállításának idején ahhoz, hogy valaki a cukrászat önálló űzésére jogot nyerjen — éppen úgy, mint a céhes iparoknál⁴⁴ —, igazolnia kellett, hogy a szakmát

⁴³ A második korszak 1851. április 1-től 1860. május 1-ig, a harmadik 1860. május 1-től 1872. március 15-ig tartott. A második korszak alapvető iparjogi szabálya az Ideiglenes Iparrendtartás. A harmadik korszakban pedig az 1859. december 20-án kelt császári nyílt paranccsal kibocsátott és Magyarországra is irányadó Iparrendtartás volt a követendő szabály. Az utóbbi közzétéve: Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaisertum Österreich. Jahrgang 1859. LXV. Stück. Ausgegeben und versendet am 27. Dec. 1859.

⁴⁴ Közöséges Czéhbeli Czikkelyek. XII.

rendesen kitanulta. A szakma kitanulásának módja az volt, hogy a cukrászatot tanulni kívánó ifjú valamely önálló cukrászhoz inasnak szegődött.

Pammer, Kammermayer, Klenovits, Bonner, Nais, Tost és Stück felszabadítóleveléből kitűnik, hogy a szegődtetés hány évre történt. A többi felszabadítólevél szövegéből nem lehet arra következtetni, hogy már a szegődtetéskor, tehát előzetesen meghatározásra került volna az az idő, amelyet a szegődtetett inasaként el fog tölteni.

A céhes iparokra nézve a Közönséges Czikkelyek⁴⁵ egyértelműen meghatározzák, hogy az inasidő az egyes szakmákban hány évig tart. A cukrászoknál ilyen szabályozás nem volt. Volt azonban kialakult és elfogadott gyakorlat, mely szerint az inasidő Pesten általában öt esztendő.⁴⁶ Felszabadítóleveleink szerint azonban lehetőség volt az ettől való eltérésre is, mert habár Pammert, Bonnert és Naist öt évre, Kammermayert és Klenovitsot viszont négy évre szegődttette tanítómestere, Pammert azonban mintegy hat héttel, Kammermayert majdnem egy hónappal, Naist hat hónappal korábban szabadította fel. Lániczky négy évig, Strauss öt évig és két hónapig, Mayer három évig, Spelter négy évig volt inas. Előfordult azonban, hogy ugyanaz a pesti cukrász, aki egyik inasát négy év után szabadította fel, másik inasát csak három évre szegődttette.⁴⁷ Ezzel szemben néhány év múlva a többi pesti cukrásszal együtt elnevezte, hogy a városi tanács önálló működésre jogot adjon olyan cukrászsegédnek, akinek csak három vagy négyévi inasideje volt. Jogorvoslat folytán hozott határozatával a Helytartótanács úgy döntött, hogy mind az, aki három évig, mind az, aki négy évig volt inas, szakmáját rendesen kitanulta, és ezért jogosult a cukrászatot önállóan űzni.⁴⁸

Budán a kialakult gyakorlat szerint hat esztendeig tartott az inasidő. Mannt és Stücker tanítómestereik ennyi időre szegődttették.

Az inast általában az a cukrász szabadította fel, akinél inaséveit megkezdte. Ha azonban a tanítómester elhalálozott, az inas tanulóéveit más cukrásznál folytatta. Az elhalálozáson kívül okot adhatott a tanítómester változásra a tanítómesternek az inással szembeni durva magatartása is,⁴⁹ továbbá az, ha a tanítómester abbahagyta tevékenysége folytatását.

A tanulói idő lejártával a tanítómester az inast, éppen úgy, mint a céhes iparokban a céh, felszabadította, s erről okiratot, felszabadítólevelet adott.

A felszabadítás előfeltételei közé azonban nemcsak a tanulási idő kitöltése, hanem éppen úgy, mint a céhes iparoknál, az is tartozott, hogy a felszabadításra váró ellen semmilyen alapos kifogás sem legyen.

Strauss és Klenovits felszabadítólevele arról tanúskodik, hogy a felszabadítás a cukrászoknál is *kialakult szokás és rend* szerint történt.

A felszabadítólevél kiállítása ugyancsak Strauss felszabadítólevelének szövegéből kitűnően „nach Sitte und Gebrauch” a felszabadítás napján történik. Ennek ellenére Pammer a felszabadítás után több hónappal, Lániczky pedig csak közel három év múlva kapta meg felszabadítólevelét. Valószínűnek látszik, hogy a felszabadítólevél kiállítása hozzátartozott a benne foglalt jogi jelentőségű tény, a felszabadítás teljessé tételéhez, s Lániczky és Pammer esete csak ma már nem magyarázható kivétel volt.

Felszabadítóleveleinknek ugyanezen korszakban a céhes iparokban kiállított felszabadítólevelekkel való összehasonlítása arra enged következtetni, hogy a céhkereteken kívül álló pesti és budai cukrászok között volt olyan törekvés, hogy a szakmai képzéssel és ennek igazolásával kapcsolatos gyakorlat a céhes iparok idevonatkozó szabályaival összhangban alakuljon ki. Ezzel magyarázható, hogy megállapítást nyert az inasidő tartama, hogy az inastól tisztességes és szófogadó, hűséges, szorgalmas és engedelmes magatartást kívántak meg, hogy az inasnak alapos ok fennforgása esetén joga van más önálló cukrászhoz szegődni, hogy az inasi esztendőket kitöltött inast felszabadították, aki ezzel legényi sorba lép, és erről okiratot kap.

⁴⁵ III. Czikkely.

⁴⁶ Fővárosi Levéltár. Pesti levéltár Rel. a. n. 3265. és 3439.

⁴⁷ Fővárosi Levéltár. Pesti levéltár Rel. a. n. 4114.

⁴⁸ Fővárosi Levéltár. Pesti levéltár Int. a. n. 2744. és 3439.

⁴⁹ Fővárosi Levéltár. Pesti levéltár Int. a. n. 10817.

⁵⁰ Közönséges Czéhbeli Czikkelyek. VIII.

2. Brosy Péter pesti cukrász által Klenovitsch Györgynek 1829. október 28-án adott felszabadítólevelévé

Az Ideiglenes Iparrendtartással hazánkban új iparjog lépett életbe. Ez a jogszabály a céhes, és a céhen kívüli iparok, valamint az iparrá csak e jogszabállyal nyilvánított tevékenységek (mint amilyen a cukrászat volt) viszonyait szabályozza. Az ipari képzés alapja és a mesterség önálló üzésének — más mellett — egyik előfeltétele továbbra is az inasidő, melynek szabályszerű leteltével az inast éppen úgy mint eddig: felszabadították, és részére felszabadítólevelet állítottak ki. *Az újkori okleveleknek ez a típusa tehát tovább élt. Tartalmát az Ideiglenes iparrendtartás újonnan nem szabályozta. A reá vonatkozó 132. §-ban csak annyit találunk, hogy azt a „szokás szerinti alakban” — „in herkömmlicher Form” — kell kiállítani.* Ez a tételes jogi alapja az e korbéli felszabadítólevelek tárgyaként szereplő jogi tény bizonyítására szolgáló formulák rendjének.

Az 1860-ban életbe lépett Iparrendtartás a képesítés meglétét iparüzési feltételként már nem kívánta meg (13—15. §). Az, aki valamely mesterség gyakorlati megtanulására törekedett, valamely önálló mesternél inasként alkalmazásba léphetett (88. §). Az inas a tanulási idő letöltése után már nem felszabadítólevelet, hanem — ha kérte — a tanulásról bizonyítványt (*Lehrzeugnis*) kapott, amelyben a tanítómesternek az eltöltött tanulási időt, az az alatti magartartást és a nyert képesítést kellett igazolnia.

Az új rendszerű bizonyítvány az iparszabadságot magával hozó gazdasági fejlődésnek megfelelően tükrözi az ipar rendjében bekövetkezett változást, mégpedig azzal, hogy iparigazgatásjogi rendeltetése már nem az általa kiszorított oklevélfajtának, a felszabadítólevelének. Az általa bizonyított jogi tények közé nem tartozott a felszabadítás, a bizonyított tanulás pedig nem képezte előfeltételét annak, hogy elnyerője az iparüzők között előnyösebb helyet, az önálló iparüző helyét elfoglalja. *Az újkori oklevelek sorában a felszabadítólevelé helyét tehát újfajta oklevél foglalta el.*

MIKLÓS RÓZSA

UNZÜNFTIGE FREIBRIEFE AUS PEST UND
BUDA AUS DER ERSTEN HÄLFTE
DES XIX. JAHRHUNDERTS

Die Abhandlung enthält Angaben über die Lage des unzünftigen Handwerks in Ungarn in der ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts, und zwar auf Grund von Urkunden, die teils neuestens in einer Privatsammlung zum Vorschein kamen, teils durch archivarische Forschungen bezüglich des Zuckerbäckergewerbes erschlossen wurden. Wenn sich auch der Quellenwert der Urkunden in erster Linie auf die unzünftigen Zuckerbäcker von Pest und Buda in der ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts bezieht, und sie u. a. die vielumstrittene unzünftige Lage der Zuckerbäcker beweisen, erweitern sie auch die Kenntnisse über das neuzeitliche Urkundenwesen in Ungarn. Die behandelten Urkunden sind Freibriefe von Zuckerbäckern, und sind in der Tabelle auf Seite 137. in einer Übersicht zusammengestellt.

Die Studie prüft die Freibriefe zuerst aus diplomatischen Gesichtspunkten und behandelt dann die gewerbeschichtlichen Daten, die sich aus diesen Urkunden ergeben.

Aus den Freibriefen geht hervor, dass die Stadt Pest zu Beginn des XIX. Jahrhunderts auch als *Legstadt* bezeichnet wurde. Dies hat die Stadtgeschichtsschreibung bisher gar nicht gewürdigt. Diese Abhandlung ist die erste, die sich mit dieser Tatsache befasst und zugleich auch die Frage beantwortet, warum Pest auch *Legstadt* genannt wurde. Laut der auf die „Allgemeine Dreyssigstordnung“ des Jahres 1784 zurückreichenden Regelung war Pest darum eine *Legstadt*, weil hier ein „mit den erforderlichen Amtsrequisiten und mit Behältnissen zur Aufbewahrung der eingelagerten Waaren versehenes“ Zollamt fungierte. Dessen Wirkungskreis und die kommerzielle Rechtsstellung der Stadt die sich daraus ergab sicherte ihr eine sehr günstige wirtschaftliche Lage, die den Zuckerbäckern der Stadt erhöhte Vorteile bot.

Aus den Freibriefen geht hervor, dass die Lehrzeit in Pest 5, in Buda 6 Jahre dauerte, doch kam es vor, dass der Lehrling auch schon nach 3—4 Jahren das Zeugnis erhielt. Feste Regeln für die Freisprechung gab es nicht, sie richtete sich „nach Sitte und Gebrauch“. Die Freisprechung nahm der Lehrherr selber vor, in Gegenwart anderer Zuckerbäcker als Zeugen. Die Ausstellung und Übergabe des Freibriefes erfolgte auf verschiedene Weise.

Die Freibriefe beweisen, dass die Pester und Budaer Zuckerbäcker schon ein halbes Jahrhundert vor dem Zusammenschluss der beiden Städte in reger Verbindung standen und dass es Bestrebungen gab, die Praxis und Gewohnheit der Fachbildung und ihrer Bestätigung in Einklang mit den betreffenden Regeln der zünftigen Gewerbe zu bringen.

Abschliessend befasst sich die Abhandlung mit der Frage, wie lange sich der behandelte Typ der neuzeitlichen Urkunden am Leben erhielt, welche Rechtsnormen Urkunden anderer rechtlicher Natur an ihre Stelle einführten und welche Urkundentypen das waren.

BUDAPEST LEGNAGYOBB ADÓFIZETŐI 1903—1917*

(Adalékok Budapest társadalomtörténetéhez a dualizmus korában I.)

Tanulmányunk Budapest 1903., ill. 1910—1917. évi legnagyobb adófizetőinek élcsoportját vizsgálja azzal a céllal, hogy ennek eredményeképpen konkrétan megismerjük egyrészt azokat a gazdasági tényezőket, melyek a kialakuló monopolkapitalizmus első évtizedében a budapesti tőkésviszony legjelentősebb összetevőinek bizonyultak — másrészt a polgári társadalomnak azt a rétegét, mely az így kialakult vagyon birtokában Budapestnek (és ezáltal nagy részben az egész Magyarországnak is) gazdasági életében ez években a vezető szerepet játszotta; — s végül azt, hogy e réteg a kor budapesti várospolitikájára hogyan és milyen befolyást gyakorolt.

I.

Vizsgálatunk alapját a főváros legnagyobb egyenes állami adót¹ fizetőiről hivatalosan összeállított 1903., ill. 1910—1917. évi jegyzékek alkotják. E jegyzékek az arra az évre megállapított adóösszeg nagyságrendjében egyenként sorolják fel a főváros 1200 legnagyobb adózóját, nevén kívül mindegyiknek megadva foglalkozását, ill. — mint azt még látni fogjuk — inkább csupán azt a minőséget, melyben az adót fizette, valamint a kerületet, melyben adóalapja után adózott, továbbá a megállapított adó konkrét összegét és végül azt a körülményt, ha az illető adózó a jegyzéken elfoglalt ranghelyéhez (élve az adózók egyes, elsősorban értelmiségi szakképzettséggel rendelkező kategóriái számára törvényesen biztosított kedvezmény-nyel) a megállapított adóösszeg kétszeres beszámításával jutott.

* Módszertani kísérlet és előmunkálat egy nagyobb tanulmányhoz.

¹ E korban Magyarországon 12, ill. 16 adónem tartozott az állami egyenesadók körébe: földadó, házáadó, kereseti adó, nyilvános számadásra kötelezett vállalatok és egyletek adója (üzleti adó), tőkeka-mat és járadékadó, általános jövedelmi pótagó, bányaadó, nyereségadó, szállítási adó, fegyver- és vadászati adó, hadmentességi díj, országos betegápolási pótagó — a házáadót azonban két, szinte külön adófajta teszi ki: a házasztályadó és a házbéradó, s az I—IV. osztályú kereseti adók is szinte külön adóknak tekinthetők, lévén közülük az I. osztályú a munkás és legkisebb iparos, a III. osztályú a nagyobb iparosok, gyárosok, kereskedők, orvosok, ügyvédek, szabad foglalkozásúak, a IV. osztályú általában a fix fizetések adója. A II. osztályú kereseti adó tulajdonképpen minden kereseti adóra még külön rá-épül, mint a személyes tevékenység megadóztatása. — Virilistánk a jegyzékekben feltüntetett adója e 16 adó bármelyikéből, illetve azok bármilyen arányú kombinációjából összeállhatott, így a csak sommá-san megadott adóösszegekből azok összetevőinek teljes ismerete nélkül a vagyonalapot még megközelít-ően sem lehet megállapítani. Ehhez azonban még a foglalkozást, illetve általában az adókövetés alap-ját szolgáló tevékenységet megjelölő rovat sem ad támpontot, mivel nem tudhatjuk, hogy az itt meg-nevezett mellett még milyen további vagyonalapok álltak az illető rendelkezésére. S végül hozzájárulván ehhez a Magyarországon éppen az adókulcsok nagysága következtében katasztrofálisan leromlott adó-morál, könnyen látható, hogy virilistánk adóösszege további, az illető összegszerű vagyona-ra vonatkoz-tatott következtetésekre támpontot nem ad. — Az adórendszer hibáiról lásd: *Hegedűs Lóránd*nak, a GYOSZ kiadásában 1906-ban megjelent Adórendszerünk betegségei (egyesadók) c., a problémát vilá-gosan előadó munkáját.

1. A törvényhatóságok és községek legnagyobb adófizetőinek folyamatos jegyzékbe foglalását a különböző fokú (törvényhatóság, r. t. város, község) önkormányzati testületeket immár a polgári állam igényeinek megfelelően átszervező, kiegyezés utáni törvényalkotás, az 1870. évi 42. és az 1871. évi 18. törvénycikkek rendelték el azzal a céllal, hogy e jegyzékek szolgáljanak alapul az önkormányzatokat irányító képviseleti testületekben (törvényhatósági bizottság, r. t. városi, ill. községi képviselőtestület) ugyane törvények által a legvagyonosabb elemek számára biztosított, őket automatikusan, minden jelölés, választás kizárásával, csupán megfelelő vagyoni helyzetük, ill. az ezt kifejező állami egyenesadójuk összege alapján megillető, a testület tagságának felét jelentő tagsági helyek betöltéséhez.

A politikai befolyást a legtöbb adót fizetők (értékképviselők vagy közkeletű néven virilisták) s személyükön át a vagyon számára ilyen nyersen biztosító törvények meghozatala természetesen nem ment ellenkezés nélkül. Az első ilyen törvényt, mely az államélet kulcsfontosságú középfokú önkormányzati szerveinek, a törvényhatóságoknak új szervezetét szabályozta, a kiegyezés után összehívott első parlament, az 1869—1872. évi országgyűlés elé 1870 májusában terjesztette be Rajner Pál belügyminiszter, indoklásában a polgári vagyonosodásnak a politikai és önkormányzati életben már csak nagyarányú közteherviselésénél fogva is szükséges és méltányos súlyhoz juttatására hivatkozva. Hosszadalmas és itt nem ismertethető — bár önmagában is rendkívül jellemző és tanulságos — vita után, melyben az ellenzéki függetlenségi párt a legélesebben tiltakozott az „új oligarchia” létesítése ellen, a kormányon levő Deák-párt az év nyarára a törvényt nagy többséggel elfogadta, majd immár sokkal kisebb ellenállás után elfogadást nyert a vonatkozó részében ugyanezen elven alapuló községi törvény, az 1871. évi 18. tc. is.²

A virilizmus, mely ettől kezdve, egyes módosításoktól eltekintve, egészen 1945-ig rányomta bélyegét a magyar polgári önkormányzatok életére, megalkotásának idejében még nem tekinthető egyértelműen káros vagy reakciós intézménynek. A feudális csökevények még rendkívül elevenen élő és ható (és nemzeti jelszavakkal az 1860 óta kibontakozó politikai mozgalmakba is beépülni képes) tényezők ekkor: kivált vidéken, ahol a nemesi szavazati jognak akkor birtokában levő nemesek számára személyükre szólóan még 1848 törvényhozása által is biztosított választójogot az 1867 utáni törvényhozás is érintetlenül hagyta, csupán az 1848—1872 között ténylegesen gyakorolt szavazati jog igazolását kívánva meg. Könnyen átlátható, hogy az ancien régime a választójog birtokában így minden vagyoni cenzustól függetlenül meghagyott kisenemessége és deklasszálódó középnemessége — városokban pedig a kibontakozó polgári átalakulás sok vonatkozásával nem kevésbé élesen szembenálló, reakciós céhes kispolgárság — nagy számbeli fölényének és szélesen kiágazó kapcsolatainak révén, a törvényhatóságokat már ekkor könnyen a legmaradibb reakció bástyáivá építhette volna ki. Velük szemben a számszerileg még gyenge tőkés kereskedő és iparos polgárság ilyen privilegizálása pillanatnyilag kétségtelen pozitív jelentőségű lépés volt (ugyanúgy mint pl. a közigazgatás és bírászkodás ugyan-e törvényalkotásban történt s az ellenzék által ugyancsak hevesen ellenzett szétválasztása is). Ami azonban a rendszert csakhamar, alig két évtized alatt valóban a reakció útjára taszította, az a birtokon belül jutott helyi burzsoáziának a kapitalizálódni képes hajdani feudális erőkké gyorsan létrejött és — a továbbra is fennálló ellentétek ellenére is — a rendszer további demokratizálására irányuló minden (most már a haladó polgárság oldaláról is egyre sűrűbben jelentkező) törekvés elleni egyre szilárdabb szövetsége volt, amely leginkább az általános, titkos választójog követelésének hatására alakult ki. Ez az önkormányzatok politikai életét mind maguk a képviselőtestületek, mind a virilizmus nyomasztó túlsúlya folytán demoralizálódott választók vonatkozásában ettől kezdve teljesen elsőkélyesítette s azt ugyanakkor egyre jobban részint az apparátus, részint a „hivatásos” várospolitikuskok kezére adta. Vizsgált időszakunkra, a XX. század elejére így a virilizmus intézménye már egyértelműen reakcióssá vált.

² Az 1869. évi Ápril hó 20-dikára hirdett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi Naplók VIII. k. (IV. 29—VIII. 2 között passim a viták); Irományok VI. k. 576. sz. (Tisza Kálmán és 11 Társa ellenjavaslata), 580. sz. (Madarász, Táncsics, Vidacs és 18 Társuk tiltakozása).

2. Mind ennek a bővebb ismertetése, a vizsgálatunk alapját biztosító intézmény megismerésén túl, azért sem érdektelen, mert a virilizmus e merev rendjén 1918-ig egyetlen — ha gyakorlatilag teljesen nem is kihasználta — lazítást éppen Budapest polgárságának sikerült elérnie. Magyarország legmodernebbül polgárosult, a polgárosodásban élenjáró városának burzsoáziája számára a vagyon politikai befolyásának ilyen automatikus biztosításából származható veszélyek természetesen legelőször kellett hogy feltűnjenek. A fővárosi törvény tárgyalásakor mind a városok közgyűlései, mind (1872 őszén a képviselőházhoz Wahrmann Mór által benyújtott folyamodványukban) Budapest polgárai — köztük számosan azok is, kiknek pedig a törvény kifejezetten előnyös lett volna — a virilizmus törvénybeiktatása ellen emelték fel szavukat.³ Tiltakozásuknak sikerült elérnie, hogy az 1872. évi 36. tc.-ben, mely az akkor egyesített főváros különleges jogállását szabályozta, a 36. § kimondta, hogy a 400 főben megállapított fővárosi törvényhatósági bizottság tagságának felét kitevő 200 virilista tagot nem automatikusan a legtöbbet adózók névjegyzékének élén álló 200 személy adja, hanem őket a legtöbb adót fizető 1200 személy közül a választóknak kell választaniok (ami azonban természetesen nem érintette valamely virilista szabad választás útján való esetleges megválaszthatóságának lehetőségét). — Negyedszázad múltán a fővárosi bíráló választmány 19/1897. sz. határozata kimondta, hogy valamely férj vagy atya a jegyzékbe való felvételéhez szükséges államadójába (a nők szavazati joga ekkor még nem lévén törvénybe iktatva) a feleség, valamint a kiskorú gyermek államadója is beszámítandó, ha azok vagyonát az illető férj vagy apa kezeli. Az 1356/1897. sz. közigazgatási bírósági döntés alapján a főváros igazoló választmányának 20/1902. sz. határozata a törvényt olyan újabb értelmezéssel egészítette ki, hogy az 1200 legnagyobb adófizető jegyzékébe csak azok a személyek vehetők fel, akik magukat a községi választók névjegyzékébe is felvették; ugyanebben az évben a bíráló választmány 2/1902. sz. határozata pedig a virilis választójog aktív s passzív gyakorlását függetlenné tette a megállapított adó tényleges befizetésétől azzal, hogy kimondta: az adó tényleges befizetésére határidő megállapítva nincs.⁴

3. Eltekintve attól, hogy az egyenes állami adónak a jegyzékbe való felvételhez szükséges kimutatását végző fővárosi adószámveteli osztály munkájában, főleg a 80—90-es években, még igen sűrűn fordultak elő kisebb-nagyobb pontatlanságok, hiányosságok,⁵ — s még előbb: attól, hogy az egyenesadók végösszege (tekintettel összetevőinek rendkívül heterogén, eltérő adókulcsokkal számított voltára) korántsem fejezi ki pontosan a megadóztatott személy tényleges vagyoni helyzetét s így segítségével a rétegződés is csak bizonyos torzulásokkal vizsgálható, — a virilizmus intézményének fővárosi illetén alakulása az 1200 virilista adatait tartalmazó, elemzésünk alapjául szolgáló jegyzékek forrásértékét ezenkívül is eleve több szempontból korlátozza.

a) Így a jegyzékbe való felvételnél — és a sorrend megállapításánál — csak a székesfőváros területén fekvő ingatlan vagyon és a főváros területén élvezett jövedelem összes egyenes államadója és a személyes kereseti adó összege vétetvén tekintetbe (ideszámítva viszont — mint láttuk — a gyermek vagy feleség a választójogosult apa, ill. férj által kezelt vagyonának adóját is), — a vizsgálat keretéből eleve kiesnek mindazon budapesti lakosok, kiknek adóalapja Budapest közigazgatási határain kívül fekvő ingatlan. — Szempontunkból ez első-sorban az akkori fővárosi határon kívül eső elővárosok (Újpest, Kispest, Pestújhely stb.) területén működő gyárak, ipartelepek, vagy egyszerűen csak teletulajdon ingatlanadóját máris leszámítja a számbajöhető adóösszegeből. Az ebből eredő torzulást azonban úgy véljük nagyjából még ellensúlyozza az a körülmény, hogy egyrészt az ezekből élvezett jövedelmet

³ A virilizmusnak a fővárosi törvényben kialakított fogalmáról ld. *Gárdonyi Albert*: A főváros egyesítésére vonatkozó okmányok gyűjteménye, Bp. 1913, ahol szépen látható a kormányzat fokozatos hátrálása az automatikus virilizmustól az 1000, majd 1200 virilis választó koncepcióján át a végül megvalósult szerkezetig. 96—98, 104, 147, 167, 180, 188, 196, 218—20, 222, 232—233, 251—268. l.

⁴ Erre ld. a Guthi Soma által szerkesztett Fővárosi Almanach Lexikon és Útmutató 1904. évi kötetét (138. l.).

⁵ Ld. erre a Fővárosi Levéltár Székesfővárosi levéltárában a tanácsi iratok között található, s a jegyzékek összeállításának hibáival foglalkozó jelentéseket.

— amennyiben budapesti lakosról van szó — már Budapesten adóztatták, és így ettől az illető budapesti adóalapja jelentősen még nem csökkent volna. Ettől tehát a jegyzéket a tényleges vagyoni viszonyoknak még alapján hű tükröként használhatnók.

b) Lényegesen problematikusabb azonban a jegyzékbe foglalásnak az a már említett korlátja, mely a felvétel előfeltételül az illetőnek a községi választók névjegyzékébe történt előzetes bejegyeztetését kívánja meg, tehát olyan aktust, amely végül is az érdekelt fél tetszésétől függ. Ezáltal tehát jegyzékeinkből kiesnek azok, a különben vagyoniilag megfelelő személyek is, akik városi képviselőválasztási jogukkal élni nem kívántak (s akiknek száma — mint azt a törvényhatósági választások iránt tanúsított, később még ismertetődjö közöny igen szépen bizonyítja — már igen nagy lehetett). Ezek egy részét nyilván vagyonalapjuknak a fővárossal szorosan össze nem függő, vidéki eredete tartotta távol a választói névjegyzékbe való jelentkezéstől. A választói törvénynek az a rendelkezése ui., mely szerint mindenki csupán egy törvényhatósági bizottságnak lehet tagja, a vagyoni helyzet biztosítására és védelmére a virilista számára a (Budapesten kívül mindenhol máshol megfelelő vagyon alapján s választási kockázat nélkül elérhető) törvényhatósági bizottsági tagság által nyújtott kiváló lehetőségek révén, az érdekelteket elsősorban a vagyonalapjuk szerint helyileg számba jöhető törvényhatósági bizottságok felé irányította. Ez (többek között) a többnyire a fővárosban tartózkodó nagybirtokos arisztokrácia túlnyomó részének a fővárosi virilisták soraiból való hiányát is magyarázza. Kétségtelen azonban, hogy bár ilyen szempontból elsősorban nyilván a fővárossal közvetlenül össze nem függő vagyonalapok tulajdonosai maradtak ki a jegyzékből, hiányuk mégis egyrészt egy élesen körülhatárolt érdekkör s éppen nem jelentéktelen réteg kiesését jelenti a város vezetőrétegének képéből — amellet a város hatósugarát a valóságosnál már szűkebbnek is mutatva. — Emellet egyes esetekben feltehetőleg a vagyoni helyzetükre vonatkozó adatok nyilvánosságra hozatala érinthette kellemetlenül a vagyonok gazdáit — mivel a virilisták névjegyzékét, adóalapjuk összegével együtt, a választás előtt közszemlére tették, a 900-as évek elejétől pedig már rendszeresen ki is nyomtatták. — Más esetekben, egyes számbajöhető személyek hiányzásánál a politikai közömbösség mellet joggal tételezhetünk fel adóeltitkolást is, jeléül annak, hogy birtokosa a közéleti dekorumot nem átalotta anyagi érdekei mögé helyezni.

Elsősorban kétségtelenül érdektelenség, de emellet nem kis részben a fontosabbnak érzett vidéki adóalap, a vagyoni helyzet ismertté válásától való aggodalom vagy az adóalap egy részének eltitkolása végül is oda vezetett, hogy a jegyzékek teljessége rendkívül vitathatóvá vált. A budapesti cégjegyzéken vagy a nagybankok igazgatósági névsorán végigmenve nagyszámú, közismerten dúsgazdag, nagyjövedelmű személyt találunk, aki jegyzékünkrol hiányzik. S ha elvben joggal tételezhetjük is fel, hogy legalábbis azok, kik magukat a jegyzékbe felvétették, azt azért tették, mivel befolyásuk biztosítását a várospolitikára szükségesnek érezték (ami pedig vagyonuknak és adóalapjuknak szorosan a fővároshoz kapcsolódó voltát sejteti) — a jegyzékekből kibontakozó kép erős hiányain ez a valósínűség nem változtat. Olyan körülmény ez, mellyel a továbbiakban jegyzékünk felhasználása során feltétlenül számot kell majd vetnünk.

4. 1903, 1910—17: ebből a kilenc évből találtuk fel eddig a század első éveí fővárosi virilistáinak névjegyzékeit.⁶ De még e 9 év évente 1200 — még ha jó részben nyilván állandóan azonos — személyének vizsgálata is technikailag olyan nagy feladatot jelentett volna,

⁶ A Fővárosi Levéltárban a virilisták eredeti jegyzékeit többhetes kutatás után sem tudtuk megtalálni: ennek során a jelzetnek megfelelő helyen az anyag továbbvitelére utaló őrjegyeket, vagy egyszerűen csak a jegyzékek elhelyezésére utaló feljegyzéseket találtunk (de jegyzékeket nem): feltételezhető, hogy a jegyzékek a budapesti Városházán 1945-ben elégték. A névjegyzékeket 1903-ban a 4. jegyzetben idézett Fővárosi Almanach közölte, 1910-től a továbbiakat az Igazoló Választmány által kiadott Budapest Székesfővárosban legtöbb államadót fizető 1200 választó... évi névjegyzéke c. kiadvány tartalmazza. A XIX. század fővárosi virilistáinak névjegyzékeit azonban egyes részleteitől eltekintve megsemmisülteknek tekinthetjük. (Tanulmányom már sajtó alatt volt, mikor Baraczká István, a Fővárosi Levéltár igazgatója felhívta a figyelmemet az időközben előkerült 1907—1908. évi nyomtatott virilista-jegyzékekre. Szívességéért ez úton mondok köszönetet.)

melyet minden külső segítség nélkül végzett, s amúgy is inkább kísérleti-módszertani jellegű kutatásaink során nem vállalhattunk el. Ezért az alábbiakban a 9 év virilistajegyzékeinek egyelőre évenként csupán az első 200 szereplőre kiterjedő vizsgálatát vettük tervbe: azét a 200 személyét, akik a törvényhatósági bizottság virilista részének összetételénél a többi törvényhatóság esetén követett gyakorlat szerint Budapesten is ténylegesen bekerültek volna a törvényhatósági bizottságba. Ennek az elvnek határait csupán annyiban tágítottuk, hogy e 200-on túlmenően felvettük még mindazokat a soronkövetkező, 200-nál magasabb ranghelyű személyeket is, akik bejuthattak volna az első 200 személy közé, ha onnan a tényleges vagyonuk alapján oda be nem sorolható, kétszeresen számított vagyonalappal rendelkező személyeket kihagyták volna.⁷ Ez utóbbiak számától függően vizsgálatunk évenként változó alsó határai tehát 1903-ban az első 241, 1910-ben 266, 1911-ben 255, 1912-ben 216, 1913-ban 224, 1914-ben 226, 1915-ben 240, 1916-ban 239 és 1917-ben 247 ranghelyig nyúlnak le. Mindazt, aki a jegyzékekben e rangszámon felül a vizsgált 9 évben ha csak egyszer is, de előfordult, felvettünk abba a végül is 707 főből összeálló, a jegyzéken való szereplés időtartama szerint tehát nagyon is heterogén csoportba, mely a továbbiakban mint Budapest virilistáinak ez évekbeni élcsoportja további vizsgálataink tárgyát fogja képezni.

Ha általában az adóösszegnek a tényleges vagyoni viszonyok megállapítására való alkalmasságát — s a virilista jegyzékek teljességével kapcsolatban már konkrétan is említett kétségtelen tökéletlenségei után, e 707 személy kiválasztásának módszerét is illetően — emelhetők is kifogások, melyek mind vizsgálati alapunknak csak egy aránylag szűk rétegre való korlátozását, s e rétegből is a város ténylegesen leggazdagabb személyei egy részének a módszer (illetve a választott vizsgálati alap) hibájából való kimaradását hányhatják is szemünkre — ezzel szemben a következőket kell hangsúlyoznunk:

a) Vizsgálatunk célja elsődlegesen nem a virilisták, hanem általában a főváros gazdasági, társadalmi és politikai vezetőrétegének megismerése volt.

b) Ebből a szempontból a számba jöhető személyeknek a virilistajegyzék alapján történő kiválasztása egy olyan többszörösen rétegezett mintavétel első lépcsőjének tekinthető, ahol a kiválasztásnál alkalmazott egyik ismérv (ti. a virilisták sorába tartozás) szerencsés véletlen folytán már eleve egy, a vagyon, a sajátlagosan budapesti vagyonalap s ugyanakkor bizonyos feltehető várospolitikai érdeklődés alapján kialakult kész — ha nem is hibátlan — csoportosítás átvételét tette lehetővé.

E csoportot végül is az első 200 egyszeresen számított adójú adózónak megfelelő ranghelyek mechanikus kiemelésével másodszor is rétegeztük.

c) Mindezek együttes eredményeképpen létrejött élcsoportunkat ezek után teljességének természetszerű tökéletlenségei ellenére is joggal tekinthetjük a további vizsgálat megbízható és reális alapjának. Anélkül persze, hogy egy, a mintavétel határait szélesebb forrásanyagra kiterjesztő későbbi részletesebb vizsgálat jogosultságát, sőt szükséges voltát a legcsekélyebb mértékben is tagadni kívánók — s annak hangsúlyozásával, hogy a tárgyalás során kiemelendő egyes személyek jelentőségét s kiemelésük okát nem önmagukban, saját anyagi viszonyaikban vagy társadalmi pozíciójukban láttuk, hanem abban, hogy a mintavétel során a vizsgált társadalmi réteg valamely szempontból jellemző képviselőinek bizonyultak.

II.

Vizsgálatunk a következőkben természetszerűen irányul annak tisztázására, hogy az e 707 személyt az élcsoportba juttató vagyoni, ill. jövedelmi alap milyen forrásokból jött létre: benne a burzsoá vagyonosodás legjellegzetesebb összetevői: az ingatlanbirtok, az ipari, kereskedelmi, értelmiségi jellegű tevékenység — legalábbis az adózás alapján felmérhetően — milyen arányban, milyen súllyal vannak képviselve?

⁷ A már korábban is említett kétszeres beszámításra a választási törvény szerint az Akadémia tagjainak, tanároknak, akadémiai művészeknek, tudósoknak, ügyvédeknek, közjegyzőknek, mérnököknek, sebészeknek, okl. gazdáknak és okl. erdészeknek és bányászoknak, valamint alkalmazásban álló lelkészeknek, segédlelkészeknek, községi jegyzőknek, iskolai tanítóknak és okl. kisdédóvóknak volt joga.

1. E kérdésre a választ először a 707 személy foglalkozásaként a virilisták jegyzékén alkalmazott megjelölések csoportosításával kíséreljük meg megadni.

1. tábla

AZ ÉLCSOPORT FOGLALKOZÁS SZERINTI MEGOSZLÁSA AZ 1200 LEGTÖBB ADÓT FIZETŐ NÉVJEGYZÉKÉNEK NOMENKLATÚRAJA ALAPJÁN

Háztulajdonos	316	Orvos	24
Gyáros	46	Gyógyszerész	4
Építész	27	Ügyvéd	37
Iparos	6	Mérnök	7
Kereskedő	84	Közalkalmazott	19
Vendéglős	12	Egy. tanár	5
Füzdős	3	Közjegyző	3
Fuvaros	2	Könyvkereskedő,-kiadó	1
Bankár	24	Lapkiadó	10
Rt. igazgató	17	Színháztulajdonos	2
Igazgató, vezérigazgató	40	Tőkés, magánzó	5
		Egyéb	13

Összesen: 707 személy

a) A táblázat (melyben — elsősorban az ipar, kereskedelem és a közalkalmazás területén — számos konkrét foglalkozási megjelölést egyelőre magunk vontunk össze általánosabb kifejezések alá —, míg a hitelügyi — bankár — és a bonyolultabb gazdasági szervezést sejtető foglalkozási kategóriák — igazgató, rt. igazgató stb. — eleve már a jegyzékekben is csak ilyen általános formákban voltak megadva) első látásra is az ingatlantulajdon hatalmas jelentőségét mutatja. Az ipari, kereskedelmi, hitelügyi tevékenységből származó vagyonalapok birtokosainak száma a háztulajdonosok számát együttesen sem éri el, sőt meg sem közelíti. Feltűnő ezenkívül az ügyvédek és építészek magas aránya: ügyvéd több van, mint igazgató, vezérigazgató, és az építészek száma több mint kétharmada a gyárosokénak és egyharmada a kereskedőkénak. És ha más egyéb, még megfigyelhető torzulástól el is tekintünk, az így kibontakozó képet korántsem tarthatjuk jellemzőnek egy éppen gazdasági jelentősége révén néhány évtized alatt hatalmasra felnövekedett városra. Természetesen merül fel tehát az igény, hogy a foglalkozások megjelölésére használt fenti, láthatólag nagyon is általános nomenklatúrát felbontsuk és a mögötte megbúvó, a valóságban nyilván sokkalta differenciáltabb foglalkozás és vagyonalap szerinti megoszlást feltárjuk.

b) Mivel azonban e 707 személy kiválasztása egy 14 évet átfogó periódus 9 esztendejéből történt, úgy véljük nem lesz haszontalan, ha még e vizsgálatot megelőzve élcsoportunk genezisének és ezáltal foglalkozási megoszlása sajátosságainak egyik magyarázatát is keresendő, fenti táblánkkal összehasonlítjuk a vizsgálati periódusból kiemelt 4 év évenként 1200 virilistájának ugyanazon nomenklatúra ugyanolyan erős korlátai között vizsgálható foglalkozási megoszlását és annak alakulását. (2. tábla).

A táblázat elemzése a nomenklatúra pontosságával szembeni minden említett fenntartásunk mellett is annyit világosan érzékeltet, hogy 1903—1910 között a virilisták rétegét összetevő foglalkozási, ill. vagyoni-jövedelmi kategóriák egymáshoz viszonyított aránya elég jelentősen megváltozott. Az 1910-re így kialakult arányok azután 1917-ig jelentősen már nem is változtak meg.

A változás egyrészt a háztulajdon és a bonyolultabb gazdasági szervezési formák előtérbe nyomulását sejtető igazgató, rt. igazgató, vezérigazgató megjelölésű állások arányának igen erős, és a háztulajdonéval ellentétben 1910 után is tovább tartó megnövekedéséből áll. — Másrészt legalább annyira feltűnő és jelentős a gyáros, és még sokkal inkább a kereskedő megjelölésű, valamint a kis-, kézmű- és vendéglátó ipari foglalkozási kategóriák arányának roppant visszaesése. Joggal tételezhetjük fel, hogy a főleg gyáros, gyárigazgató, gyártulajdo-

2. tábla

A FŐVÁROS 1200 LEGTÖBB ADÓT FIZETŐJÉNEK FOGLALKOZÁS SZERINTI MEGOSZLÁSA
A NÉVJEGYZÉK NÖMENKLATÚRÁJA ALAPJÁN AZ

ÉVBEN, AZ ÉLCSOPORTBA BEJUTOTT (A) ÉS AZ AZON KÍVÜL MARADT (B) SZEMÉLYEK SZERINT

	1903		1910		1914		1917	
	A	B	A	B	A	B	A	B
Háztulajdonos	81	302	144	471	112	470	102	456
Gyáros	17	59	10	33	11	53	17	40
Építész	9	30	14	16	6	17	14	19
Iparos	5	88	1	25	1	19	—	22
Kereskedő	52	161	18	98	16	102	21	91
Vendéglős	7	56	4	25	5	16	3	18
Fürdős	3	2	2	1	—	1	—	1
Droguista	—	1	—	2	—	3	—	3
Fuvaros	—	11	—	7	1	6	1	4
Bankár	20	28	4	24	4	19	6	17
Rt. igazgató	1	22	11	12	9	21	10	38
Igazgató, vezérigazgató ált.	5	10	11	35	14	44	21	61
Orvos	6	23	8	16	6	27	4	14
Gyógyszerész	1	13	1	10	2	8	1	7
Ügyvéd	13	43	14	49	21	52	16	53
Méternök	1	5	5	2	2	4	5	5
Közalkalmazott	8	25	1	37	5	54	5	36
Egy. tanár	1	14	5	23	1	23	4	16
Közjegyző	1	6	2	4	—	3	1	1
Könyvkiadó, -kereskedő ...	1	6	1	1	1	3	—	4
Lapkiadó	2	7	5	9	4	6	5	5
Színháztulajdonos	2	—	1	1	1	1	1	1
Tőkés, magánzó	—	12	2	9	—	1	2	3
Egyéb	2	27	2	24	4	18	8	35
Összesen ...	238	962	266	934	226	974	247	953

nos megjelöléseket összefoglaló ipari vezetői, gyáros kategóriák, valamint „bankár”-aink és „kereskedő”-ink jó része is a későbbi években részint az igazgató, rt. igazgató, vezérigazgató kategóriában, részint (főleg a kereskedők esetében) a háztulajdonosok között fog felbukkanni (mely folyamatnak személyekig lebontott vizsgálatába itt természetesen nem bocsátkozhattunk bele). De még ebben az esetben sem tudjuk tagadni a más foglalkozási kategóriákban feloldódni igen kevésbé képes kézműiparos és vendéglátóiparos 1903-ban még tekintélyes létszámú kategóriájának mindennél nagyobb arányú kiesését. S a kereskedők legalábbis jó részének eltűnését is vagyoni helyzetük hanyatlásával kell magyaráznunk.

Hanyatlás, meg romlás fogalma alatt azonban — s ezt már itt hangsúlyozni kívánjuk — semmiképpen sem szabad e rétegek kifejezett tönkremenetelét, vagyonalapjuk, egzisztenciájuk megsemmisülését érteni. Esetünkben úgy látszik, hogy sokkal inkább még csak relatív hanyatlásról beszélhetünk — arról, hogy e rétegek egyre kevésbé lesznek képesek lépést tartani a gazdasági fejlődés egyes területeken kibontakozó gyors ütemével, és a nyomában bizonyos társadalmi rétegekben jelentkező gyors vagyonosodással. Régi vagyonuk, jövedelmük ettől még meg is maradhat — ám ez többé nem lesz elégséges ahhoz, hogy segítségével megkapaszkodhassanak a virilista jegyzék korábbi, élcsoportbeli ranghelyein. Amit igen világosan igazol az a körülmény, hogy — mint arra a későbbiekben még visszatérünk — míg 7000 korona adóösszeg 1903-ban a 89. ranghelyet biztosíthatta birtokosának, addig 1910-re ez az összeg már csak a 194., 1917-re pedig már csak a 414. hely eléréséhez volt elégséges — ez, még ha figyelembe vesszük is az 1903 — 1910 között már kétségtelenül megfigyelhető pénzromlást (s még inkább ezután a világháború alatt leplezetlenül kibontakozó inflációt), alapjában mégis csak a virilisták sorai közé kétségtelenül új, nagyobb adóalapokkal rendelkező rétegek benyomulását jelenti.

c) A csak rendkívül sommás nomenklatura korlátai, valamint az, hogy nem állt módunkban a kategóriák súlyának ilyen alakulását személyekig lemenő elemzéssel kísérni, egyelőre itt szükségszerűen lezárja fejtegetéseinket. Ám úgy véljük, mindezen arányváltozások és közvetlen okaik mögött — ha a nomenklatura tökéletlenségeit és az elemzés ebből fakadó korlátait legmesszebbmenően tekintetbe vesszük is — lehetetlen nem a monopolkapitalizmus Magyarországon éppen ezekben az években meggyorsuló kialakulásának hatását látnunk. Az összehasonlításból ha csak legnyersebb fő vonalaiban is élénk táruló konkrét képet a folyamat általános kísérőjelenségeivel együtt szemlélve: az egyéni tőkés vállalkozás lehetőségének beszűkülése, a részvénytársasági üzemi és vállalati forma jelentőségének és ezeken át nyilván a nagy bankok befolyásának is roppant erősödése (s az ilyen szervezetekre utaló állások számának jelentős megszorodása, míg az egyéni cégbirtoklást sejtető kategóriák számának erős csökkenése) — ugyanakkor az ezzel lépést tartani nem képes kevésbé mozgékony burzsoá rétegek lassú kiszorulása a gazdasági élet irányításából (s a háztulajdoni vagyonalapok arányának a virilisták teljes jegyzékén megfigyelhető erősödése, de az élcsoporton belüli csökkenése), ill. vagyoni helyzetüknek a virilisták közötti megmaradást tovább biztosítani egyáltalán nem képes alakulása (részben az egyéni kereskedők, másrészt a kézműiparosok és a vendéglátó iparosok számának csökkenésében észlelhetően) — mindez ennek a feltételezésnek helyességét látszik igazolni.

Élcsoportunk fenti, az adott nomenklatura alapján sajátosnak tűnő megoszlását az így, ha csak igen korlátozottan is feltáruló fejlődés két ponton segít megérteni. Világossá lesz egyrészt, hogy élcsoportunk elsősorban az 1910 utáni évek virilistáiból alakulván, benne az 1910. után fejlődő foglalkozási, ill. vagyoni vagy jövedelmi kategóriái tagjai szükségképpen túlnyomó súllyal fordulnak elő. Másrészt, mivel a válogatás az 1200 főnyi jegyzék legfelső rétegére terjed ki, mely a nagy vagyon természetéből kifolyólag nyilván a virilisták legstabilabb adóalapú elemeit foglalta magában, ez a körülmény az 1903—10 közötti nagy változás teljes érvényesülése elé az élcsoporton belül korlátokat állított. Így az élcsoport egészében a fejlődésnek nyilván tompítottabb, kiegyenlítettebb képét tükrözi. Olyan körülmény ez, mely csak még jobban aláhúzza annak fontosságát, hogy az élcsoportunk adóalapját kialakító tényezőket most már valóban minél konkrétebben igyekezzünk bemutatni.

2. Az ehhez szükséges elemzést az alábbiakban három vonatkozásban kívánjuk elvégezni. Élcsoportunk névsorát egyrészt az 1910. évi budapesti cégjegyzékkel, másrészt a budapesti ingatlanok ugyanez évi jegyzékével, harmadrészt a fővárosban székhellyel bíró pénzügyintézetek és egyes nagyobb ipari részvénytársaságok igazgatósági és felügyelőbizottsági tagjairól, elnökeiről és igazgatóiról szintén 1910-ben készült kimutatásokkal⁸ szándékozunk összevetni.

A budapesti 1910. évi cégjegyzékkel (és egyes helyeken a lakjegyzékkel) való összevetés eredményeképpen az élcsoport tényleges foglalkozás, vagyon-, ill. jövedelmi alap szerinti összetételéről az alábbi táblázatot kapjuk:

3. tábla

AZ ÉLCSOPORT MEGOSZLÁSA TÉNYLEGES FOGLALKOZÁS, VAGYON, ILL. JÖVEDELMI ALAP SZERINT

Ingatlanulajdon		Szeszgyár	5
<i>Földbirtok</i>	27	Szeszfeldolgozó gyár	8
<i>Házbirtok</i>	121	Sörgyár	8
		Cukorgyár	4
Ipar		Szalámigyár	2
<i>Gyáros, gyárigazgató ált.</i>	6	Konzervgyár	1
<i>Vas- és fémipar</i>	7	Sütőipar	3)
(Gyáros ált.)	1	<i>Vegyipar</i>	11
Vas- és ércbútorgyár	1	(Vegyigyár ált.)	3
Sodronyfonatgyár	1	Gyógyszergyár	2
Acélredőnygyár	1	Gumigyár	1
Csavargyár	1	Szappangyár	1
Hangszergyár	1	Aszfaltgyár	1
Ezüstárugyár	1)	Gázgyár	3)
<i>Gépgyártás</i>	9	<i>Sokszorosító ipar</i> : nyomda	4
(Gépgyár	7	<i>Bánya- és kohóipar</i>	9
Fegyvergyár	1	<i>Építőipar</i> : építőmester, építész, műépítész, építési vállalkozó	43
Villamossági gyár	1)	<i>Kézműipari jellegű ipar</i>	5
<i>Kő-, agyag-, üvegipar</i>	4		
(Kőedénygyár	1	Kereskedelem	
Cementgyár	2	<i>Kereskedő ált.</i>	11
Téglagyár	1)	(Kereskedő, nagykereskedő	7
<i>Faipar</i>	6	Áruház-tulajdonos	1
(Épületasztalosáru-gyár	3	Ügynök, bizományos	3)
Bútorgyár	3)	<i>Terménykereskedelem</i>	20
<i>Bőripar</i> : bőrgyár	1	(Termény-, v. gabonakereskedő.	11
<i>Textilipar</i>	9	Termény-, v. gabonabizományos	8
(Textilgyáros ált.)	1	Termény- és gyapjúkereskedő	1)
Kétfestőgyár	3	<i>Borkereskedelem</i>	5
Konfekciógyár	4	<i>Fűszerkereskedelem</i>	13
Zsák- és ponyvagyár	1)	(Fűszer és csemege	8
<i>Papírpar</i>	2	Fűszer és szesztermény	1
(Dobozgyár	1	Fűszer és festék	1
Levélborítékgyár	1)	Fűszer, liszt, termény	1
<i>Élelmiszeripar</i>	38	Csemege	2)
(Malom	7		

⁸ Budapesti cím- és lakásjegyzék XXII. évf. Bp. 1910. I. része a ház- és telekjegyzéket, V. része a nyilvános számadásra kötelezett vállalatokat (köztük a pénzügyintézeteket), VI. része a törvényeszkéileg bejegyzett közkereseti és betéti társaságokat és egyéni cégeket tartalmazza.

<i>Allatkereskedelem</i>	7	<i>Egyéb</i> (1—1 bútor-, tej-, üveg-, mag-, zongora, konzerv, ásványvíz-kereskedő, postaszállító)	8
(Borjú és marha	4		
Sertésügynök, sertésvágó	3)		
<i>Szőrme és bőrárú kereskedelem</i> :	9		
(Szűcsáru	1		
Bőr	4		
Cipő	2		
Cipőfelsőrész	2)		
<i>Fakereskedelem</i>	6		
<i>Szénkereskedelem</i>	5		
<i>Vaskereskedelem</i> : vaskereskedő	9		
<i>Szerszám és gépkereskedelem</i>	5		
(Vas és szerszám	2		
Gazdasági gép	3)		
<i>Gyógyszerkereskedelem</i>	2		
<i>Olaj-, festék-, zsiradékkereskedelem</i>	3		
<i>Textilkereskedelem</i>	18		
(Textilkeresk. és bizományos	2		
Vászon	2		
Szővet, selyem, belés, csipke	2		
Posztó	3		
Fehérnemű és divatárú	4		
Női ruha és divat	3		
Férfi ruha	2)		
<i>Kézműárú kereskedelem</i>	14		
(Kézműárú ált.	6		
Rőfös és kézműárú	2		
Norinbergi áru	3		
Díszműárú	1		
Paszomány és kárpitoskellék	1		
Szőnyegügynök	1)		
<i>Papírkereskedelem</i>	4		
<i>Vendéglátóipar</i>	20		
(Szállodás	10		
Vendéglős	5		
Kávéházás	3		
Mulatótulajdonos	2)		
<i>Fürdőtulajdonos</i>	3		
<i>Színháztulajdonos és bérlő</i>	2		
<i>Sajtó- és könyvkiadás</i>	14		
(Újságszerkesztő, laptulajd.	9		
Könyvkiadó	5)		
		Közlekedés, szállítmányozás	
		<i>Budapesti Villamos vasutak</i>	2
		<i>Budapesti Helyiérdekű vasutak</i>	1
		<i>Vasútforgalmi Rt.</i>	1
		<i>Vagonkölcsonzó Rt.</i>	1
		<i>Nagyfuvaros</i>	1
		<i>MFTR, Budapesti csavargózás Rt.</i>	2
		Hitelügy	
		<i>Takarékpénztári igazgató</i>	15
		<i>Bank rt. igazgató</i>	28
		<i>Magánbankár</i>	12
		<i>Biztosító int. igazgató</i>	5
		<i>Rt. igazgató ált.</i>	2
		Szabadfoglalkozású értelmiség	
		<i>Ügyvéd</i>	61
		<i>Mérnök</i>	4
		<i>Orvos (egy. tanár is)</i>	34
		<i>Gyógyszerész</i>	4
		<i>Iskolatulajdonos</i>	2
		Közalkalmazott	
		<i>Miniszter, államtitkár, főispán</i>	8
		<i>Miniszteri fogalmazói kari</i>	7
		<i>Polgármester, alpolgm., városbíró</i>	3
		<i>Királyi és MÁV mérnök</i>	2
		<i>MÁV elnök</i>	1
		<i>Bíró</i>	6
		<i>Nemzeti Múzeum igazgató</i>	1
		<i>Közjegyző</i>	4
		<i>Egyetemi tanár</i>	8
		Egyéb	12
		Összesen	707

Táblázatunkból a budapesti virilisták élcsoportjának tényleges foglalkozás, ill. jövedelmi vagy vagyoni alap szerinti összetételét illetőleg az alábbi következtetések szűrhetők le:⁹

a) A táblázat helyesen tükrözi a városi burzsoázia főcsoportjait: a főváros kereskedelmi, és ennél szerényebb számban ipari alapú burzsoáziáját — az abszolút számban csekélyebb, ám e réteg tényleges létszámához képest az élcsoportban igen magas arányban szereplő és

⁹ A táblázatban elsősorban a cégjegyzék adatai alapján állapítottuk meg a foglalkozást; amennyiben tehát az illető személynek e mellett bank- vagy egyéb érdekeltsége is volt, az táblázatunkon nem jut kifejezésre. Csúpan ha a cégjegyzék nem adott felvilágosítást, kerestünk további támpontokat, végső fokon megelégedve a lakjegyzékben adott felvilágosítással is. Megemlítenő még, hogy egyes, gyakoribb nevek azonosításánál előfordulhat tévedés, bár ez az egész névanyagnak csak egészen jelentéktelen részét teheti.

bonyolultan differenciált gazdasági szervezeteket képviselő bankembereket —, végül az élcsoportha csupán háztulajdonuk alapján bejutottak még így is széles rétegét, valamint a szabadfoglalkozású értelmiség legfelsőbb kategóriáit: így elsősorban a modern burzsoázia elmaradhatatlan intellektuális kísérőit, a gazdag ügyvédekét.

b) A táblázaton azonban az ipari burzsoáziát feltűnő módon nem mindig a főváros reprezentatív iparágai képviselik. Erre egyes gyártelepeknek, üzemeknek a főváros határán túli fekvése nem ad elégséges indokot, hiszen pl. a Salgótarjáni Kőszénbánya rt. bányái és kohói is a belőlük Budapesten élvezett jövedelmek alapján kerülnek be tulajdonosaik vagyonalapjába. Különösen a főváros kibontakozó vas-, fém- és gépiparának szerepeltetését és súlyát nem érezzük teljesen arányban állónak már ekkori tényleges jelentőségével és jövedelmezőségével. Különösen akkor nem, ha ezzel szemben pl. a szesz- és söripar, vagy még inkább az építőipar (ideszámítva az építési vállalkozókat ugyanúgy, mint az építőanyag gyárosokat) magas arányt vesszük figyelembe. Olyan jelenség ez, mely a továbbiakban még bővebb magyarázatot igényel.

c) Kereskedelmi vonatkozásban — s második tanulságként — a táblázat jellegzetesen mutatja Budapest kereskedelmi központi funkcióinak, ill. az azt ellátó szervezetnek erőteljes megváltozását. Ezt az elsősorban kivitelre irányuló termény- és állatkereskedelem jelentőségének növekedése és ezzel párhuzamosan egyre inkább részvénytársasági formákban szervezett vállalkozások kezére jutása, az egyéni vagy családi tulajdonban maradt cégek számának pedig csak a legnagyobbakat megkímélő csökkenése jellemzi. Ezeknek az ágaknak így látszólag csekélyebb súlya az inkább behozatali cikkekkel (s velük jórésben inkább a helyi igényeket kielégítően) kereskedő, az egyéni vagy családi vállalkozás formáját sokkal inkább megtartani képes ágazatok: a fűszer, a textil, a ruha, a divatcikk s a kézmű- és norinbergi áru kereskedőinek számszerűleg is jelentős szerepével összehasonlítva lesz jellemző. Mindkét oldalról nézve olyan helyzet ez, mely összhangban állva a főváros kereskedelmének e korszakra jellemző fejlődési irányával, a táblázat helyességét és a felhasznált forrásanyag e szempontból megbízható voltát igazolni látszik.

d) A táblázatnak az ipari burzsoázia vonatkozásában tisztázatlannak látszó problémája — harmadik tanulságként — a hitelügyre vonatkozó adatok elemzése kapcsán világosodik meg. Ellentétben táblázatunk több más pontjával, itt a bankigazgatók stb. című rovatban nem alkalmaztunk további bontást, nem jelöltük meg, hogy e személyek milyen bankok, vállalatok igazgatósági tagjai. Egy-egy személy ugyanis ebben a kategóriában — anélkül, hogy ennek megállapításával elébe akarnánk vágni későbbi elemzésünknek — már több, nemegyszer sok hitelintézetnek vagy ennek képviselőjében különböző részvénytársasági alapon szervezett iparvállalatnak igazgatóságát vagy igazgatósági tagságát stb. viseli. Ez a körülmény — mely teljesen logikus következménye a fináncctőke a hazai iparba történő, e korszakban már szélesben megvalósult beépülésének — tulajdonképpen eléggé megfoghatatlanná teszi a virilista jegyzéken ipari bázisúnak feltüntetett vagyonalapokat is. Ma már nem állapítható meg ui., hogy az adó alapjául megjelölt jövedelmek hogyan keverednek az illető személynek a fináncctőke általa képviselt, más különböző behatolási területeiről származó jövedelmeivel. Legfeljebb annak alapos feltételezhetőjével elégedhetünk meg, hogy mivel a banki eredetű jövedelmek az ingatlanokban, gyári berendezésekben és a gyár forgalmában bizonyos határig mindig könnyebben lemérhető és erősebben személyhez köthető ipari jövedelmekhez képest sokkal inkább titkolhatóak voltak, az itt ipari eredetűnek jelölt adóalapok valóban elsősorban ipari eredetűek. (Ha nem is jelentik birtokosuknak egész vagyonát, ill. jövedelmét — amit annál is inkább több joggal tételezhetünk fel, mert későbbi elemzésünk során azt is látni fogjuk, hogy az ipari vagyon alapján adózott kategória több tagja is ugyanúgy bent ül más részvénytársaságok és hitelintézetek igazgatóságaiban, amint az előzőekben ennek fordítottját volt alkalmunk megfigyelni.) Végeredményként tehát Budapest iparát vagyonalapként jórészt már a budapesti hitelintézeteket képviselő személyek vagyonalapjában kell meglátnunk.

e) A táblázat negyedik tanulságát akkor kapjuk meg, ha összevetjük a még csupán a virilista jegyzékek foglalkozási nomenklatúráit bemutató I. táblázatunkkal, és ahhoz képest az ott háztulajdonosként megjelölt személyek kétharmad részének eltűnését, ill. sokkal konk-

rétább foglalkozási kategóriákba való feloldódását tapasztaljuk. E feloldódás — ismét anélkül, hogy további részletes fejtegetéseinknek prejudikálni akarnánk — táblázatunk tanulsága szerint elsősorban a kereskedelmi foglalkozások csoportjára jellemző: a 139 kereskedő közül 58-ról derül ki, hogy háztulajdonos is, míg az iparban a háztulajdonosok aránya jóval kisebb (154-ből 22), s a bankvonalon hasonló csekély (62 : 16) arányú. Ami mindenekelőtt azt jelenti, hogy a telektulajdon és háztulajdon hatalmas profitot kell biztosítson akkor, ha az aránylag magas és az objektum természetéből fakadóan eltagadhatatlan alapú házadó ellenére is a tőkésék ilyen széles rétege számára érdemes házépítésbe investálni (amit pedig az építőipari foglalkozási kategóriának az élcsoporton belüli már többször említett igen jelentős képviselője is igazol). E folyamatnak egyes, sajátosan budapesti okaira még később visszatérve itt csak annyit kívánunk megjegyezni, hogy a háztulajdon egy részének háta mögött Budapest kereskedelmi tőkéjének az iparfejlesztésbe való investálástól sokáig húzódozó, ipari tőkévé át nem is alakuló, hanem inkább ingatlanbirtokba áthúzódozó része áll (mely tehát magának inkább a földjáradék egy fajtáját igyekszik biztosítani). E réteg a 80—90-es években — éppen a város hatalmas lendületű kiépülésének korában — még nem szívesen fektette tőkéjét hazai iparba, melynek jövedelmezőségét a magyar piacon a túlhatalmas osztrák—cseh iparral szemben, többé-kevésbé joggal, sokáig meglehetősen bizonytalanul szemlélte. E nézetek bizonyos jogosultságát kétségtelenül nem lehet tagadni: nem véletlen, hogy egyes speciális iparágaktól eltekintve a nagyobb vonalú, szélesebb hazai iparfejlesztést végül is csak a finanszírozás, a hatalmas összegek felett diszponáló részvénytársasági nagybankoknak anyagi támogatásával lehetett sikeresen megindítani. Addig azonban — hasonlóan ahhoz, ahogy a kor kistőkése pénzét előszeretettel halmozta fel improduktív takarékbetétekben — a nagykereskedő inkább a főváros nagy építkezéseibe kapcsolódott bele —, amit különben, főleg a kilencvenes évek elején, a nagybankok ilyen célra bőséges hitelnyújtásaikkal is jelentősen megkönnyítettek.

De az, hogy ugyanakkor a csupán háztulajdoni vagyonalappal kimutatottak jó részénél is megállapíthatók kapcsolatok a gazdaság különböző más ágaival (egyrészt — mint majd látni fogjuk — többen közülük különböző bankok igazgatóságának tagjai, emellett kb. harmadrészüknél az ipar és a hitelügy felé mutató családi, rokoni vagy üzleti kapcsolatokat is találunk — jellegzetes módon sokszor olyanokat, hogy nagykereskedelmi vagy ipari cégek hajdani főnökei a cég vezetését fiaiknak, vejeiknek adva át, ők maguk a háztulajdon, aktív tevékenységet immár nem igénylő jövedelméből élnek) arra is mutat, hogy a háztulajdon sok ipari vagy banktőkés esetén mintegy különösen jól kamatozó tartaléktőke szerepét töltötte be, mely vállalkozásainak stabilitását s egyéni hitelképességét ugyanakkor megfelelően fokozta, s így az ingatlanbirtoklás másik irányzataival ellentétben éppen a további ipari fejlődés egyik emeltyűjévé vált.

f) Tanulmányunk már eddigi eredményei is azt mutatják, hogy Budapest virilizmusát, legalábbis az élcsoport elemzésének tanulsága szerint, a különböző eredetű és jellegű vagyonalapok az egyes személyek esetén erős összefonódottsága jellemzi, mely határozott profilú foglalkozási csoportok teljes pontosságú kialakítását nem is teszi lehetővé, ha annak arányai kétségtelenül jól felismerhetők is. Ám mivel annyit fenti vizsgálatunk is kimutatott, hogy e vagyonalapban a ház- és általában az ingatlantulajdonnak, ill. a banki eredetű jövedelmeknek mekkora jelentősége van (sejtette az is, hogy ingatlantulajdonnal vagy bankból eredő jövedelemmel még ott is számolhatunk, ahol ez a virilizmus igazolásához kimutatott vagyonalapban nem is kap említést) — a következőkben éppen ezért az élcsoport tagjainak előbb budapesti ingatlanvagyonát, majd bankkapcsolatait kívánjuk feltárni és bemutatni. S tekintettel a vagyonalapok összefonódásában a családi kapcsolatok nagy jelentőségére, harmadiknak e problémára szeretnők majd — néhány példán keresztül — felhívni az olvasó figyelmét.

III.

A további vizsgálat alapjául Budapest 1910. évi ház- és ingatlanjegyzékét néztük végig a *pesti oldal* hét kerületének vonatkozásában. A budai oldal vizsgálatát elemzésünk amúgy is korlátozott keretei között egyelőre elhanyagolhatónak véltük, mivel — mint majd később

adatszerűen is látni fogjuk — a virilisták vagyonalapjában — kivált ingatlan szempontból — a budai oldal ekkor még általában is elég csekély szerepet játszott, és mert ennek megfelelően sajátosan budai származású budai lakos virilista is aránylag kevés volt. Vizsgálatunkat a ház- és ingatlanjegyzék átvizsgálása során azonban nemcsak ebből a szempontból korlátoztuk. A vizsgálat a pesti oldal viszonylatában sem terjedt ki egyébre, mint hogy minden külön házzszámmal jelölt ingatlant, valamint házzszám nem léteiben (a külterületeken) a helyrajzi szám éppen alkalmazott legkisebb törtrészével még önállóan megjelölt telket egyetlen egységnek számított. Ez, tekintettel a telkek ill. telekrészek teljesen különböző méreteire és még inkább a telken álló épület nagyságának ki nem mutatott adataira, elég sommás és kevésbé pontos eljárásnak tűnhet. Ahhoz azonban, hogy a virilisták ingatlanvagyonáról valamilyen nagyvonalú és ha korlátozottan is, de bizonyos adatszerűségében pontos képet mégis csak kapjunk, ezt is elégségesnek érezzük.

1. Vizsgálatunk eredményeképpen az élcsoport tagjainak ingatlanbirtoklásáról, ill. annak megoszlásáról az alábbi táblázatot állíthattuk össze:

4. tábla

AZ ÉLCSOPORT INGATLANBIRTOKOSAINAK MEGOSZLÁSA AZ 1910. ÉVI HÁZ- ÉS TELEK-
JEGYZÉK ALAPJÁN

a) 1— 2 db ingatlant bír	253 személy		
b) 3— 9 db ingatlant bír	151 személy,	683 db	
c) 10—19 db ingatlant bír	25 személy,	336 db	
Biehn János	13 db.	Müller Vilmos	15 db.
Clair Ignác	16 db.	Paulheim József	14 db.
Deutsch Károly	11 db.	Quittner Zsigmond	10 db.
Ehrenfeld Ignác	10 db.	Radocza János	18 db.
Goldmann József	10 db.	Sámuel Lázár	11 db.
Gschwindt György	17 db.	Schenzer Ignác	13 db.
id. Haggemacher Henrik	16 db.	Sigray Pál	15 db.
Herz Ármin	16 db.	Tóth László	11 db.
Helvey Tivadar	10 db.	Virava József	14 db.
Klein Berthold	13 db.	Wagner Jenő	13 db.
Krayer Emil	11 db.	Walla József	10 db.
Linzer Imre	19 db.	Weisz Jakab	16 db.
Mérő János	14 db.		
d) 20— db ingatlant bír	18 személy,	700 db.	
Dreher Jenő	28 db.	Salzer Ignác	29 db.
Fleischl Sándor	58 db.	Schmidl Miklós és László	123 db.
Gregersen Guilbrand	47 db.	Szajbély Gyula	61 db.
Jordán Károlyné Planer Rozália	41 db.	Táfler Kálmán	23 db.
Latzkó és Popper cég	46 db.	gr. Vigyázó Sándorné	41 db.
Lindenbaum Mór	20 db.	Wagner Géza	73 db.
Luczenbacher Pál	42 db.	Weisz Berthold és Manfréd	19 db.*
Megyery Izidor	24 db.	Wellisch Alfréd	25 db.

Táblánk még e korlátozott keretek között is lehetséges kiegészítésének érdekében azonban az alábbiakban egy újabb táblázatban azt is kimutatjuk, hogy Budapest egyes kerületei közül az élcsoport tagjai melyikben bírtak ingatlant, minden személynek egy adott kerületben előforduló akárhány ingatlanra kiterjedő birtoklását egyetlen egységnek véve — külön megjelölve azonban azt, hogy közülük az egyes kerületekben hány esetben találkozunk egyrészt a (3—9 darabból álló kategóriában) legalább 3, másrészt (a 10-nél több darab esetén)

* A két testvér 19 házat közösen, de 5 házat ezen kívül egyénileg birtokolt; — e két minőségüket szétválasztani nem tudván, soroltuk őket 19 ingatlannal is a 20 ingatlan felett birtoklók közé.

mintegy 10-nél több ingatlan *ugyanazon kerületen belüli* birtoklásával. Ennek a vizsgálatnak eredményét alábbi táblázatunk mutatja:

5. tábla

AZ ÉLCSOPORTBÓL	3-9		10-19		20-	
	DB INGATLANT BÍRÓ SZEMÉLYEK AZ EGYES PESTI KERÜLETEKBEN AKÁRHÁNY INGATLANNAL VALÓ ELŐFORDULÁSÁNAK (A), ILL. EZEK KÖZÜL AZ UGYANAZON KERÜLETBEN (B)					
	3-nál		10-nél			
TÖBB INGATLANRA KITERJEDŐ BIRTOKLÁS						
	A	B	A	B	A	B
IV. kerületben	29	5	4	—	1	—
V. kerületben	42	12	12	2	6	4
VI. kerületben	79	24	14	3	11	5
VII. kerületben	88	25	11	3	8	1
VIII. kerületben	61	10	12	2	4	2
IX—X. kerületben	43	13	17	9	9	6

E két táblázat elemzése és egybevetése első látásra is felhívja a figyelmet az élcsoporthoz tartozó ingatlanbirtoklásának legfőbb jellegzetességére: arra, hogy eredményei többféle szempontból is csoportosíthatók.

a) E vizsgálatok eredményeképpen elsősorban is az ingatlanbirtoklásnak a csoporton belüli mennyiségileg erős polarizáltsága, ill. az e szempontból való csoportosíthatóság tűnik szemünkbe. Egyrészt míg az összesen 447 ingatlanbirtokkal rendelkező személy közül 253-nak maximálisan is csak 506 darab ingatlan lehetett a tulajdonában, addig a többi 194-nek már 1719 darab, sőt ezen belül — s a polarizálódás itt válik valóban rendkívül élessé — 41 főnek 1036, sőt 18-nak 700 darab ingatlana van. Táblázatunk világosan bemutatja az élcsoporthoz ennek megfelelő rétegződését.

b) Vizsgálatunk második eredményeképpen, összevetve az ingatlantulajdonra vonatkozó mennyiségi adatokat 2. sz. táblánkkal, újból azt látjuk, hogy a háztulajdoni adóalappal megjelölt, s tényleg háztulajdonos személyek körén túl, elég népes az olyan tényleges ház-, ill. ingatlantulajdonosok csoportja, akik a virilisták jegyzékébe nem ingatlantulajdonból álló adóalappal kerültek be: táblázatunk további tanulsága az, hogy ezek között sokan nagyon is kiterjedt ingatlanbirtokkal rendelkeznek.

c) Mindezek az egyes ingatlanok eltérő értékének igen kézenfekvő, és az ingatlantulajdon alapján való csoportosításnak tulajdonképpen legtermészetesebb szempontjával szolgáló tényére, s végül is az ezen az alapon történő kategorizálás igényére hívják fel a figyelmet. Olyan körülményre azonban, mely ma már (még a telekérték állandó emelkedésétől eltekintve is) igen nehezen, tanulmányunk korlátai között pedig egyáltalán nem vizsgálható.

Am 5. táblázatunkat elemezve, és eredményeit a 4. tábla tanulságaival is kiegészítve, az élcsoporthoz tartozó adóalapot kialakítani vagy legalábbis befolyásolni képes (tehát legalább három ingatlannal rendelkező) ingatlanbirtoklásnak két fő típusát azért felismerhetjük: egyrészt az elsősorban belterületre koncentrálódott, egy kerületben legfeljebb jól jövedelmező egyes házak vagy legfeljebb kisebb házcsoportok birtoklására korlátozódott tulajdont, másrészt nagy mennyiségű, egyelőre kevésbé értékes ingatlan főleg a külterületen felhalmozódó tulajdonát. Szétválásukat az 5. táblán világosan láthatjuk: a 3-9 ingatlant birtoklók esetében jóval kisebb arányban találkozunk az egy kerületen belül csak három ingatlant is egyesíteni képes birtoklással, mint a két nagyobb, s mint majd látni fogjuk, főleg a külterületen birtokos kategória esetében. Különösen érdekes, hogy még e korlátozott keretek között is megfigyelhetjük a területileg szétforgácsolt több ingatlanra kiterjedő birtoklásnak, főleg a belterületre jellemző voltát, és ugyanakkor spekulációs természetét. A IV. és a VIII. kerület esetében ui. — melyeknek ingatlanai a város nagy ütemű, nagy hasznot is biztosító kiépülésének idején már egyrészt be voltak építve, másrészt őket egyfajta, saját házában lakó városi — félig-meddig patricius jellegű, ill. (a Józsefváros esetében) kisvárosi — polgárság lakta (mely a továbbiakban is nehezen tette lehetővé a kerületben a tömeges jellegű ingatlanvásárlást) —

a több ingatlanra kiterjedő birtoklás viszonylag csekély. (S az objektív társadalmi helyzetnek táblázatunkon való ilyen visszatükrözéséből feltételezhető, hogy a táblázat összeállításánál alkalmazott módszer helyes képet eredményez más kerületek vonatkozásában is.)

2. Természetesen nincs módunk rá, hogy e kétféle ingatlanbirtoklás típusnak természetét érzékeltetendő végigmenjünk az élcsoport akárcsak a 3—9 darabnyi ingatlannal rendelkező 151 tagjának birtokviszonyain is. A fővárosi ingatlanbirtoklás teljességének (hacsak mintavétel útján is, de a teljes mennyiségre kiterjedő) feltárása nélkül még a mienkénél részletesebb vizsgálat sem adna kielégítő képet. Ezért meg kell elégednünk azzal, hogy az élcsoportnak e birtoklástípusait, ezeknek helyét a főváros ingatlanbirtoklásában és ezáltal egy kissé e vagyon természetét és jellegzetességeit is, részint egyes jellegzetes útvonalaknak, részint egyes konkrét birtokosoknak viszonylatában mutassuk be.

Az újonnan épülő főváros legfőbb útvonalain, a Nagy- és Kiskörúton, és az őket összekötő sugárirányú útvonalakon e szempontból végigmenve, rögtön szemünkbe ötlik, hogy az élcsoport tagjai milyen jelentős szerepet játszanak az itt épült házak tulajdonosai között. A Lipót körút 32 házából 17, a Teréz körút 60 házából (melyekből a Nyugati pályaudvar és a hozzácsatlakozó vasúti épületek komplexumát — összesen 8 házzámot — biztosan leszámlálhatunk) 17, az 58 házzámú Erzsébet körútból 25, a 87 házzámú József körútból 19, és végül a Ferenc körút 46 házzámából 9 az ő kezükön van: 275 házzámot tehát 85, majdnem egyharmad rész. A Kiskörútból a Váci körúton 76-ból 27, a Károly körúton 24-ből 9 (e 24-ből azonban a Városházához tartozó két házzámot csakúgy, mint a Múzeum körútból az Egyetem és a Múzeum 5 házzámát, a Vámház körútból pedig a Vásár csarnok 2 házzámát ugyancsak joggal leszámlálhatjuk), a Múzeum körúton 31-ből 10, a Vámház körúton 16-ból 5, összesen (a leszámlálhatókat leszámlálva) 138-ból 51 házzám, vagyis több mint egyharmad rész, az élcsoport tagjaié. És nem más a helyzet a kivezető főútvonalakon: az Andrássy út 132 házzámából (melyből 12-öt: állami tulajdonban levő, vasúti stb. épületeket itt is levonhatunk) 44, a Rákóczi úton 85-ből 34 — ám jellemző módon, a város kiépítésekor már kialakult Király utcán 110-ből már csak 23, ezzel szemben a most kiépülő Visegrádi utcán a belterületi rész 80 házzámából 32 az élcsoport valamely tagjáié.

Összesen 274 ingatlan, az élcsoport kezén levő mintegy 2130 (ill. ebből a hármat és ennél többet birtoklók tulajdonát képező 1719) darab ingatlannak 13, ill. 16%-a, tehát mintegy $\frac{1}{6}$ -od része már önmagában is adhat valamelyes képet a csoport ingatlanbirtoklásának sajátos vonásairól.

Ám e kép körvonalai csak még élesebbek lesznek akkor, ha e 274 darab mind belterületi ingatlan csupán a főváros belterületének az élcsoport tagjai kezén levő 1224 darabnyi ingatlanállományához viszonyítjuk: ennek a mennyiségnek részesedésük már csaknem $\frac{1}{4}$ részét, 22,3%-át jelenti.¹⁰

Mindezek alapján tehát az élcsoport ingatlanbirtoklásának egyik fő jellegzetességét joggal láthatjuk a főútvonalak ingatlanainak nagyarányú megszállásában. Amiből pedig, ha ismerjük az ezekre az útvonalakra épülő házak számára az útvonalak gyors beépülését biztosítandó igen hosszú ideig tartó, ám meghatározott időpontig történő beépítést is megkövetelő adómentességet biztosító törvények hosszú sorát,¹¹ egyrészt azt láthatjuk, hogy ezek az építkezések hosszú ideig az átlagos házbérből származó járadéknál valóban jóval magasabb jövedelmet biztosítottak tulajdonosaiknak, másrészt azonban azt is feltételezhetjük, hogy mivel a kedvezményeket gyümölcsözően csak az ezen útvonalakon minél gyorsabban megtörtént építkezéssel lehetett kihasználni, ezeket az ingatlanokat a beépítés időpontjában a város már legtökeerősebb rétegei vásárolták meg és építették be, olyanok, akik megfelelő tőke birtokában nyugodtan számolhattak az építési költségek a házaikra vonatkozó minden kedvezmény ellenére is aránylag lassú amortizációjával. Mindennek részletes vizsgálatát, ez útvonalak egy további külön tanulmányban bemutatni tervezett sajátos birtoklás- és építés-

¹⁰ A belterület akkor a fővárosnak a mai fogalmaknál jóval szűkebben értelmezett területrészt jelentette. Pontos topografikus körülhatárolását a Címjegyzék 14—16. lapján találhatjuk.

¹¹ Így az 1875. évi 4., 1879. évi 42., 1880. évi 65., 1881. évi 36., 1882. évi 8., 1884. évi 18., 1893. évi 14., 1894. évi 20. és 1896. évi 23. tc.

történetének és az ennek kapcsán elvégzendő társadalomtörténeti elemzésnek feladatáknak tekintjük. Ám azt a feltevésünket már itt le kell szögeznünk, hogy az ingatlanbirtoklás és főleg a házépítés e jelentős kedvezményei nagymértékben hozzájárulhattak ahhoz, hogy a budapesti kereskedelmi tőke (egy részében még az ipartól bizonyos fokig elfordulva is, más részében pedig tőkés egy részének megfelelő biztosítása s így ipari tevékenységének alátámasztása érdekében) nagymértékben az ingatlanbirtoklás és házépítés felé fordult.

3. Éppen ezért nem lesz tanulság nélkül való, ha a továbbiakban e belterületi bérház-birtoklás néhány jellegzetes, legnagyobb állománnyal rendelkező alakját és vagyonát közelebbről is kimutatjuk.¹²

a) A névsor elején Táfler Kálmánt kell megemlítenünk, Budapestnek az 1903., 1911. és 1915–1917. években (amikor ugyanis virilista lajstromokban egyáltalán szerepel) mindvégig (mégpedig egyszerűen számított adó alapján) első virilistáját. Táfler érdekes típusa a budapesti virilistának: egyrészt semmiféle közéleti szerepet nem játszik, másrészt semmiféle bank vagy egyéb ipari, kereskedelmi vállalkozás igazgatóságában vagy felügyelőbizottságában sem szerepel. Jelentékeny házbirtokai jórésztükben már a körutak építésével egyidejűen. Részben Ehrenfeld Ignáccal (Táfler felesége is Ehrenfeld lány, Karolin), olykor Stern Árminnal közös tulajdonban, nagyobb részben azonban önállóan birtokolja csupán az említett főútvonalakon is nagyszámú ingatlanát. 1910-ben a Váci körúton Ehrenfelddel együtt a 48., és önállóan a 39. és 64. szám, ugyancsak Ehrenfelddel együtt a Király utcában a 21. szám és az Andrássy úton a 35. szám, utóbbi helyen önállóan még az 55. és 84. szám van tulajdonában — a József körúton Stern Árminnal a 36/b-t, önállóan a 8., 10., 12. számú bérházakat, a Rákóczi út 17. szám alatti ingatlant és a Ferenc körút 24. számot, továbbá ismét Stern Árminnal valamint saját gyermekeivel együtt ugyanott a 41. számú házat bírta. Emellett a VIII. kerületből övé volt még (részben meg nem nevezett birtokostársakkal közösen) a Conti utca 36, Karpfenstein utca 3, Német utca 3, Röck Szilárd utca 25., a VII. kerületben a Dob utca 39. és 41., a VI. kerületben a Rózsa utca 69., az V. kerületben pedig (Táfler Árminnal együtt) a Váci út 2. és 8. szám, és virilizmus szempontjából ideszámított még feleségének Arany János u. 22. szám alatti bérháza is: összesen 25, nagy értékű, magas beépítettségű, nagy kiterjedésű és legértékesebb objektumaiban 1910-ben még adómentes ingatlan. E vagyon értékét jól érzékelteti az, hogy a még adómentes ingatlanokról így nem is szólva, Táfler adója, mely őt már 1903-ban is a virilista jegyzék élére állította, ekkor évi 50 675 korona volt — jellemző, hogy az utána (nem számítva a közbeeső 2–6. helyeket csak kétszeres beszámítással elérő Lánczy Leót, Breitner Zsigmondot, Sztányi Ödönt, Hatvani Deutsch Sándort és Gschwindt Györgyöt) következő egyszerűen számított helyen Ehrenfeld Ignácot találjuk. Táflerrel közösen birtokolt házai mellett övé a VI. kerületben az Andrássy út 86., a Felső Erdősor 46. és a Szondy utca 48. és 50. számú ingatlana, a VII. kerületben az Erzsébet körút 25–27. és a Thököly út 42., a Józsefvárosban pedig a József körút 14., Német utca 9., Rákóczi út 65. számú háza: Táflerrel együtt valóban roppant jelentős ingatlanbirtok komplexus.

A Táfler–Ehrenfeld vagyon azonban egy harmadik szempontból is igen jellegzetes típust képvisel Budapest virilistáinak ingatlanbirtoklásában. Ez a jelentős vagyon ugyanis jórésztükben már burzsoá földtulajdon anyagi bázisán vagy legalábbis attól segítve jött létre. Azokban az években ugyanis, mikor Táfler és Ehrenfeld budapesti házai még inkább csak épülőben vannak, az 1895. évi Gazdacímtár Táflernek (ugyancsak Ehrenfelddel közösen)

¹² További fejtegetéseinkben a személyek funkcióinak, vagyonalapjának és családi kapcsolatainak megállapításához a következő főbb forrásmunkákat használtuk fel: *Kempelen Béla*: Magyar nemes családok I—XVI. k. Bp., 1908—1917.; *Kempelen Béla*: Magyar nemesi almanach 1867—1909. Bp., 1910.; *Kempelen Béla*: Magyarországi zsidó és zsidó eredetű családok I—III. k. Bp., 1937—39.; A Királyi Könyvek (1867—1918). Szerk. és kiadta *Gerő József*. Bp., 1940.; Zsidó Lexikon. Bp., 1929.; Magyarország monográfiája 1900—1932. Szerk. *Gellér János és Madarász Elemér*. Bp. é. n. — Mindezen munkák személyekre bontottan vagy a személyek ABC rendjében vannak összeállítva, vagy a hozzájuk csatolt ABC rendes mutatók révén könnyen használhatók lévén, a rájuk való hivatkozást az egyes nevek esetén mellőzhetőnek éreztük.

Tápiószelén 1808, Újhartyánban 2739, önállóan pedig Nagykátán 2032 katasztrális hold birtokáról tudósít. E mintegy 6600 k. holdnyi birtokból mintegy 4100 hold a szántó. A birtokok bérbe vannak adva, rajtuk ekkor többek között négy lokomobilt, 85 ekét, 69 igásszekeret, 422 marhát, 57 lovat, 456 sertést, 1335 juhot tart a bérlő. S ha tudjuk, hogy a Táfler család több tagja, így Táfler Adolf, Antal és Kálmán, valamint gyermekeik 1881-ben nevüket Györgyeire változtatták (amivel nyilván összefüggésben áll az is, hogy egyes ingatlanai esetén Táflert az ingatlanjegyzék még 1910-ben is Györgyei Táfler Kálmánnak említi), akkor ezt a Táfler házak mögötti földbirtok komplexust csak még jelentősebbnek láthatjuk. 1897-ben ui. Györgyei Illés (Táfler Adolf fia) Tápió-Györgyén 5672, anyja pedig Tápiószelén 2306, Farnoson további 1080 holdat, e két személy összesen tehát 9000 holdat birtokol. Táfler Kálmán házai mögött így végül is egy 15 000 holdas családi földbirtok komplexusnak, ill. az abból óréa eső résznek fővárosi házakba egészen egyedülálló mértékben befektetett jövedelmei állanak. Tovább nyomozva visszafelé, kiderül azonban, hogy a budapesti virilisták jegyzékén már 1873-ban is szerepel három Táfler: Izsák és Kálmán, két ház (Akácfa utca 49. és Király utca 19.) után 1987 Ft házbéradót és 143 Ft jövedelmi adót fizető háztulajdonosok és terménykereskedők (Kálmán emellett még igazgatósági tag a Pest-Budai Kézműves Bankban is), valamint Táfler E. Kálmán ugyancsak házbér (Váci út 50.) után 2020 Ft adót fizető háztulajdonos és pénzüzér. A lakjegyzék azonban ezeken kívül ismeri a virilistaként nyilván nem tartott Táfler Adolf magánzót is, a Lipótvárosi Takaréék és az Első Magyar Kamgarnfonó igazgatósági tagját. Mivel ő a lakjegyzék szerint a Fő utca — ma Arany János utca — 16. sz. alatt egy házban lakik Ehrenfeld Antal háztulajdonossal, személyében a Táfler—Ehrenfeld kapcsolatok egyik kiindulópontját láthatjuk. De mivel nyilván ő az a Táfler Adolf, ki 1881-ben nevét (Kálmánnal és egyébként, a lakjegyzéken bérlőként szereplő Antallal együtt) Györgyeire változtatja, ő a család a földbirtok felé forduló ágának megalapítója is. Utóbbi az a körülmény is igazolja, hogy 1872-ben éppen Tápiógyörgyén, tehát a Táfler birtokok központjában tudomásunk van már Táfler Adolf gőzmalomról. Ha a család pesti kezdeteinek még tovább visszanyúló kutatása sem lenne tanulság nélküli, egészében azonban már e két, itt bemutatott generáció útja is rendkívül jellemzően (Budapesten talán a legbiztosabban) mutatja be a terménykereskedelemből felhalmozódott tőke részint a malomiparon át (egy további Táfler: József ui. 1873-ban a Victoria gőzmalom igazgatóságának volt a tagja) a földbirtok, részint (a budapesti helyi bankokon át is) a pesti házingatlan felé vezető útját. Mindezt azután nem kevésbé jellemzően egészíti ki az a körülmény, hogy az a T. A. kezdetűkkel jelzett, fővárosi többszörös háztulajdonos virilista, kit a század elején uzorászkodásért kitiltanak a fővárosból, legnagyobb valószínűséggel szintén Táflerrel azonosítható, mint ahogy ő lesz az, aki — nyilván sikertelen tőzdespekulációk után — a 20-as évek végén végül is szegényházban fogja befejezni életét. Olyan körképet szolgáltatva ezzel, mely az egyedi burzsoá vagyonosodás útja kutatásának során várható komoly tanulságokra, s így e kutatások nagy jelentőségére talán itt is felhívja a figyelmet.

Táfler mellett a 20-nál több belterületi ingatlannal bírók csoportjában második legnagyobb birtokosként a két Weisz testvér: Weisz Manfréd és Weisz Berthold, egy összesen 24 ingatlanból álló (19 esetén közösen birtokolt) komplexus tulajdonosai következnek, az ingatlantulajdonnak Táflerétől teljesen eltérő, a kereskedelmi és a belőle kialakult nagyipari tőkére egyaránt támaszkodó, azokkal összefüggésben kibontakozó genezisével. Ez is igen jelentős vagyon. Az V. kerületben a Hollán u. 3., Lipót krt. 4., 10., 12., a Nádor u. 58—60., a Pannónia u. 2/b, és 5., a Pozsonyi út 3. és a Tátra u. 3., 5. szám, a VI. kerületben a Podmaniczky u. 2—4., a Dessewffy u. 3. és a hozzácsatlakozó Váci krt. 27—29., valamint a Váci út 181., 185., 187. volt közös birtokuk. A VI. kerületben emellett Manfréd az Andrássy út 116. és a Lendvay u. 13., Berthold pedig a Király u. 98/a és 100. számú ingatlanokat önállóan birtokolta. Ezenkívül még egy közös házuk volt a Lónyay u. 41-ben. Berthold 1910. évi 24 438 korona adója, mely a 4. legnagyobb egyszeresen számított adóösszeg volt és Manfréd 15 990 koronás adója (a 14. egyszeresen számított adóösszeg) jellegzetesen mutatja, hogy az ingatlanvagyon még a már hatalmasra nőtt ipartelepek mellett is mekkora jövedelmet képes biztosítani egy olyan, hirtelen felnőtt városban, ahol a lakosság nagy része még mindig

igen nyomorult lakásvizonyok között tengődik — s egyúttal milyen alkalmas lehet az ipari és kereskedelmi tőke egy részének tartalékolására (amire éppen a Weisz testvérek — s később a két Hagenmacher már szerényebb — ingatlanbirtoklása adja a legjobb példát).

Az a körülmény azonban, hogy a 10-nél több ingatlannal rendelkező személyek jegyzékét az ingatlanjegyzékkel összevetve legnagyobb részük nagykiterjedésű ingatlanokkal elsősorban a város külső negyedeiben rendelkezik, csak annak jele, hogy sok ingatlan aránylag lassan amortizálódó bérházakkal való beépítése olyan nagy tőkebefektetést igényelt, amelyet csak igen kevés tőkés engedhetett meg magának. Az a további három nagyobb, valóban bérháztulajdonos, akit az alábbiakban még részletesen bemutatunk, e vagyonszerzés mindenestre három újabb különböző típusát képviseli. Az azonban mindháromnál látszik, hogy a háztulajdon, ha a virilizmusuk alapjául elsősorban ezt tartják is, nem áll önmagában, inkább — amint már az előzőekben is jeleztük — a kereskedelmi, ill. az ipari tőke befektetésének egyik sajátos állomása.

E nagy ingatlanbirtokosok egyike, Klein Berthold 13 ház (Ferenc József krt. 18., Hernád u. 13., Kertész u. 27., Telep u. 23., Thököly út 13., Baross u. 83., Bérkocsis u. 41., József krt. 62., Üllői út 21.) birtokosa. Klein, Táflerral és Ehrenfelddel ellentétben láthatólag elsősorban a belterület pereme felé eső területeken vagy a főutak belső mellékutcaiban vásárolt és építkezett (a Nagykörút esetén ui. a nagykörúti ingatlanok adókedvezményét kiterjesztették az ennek során szabályozás alá vont egész területre is). Szemben a gyorsan épülő főútvonalakon az adókedvezmények fejében meghatározott bizonyos reprezentatív igényekkel, ilyenektől kevésbé kötve — ugyanakkor a beépített tér minél jobb kihasználására törekedve —, már inkább bérkaszárnnyakat, mintsem bérpalotákat építtetett, és hogy számítását jól megtalálta, azt az élcsoportban egyszeri számítás mellett is végig jó ranghelye, magas adója bizonyítja. Amiben azonban nála is nyilván döntő része van annak, hogy Klein elsősorban kereskedő: 1874-ben textiláru bizományi üzlettel kezd foglalkozni, igen gyorsan gazdag eredménnyel. 1910-ben már udvari tanácsos és a Kereskedelmi- és Iparcsarnok igazgatója — esetével a tisztán kereskedelmi eredetű, az iparba kevésbé bekapcsolódott tőke háztulajdonná válásának mutatva be jellegzetes példáját.

A bérháztulajdonos további jellemző típusa az ugyancsak főleg a belterület szélei felé vásárló és itt 15 ingatlannal rendelkező bátori Sigray Pál (Váci út 58., 68., Csanádi u. 3–4., Úgynök u. 22/a-b, 24., 26., 27., 29., Visegrádi u. 24., 25., 31., 33.). Sigray nagy jövedelmű ügyvéd (a 90-es évek közepéig tartja fenn irodáját) és többszázholdas középbirtokos, aki vagyonát arisztokrata családok jogtanácsosaként szerezte s jelentős bankérdekeltsége is van: a Pesti Hazai igazgatósági tagsága mellett két vidéki bankban is igazgatótagságot visel. Őseit a XIII. századig vezetni vissza s presbitere a budapesti református egyháznak (ahol különben ugyanúgy találkozhat az ott is vezérszerepet játszó Lánczy Leóval, mint a bankszakma tárgyalótermeiben): budapesti ingatlanai mögött (melyeket különben még csak részben építtetett be) más forrásból eredő jövedelem is áll — együttesen mindenestre olyan összeg, mely képessé teszi őt, hogy pl. a budapesti református gimnázium számára 40 000 frt-os alapítványt tegyen.

A bérházbirtoklás nem kevésbé jellegzetes alakja id. Hagenmacher Henrik. Az ő vagyonának alapja a Svájc-ból bevándorolt Hagenmacherek a Budapesti Gőzmalom Rt.-ből kiinduló, később több malomra is kiterjeszkedő részint ipari, részint kereskedelmi tevékenysége, melyben testvére, a műszaki irányítást ellátó Károly mellett ő elsősorban a pénzügyi, kereskedelmi teendőket intézi. És míg az így szerzett vagyon egy része a család második generációjában, ifj. Hagenmacher Henrik sörgyári vállalkozásában növekedett tovább, addig más része az ipari vállalkozások alátámasztására és tartalékként házingatlanná változott az öreg Hagenmacher Kádár S. u. 7., Katona J. u. 26., Lipót körút 11., 13., 15., Andrássy út 32., 36., 38., 40., 42., 44., 52., Teréz körút 17., Amerikai út 28., Szentkirályi u. 11. szám alatti bérházaiban — továbbra is háta mögött érezvén azonban a malmok és a sörgyár biztos támaszát.

b) A legnagyobb, 10-en felüli ingatlantulajdonosok jegyzékét tanulmányozva és összevetve az ingatlanok jegyzékével, a továbbiakban az ingatlanbirtoklás már említett második

nagy válfajaként, már aránylag olcsó, csupa kültelki, egyelőre inkább üzleti telepnek használt vagy egyszerűen spekulációs szándékkal tartogatott, ám igen nagy kiterjedésű ingatlanbirtokokkal találkozunk. A tulajdonosok között pedig a városi burzsoázia egy újabb jellegzetes típusa kerül előtérbe: az építész, építési vállalkozó, ill. a vele szorosan összeforrt építési anyag, főleg fakereskedő vagy építőanyag-gyáros.

Így találjuk meg, most már a kültelkeken szobi Luczenbacher Pálnak, a kor nagy fakereskedőjének s a 80-as évekig az egyik legjelentősebb dunai magán hajózási vállalat tulajdonosának elsősorban az V. kerület Angyalföld felé nyúló részein fekvő ingatlankomplexusát: a Visegrádi utca 28., 30., 32., 34., 36., 38., 93., 95., a Csáky u. 22., 24., 26., 33., 35., 37., 39., a Csanádi u. 6., 8., 12., a Pannónia u. 7., 9., 11., 13., 15., 17. sz. telkeit, valamint a külső Váci úton, Ügynök utcában, Korall utcában is fekvő további néhány ingatlanát. De bérháza van az Erzsébet tér 14-ben és a Podmaniczky u. 27-ben, s a Kertész u. 24., 26., 28. alatt is. A Gregersen Guildbrand nevén álló 47 teleknyi komplexus nagy része szintén az V. kerületben fekszik. Ebből 29 telek a Gregersen Guildbrand és fia vas-, fa- és építőanyag-áru cég nevén áll: ez főleg a Dráva—Vág—Kárpát—Pozsonyi utcák négyszögében található, ill. ahhoz csatlakozó telkek komplexusa. A vagyon másik része 16 telek, a IX. kerületben fekszik és két kivételől eltekintve Gregersen Béla ügyvéd nevén található: ezek a Lónyai u. 29—35. közötti páratlan számok (köztük a család egy, a kor izlésében fényesen berendezett városi palotájával), ill. a 44., 47. és 49. számok, valamint a Közraktár u. 14., 30., 32. számú telkei. A harmadik csoport (ismét a cég nevén) a Váci út 55—67. közötti páratlan számokból és a csatlakozó Hungária körút 106. számból áll, s „Fővárosi Kislakások” név alatt szerepel a címjegyzékben, tanúságaként a nagy építőanyag-kereskedő cég nagyszabású építési vállalkozásának is. (Ugyanakkor Gregersen 1884-ben kelt saági előnévű magyar nemessége arról tanúság, hogy még az alig 35 évvel ezelőtt Pestre érkezett svéd vállalkozó sem tudta magát kivonni a magyarországi burzsoá társadalom sajátos társadalmi értékrendjének hatása alól.)

De megtaláljuk e területeken magukat az építészeket is. Az 1910-ben vágvecsei előnévvel nemesített Wellisch Alfréd műépítész és építési vállalkozó, királyi tanácsos, az Országos Középipari Tanács tagja, ugyancsak elsősorban az Angyalföldön 25 ingatlanal rendelkezik (Sziget u. 16., Visegrádi u. 53., 60., Gömb u. 3—23. közötti páratlan oldal, Lomb u. 2., 4., 5., 6., Váci körút 73—81. közötti páratlan oldal), de háza van a Nagymező u. 49., Munkás u. 5. és a VIII. kerület Táncsics u. 7-ben is. Ám a család tagjai közül nem ő az egyetlen sem az élcsoportban, sem a nagy háztulajdonosok között: a család majd minden tagja valamilyen kapcsolatban van az építőiparral. Így ugyancsak az élcsoportban találjuk meg Wellisch Gyula és Wellisch Sándor építőmestereket, közösen bírt 8 háztulajdonnal (Régiposta u. 2., Kádár u. 8., Király u. 88., Angyalföldi u. 11., Dob u. 31., Baross u. 47., Ráday u. 29.) — amellett nyilvánvaló a családi kapcsolat a Wellisch Náthán utóda (Wellisch Arnold és Adler József által bírt) épületfakereskedő, asztalos és ácsüzlet cég, sőt a Wellisch testvérek (Wellisch Lajos és Leó) gabona- és terménybizományos cég felé is; a név azonosságán kívül a kapcsolatot világosan bizonyítja egyrészt az, hogy irodáik ugyanabban a házban (Nádor u. 31.) találhatóak, ahol a Wellisch Gyula és Sándor cég irodái, másrészt Lajos Sándorral, Leó Gyulával lakik azonos házban.

Ugyanígy megtaláljuk az építési kapcsolatokat dr. Wagner Géza (1886-ban apja — még a reformkor végén, pesti gyógyszerárát továbbfejlesztve alapított vegyipar üzemével a pesti vegyipar egyik úttörője — zólyomi előnévvel kap nemességet) magánzó, ügyvéd s többszörös igazgatósági tag esetében is. Csekély 73 ingatlana van, főleg az Angyalföldön: a Hungária körüttől kifelé eső, a Váci út és a Rákosrendező vágányerdeje által határolt jó fekvésű ingatlanok mellett az Agyag utcában 5 db, a Futár utcában és a környék még néhány más utcájában (Máglya, Tahy, Balzsam stb. utcák) egyes ingatlanai vannak — ezenkívül a Jász u. 58-tól kezdődőleg az utca végéig 23 további ingatlana van. De a város más részén övé a Baross u. 6., illetve másik oldalán Üllői út 12. számú nagy bérház komplexus is. (Különben ahogy Sigray a református, úgy Wagner Géza az evangélikus egyházban játszik jelentős szerepet.) Bátyja, Wagner Jenő szintén az élcsoport, szintén sok ingatlannal rendelkező tagja: ő, Emil testvérel közösen az apai szakmát továbbfejlesztve vegyészeti gyáros, de a Soroksári

úton műmalmuk is van. Wagner Jenő nevén emellett 13 ingatlant találunk: a Pozsonyi út 13., 15., Nagy János u. 3., 5., Szabolcs u. 9., Haller u. 42., Mester u. 51., Soroksári út 30., 32., Tóth Kálmán u. 15., Vaskapu u. 34., 35., 43. szám alatti ingatlanokat. Az építőmesterséget a családban az ugyancsak az élcsoportban szereplő Wagner Marcell képviseli: ő a Petirek és Wagner építőmester cég beltagja s csak egy háza van, ám ez a Rákóczi út 66-ban. A negyedik Wagnernek, Józsefnek viszont 8 háza van: ő háztulajdonosnak is jelzi magát [Üllői út 12., Bokréta u. 19., Gyep u. 12., Pápay I. u. 4., 8., Szent Benedek u. 3., Petőfi u. 10. (ez a mai Kazár utca), Kecskeméti u. 6.] Az ötödik Wagnernek, Ödönnek, aki szintén az élcsoport tagja, háza nincsen, de az említett Emillel együtt beltag egy gyáripari betéti társaságban.

S e legnagyobbakon túl, még jó néhányan nem a város építésén meggazdagodva szereztek 10-en fölül ingatlant? Walla József cementgyáros 10, főleg zuglói ingatlannal rendelkezik, melynek birtokában 1910-re már nyugodtan kiválhatott rt.-vé átalakított, de nevével továbbra is viselő cementgyárából. Paulheim József szintén magánzóként van megjelölve 14, ugyancsak zuglói ingatlannal, de e ritka családnevet két jelentős építész is képviseli, akik Paulheim Franciska révén sógorsági kapcsolatban vannak az élcsoport egy további nagy, ha az ingatlanszerzésben nem is tevékeny építészével Hudetz Jánossal is: az apa nyilván ugyancsak építőmesterségen szerzett ingatlanai majd az ő birtokukba fognak átmenni. Quittner Zsigmond műépítész ugyancsak 10, főleg zuglói ingatlannal bír, ugyanúgy, mint a Józsefvárosban és Kőbányán 13, főleg külterületi ingatlant birtokló Biehn János aszfaltgyáros.

S hozzájuk csatlakoznak az ugyancsak kültelken nagy, de ezt az építőmesterekhez hasonlóan gyümölcsözteni kétségtelenül még nem képes, ingatlanbirtokokkal rendelkező más szakmabeli tőkésék is. Így mindenekelőtt a Schmiédli testvérek: gazdag fűszer- és gyarmatárkereskedők és az Alexin margaringyár tulajdonosai. Ők Kőbányán rendelkeznek roppant ingatlanokkal, a még csak helyrajzi számokkal jelölt alsórákosi réteken 21 telekkel, a Cziráky út 11–30. közötti mindkét oldali házszámaival, a Devecseri út egész páros oldalával (2–44.), de övük a Szolnok u. páratlan oldala az 1–19. szám között, a Kerepesi út páros oldala a 166–192. szám között, és a Zalán utcában 15 telek stb.: összesen 123 darab kültekli ingatlan. A Morvaországból az 50-es évek elején Budapestre jött Fleischl terménykereskedő fia Sándor (szintén terménynagykereskedő) a VI. kerület kültekén a Váci útból kiinduló 56 darab ingatlanból álló teljes Szekszárdi utcát megvásárolta. Szájbély Gyula tőkés, helyi érdekű vasúti igazgató a Zugló legkülső területein, a töltés körül vásárolt ingatlanokat: a Szugló u. 73–125. közötti páratlan oldalán, a Miskolci út, az Öv utca s a Cinkotai út ehhez csatlakozó néhány helyrajzi számán s az ún. alsórákosi rétek ugyanazon helyrajzi számok (1993, 1994, 1995/a) osztásából keletkezett több ingatlanrészén összesen 61 darab telek van tulajdonában. Latzkó (Hochstein) Károly, a Latzkó és Popper banküzlet beltagja 46 darab ingatlanból álló birtokát nem messze Szájbélyétől, a Hungária körutat a töltéssel összekötő hosszú Tihamér utca páros oldala (4–84. szám: 41 darab telek) alkotja, néhány ehhez csatlakozó ingatlan és az Andrassy út 7. sz. alatti bérpalota mellett. A tudós Jordán Károly, az egyetem Földrengeztani Intézetének igazgatója (1900-ban Budapest első automobiljának tulajdonosa), anyja (az ugyancsak az élcsoporthoz tartozó Pláner Miksa bankár Róza lánya — vagy testvére?) révén jut 41 angyalföldi telekből álló ingatlankomplexushoz: ez a Forgách, Lomb és Teve utcák, valamint a Váci út által határolt területen és a Tomori téren fekszik. Ugyancsak 41 darabból áll Vigyázó Ferenc gróf, az egész élcsoporton belül feudális eredetét tekintve egyedüli telekkomplexusa. A birtok a X. kerületben a Hajcsár úti két ingatlanon kívül a Keresztúri út 164–290. számai között fekvő hatalmas kiterjedésű 31 házszámból áll, a belterületen csak a Károly körút és Múzeum körút sarkán álló, hatalmas, bár ekkor már teljesen elavult, de csak a 30-as években lebontott bérház volt a grófé. (Vigyázó háta mögött különben vidéken több helyen szétszórt óriási nagybirtok állott.)

c) Képünk azonban az élcsoport ingatlanbirtoklásáról nem lenne teljes, ha már itt ki nem térnénk arra, hogy az élcsoport tagjai között szereplő virilisták mögött, nemcsak a Táflerek, Wagnerek, Wellischek esetén, hanem ennél sokkal gyakrabban is, nem egy esetben igen kiterjedt — ha valamely oknál fogva az élcsoportba vagy akár a virilista jegyzékbe is

már be nem jutott — rokonság áll. Az így előálló kapcsolatokat még később, más szempontból általában is tárgyalni fogjuk. Itt egyelőre csupán azokat az ugyancsak ingatlantulajdonos rokonokat kell megemlíteni, akik a ténylegesen birtokos személyével általában (kivéve a gyakori, általános vezetékneveket) azonos vezetéknevű, emellett esetleg azonos nemesi előnév, és a nemességadományozás kapcsán kimutatott rokonai kapcsolat, ill. ezek esetén még valamely közösen vitt üzleti vállalkozásban játszott szerepük, esetleg bizonyítható közös lakásuk alapján is az élcsoporthoz tartozó ingatlantulajdonos rokonának vélelmezhetők. Ha az ingatlanbirtoklás vonatkozásában e kapcsolatokat még szélesebb rétegekre kiterjedve is figyelembe vesszük, az élcsoporthoz tartozó ingatlantulajdonosainak kapcsolatait még messzibb elágazásokban is figyelemmel kísérhetjük. Hogy csak néhány példát hozzunk fel: Paulheim József már említett rokonainak — de nemcsak az építészettel foglalkozó Istvánnak és Ferencnek, valamint Franciska férjének, Hudetz Jánosnak, hanem még Paulheim Jánosnak is — kezén összesen további 15 ingatlan van. A zólyomi Wagner család egyes további tagjai, köztük elsősorban Gyula még 17 ingatlan csatolhatnának a család élcsoporthoz tartozó tagjainak amúgy is összesen 95 ingatlanból álló komplexusához. Így növekedhetnék a Wellisch ingatlankomplexus is az élcsoporthoz tartozó Manó és Arnold összesen 16 ingatlanával. Martiny Vilmos 5 ingatlanát Martiny Henrik 8 ingatlanával növelhetné stb.

Még távolabb vezetne, ha ismét a Táflerék esetében követett módszerhez hasonlóan, immáron esetleg szakszerű genealógiai kutatásokba is belebocsátkozva (melyeknek jelentőségét a tőkés vagyon kialakulásának vizsgálatában itt sem hangsúlyozhatjuk eléggé) nemcsak maguknak az érintett élcsoporthoz tartozó tagoknak, hanem rokonaiknak vidéki, főleg földbirtoki kapcsolatait is ki akarnók mutatni. Pedig hogy e vonatkozásban milyen tanulságok rejtőznek még, azt akkor látjuk, ha csupán Pest és Fehér megye egyes nagyobb birtokosait véve szemügyre pl. az Ullmannok, nevét Szitányira változtatott ágának Fehér megyei (Baracs) közel 3000 holdas vagy Dreher Antal sörgyárosnak ugyancsak Fehér megyei közel 9000 holdas birtokát, vagy a jelentős budapesti ingatlanbirtokkal rendelkező gavosdiai Sváb család feltehető rokonságának Pest megyei, három tagban összesen 6300 holdas birtokát tekintjük, — vagy a Budapesten ingatlantulajdon és különösebb bank vagy ipari kapcsolatok nélkül, miniszteri tisztviselőként is az élcsoporthoz tartozó, ám a Koppély-Harkányi családdal rokon Karsai Sándor Karsai néven előforduló rokonainak a Pest megyei Boldogon 4806 holdnyi nagybirtokára bukkanunk. Mindezek a tetszés szerint szaporítható példák ebben a vonatkozásban is a kutatás erőteljes kiszélesítésére, ugyanakkor rendszeressé tételére és új munkamódszerek kidolgozására kell, hogy figyelmünket felhívják.

4. De visszatérve most már az élcsoporthoz tartozó ténylegesen ingatlanbirtokos tagjaihoz: hosszasan sorolhatnók még a többi, akárcsak a 10 vagy még jobban leszűkítve csak a 20 teleknel többet bíró, fenti táblázatunkban részletesen felsorolt ingatlantulajdonosok és rokonságuk ingatlanait. Ám a felhozott példák, úgy véljük, elég meggyőzően bizonyítják a virilisták élcsoporthoz tartozó budapesti ingatlanbirtoklásának az alábbiakban summázható tendenciáit és tanulságait:

a) E csoport ingatlanbirtoklása a belterületen egyrészt az egyes kerületekben szétszórt egyes kisebb, egy-két összefüggő vagy közel összefüggő házból álló együttesek formájában alakult ki — vagy az élcsoporthoz tartozó különös hangsúllyal érvényesülő egyes főútvonalakon koncentráció: általában újonnan beépíthető területeken, amit jellemzően igazol a már eleve beépített Belváros és részben Józsefváros csekély többes házbirtoklása. Az e csoport által megszerzett ingatlanok után elsősorban a házbér adja az adóalapként szolgáló jövedelmet; — tulajdonosaik között pedig egyaránt megtaláljuk az ipartól távolított vagy önként távolmaradt kereskedő tőkést vagy az ipari tőkést, ki ha ugyancsak a kereskedelmi tőkéből kiindulva is, de vagyona egy részének tartálékolására vásárol az építkezésekre adott jelentős kedvezmények és a lakáshiány miatt igen magas lakbérek folytán egyaránt gyorsan amortizáló ingatlanokat.

Az élcsoporthoz tartozó egy elég élesen elhatárolható másik rétege a külterületen birtokol nagy, összefüggő, közvetlenül egyelőre nem hasznosítható, de kétségtelen spekulációs céllal

aránylag olcsón összevásárolt, kevésbé beépített telekkomplexusokat: ezek között sok az építész, építési vállalkozó, olykor a telepigényes kereskedő.

b) Az ingatlanbirtoklás az élcsoportban jóval kiterjedtebb az ingatlanbirtok mint elsődleges adóalap kereteinél. Itt is — ezúttal más oldalról — megfigyelhető az üzlettől visszavonult családfőknek sokszor a háztulajdonba való visszahúzódása (ami jól mutatja a háztulajdon tartalék szerepét), valamint az élcsoportbeli ingatlantulajdonosok szűkebb, de az élcsoportba be nem jutott családtagjainak, rokonainak is sok esetben ugyancsak kiterjedt, az élcsoportnak, illetve az általuk képviselt családnak a budapesti ingatlanbirtoklásban szerzett súlyát tovább növelő ingatlanbirtoklása.

c) És végül mindezeknek, tehát még csak az ingatlanbirtoklás ilyen összefüggései vizsgálatának végeredményeképpen is már egyre inkább felismerhetővé válik az élcsoport azon jellegzetessége, hogy benne tulajdonképpen egyre kevésbé különíthetők el egymástól élesen elváló vagyonalap szerinti kategóriák: — egyetlen, a Budapesten koncentrált magyarországi kapitalizmus minden területéről, forrásból e csoport majd minden tagja esetén egyaránt, sokszor egyidőben táplálkozó, mint ilyen, a maga sokrétűségében is szilárd és alapvető érdekeiben azonos csoport: egy kifejezett tőkés társadalom egyértelműen, minden feudális csökevénytől mentes, egyértelműen tőkés uralkodó osztálya (kétségtelen erős helyi színezete ellenére is) ennek az osztálynak összes, általában jellemző sajátosságaival kezd kibontakozni előttünk. Eredményeként s mintegy talán legvilágosabb jeleként is annak az útnak, melyet a főváros társadalmá a XIX. század közepétől kezdve, a feudális maradványokkal még bőven rendelkező magyar társadalomban megtett, s ezáltal a hazai polgárság számára példaként is abban a harcban, melyet a XX. század első évtizedeire a feudális maradványok végleges ledöntése és a polgári fejlődés teljes kibontakoztatása érdekében vívott.

IV.

Budapest virilistáinak és ezen belül az élcsoportnak a bankokkal, a kifejlődött monopolkapitalizmus e legjellegzetesebb szervezeteivel való kapcsolata magában is külön tanulmány tárgya lehetne, hiszen az immár teljesen elterjedt részvénytársasági forma mellett, a finánc-tőke széles körű ipari behatolásának korában nyilvánvaló, hogy nemcsak élcsoportunk kimutatható bankkapcsolatokkal rendelkező tagjainak, hanem valószínűleg a részvényeket vásároló háztulajdonosoknak, kereskedőknek, értelmiségieknek jövedelmei is nem kis részben a bankokkal állnak összefüggésben.

Tanulmányunkban nem vállalkozhatunk e kérdésnek teljes, kimerítő, annak minden részletét bemutató ábrázolására. Csupán az élcsoport legnyilvánvalóbb banki kapcsolatait szeretnők bemutatni, mintegy jelző a probléma rendszeres továbbkutatásának fontosságát is. Magát a problémát, a bankkapcsolatok kérdését ennek során két oldalról kívánjuk megközelíteni: egyrészt a többszörös bankkapcsolatokkal rendelkező személyek, másrészt az egyes nagybankok oldaláról. (Megjegyzendő még egyrészt, hogy e vizsgálat során csupán a budapesti székhellyel bíró bankokra terjeszkedtünk ki; adatainkat az 1910. évi budapesti cím- és lakjegyzék a Compassal egyező adatokat tartalmazó, megfelelő fejezeteinek alapján állítottuk össze; — másrészt, hogy ennek során az elnöki, alelnöki, igazgatósági és vezérigazgatói állásokat vettük figyelembe, a felügyelőbizottsági és igazgatói állásokat csak annyiban, amennyiben a fent említett tényleges vezetőállások valamely betöltőjének máshol illetően szerepe is volt. Amikor tehát a következőkben külön megjelölés nélkül bankokról és bankkapcsolatokról beszélünk, azok alatt mindig csak az említett bankok, illetve pozíciók értendők.)

1. Vizsgálatunk tanulsága szerint az élcsoport 707 tagjából 161 van bankokkal kapcsolatban: közülük azonban 33-an 2 és annál több, összesen 79 pozíciót — ezekből pedig 10-en 3 és annál több: összesen 36 pozíciót tartanak elfoglalva. A bankokkal való kapcsolat tehát az élcsoporton belül aránylag széles, a csoportnak több mint 1/4 részére terjed ki. Ám már a ház- és telekbirtoklásnál is megfigyelt módon itt is erős a polarizáció: a kisebb-nagyobb kapcsolatok közül egyrészt a legszámasabb, másrészt a legnagyobb bankokkal való kapcsolatokat emelve ki és juttatva — még vizsgálatunk korlátozott lehetőségei között is — jelentőséghez.

A kapcsolatok sűrűségét tekintve az élcsoportból a vezető helyen az egyszerűség kedvéért együttesen tárgyalt két Madarassy Beck báró: Miksa és fia, Marcell áll: összesen 8 (sőt, ha az élcsoporton kívüli Gyula unokaöccsük három érdekelttségét is hozzászámítjuk 11) budapesti pénzüintézetben foglalnak el vezető pozíciókat. A bácsalmási eredetű, 1895-ben nemesített és 1906-ban bárói rangra emelt két Beck közül az atya, Miksa 1870, 32 éves kora óta a Magyar Leszámitoló és Pénzváltó Bank elnöke. A Niederösterreichische Escompt Gesellschaft által a Malvieux C. J., régi jóhírű pesti bankház bázisán alapított bank élére egyenesen a Malvieux cég íróasztala mellől került. Fia, Marcell báró ugyanitt, de emellett még a Magyar Telepítő és Parcellázó Bank Rt.-ben is igazgatósági tag. Az apa elnöke a Budapesti Giró- és Pénztáregyletnek is, és fiával együtt a Forgalmi Bank Rt.-nek, egyedül pedig a Magyar Agrár és Járadekbanknak is igazgatósági tagja, és a Magyar Általános Takarékpénztár Rt. alelnöke. — Négy pénzüintézet vezetőségében találjuk meg Silberberg Károlyt: alelnöke a Magyar Kereskedelmi Hitelbank Rt.-nak, igazgatósági tagja a Budapesti Áruforgalmi, és az Óbuda-Újlaki Takarékpénztár Rt.-nak; emellett felügyelőbizottsági tag a Belvárosi Takaréknál. Az ekkor 59 éves Silberberg árubizományos nagykereskedő és gyárképviselő, valamint igazgatósági tag a Budapest—Újpest—Rákospalota Vasútban (az ún. BUR vasútban) és tulajdonosa a Cserhát u. 14. és Garay tér 16. és 17. számú ingatlanoknak. Ugyancsak négy hitelintézeti pozíciója van Földiák Vilmosnak is: pénzügyi igazgató a MOKTÁR-nál, felügyelőbizottsági tag a Földbirtok- és Telekbank- és a Magyar Kereskedelmi Rt.-nál; igazgató a Központi Váltóüzlet Rt.-nél.

Beck Marcell báró mellett még hat más személy rendelkezik legalább három bankpozícióval. Közülük legtekintélyesebb Hatvany Deutsch Sándor, a Hazai Bank alelnöke és a Pesti Hazai és a Budapesti Giró- és Pénztáregylet igazgatósági tagja. Horvát Lipót a Magyar Általános Bank és Ingatlan Rt. elnöke, igazgatósági tagja a Magyar Általános Bizalmi Bank Rt.-nak és a Magyar Telepítő és Parcellázó Banknak is. Schmidt József a MOKTÁR elnök-vezérigazgatója, a Központi Váltóüzlet Rt. elnöke és a Budapesti Giró- és Pénztáregylet igazgatósági tagja. Igen gyakori neve ellenére is feltételezhető, hogy az e név alatt szereplő öt ingatlanból legalább a három VI. kerületi (Dévényi u. 20., 22. és Liszt Ferenc tér 11.) az övé. Ugyancsak az említett Budapesti Giró- és Pénztáregyletnek, valamint a Hazai Banknak igazgatósági tagja a Pesti Hazai ügyvivő igazgatója, Walder Gyula, és szintén három igazgatói pozíciója van Szitányi Ödönnek (ugyanabban a három bankban, ahol Walder is vezetői pozíciókkal rendelkezik). Végül Fellner Henriket kell megemlíteni: ő az ügykezelésileg a Kereskedelmi Bankkal (melynek ügyvezető igazgatója) teljesen összeolvadt Magyar Helyi-érdekű Vasutak Rt.-nak is igazgatósági tagja, mint ahogyan a Bank megbízásából harmadik, ám alkalmi funkcióként ő az egyik felszámolója a Bank által alapított Budapesti Marhavásár-pénztár Rt.-nak.

2. Már mint e számszerűleg legkiterjedtebb kapcsolatokkal rendelkező személyek és pozíciójuk felsorolásából láthattuk, a budapesti virilisták élcsoportjában igen kiterjedt és fontos pénzüintézeti pozíciók birtokosai foglalnak helyet. Hogy azonban képünk más irányban is teljes legyen, vizsgáljuk meg konkrétan a főváros néhány nagy pénzüintézetének vezetőségét is: bennük az élcsoport tagjainak arányát kutatva.

Az egyenként már bemutatott tagok mellett az 1892-ben IV. kerületi polgárok által 16 millió korona alaptőkével alapított Belvárosi Takarékpénztárban így találjuk mindenekelőtt Székely Ferenc vezérigazgatót, udvari tanácsost, tőzsdetanácsost, a Banktisztviselők Országos Egyesületének, és a bank által alapított István Téglagyár Rt.-nak elnökét. Az alapi születésű fiatalember a Posner-féle Vonalazó Intézet könyvelőségéből indulva jutott a Takarékpénztár igazgatói székébe és az élcsoportba. Az alelnöki székben a már említett, 75 telekkel rendelkező Wagner Gézát és Bachruch Károlyt, az igazgatóságban maróthi Fürst Bertalant és Glück Frigyest találjuk az élcsoport tagjai közül. Bachruch (1850—1926) az egész vizsgálati perióduson át, 1910—1917 között, végig egyszeresen számított adóalappal is a főváros első három virilistája között van. Váci utcai dúsgazdag ékszerész, ötvösműves, udvari és kamarai szálító, 1906 óta királykúti előnévvel magyar nemes, udvari tanácsos, a Ferenc József Rend lovagja. Óriási vagyonának (melyhez 9 értékes budapesti házingatlan — IV. Aranykéz u. 7.,

Kristóf tér 8., Szervita tér 8., V. Géza u. 5., VI. Teréz krt. 29., VII. Damjanich u. 16., 29., 31., VIII. Népszínház u. 11. — mellett Borsod és Szabolcs megyei, saját kezelésben tartott földbirtok is tartozik) a IV. Királyi Pál utca 13. alatti Ezüstárugyár az alapja, melynek kezdeit azonban még apja, a morvaországi Raudnitzból előbb Selmecebányára (hol pipagyárat tartott fenn), majd onnan 1826-ban Pestre költözött Bachruch Albert ötvös vetette meg. Az ő Miatyánk utcai kis ötvösműhelyében már nemcsak — mint Selmecebányán a pipakupakokat — ezüstműves munkákat, hanem ékszereket is gyártottak. Károly 1869 óta vezeti az üzletet, maga is Nyugaton tanult ötvös (többi, ugyancsak az ötvösszakmát kitanult testvére Párizsban is telepedett le), a 80-as években már gyári jellegűvé fejlesztette az üzemet, melyet később rt.-vé szerveztet át. 1903-ban már 120 munkással dolgozik: első munkásait a bécsi ezüstárugyárak kartellja ellenére, kétszeres munkabért ígérve csalta Bécsből Budapestre. A gyár készítette többek között a budai királyi palota ezüstjeit és a kalocsai székesegyház ezüst Szent István szobrát. Két lánya közül az egyiket gróf Széchenyi Bálint vette feleségül. Bachruch tevékeny részt vett a századelő fővárosi kölcsönkibocsátásában és a korábbi kölcsönök konvertálásában, ezzel jelentős segítséget adva a fővárosnak. — Glück Frigyes a fővárosban ránduló gentryk kedvelt szállodájának, a Rákóczi úti előkelő Pannoniának tulajdonosa, a Ferenc József Rend lovagja, a Porosz Koronarend birtokosa, és a Vendéglős és Szállodás Ipartestület elnöke — Fürst Bertalan udvari tanácsos pedig textil-nagykereskedő és textiliparos. (Családjából különösen érdekes az 1898-ban megnesmesített apa, Fürst Jakab alakja, aki a 70-es évektől kezdve jelentős szerepet játszott a hazai ipar fejlesztésében. Később a Hitelezői Védegyelet alapította, bojkottot kezdeményezett a magyar liszt ellen agítáló cseh kereskedelemmel szemben. Ő a kezdeményezője a Magyar Tudakozó és Inkasszó Egyeletnek, jelentős része van a hazai kereskedelem balkáni piacainak megszervezésében. Élete végén a Kereskedelmi Múzeum igazgatója.)

Hasonló kép fogad bennünket a következő nagyobb bank, az 1846-ban alapított Budai Takarékpénztárból 15 millió korona alaptőkével kialakult Egyesült Budapesti Fővárosi Takarékpénztár vezetőségének vizsgálatánál is. A 16 tagú vezetőség fele tagja az élcsoporthoz, így mindenekelőtt az elnök, az akkor már 85 éves taktaharkányi Harkányi Frigyes báró. Ő a reformkori Szeged a 40-es évek elején Budapestre áttelepült nagy terménykereskedő családjából, a Koppély családból származik. Apja a Wodianer családból házasodott Koppel Lipót terménybizományos, és szállítmányozási irodája van. Már 1867-ben magyar nemességet kap. A bárói rangot 1895-ben Frigyes fia nyeri el, aki pályáját 1867-ben a Kereskedelmi Minisztériumban miniszteri tanácsosként kezdi meg. A családnak jelentős földbirtokai is vannak, ám a vagyon alapja végig a hatalmas terménynagykereskedés, amely az 1870-es években egy darabig képviselőiséget is megpróbált Frigyes bárót később a főrendiházba juttatja (János fia pedig a miniszteri székbe fog kerülni).

Mellette a bank igazgatóságában Goldberger Berthold, Jálics Géza, Kollár Lajos, a már ismert nagy telektulajdonos, fakeskeredő: szobi Luczenbacher Pál, Rupp Zsigmond és Tömöry Károly tagjai az élcsoporthoz. Közülük az ekkor már 66 éves Jálics Budapest egyik legnagyobb borkereskedő cégében (Jálics A. F. és Tsai) főnöktárs, földbirtokos, az Osztrák Magyar Bank Váltóbírálatbizottságának tagja. — Kollár Lajos előkelő ügyvéd, udvari tanácsos: 1910 elején egy időre visszavonul a közéletől, mint a Budapesti Gázgyár igazgatója; — a kortársak különben őt tartják (törvényhatósági bizottsági tagként) a budapesti villamos átszállójegy atyjának. — Rupp Zsigmond udvari tanácsos és a III. osztályú Vaskorona Rend lovagja ekkor 82 éves, az elsőnek kinevezett királyi közjegyzők egyike, a közjegyzői törvény egyik alkotója. Kollárral együtt mindketten a II. kerületben rendelkeznek vagyonalappal, bár a végig az élcsoporthoz tartozó Kollárral szemben Rupp e csoportba csak egy esztendőre jut fel. — Tömöry Károly belvárosi vaskereskedő, a reformkor, majd a városesegyesítés korának egyik legjelentősebb, leggazdagabb, bankalapításokban is tevékeny kereskedő családjából; apja Schopper Jenő Ágost 1872-ben kap nemességet: ekkor változtatja meg német nevét is.

Az élcsoporthoz legerősebben talán az 1894-ben a Pesti Hazai és a Niederösterreichische Escompt Gesellschaft által alapított, ekkor 32 milliós alaptőkéjű Hazai Bank vezetőségében van képviselve, ahol 21 tagból 13-an tartoznak az élcsoporthoz. Így mindenekelőtt a Bank

alelnöke, Hatvany Deutsch Sándor báró (még két, ugyancsak vizsgálandó nagybank igazgatóságának is tagja). A család útja Aradról indul el, Deutsch Ignác 1852-ben Budapestre áthelyezett terménykereskedő cégével, mely később egyre bővülve Ignác fiának, Józsefnek 1879-ben a nemességet, majd a főrendiházi tagságot is megszerzi. Az unoka, a kimért, kissé rideg modorúnak ismert Sándor báró, hatalmas méretekben bontakoztatja ki a céget, döntő szerepet biztosítva számára elsősorban a cukoriparban. Rajta kívül a bank igazgatóságában az élcsoporthoz tartozó tagjai közül ott látjuk az 1909-ben enyedi előnévvel nemesített Aich Ferencet, a magyar Serfözök Országos Egyesületének elnökét, több sörgyári rt. igazgatósági tagját és a sörgyáros ifj. Haggemacher Henrik apósát. Itt van Baumgarten Lajos, a Bank későbbi igazgatója: apja még az Erzsébet Gőzmalom alapítói között szerepel, ő maga a Hazai Bankon kívül több más, a Bank által alapított ipari részvénytársaságnak is igazgatósági tagja, a VI. kerület Aradi u. 16., VIII. kerület Baros tér 4–5., József krt. 36., és IX. kerület Ferenc krt. 39., tulajdonosa. Az igazgatóságban az élcsoporthoz tartozó tagja még Chorin Ferenc, valamint Hajós József (a Pesti Hazai elnöke), Kelemen Gyula (ügyvezető igazgató), Szerb György udvari tanácsos, ügyvéd, a Pesti Hazai igazgatósági tagja és végül Szitányi Ödön, egyszersmind a Bank a fentiekben már említett vezérigazgatója és még további két vizsgálandó nagy bank vezetőségének tagja, a Szenkirályi u. 6. sz. ház tulajdonosa. A reformkor nagy, és korunkban is tovább élő bankárcsaládjából, az 1825-ben szitányi előnévvel megnevesített Ullmannoktól származik, a Széchenyi kortárs Ullmann Mór unokája. Az élcsoporthoz tartozó tagja még az igazgatóságban Végh Artur. — A felügyelőbizottságban emőkei Emich Gusztáv udvari tanácsos, az Athenaeum elnöke, a Ferenc József rakp. 16. és a Horánszky u. 16. sz. házak tulajdonosa, valamint Kléh László ügyvéd, a Pesti Hazainak is igazgatósági tagja, a Kálvin tér 3. sz. alatti ház tulajdonosa képviseli az élcsoporthoz tartozó tagokat. Kléh különben Kléh Istvánnak, a Pesti Hazai elnökének testvére. S az élcsoporthoz tartozó tagja Szécsi Pál, Kelemen mellett a másik ügyvivő igazgató: az élcsoporthoz nem tartozó Kálmán testvérével együtt a Lehel u. 31, Aréna út 132., és 134., Pollák Gyulával együtt pedig a Csengeri u. 4/a, a Hungária körút 285–287., és a Százados u. 44. alatti ingatlan tulajdonosa.

Ugyanígy megtaláljuk az élcsoporthoz tartozó tagjait az ország egyik legnagyobb bankjának, az 1867-ben alapított, ekkor 80 millió korona alaptőkéjű Hitelbanknak igazgatóságában is: innen a három ügyvezető igazgató: Barcza Károly (egyszersmind az Országos Raktárház elnöke), Lukács József (kinek nevével még két másik nagy bank vezetőségében is találkozhatunk) és Ullmann Adolf vezérigazgató, valamint Horváth Elemér miniszteri tanácsos tagjai az élcsoporthoz tartozó tagok. (Közülük Ullmann Adolf Ullmann Mór György pécsi származású, később Pestre jött nagykereskedőnek, a Tőzsde 1889-ben baranyavári előnévvel nemességet nyert alelnökének 1918-ban majd bárósítandó fia.)

Az a körülmény, hogy az összes budapesti nagyobb pénzügyintézet által közösen alapított Budapesti Giró- és Pénztáregylet vezetőségének az élcsoporthoz tartozó tagjainál olyan sok, eddig már előfordult névvel találkozunk, azt mutatja, hogy megvizsgált és az élcsoporthoz tartozó tagjainak jelentős befolyása által jellemzett bankjaink valóban a főváros legjelentősebb pénzügyintézetei közé tartoznak. A Budapesti Giró elnöke, Beck Miksa, alelnöke, Ullmann Adolf s az igazgatóságban az élcsoporthoz tartozó tagok, már ismert tagjai, mint Hatvany Deutsch Sándor, Luczenbacher Pál, Lukács József, Schmidt József, Szitányi Ödön és Walder Gyula neve mellett már csak az 1904 óta siklósi előnévvel nemesített Tschögl Henrik (Gyula testvérével együtt fűszernagykereskedők) tűnik új névnek. Így a 24 tagú vezetőség több mint 1/3-a élcsoporthoz tartozó tagja. Ugyanígy nem meglepő, ha ezután a Pesti Hazai 22 tagú vezetőségében helyet foglaló 13 élcsoporthoz tartozó tag (Hajós József, Baumgarten Lajos, Bíró Zsigmond, Hatvany Deutsch Sándor, Kléh István, László Zsigmond, Sigray Pál, Szerb György, Szitányi Ödön, Unger Alajos, Végh Artur igazgatósági tagok, Walder Gyula ügyvezető igazgató és Kléh László felügyelőbizottsági tag) neve közül már csak Bíró Zsigmond, szentmártonkátai születésű ügyvéd, László Zsigmond nyugalmazott miniszteri tanácsos, Kléh István udvari tanácsos (hajdani 48–49-es honvéd őrnagy és Szatmár megyei kormánybiztos, közmunkatanácsai tag, a Bank elnöki igazgatója) és Unger Alajos (rég elölélő lipótvárosi ügyvéd) nevével nem találkozunk. Sigray Pál nevét még mint nagy angyalföldi ingatlan birtokosát ismerjük ;

— különben most derül ki, hogy az ő két, vidéki (Kolozsvár és Érsekújvár) takarékpénztárakban viselt igazgatótanácsi tagsága a Pesti Hazai két affiliált bankjában való képviseletét jelenti.

Schmidt József már ismert nevén kívül azonban a MOKTÁR vezetőségében új nevek is feltűnnek az élcsoporthoz: a Bank 18 tagú vezetőségének felét téve ki. Közülük Kunz Jenő, a másik alelnök, régi előkelő belvárosi ügyvéd, királyi tanácsos, aki már háromszor volt főpolgármesternek jelölve, a Váci körút 76. és (felesége révén) a Múzeum körút 1. sz. ház tulajdonosa. Kunz 1903–, ill. 1910–14-ben kétszeresen számított adóval is stabilan az első húsz virilista között állt, és még 1916–17-ben is a 32., ill. 34. helyet tartotta. Az igazgatóságban Hauszmann Alajos műegyetemi tanár, a nagynevű építész, dr. Gschwindt György (győri előnévvel 1872-ben nemesített apja, az ismert szeszgyáros után a VIII. kerületben az Úllői út, Práter u., Kisfaludy u. környékén 17 ingatlan birtokosa) és Németh Titusz (felesége révén) az Aradi u. 74., és Király u. 32. sz. házak, maga jogán pedig a Vörösmarty u. 33. birtokosa, az Első Magyar Általános Biztosító felügyelőbizottsági tagja képviseli az élcsoporthoz. A Bank felügyelőbizottságából Heinrich Alajos (húsz éven át a nevét viselő vaskereskedő cég főnöke, most visszavonulva az egyik budai gyógyfürdő tulajdonosa) és az 1892 óta bagosi előnévű Pucher István építész, a város egyik legrégebbi építési vállalkozója (apjának Pucher Józsefnek 9, neki 1 ingatlana — Andrássy út 110 — van) — az igazgatók közül a fentebb említett Földiák Vilmos mellett Körösi Imre, két budapesti ingatlan birtokosa, tagja az élcsoporthoz.

Befejezésül: a főváros másik legnagyobb bankjának, a Kereskedelmi Banknak 20 tagú vezetőségéből 11-en tagjai a virilisták élcsoporthoz. A már említett Fellner Henrik ügyvezető igazgatón kívül mindenekelőtt maga Lánchy Leó elnökgazdát, kétszeresen számított adójával a vizsgált perióduson át végig Budapest legelső virilistáinak egyike. Az igazgatóságban az élcsoporthoz tagja Gajdár Ödön (szabadelvi politikus, neves publicista, az Az Újság megalapítója, képviselő, később főrend), gelsei Guttmann Vilmos báró (a nagykanizsai eredetű családból Henrik nagykereskedő már 1869-ben nemességet kap, 1904-ben pedig négy fiát bárósítják) földbirtokos, Heinrich Ferenc (a már említett Heinrich Alajos vaskereskedő cég egyik társtulajdonosa), haraszi Jellinek Henrik, a Budapesti Közúti Vasúttársaság igazgatója, Mezei Mór (zempléni származású ügyvéd, kereskedelmi jogász, a provizorium éveiben az Országos Izraelita Magyar Egylet titkáráként szerkesztett lapját nemzeties szelleme miatt betiltják, őt pedig katonai bíróság elé állítják; — az emancipáció után a neológok egyik vezetője, majd az Izraelita Országos Iroda elnöke, két cikluson át lipótvárosi képviselő), Széchényi Béla gróf és a már jól ismert Weisz Manfréd. A felügyelőbizottságban az élcsoporthoz tagjaiból Reimann Lázár udvari tanácsos és boglári Simon Jakab nagynevű terménykereskedőt találjuk meg. Mindezen urak közül (felesége révén) csak Heinrichnek van négy, Jellineknek, Reimannak, Simonnak és Széchényinek csupán 1–2 ingatlana.

3. Ha a főváros e legnagyobb bankjai köré csoportosult élcsoporthoz tagok e felsorolása és kapcsolataik bemutatása talán kissé hosszadalmasnak tűnt is, nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy az ő esetükben már tulajdonképpen az egész ország gazdasági életét irányító réteg egy sajátlagosan budapesti bázisú és kötődésű csoportjának tagjaival találkozunk — sokkal inkább, mint a bankkapcsolatok nélkül, bármilyen nagykiterjedésű ingatlanaik ellenére is csak lokális érdekű ingatlanbirtokosok kategóriájánál. Mert ezek azok az emberek (ill. közülük elsősorban az aktív bankvezérek — és csak jóval kevésbé a sokszor csupán nevük vagy vagyunk jól hangzó stabilitása miatt odaültetett egyes igazgatósági és felügyelőbizottsági tagok) azok, akik Budapest gazdasági jelentőségét és súlyát az egész ország számára elsősorban teremtik meg és reprezentálják, és ők azok, akikkel, ha címjegyzékünket tovább nézzük, még többször is találkozunk az ipar mindazon nagy vállalkozásainak vezetőségében, melyet ezekben az években von magához vagy éppen hoz létre a karjait minden irányban kiterjesztő fináncőke, melynek kiterjedését és ipari kapcsolatait ma már világosan ismerjük.

Ismét hosszasan sorolhatnók fel az élcsoporthoz tagjainak a fővárosban összpontosult hazai gazdasági élet vezető ipari és egyéb pénzügyi szerveinek irányításában elfoglalt pozícióit: így a biztosító intézetek vezetőségében ülő 19 tagot. Közülük itt csupán az Első Magyar Általános

Biztosító és a Pannonia Viszontbiztosító igazgatóságában helyet foglaló Ormódy Vilmosra (egyszersmind a Magyar—Francia Biztosítónak és a Nemzeti Baleset Biztosítónak is elnökére) hivatkozunk. Nem vizsgáltuk — mert ezt is teljesen külön tanulmány feladatának éreztük — az élcsoport tagságának egyes nagy fővárosi ipari részvénytársaságok vezetőségében való jelentős szerepét. Az a körülmény azonban, hogy már felületes áttekintés esetén is e csoportnak főleg malomipari kapcsolatai bizonyulnak jelentőseknek, a főváros a 70—80-as években a malomipar körül kialakult első nagyipari burzsoá generációjának leszármazottait is megláttatja az élcsoport egyes tagjaiban. Találunk élcsoportbeli tagokat a nagy bányák és kohóművek vezetőségében is (nyilván nem függetlenül banki kapcsolataiktól) — igen jellemző viszont, hogy az egyéni vagy családi tulajdonban levő nagy budapesti gyárak vezetői közül csak a szeszipar képviselőit találjuk meg jelentősebb számban soraikban. Ki kell azonban emelnünk emellett azt is, hogy a főváros nagy jövedelmű közúti közlekedési társaságaiban az élcsoportnak igen jelentős szerepe van. A Ferenc József Földalatti Villamos Vasút Rt. 11 főnyi vezetőségéből 9, a Budapesti Közúti Vaspálya Társaság 21 tagú vezetőségéből 10, a BUR Vasút vezetőségéből 5, a Budapesti Villamos Vasút Rt. vezetőségéből 8 tag tagja az élcsoportnak. Részint azonos személyek ezek: így Jellinek, a két Húvöst, Lánczy Leót, Baumgarten Lajost kell kiemelnünk; — szereplésük jele annak, hogy az élcsoport vagyonalapjának kialakításában a város — magyarányú kültelki telekspekulációkkal is összekötött — kifelé irányuló terjeszkedése ugyancsak nem kis szerepet játszott.

Mindezek részletes vizsgálatát itt és ezúttal mellőzzük — úgy véljük, hogy a legjelentősebb bankkapcsolatok lehető részletes kibontása az élcsoportnak egy újabb jellegzetes — és mint látjuk, a legnagyobb ingatlanbirtoklástól eléggé határozottan elkülönülő, országosan is talán legjelentősebb — csoportját mutatta be, s a városból kinövő polgári vagyon és a monopolkapitalizmus összefonódásának egy jellegzetes területét is. Ám ha a vagyonszerzésnek ingatlanok és banki jövedelem alapján előálló forrásai elég világosan elkülönülnek is (jeleként, hogy csak kevés nagy ingatlanbirtokos rendelkezik jelentősebb bankkapcsolatokkal és fordítva) — az, hogy a bankok vezetőségében helyet foglaló vagyonos polgárok vagyonképződése és a bankok között milyen kapcsolatok vannak, s a kialakult vagyonban mely vagyonalapokat kell elsődlegesnek tekintenünk, még a budapesti burzsoázia vagyonosodása útjának teljes vizsgálatán belül alapos, részben már genealógiai módszereket is felhasználó további kutatást igényel.

V.

Bár a banki és ebből kiágazó egyes ipari pozíciók esetén legalább olyan joggal lehetne még vizsgálni az élcsoport a vezetőségekben helyet foglaló tagjainak és a velük feltehetőleg közeli rokonság által összefűzött, (ezt többnyire már hasonló vezetéknevük által is sejtető) más vezetőségi tagoknak (nemegyszer a bank ipari vállalatok igazgatóságába kiküldött tagjainak) ténylegesen fennálló s az élcsoport e banki kategóriájának hatáskörét a bankvonalon túl is kitérítő kapcsolatait, mint arra az ingatlanbirtoklásnál tettünk kísérletet, — az alábbiakban ennél általánosabban kívánjuk felvetni az élcsoport tagjainak, ill. egyes kategóriáinak egymás között sokszoros családi kapcsolatok által kiépült szoros — konkrét példán sajnos még kevésbé érzékelhető, kevésbé felkutatott — családi, rokon összeköttetéseit. Olyan probléma ez, melyet ugyancsak feltétlenül vizsgálandónak érzünk főleg azért, mert véleményünk szerint e meglehetősen heterogén vagyonalapú élcsoportnak, ill. legalábbis az annak legmagasabb szintjén elhelyezkedő rétegeknek, a magyar uralkodó osztályon belül határozott profilú egységes réteggé való összekovácsolódásához e kapcsolatok rendkívüli mértékben járultak hozzá. Amihez képest azt a körülményt, hogy ennek során *egy* családok nagy vagyona az osztózáskor során esetleg szétaprózódik — mivel ettől összességében többnyire még mindig az élcsoporton belül maradt, sokszor valóságos körforgást végezve ugyanazon család különböző generációi és ágai között —, társadalmi jelentőségében, az élcsoport egészének vagyoni viszonyait illetőleg még elhanyagolhatjuk.

1. Ezekre az élcsoporton belüli családi kapcsolatokra — hogy csak egy, nem is a legki-terjedtebb és legnagyobb vagyonokat egyesítő családi komplexusból vett példát hozzunk fel — igen jellemzőnek érezzük a maróthi Fürst család összeköttetéseinek alakulását.

A fentebb már említett Fürst Jakab, felesége megyeri Krausz Ida révén megyeri Krausz Izidorral kerül sógorsági kapcsolatba — László fiának (ugyancsak az élcsoport tagjának) felesége pedig domonyi Brüll Laura, Domony Móric miniszteri tanácsosnak, később a MFTR vezérigazgatójának húga. Bertalan fiának színőbányai Krámer Leó lesz a veje: az élcsoporton belül így egyetlen család máris három irányban építette ki kapcsolatait. De ha e kapcsolatot csak a megyeri Krausz vonalon kutatjuk is tovább, újabb kapcsolatokat látunk kibontakozni. Mert Krausz Izidor másik húga, Krausz Ida, Brüll Miksához menvén férjhez Brüll Laurának, a későbbi Fürst Lászlónénak ő lett az anyja. Így e kapcsolatok köre máris bezárul, ill. kétszeresre erősödik. Az így kétszeresen összekapcsolt Fürst és Krausz család azonban Izidor harmadik nővére, Teréz által a Basch családdal (Teréz férje, Basch Gyula, a Lipótváros jeles ügyvédje, élcsoportunknak szintén tagja révén) kerültek kapcsolatba. A negyedik Krausz lány, Róza házassága báró gelsei Guttmann Vilmossal — szintén az élcsoport tagjával — e kapcsolatokat még tovább terjesztette. Guttmann Vilmos Amália lányának első férje ugyanis báró Madarassy Beck Gyula lett. Hogy mindezen, végig élcsoportunk keretei között maradt, széles kiterjedő házassági kapcsolatok a bevont családok vagyoni viszonyait a hozományok és örökösödések révén hogyan fogták össze és olvasztották egybe, azt úgy véljük, nem kell bővebben magyarázni. Néhány fokkal magasabb szinten, a Weisz család rokoni összeköttetéseinek: a Weisz—Chorin—Kornfeld (és az abba bevont Heinrich) rokoni- és ennek kapcsán előálló vagyonkomplexusnak a közelmúltban közzétett adatai a probléma jelentőségére még élesebben hívják fel a figyelmet.

2. E kapcsolatok magyarázzák meg azután néha ismeretlen emberek váratlan felbukka-nását az élcsoporton belül. Stiller Mór ügyvéd, a fővárosi közélet terén kifejtett tevékenységét, melyért 1898-ban a III. osztályú Vaskorona Renddel tüntették ki, csakúgy mint a Kassa—Oderbergi Vasút és a Magyar Villamossági Rt. igazgatósági tagságát, valamint az Északma-gyarországi Kőszénbánya Elnökségét — s ezáltal az élcsoportba való jutását — nyilván nem kis mértékben köszönhette baranyavári Ullmann Saroltával kötött házasságának, mely őt a budapesti Tőzsde alelnökének vejévé, és a Hitelbank elnök-vezérigazgatójának sógorává tette. Ugyanígy magyarázhatjuk pl. Brichta Bódog ügyvéd és elég jelentéktelen ingatlanokkal ren-delkező háztulajdonos bekerülését az élcsoportba: ő Dán Fülöpnek, Budapest nagy szűcsáru kereskedőjének hűgát vette feleségül. Schiffer Miksa, a 20-as években Budapest egyik leggaz-dagabb embere (1915-től már az első 30 virilista között) is úgy látszik, házasságával alapozza meg helyzetét. A fiatal mérnök a Grünwald családba nőszül, és a Grünwald és Schiffer építési vállalkozó cég társtulajdonosa lesz. Felesége 1896-ban meghal, 1910-ben a közös cég már felszámolás alatt áll. Schiffer önállósítja magát és hatalmas építési vállalata ettől kezdve min-dent kezébe ragad: vasútépítéseket csakúgy, mint lakótelepek építkezését. Schiffer eközben nagybirtokokat is szerez magának és vezető szerepet játszik Budapest bankéletében is. Egyik leánya Wimpffen Ferenc grófné, másik Podmaniczky Attila báróné lesz, a harmadik Anda-házy Kasnya Béla festőművésznék, a negyedik pedig Terbócz Imrénének lesz felesége: e három utóbbi személy hosszabb-rövidebb ideig a Horthy-korszakban országgyűlési képviselőséget is viselt. Mint eddigi fejtegetéseink során már oly sokszor mondtuk: itt is hosszasan lehetne sorolni a már ismert egyes jellemző példákat — és még inkább azokat a problémákat, melyek e kutatások során még feltétlen megoldásra várnak.

3. Végül — ha nem is szorosan ide tartozik —, ám a családi kapcsolatok alján is végül többnyire a családoknak anyagi és társadalmi emelkedésre irányuló vágya lappangván — itt említhetjük meg azt a körülményt, hogy Budapestnek, Magyarországnak legteljesebben kifejelett polgári társadalmának ez az új, immár teljesen burzsoá eredetű vezetőrétege (melyben alig maradt egy-két ember a még 1848 előtti, régi városi polgárságból, és melynek a régi város építészeti objektumait is eltüntető lázas és sikeres tevékenysége helyileg csaknem teljes hagyománytalanságával is magyarázható) mindennek ellenére sem tudja — vagy talán nem is akarja — kivonni magát a magyar társadalomban a polgári forradalom végig nem harcolhatása

folytán bőségben megrekedt feudális maradványok és az ezek által befolyásolt társadalmi értékrendszer hatása alól. Élcsoportunk tagjaiból számosan a kapitalizmus gyors kibontakozásának korában nemességet, az imperializmus korára, a kialakuló monopolkapitalizmus évtizedeire már főnemességet, bárói rangokat szereznek maguknak. Az eddig megemlített egyes nevek jó részénél már utaltunk is erre a körülményre. Összességében és számszerűen vizsgálva e folyamatot, az derül ki, hogy 1867—1918 között élcsoportunk 707 tagjából (kik kb. 630—650 családot reprezentálnak) mintegy százan kaptak nemességet, kb. huszan báróságot — ami az élcsoport létszámának 17%-át jelenti. Ez a % persze nem jellemző az egész 1200-as főnyi virilista csoportra, de kifejezi azt a tényt, hogy élcsoportunk annak a nagyburzoáziába tartozó elemeit fogja össze, olyan elemeket, melyeknél ráadásul megfigyelhető bizonyos közéleti érdeklődés és szereplési hajlam is. Ez az arány ilyen módon az élcsoportot kialakító módszerünknek is újabb igazolására szolgál.

VI.

Tanulmányunk első részében egy, a főváros 9 esztendőben 1200 legnagyobb adófizetőjéből kiválasztott élcsoporton keresztül kíséreltük meg bemutatni a fővárosi polgári vagyon eredetét, állagát, összetevőit és az ezt birtokló társadalmi réteg e vagyonokra felépülő, részint egymás közötti, részint e szűk körből kifelé is irányuló főbb összeköttetéseit, kapcsolatait. Az így kialakuló képből azonban hiányzott a mozgás: a tanulmány e részében még nem vizsgáltuk meg azt, hogy e vagyon, legalábbis az adózás tanúsága szerint, mennyi ideig volt képes birtokosát megtartani a polgári társadalom vagyoni hierarchiájának csúcsain, mennyire volt képes birtokosainak kiváltságos helyzetét stabilizálni. E vagyonok birtokosainak az élcsoportban való megmaradási képességét, ill. azon belül ranghelyük stabilitását vizsgálva azonban a helyzetük alapjául szolgáló vagyon stabilitására vonatkozólag is képet nyerhetünk: olyan képet, mely a bevezetésben a forrás értékével kapcsolatban már említett minden jogos (elsősorban a jegyzékbe történt felvételnél az érdekelt tetszésétől függő voltát hangsúlyozó) kifogás ellenére már eleve alkalmasnak látszik arra, hogy e vagyonokról és uraikról az első részben kialakult képünket továbbra is alapjában reálisan egészítse ki.

1. Az első kérdésnek ennek során azt kell tisztáznia, hogy a vizsgált időszakban mennyiben volt stabil e csoportnak, ill. egyes rétegeinek összetétele, vagyis mennyiben alkották e csoportot, ill. annak egyes rétegeit hosszabb ideig ugyanazon személyek, s az esetleges változásokban milyen szabályszerűségek figyelhetők meg. E kérdés vizsgálatát egy itt nem közölt, részletes táblázaton végeztük el. E táblázat maga azt mutatta, hogy 1903-ban, valamint 1910—1917 között évenként hány új, ott korábban nem szerepelt személy került a főváros első 200-nak megfelelő legnagyobb adófizetői közé, másrészt ezek közül ki mikor, mely évben szűnt meg e csoport, ill. az egész 1200 főnyi virilista jegyzék tagjának lenni. E tábla tanulsága szerint az élcsoportban 8 év alatt (az 1910-ig az élcsoportból kiesett 1903. évi tagokat nem számítva) 571 személy fordult meg. Ebből azonban csak 416 jutott be tényleges adója alapján megállapított ranghelyre, 77-en kétszeresen számított adó alapján a csoporton belül a valóságosnál jóval kedvezőbb ranghelyre kaptak besorolást, 78-an viszont egyszeresen számított adók alapján nem is kerülhettek volna be a csoportba. Mindez tehát egyrészt az e nyolc év alatt a város 200 ténylegesen legtöbb adót fizetője közé — hacsak egyszer egy évre is — bekerült személyek számát 493-ra redukálja, másrészt ezáltal arra enged következtetni, hogy az élcsoport tagsága 8 év alatt legalább egyszer, sőt kis részében kétszer is teljesen kicserélődött. S mivel ez utóbbi tétel e sommás megfogalmazásban nyilvánvalóan nem lehet igaz, — azt kell feltételeznünk, hogy a csoport stabilitás szempontjából rétegekre bomlott, s e rétegek tagsága e 8 esztendő alatt különböző mértékben — egyes rétegek esetén feltehetőleg kettőnél több ízben is — kicserélődött.

a) E rétegek megállapításához a következőkben felhasználva említett táblázatunk végső sorait, azt vizsgáljuk, hogy az egyes években az élcsoportba újonnan belépett személyek közül kiesettek száma hogyan alakult, és ennek megfelelően az illető évfolyamban belépett személyek csoportja évente hogyan és milyen ütemben apadt le — másképpen megfogalmazva: azt vizsgáljuk, hogy az egyes évek élcsoportja milyen évben belépett tagokból tevődött össze:

6. tábla

AZ 1903 | 1910 | 1911 | 1912 | 1913 | 1914 | 1915 | 1916 | 1917
 ÉVBEN ÚJONNAN BELÉPETTEK KÖZÜL AZ ÉLCSOPORT TAGJAI KÖZT MÉG ELŐFORDULÓ (A),
 ILL. KÖZÜLÜK ITT UTOLJÁRA SZEREPLŐ (B) SZEMÉLYEK SZÁMA

	A B	A B	A B	A B	A B	A B	A B	A B	A B
1910. évben	105 8	169 21							
1911. évben	97 19	148 56	25 5						
1912. évben	78 4	92 10	20 2	72 8					
1913. évben	74 8	82 11	18 2	64 15	33 8				
1914. évben	66 11	71 18	16 5	49 14	25 7	31 7			
1915. évben	55 1	53 6	11 1	35 6	18 5	24 6	66 14		
1916. évben	54 5	47 9	10 2	29 2	13 4	18 4	52 15	34 21	
1917. évben	49	38	8	27	9	14	37	13	36

Táblázatunk elemzése elsősorban világosan elkülöníthetővé teszi a vizsgálati időszak stabilitásuk tartama szerinti egyes csoportjait. Az 571 személyből 84+ (a vizsgálódásunkat záró 1917. év adatait — melyeknek további alakulását nem ismerjük és így mérvadónak még annyira sem fogadhatjuk el, mint a szintén csak két-három évig vizsgálható megelőző évjáratokéit — a többiekétől + jellel választva el) 36 csupán egy évig szerepelt az élcsoporthoz, 101+13 kettős, 35+37 három, 26+14 négy, 21+9 öt, 8+27 hat, 9+8 hét, 8+38 nyolc évig tudott megkapaszkodni; a többi 105 már mind 1903 óta kitartva, 1910 utáni fokozatos kiesésük éve szerint 9—15 évet töltött az élcsoporthoz tagjai között. (Megjegyzendő ui., hogy az élcsoporthoz tagságába beszámítottuk azokat az éveket is, melyek a két legtávolabbi élcsoporthoz tagjai között az élcsoporthoz kívül teltek el: ilyen megszakítás azonban a vizsgált személyek között csak kevésnél volt megfigyelhető. Ennek következménye viszont az, hogy táblánk az 1910—17 közötti egyes évek élcsoporthoz taglétszámát az azévi tényleges létszámnál magasabbnak mutatja: ezt az évenként nem túl jelentős többletet az élcsoporthoz tagjai között az illető években ténylegesen éppen nem szereplő, csupán számítási módszerünk folytán ekkor is kimutatott tagjai okozzák.)

b) Az élcsoporthoz 571 tagját ennek alapján, a vizsgálati időszak alatti stabilitásuk szerint, az alábbi három nagy csoportba oszthatjuk (számukat most már összevonva 1917 adataival is): 6 évig, vagy annál hosszabb ideig volt élcsoporthoz tag 195 (közülük 87-nak útja az egész 1910—1917 közötti vizsgálati periódust átfogja és 1917-ben még nem zárult le — a többinél az időtartam alapja az 1903—1910 között az élcsoporthoz tag, ha megszakítással is, de eltöltött 7 év, valamint 1910 után, kiesésükig eltöltött esztendő), 3—5 évig 142, 1—2 évig pedig 234 fő volt tagja az élcsoporthoz tag. (Ehhez a 195 taghoz — gyakorlati megfontolásokból — beosztottunk még további 11, gyakorlatilag nem kevésbé, bár mind a 6 évre nem kimutathatóan stabil virilistát, kiknek részben személyi, részben funkcióját illető kétségtelen stabilitása ezt a beosztást indokoltá tette, s ezzel az élcsoporthoz tag legstabilabb magvának reális képét is jelentősen segítette kialakítani.)

Ezek szerint az élcsoporthoz legstabilabb magvának tekinthető, ott legalább 6 évet eltöltött tagok számaránya az egész csoporthoz mindössze mintegy 34%. A maradék 66% már csak hosszabb-rövidebb ideig, de a vizsgálati periódusban mindenesetre átmenetileg játszik szerepet az élcsoporthoz tag soraiban, ám úgy tűnik anélkül, hogy annak arculatára — egyes különleges kivételektől eltekintve — tartós hatást tudott volna gyakorolni.

c) Hivatkozott, de nem közölt táblázatunk elemzésének második eredményét abban látjuk, hogy felhívja a figyelmet a kétszeresen számított adóalappal rendelkezők kétféle rétegének stabilitása közötti jelentős és jellemző eltérésekre. Míg ugyanis a kettős beszámítással csupán

előnyösebb ranghelyhez jutott virilisták $\frac{2}{3}$ részét megtaláljuk az e csoport szilárd magvaként említett 195 személy között (e kategóriának $\frac{1}{4}$ részét alkotják), addig azok, akik kétszeres számítás nélkül egyáltalán nem is juthattak volna az élcsoporthoz, ott alig $\frac{1}{5}$ részben tudtak stabilan megkapaszkodni. S mivel tudjuk, hogy az előbbi kategória az adóalap nagysága szerinti évenkénti rangsornak a dolog természeténél fogva első negyedében szokott helyet foglalni, ilyen nagyarányú stabilitásából általában is már eleve a jegyzékek élén állók, tehát leg- nagyobb adóösszegeket fizetők kategóriájának különleges stabilitására következtethetünk — ami különben magában is elég természetes feltevés.

2. A rétegek meglétének, nagyságuknak, élettartamuknak és jellegüknek megállapítása után az élcsoporthoz helyzetét a 8 év évenkénti 1200 virilistájához viszonyítva is meg kell vizsgálnunk. Ezáltal ugyanis legalább fővonalaiiban rekonstruálni tudjuk azt az utat, melyen a virilisták 1200 főnyi jegyzékén belül az élcsoporthoz kialakult, ugyanakkor ezáltal képet alkothattunk magunknak az élcsoporthoz kihullott elemeknek a virilisták tágabb csoportjában lehetséges, gazdasági alapjukra nem kevésbé jellemző megkapaszkodási képességéről. Hivatkozott alaptáblánk végsorait felhasználva s párhuzamosan itt is bemutatva 6. táblánk adatait, a 176. oldalon láthatjuk:

Táblázatunkból világosan látjuk, hogy az élcsoporthoz tartozás e tágabb keretben sokkal nagyobb, mint a csupán 200 adózónak megfelelő csoporton belül: az 1200 virilista jegyzékén legalább 6 évig az 571 személynek már pontosan a fele, 286 fő maradt meg, s e növekedés gyakorlatilag teljes egészében a rövid élettartamú kategóriák rovására történt.

E tanulság alapján úgy véltük, helyesen járunk el, ha az élcsoporthoz tartozás merev kritériumát fellazítva, a stabilitás szerinti további csoportosításban már megfelelően figyelembe vesszük a vizsgált személy a virilisták teljes jegyzékének keretei között eltöltött idejét is (s az élcsoporthoz fogalmát ismét kibővítjük, bevonva abba az 1903. év után belőle kihullott 136 személyt is). Így tehát második stabilitási kategóriánkban azokat fűzhetjük össze, akik az 1903., 1910—12. évekből legalább három éven át úgy voltak tagjai az élcsoporthoz, hogy 1910-től legalább hét éven át az 1200 virilista jegyzékén is szerepeltek. Harmadik stabilitási kategóriánkban tekintet nélkül arra, hogy az élcsoporthoz mennyi ideig és milyen alapon: egyszeres vagy kétszeres adóbeszámítás alapján fordultak elő, azok sorolhatók, akik legalább 13 éven át voltak tagjai az 1200 virilista csoportjának is. E második, ill. harmadik kategória tagjainak száma 53, ill. 41 fő.

A virilisták stabilitás szerinti negyedik csoportja most már félig-meddig magától alakult ki az 1910-től kezdve belépett összes többi személyből (305 fő) — ezen belül azonban külön ötödik kategóriát alakítottunk ki abból a 12 személyből, kik — tekintet nélkül az élcsoporthoz való tartozásuk, vagy akár a teljes jegyzéken való szereplésük időtartamára is — legalább egyszer, akár egyszeres, akár kétszeres számítás alapján, de elérték az 1—20. ranghelyet. Joggal tételezhetjük fel ugyanis, hogy ezek mögött az esetek többségében olyan vagyonalapnak kellett állnia, melynek megfelelő időtartamon át történő érvényesülését inkább valamely esetlegesség, mintsem magának a vagyonalapnak természetében rejlő ok akadályozta meg.

A hatodik csoportba, tekintet nélkül 1903. évi ranghelyükre, azok az 1903-ban az élcsoporthoz tartozó személyek kerültek, kik 1910-től kezdve már nem szerepeltek az élcsoporthoz tagjai között, és a virilisták jegyzékén 13 évnél csak rövidebb ideig foglaltak helyet (102 fő).

3. Az egyes stabilitási csoportokat így (immár nemcsak az élcsoporthoz korlátozódva, hanem a virilisták egész jegyzékét is figyelembe véve) elkülönítvén, kísérjük meg az e csoportokat végül is kialakító társadalmi mozgás szabályszerűségeinek összefoglalását is:

a) A nagyjából (néhány kiugróan nagy létszámú esztendő kivételével) azonos létszámú élcsoporthoz alapját az 1903. év élcsoporthozjának és az ennek csökkenésével párhuzamosan 1904—1910 között az élcsoporthoz belépett újabb elemeknek 1910-ig megmaradt részei alkotják. Ennek 1910 után már évről évre figyelemmel kísérhető állandó továbbcsökkenésével kapcsolatban (melynek során azonban az 1903. évi rész 1910-ig eljutott maradványai a később bekerülteknel sokkalta stabilabbnak bizonyulnak) elsősorban a már a korábbi években is az 1200 virilista közé tartozó elemekből évente új meg új személyek lépnek be. Az újonnan belépők

7. tábla

AZ 1903. | 1910. | 1911. | 1912. | 1913. | 1914. | 1915. | 1916 | 1917.
 ÉVBEN ÚJONNAN BELÉPETTEK KÖZÜL A TELJES 1200 FŐS VIRILISTA JEGYZÉK TAGJAI KÖZÜL MÉG ELŐFORDULÓ (A), ILL. KÖZÜLÜK
 ITT UTOLJÁRA SZEREPLŐ (B) SZEMÉLYEK SZÁMA, ÖSSZEVETVE AZ ILLETŐ ÉV AZ ÉLCSOPORTBAN MARADT TAGJAI LÉTSZÁMÁNAK
 HASONLÓ ALAKULÁSÁVAL (C, D)

	A	B	C	D	A	B	C	D	A	B	C	D	A	B	C	D	A	B	C	D	A	B	C	D
1910. évben	166	105			169	169																		
	13	8			6	21																		
1911. évben	153	97			163	148	25	25																
	11	19			17	56	3	5																
1912. évben	142	78			146	92	22	20	72	72														
	7	4			17	10	2	2	2	8														
1913. évben	135	74			129	82	20	18	70	64	33	33												
	18	8			7	11	—	2	3	15	3	8												
1914. évben	117	66			122	71	20	16	67	49	30	25	31	31										
	6	11			14	18	1	5	5	14	2	7	1	7										
1915. évben	111	55			108	53	19	11	62	35	28	18	30	24	66	66								
	3	1			9	6	1	1	4	6	3	5	1	6	6	14								
1916. évben	108	54			99	47	18	10	58	29	25	13	29	18	60	52	34	34						
	9	5			12	9	—	2	3	2	1	4	—	4	6	15	4	21						
1917. évben	99	49			87	38	18	8	55	27	24	9	29	14	54	37	30	13	36	36				

nagy erőpróbája korszakunkon belül általában a 2—3. évben következik be: az 1911. évi nagy 80 főnyi csökkenés oka még kiderítendő, az 1914. és 1916. éveikben (az előbbinél 62, utóbbinál 63 személy hullott ki az élcsoporthól) azonban már nyilvánvalóan a világháború hatását láthatjuk. Az e válságokat túlélők számának csökkenése viszont a számukra már második vagy harmadik válság során sokkal lassúbb ütemű lesz. Akik tehát az újonnan belépetteknek ezen az első nagy erőpróbáján átmenve meg tudtak maradni az élcsoporthban, azok a továbbiakban már elég szívósaknak bizonyultak: az utánuk jövő új belépőket megritkító évek őket már azoknál sokkal kevésbé érintik.

b) A csökkenés üteme különben — elsősorban az élcsoporthba tartozás említett első időbeli szakaszában — úgy látszik, hogy e nyolc év alatt gyorsuló tendenciát mutat. Figyelmen kívül hagyva itt az élcsoporth 1910. évi állományának 1904—1910 között összeállt, alkotó részeit illetően egyelőre szétbonthatatlan részét, 1911 25 belépője még csak a 3—4. év között feleződik, az 1912-ben belépetteknél ez a 3. évben, 1913 és 1914—1915 belépőinél pedig már a 2—3. év között megtörténik. 1916 és 1917 között 1 év alatt közel 40% az 1916-ban belépettek kiesése. Mindebben egyelőre ismét csak a világháborúnak a gazdasági élet mozgását gyorsító hatását kell feltételeznünk.

c) Végül a virilista jegyzék egészére kiterjedő vizsgálatunk azt állapíthatta meg, hogy az élcsoporthnak legstabilabb magvánál jóval kiterjedtebb része az 1200 virilista jegyzékén még mindig igen szilárd pozíciót foglal el és stabilitása e szélesebb keretben általában is jóval nagyobb. Az élcsoporthból 1910—1917 közt a második-harmadik években kihullottaknak jelentős része elég szívósan lesz képes megkapaszkodni az 1200 virilista között, sőt az 1914 előtt kihullottak egy része innen a világháború éveiben még képes lesz az élcsoporthba való visszajutásra is. A csupán az élcsoporthot szemlélve sokszor oly hirtelen kihullás vagy váratlanul magas ranghelyen történt belépés ennek az 1200 főnyi csoportnak keretei között vizsgálva az esetek túlnyomó részében így már nem tűnik sem váratlannak, sem oly súlyosnak.

4. Van-e határozott profiljuk ezeknek az így kialakult stabilitási kategóriáknak — felismerhető-e alakulásukban valamely összefüggés, elsősorban az immár nemcsak a virilizmusuk alapjaként kimutatott vagyonalappal, hanem ténylegesnek bizonyult főfoglalkozásukkal is: — ezt kíséreljük meg következő, a virilisták foglalkozási csoportjairól az előzőekben közölt 3. számú táblázatunk főcsoportjait most már a stabilitási kategóriák bontásában bemutató táblázatunkon megválaszolni.

8. tábla

AZ ÉLCSOPORTH EGYES, STABILITÁS SZERINT KIALAKULT KATEGÓRIÁINAK TÉNYLEGES FOGLALKOZÁS SZERINTI ÖSSZETÉTELE

Foglalkozás, vagyon, ill. jövedelmi alap	az					
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
	stabilitás szerinti csoportban					
<i>Ingatlantulajdon</i>						
Földbirtok	9	1	—	14	—	3
Házbirtok	25	16	2	55	2	21
<i>Ipar</i>						
Gyáros, gyárigazgató ált.	2	—	—	3	—	1
Vas- és fémipar	1	1	2	3	—	—
Gépgyártás	1	—	—	7	—	1
Kő-, agyag-, tüvegipar	—	1	—	2	—	1
Faipar	—	1	—	2	—	3
Bőripar	—	—	—	1	—	—
Textilipar	—	—	1	2	1	5
Papíripar	—	—	—	2	—	—

Foglalkozás, vagyon, ill. jövedelmi alap	az					
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
	stabilitás szerinti csoportban					
Élelmiszeripar						
malom	1	—	—	5	—	1
szeszipar	3	4	—	4	1	1
söripar	1	1	—	5	—	1
egyéb	4	—	—	4	1	1
Vegyipar	4	—	1	5	—	1
Sokszorosító ipar	1	—	—	3	—	—
Bánya- és kohóipar	3	1	—	4	—	1
Építőipar	18	3	4	14	1	3
Kézműipar	2	—	—	2	—	1
Kereskedelem						
Kereskedő ált.	2	—	1	3	—	5
Terménykereskedelem	10	1	2	5	—	2
Borkereskedelem	3	—	1	—	—	1
Fűszerkereskedelem	2	1	2	6	—	2
Állatkereskedelem	3	—	—	3	1	—
Szőrme- és bőráru-keresk.	5	1	1	1	—	1
Fakereskedelem	1	—	1	4	—	—
Szénkereskedelem	—	—	1	3	—	1
Vas-, szerszám- és gépker.	3	—	3	6	—	2
Gyógyszerkereskedelem	—	—	—	—	—	2
Olaj-, festék-, zsiradék-ker.	1	1	—	—	—	1
Textilkereskedelem	9	—	1	4	—	4
Kézműáru-kereskedelem	6	1	2	4	—	1
Papírkereskedelem	—	1	1	1	—	1
Vendéglátóipar	6	3	2	4	2	3
Fürdőtulajdonos	—	1	—	1	—	1
Színháztulajd. és bérlő	1	—	—	—	—	1
Sajtó- és könyvkiadás	7	1	—	3	—	3
Egyéb	3	—	1	2	—	2
Közlekedés, szállítmányozás	5	1	—	2	—	—
Hitelügy						
Takarékpénztári igazgató	6	1	4	3	—	1
Bank r. t. igazgató	8	1	1	16	1	1
Magánbankár	4	—	1	3	—	4
Biztosítóint. igazgató	1	1	—	1	—	2
Igazgató ált.	—	—	—	1	—	1
Szabadfoglalkozású értelmiség						
Ügyvéd	24	4	2	27	—	4
Mérnök	1	—	—	3	—	—
Orvos (egy. tanár is)	6	3	2	17	1	5
Gyógyszerész	3	—	—	1	—	—
Iskolatulajdonos	2	—	—	—	—	—
Közalkalmazott	8	2	2	22	1	5
Egyéb	1	—	—	10	—	1
Összesen:	206	53	41	293	12	102

a) A stabilitási csoportokat kialakító ismérvek elemzése világossá teszi, hogy a csoportok állománya végül is az élcsoportban lezajló két, ellentétes irányú mozgás eredményeképpen alakult ki. Ennek során egyrészt még 1903 élcsoportjának és 1910 részben még 1903-éval azonos tagokból álló állománya csökken le fokozatosan, egészen a végig megmaradni képes I. csoportig (melynek során először az élcsoportba 1910-ben és utána visszatérni már nem képes 1903. évi hullanak ki — VI. csoport —), majd fokozatosan további rétegek (II. és III. csoport) — s mely folyamatokkal ellentétben megindul egy ellenkező irányú mozgás: további új évfolyamok folyamatos belépése az élcsoportba. Az újonnan belépettek, megfelelően az e csoportot kialakító ismérveknek, a IV. csoportban fognak elhelyezkedni, annak teszik egyre nagyobb részét.

Világos ennél fogva, hogy ha a stabilitás fenti vizsgálata során még csak elvontan kialakított csoportoknak immáron konkrét társadalmi-gazdasági bázisa iránt érdeklődünk, vagyis arra leszünk kíváncsiak, hogy mely vagyonalapok, jövedelmek, foglalkozások biztosították a személy legnagyobb stabilitását, e választ elsősorban e két nagy csoport elemzéséből kaphatjuk meg.

b) Előre kell azonban bocsátani, hogy e két fő tendencia kétségtelen megléte, és ebből társadalmi alapjuk joggal feltételezhető bizonyos eltérései ellenére sem szabad mereven feltételeznünk azt, hogy az élcsoportba tartozás stabilitásának bármely foka feltétlen és szoros összefüggésben áll a vizsgált személy vagyoni és foglalkozási viszonyaival és azok alakulásával. Hiszen nyilván kevésbé valószínű, hogy (pl. csak az V. stabilitási csoportban maradvá) Hagenmacher Károly, Leipziger Vilmos, Léderer Gusztáv, Stern Ármin, Hatvany Deutsch Károly vagy Ullmann Adolf vagyoni viszonyai az élcsoportból vagy akár a virilisták teljes jegyzékéről való távollétük éveiben is döntően megváltoztak volna — s nem tartjuk valószínűnek azt sem, hogy a VI. csoportban Gregersen Guildbrand 1910 utáni kiesése a cég jelentős hanyatlását mutatná. Sokkal inkább kell feltételeznünk egyes személyek elhalálozását (ami főleg az 1903—1910 között az élcsoportból kiesett személyek nagy részénél s részben a VI. csoport egyes rövidebb életű tagjainál is feltételezhető). Más részük esetében pedig joggal számolhatunk azzal, hogy egyszerűen a választói névjegyzékbe nem vétették fel magukat, amivel az éppen Táfler Kálmán tagságában megfigyelhető több éves hiatus válik megmagyarázhatóvá, és amire a törvényhatósági választásokkal szemben megfigyelhető általános közöny elegendő indítékot is látszik nyújtani. A névjegyzékbe különben magukat felvétel, de az élcsoportból kihullott személyek élcsoportbeli tagságát befolyásoló vagyonváltozásoknál pedig nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a ranghelyet végül is az adó alapján állapították meg, ami még a bevállás őszintesége esetén is természetszerű függvénye volt a nem egyenletes ipari vagy kereskedelmi forgalomnak, járadékosok esetében az osztalékok alakulásának; építési vállalkozóknál ezt erősen befolyásolta és fluktuálóvá tette egy-egy nagyobb objektum megépíttetése, mely egy adott évben jelentősen kiugraszthatta az illető adóját. Így a stabilitás szerinti fenti kategóriákat kialakító tényezők közé a vagyoni viszonyok, vagyonalapok valóban (legalábbis az adóösszegnek mint forrásnak már említett korlátai között) objektív változása mellett nem csekély súllyal az illető személynek a várospolitikai iránti érdeklődését, annak befolyásolására irányuló, látszólag sokban szubjektív igényét (ám távolabbi perspektívában magát az ezen igényt kialakító, a személy vagy akár egy egész réteg vonatkozásában is már ismét objektív gazdasági-politikai tényezőket) is be kell számítanunk.

c) Ám az I. és IV. csoportoknak csupán legjelentősebb foglalkozási kategóriáikban: a kereskedők, gyárosok és bankárok kategóriáiban való, most következő elemzése azt is megmutatja, hogy az esetlegességeket leszámítva is, a két csoport egymástól nemcsak a stabilitás eltérő mértékében különbözik: s hogy (legalábbis részben) maguk ezek az eltérések e csoportok gazdasági-társadalmi alapjának eltérő voltában gyökereznek. Ennek érzékeltetésén kívül e két nagy csoport összehasonlító bemutatása arra is alkalmas lesz, hogy az eddig külön fejezetekben már bemutatott ingatlanbirtokosok és bankárok mellé most kellően megvilágítva oda állítsa a főváros kereskedelmének és iparának legjelentősebb vagyoni alapokkal rendelkező képviselőit is, ezáltal tévén teljessé az élcsoport legstabilabb magvának legfőbb összetevőiről kialakuló képünket.

Az összehasonlított két stabilitási csoport közül az elsőben, jelentős mértékben már 1903 óta előfordulóan, s ugyancsak jelentős részben 1917-ig az élcsoporthoz tagjaként, 1910–12 körül bekövetkezett esetleges kiesése után is legalább a virilisták jegyzékén kitartani képesen, Budapest nagyburzsoáziajának magvát: a legnagyobb finánciókéket és a hozzájuk kapcsolódott rétegeket találjuk. *Bankárai* között sok már az előzőekben részletesebben ismertetett személy, Lánczy Leó, Szitányi Ödön, Földiák Gyula (a többszörös igazgatósági tag, bankbizományos Földiák Vilmos rokona, a Szondy u. 62., 70., Munkácsy Mihály u. 31., Erzsébet királyné út 10., 12., Jósika u. 5. sz. házak tulajdonosa), Walder Gyula, Tolnay Lajos (vasúti mérnök, majd a MÁV vezérigazgatója — nyugalmába vonulása után a Budapesti Takarékpénztár és Zálogkölcsonző Intézet elnöke). Egyesek közülük ha 1903–1917 között esetleg hosszú éveig hiányzanak is az élcsoporthoz, de 1917-re újból megjelennek, mint Schlesinger Berthold Mór, 3 ház tulajdonosa, a nevét viselő betéti társaság és váltóleszámitoló üzlet cégbirtokosa, vagy Lukács József, az Angol—Osztrák Bank vezérigazgatója: valamennyien jelentős képviselői a szervezetileg a fővárosban összpontosuló hazai finánciókének.

Az első csoport *kereskedői* között a főváros leghagyományosabb kereskedelmi ágainak, s az ezeket bonyolító legrégebb, legkiterjedtebb, legvagyonosabb, eddig is egyéni vagy családi cégeként megmaradt cégeknek képviselőit találjuk. A terménykereskedők közül e csoportban foglal helyet a Somogy megyei születésű, boglári előnével megnevesített Simon Jakab udvari tanácsos, a budapesti Tőzsde alelnöke, a KSH értékmegállapító bizottságának tagja, a III. o. Vaskorona Rend, a koronás arany Erdemkereszt, a kétszeres Signum Laudis tulajdonosa, az Adria Tengerhajózási rt., az Erzsébet gőzmalom, a Magyar Keleti Tengerhajózási rt., a Teudloff és Ditttrich gépgyár és a Gresham biztosító igazgatósági tagja, a Kereskedelmi Bank felügyelő bizottsági tagja és last but not least a boglári takarékné elnöke — a főváros törvényhatósági bizottságában (stilszerűen párosítva) a közraktári és szépművészeti bizottságok tagja. De mellette ott találjuk a főváros terménykereskedelmének többi nagy alakját is: dr. Strasser Imrét, tőzsdetanácsost (az ő Strasser I. Henrikkel, Alfréddel és Rudolfal közösen bírt gabonakereskedésén túl e szakmában még Strasser Izidor, Dávid, Ede, Ottó, Sámuel s Gyula nevével is találkozunk: egyesek közülük teljesen önállóak, mások összefogva egymással hoznak létre cégeket; rajtuk kívül Strasser Sándor és Alfréd zsákokat is kölcsonőznek, Izidornak földbirtoka is van); s számunkra már nagy ingatlanairól is ismert Fleischl Sándort, továbbá Keller Antalt (ki nyilván rokonságban van az élcsoporthoz kívül álló lókereskedő Keller Bélával, a borjúbizományos K. Miksával, s az ugyancsak terményekkel kereskedő K. Zsigmondal), valamint Hirsch Jakabot (a név elég sűrű előfordulása ellenére is feltehetően azonos a Hirsch Jakab és fia terménykereskedő cégnel a Budapesten lakó Lajos Emil, Náthán és Albert, valamint a mannheimi H. Oszkár és a müncheni H. Miksa mellett egyik tulajdonosával), Bien Sámuel gabonabizományost, Sándor Pál tőzsdetanácsost, a Schlesinger és Pollakovits terménybizományos cég beltagját, a század elején a Lipótváros országgyűlési képviselőjét. A nagy kereskedőházak e képviselői között a borkereskedelmet Abelesz Zsigmond, Altstock Gyula és (az egy Zwack-kal közösen cégbirtokos) Gruber Ármin, a borkereskedelmet a két Riesz testvér, az élőállat-kereskedelmet a marhával és borjúval kereskedő Politzer Gusztáv és Leblang József képviseli (utóbbi mellé 1917-ben még két fia — vagy testvére? — is felzárkózik: a 3 ember egyenként azonos összegű adója ekkor összesítve 90000 K: nagyobb még a jegyzék élén álló Tafler adójánál is). S ebben a legnagyobb stabilitású csoportban találkozunk csetei Herzog Péter báróval, az 1886-ban nemesi, 1904-ben bárói rangra emelt dúsgazdag termény- és gyapjúkereskedővel, aki — a kereskedelmi tőke bankalapító tevékenységének klasszikus példjaként — fia, Mór Lipót báró (a későbbi híres műgyűjtő) neve alatt a Herzog M.L. és Társa banküzletet is alapította —, ám ugyanakkor láthatólag ingatlanokba is investált, birtokában lévén az V. kerületben a Balaton utca 18., Báthory u. 12., Kálmán u. 9., Lipót krt. 19—21., Kádár u. 64—66., fiával együtt pedig az Andrássy út 93., a Damjanich u. 32. és a Baross u. 78. sz. alatti ingatlanok. Herzog Péter felesége Schweiger lány volt, feltehetően Schweiger Mártonnak, a hazai zsidóság egyik századvégi jeles vezetőjének — sokáig az Országos Iroda elnökének — leánya; felesége többi lánytestvérei (vagy unokahúgai?) révén így a báró részint az újpesti Arányiakkal, részint a híres majolikagyáros fővárosi

Fischer Ignáccal, részint beckói Bíró Károllyal, a kor neves építészével — Arányit kivéve mind élcsoportunk tagjaival — került családi kapcsolatokba: ezeket továbbra is az élcsoporton belül fiának házassága a Hatvany Deutsch, leányainak házassága pedig részint a báró Orosdy, részint a gavosdiai Sváb család felé tágította tovább, unokájának br. Weiss Alfonzzal kötött házassága révén egészen a nagy csepeli iparmagnásokig elérve.

De nemcsak a terménykereskedelemnek: itt az első csoportban találjuk meg a város egyéb nagymúltú kereskedelmi ágazatainak még a XX. század elején is jelentős egyéni cégeit is: a norinbergi és diszműáru szakmában Breitner L. Zsigmondot és Kertész Tódort; a nagy kézműárúkereskedőket: Pauncz Sándort, Hecht Adolfot, Brust Dávidot, Müller Vilmost: érdekes megfigyelni, hogy az utóbbit kivéve e szakma régi nagy cégeinek helyiségei hogyan tömörülnek össze az Erzsébet téren, illetve annak legszorosabb környékén. S a textilszakma régi cégeinek képviselői is e csoportban szerepelnek: a maróthi Fürst testvérek, vászonkereskedők; a posztó- és bélésáru, szövet, szőnyeg, selyemszakma olyan tekintélyes tagjai, mint Schwartz Lajos vagy Ledermann Mór posztókereskedő; utóbbi e szakmában az ország első cégének tulajdonosa (1913-tól végig a város első 20 virilistája között található), valamint Szénásy Gyula és Baróti (Becker) Károly, híres szövet-, selyem-, illetve fehérnemű és divatáru kereskedő cégek tulajdonosai; a nagy ingatlanai kapcsán már említett Klein Berthold s a Belváros két előkelő szabóságának és ruháizletének tulajdonosai: Holczer Sándor és Stern Károly. S még szintén a ruházati szakmából, az élcsoport e legstabilabb magvában találjuk Dán Leót, cs. kir. udvari szücsöt, az 1835-ben Puchórol a fővárosba jött s ott 1860-ban céget alapító Sámuel fiát, a Ferenc József Rend lovagját, és a kereskedelmi közélet számos fontos funkciójának betöltőjét.

Felsorolásunkat végül az első stabilitási csoport néhány speciális területen tevékenykedő, jellegzetes tagjának alakjával zárhatjuk. Egyikük Bosnyák Izsó, a Magyar Kereskedelmi Egyület ráckeresztúri születésű elnöke, a Nagymező u. 12. és Andrássy út 66. alatti Gólya áruházak tulajdonosa, és Hopp Ferenc, keleti műkincsek nagynevű gyűjtője, a hajdani híres optikus Calderoni cég ekkori tulajdonosa. Szintén nagy vagyonok stabil birtokosai, ugyanúgy, mint az előzőkben felsorolt kézműáru- vagy textilkereskedők: s igen jellemzőnek érezzük, hogy e klasszikusan városi jellegű kereskedelmi ágakban — szemben a terménykereskedőkkel vagy nagyiparosokkal — még azonos vagyoni alap mellett is — jóval ritkábban találkozunk nemesítést kérő családokkal.

Az *ipari* eredetű vagy vonatkozású vagyonalapokat nézve négy név már önmagában is bizonyíthatja, hogy az I. csoport valóban a főváros, illetve a fővárosban központtal bíró nagyipar legjelentősebb vállalkozásait és személyeit fogja össze: a már a bankkapcsolatoknál is említett Bachruch Károly ezüstárugyáros, Hatvany Deutsch Sándor báró, valamint a legnagyobb ingatlantulajdonosok közt is megtalálható Weiss Manfréd és az idősebb Chorin Ferenc (ekkor a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. alelnöke) nevei ezek.

De e csoportban találjuk még többek között dr. Bayer Dezső gyógyszergyárost (ő egri születésű gyógyszerész, főhercegi udvari szállító, a magyarországi Gyógyszerész Egyület elnöke; Bellatiny Braun Rudolfal közösen alapított, gyógyszerkülönlegességeket gyártó és forgalmazó vállalatukból fog majd kinőni később az ország egyik legnagyobb gyógyszergyára — ekkor az általa feltalált Purgó már országosan ismertté teszi nevét, ha későbbi életrajzaiban — úgy látszik, kissé szégyenlősen — erre már nem is hivatkozik), és Budapest ugyancsak hagyományos nagy szesz- és söriparának jelentős alakjait: Tószegi Freund Vilmost, a Kőbányai Serfőző alapítóját; dr. Grauer Vilmost, a sziléziai eredetű nagy szeszfőző dinasztia egyik tagját, a Budapesti Szesz- és Likörgyárosok, Kimérők és Készítők Ipartestületének elnökét (likörgyára mellett ügyvédi képesítése is van és egyik vezető alakja a budapesti Izraelita Hitközségnek); Grünfeld Gusztáv likörgyárost, és az 1884-ben illenczfalvi előnévvel nemesített Linczer Imre szeszgyárost (egyszersmind terménykereskedőt) is. Azt már részletesen nem is említve, hogy e csoportba tartoznak a Budapest közúti közlekedését lebonyolító két nagyvállalatnak igazgatói: haraszi Jellinek Henrik és botfai Hűvös József — valamint a legnagyobb ingatlantulajdonosként 4. táblánkon felsorolt személyek mintegy kétharmad része és Budapest legnagyobb építészei.

Neveket, üzemeket, vállalatokat és családi kapcsolatokat soroltunk fel — de úgy véljük, ezután minden kommentár nélkül könnyű átlátni, hogy a főváros és részben az egész ország gazdasági életének milyen jelentős része volt letéve e valóban most már csak 206 főre szűkült, stabilitását tekintve azonban a legszilárdabb csoport tagjainak a kezében. Olyan hatalom és befolyás ez, melynek bemutatása amellet, hogy Budapest legnagyobb ingatlanbirtokosainak és legkiterjedtebb bankkapcsolatainak bemutatása után a főváros kereskedelmi és ipari vezető személyeinek bemutatását is lehetővé tette, azt is sejteti, hogy legalábbis e stabilitási kategóriának, ha csupán az egyes foglalkozási kategóriák létszámának egymás mellé állításával nem is eléggé érzékelhetően, de e kategóriák tartalmi elemzése után igen határozottan felismerhető sajátos profilja van.

d) A IV. stabilitási csoport esetén az I. csoporttól erősen eltérő stabilitás azonban nem jelent annyira és mindenben alapvetően eltérő gazdasági bázisú, társadalmi helyzetű réteget, mint azt a stabilitás és gazdasági alap egyszerű mechanikus összefüggését feltételezve s kivált az I. csoport ilyen határozott jelentős vezetőszerpe után hihetnők. Nem szabad ugyanis szem elöl téveszteni, hogy végülis egy 800 000 lakosú nagyváros (s egy 20 milliós ország egyetlen gazdasági központja) mindössze 9 évből kiválasztott 200 legnagyobb adófizetőjének csoportján belül vagyunk. Olyan körülmény ez, mely e csoporton belül eleve valószínűtlenné tesz minden általános, nagyobb arányú, minőségi alapú megoszlást — anélkül azonban persze, hogy egyes rétegek gyorsabb fluktuációjában vagy az egész csoport foglalkozási, illetve jövedelem vagy vagyonalap szerinti kategóriáinak arányában bizonyos jellegzetes szabályszerűségek érvényesülését tagadhatnók.

S valóban, a IV. stabilitási csoport alaposabb vizsgálat után az élcsoporthon belül csak rövidéletű s még a virilistajegyzék tagjai között sem sokáig szereplő nevei nagyjából két csoportra oszthatók. Egy részük kb. a világháborúig kiesik a csoportból — másik részük közvetlenül a háború előtt, de legnagyobbbrészt a háború alatt jut az élcsoporth tagjai közé. A csupán a vizsgált periódus közepén előforduló személyek száma viszont csekély.

Hogy az ilyen megoszlásnak mik a konkrét határai (és egyáltalán: egyes személyek a stabilitás szempontjából miért szorultak a IV. csoportba), jelenlegi ismereteink alapján nem tudjuk megállapítani. Csak általánosságban hivatkozhatunk az adóeltitkolást megkönnyítő vagyonalapokra, várospolitikai közönyre és világháborúra: s mindazokra az objektív és szubjektív (ám jórészt szintén objektív alapúnak feltételezhető) tényezőkre, melyeket a fentiekben — a stabilitási kategóriák körvonalainak határozatlanságáról általában szólva — már elmondottunk, melyek azonban itt már csak a vizsgálandó személyek nagy száma miatt is különös erővel érvényesülnek.

Mert a *bankemberek* közül e csoportban, még hozzá a 1914-ig kiesettek soraiban s elég magas ranghelyszámok alatt (tehát elég hátul) olyan nevekkal találkozunk, mint a két mada-rassi Beck báróéval, malomszegi Elek Páléval, Hajós Józseféval, vagy színóbányai Krámer Jakabéval stb. — akik tényleges vagyoni helyzetük alapján alacsonyabb ranghelyszámmal, s az I. csoportban is helyet foglalhattak volna; — az *iparból* pedig olyan nevek viselőit látjuk itt, mint báró Kornfeld Pált (Kornfeld Zsigmondnak, a Hitelbank elnökének a Bank érdekeltségébe tartozó Ganz gyár vezérigazgatóhelyettesévé lett fiát), meyeri Krausz Izidort, a Gizella gőzmalom elnökét és ismert szeszgyárost (Wahrmann Mór vejét, ki Thurn-Taxis Egon Miksa herceghez hozzáment lányának 6 millió korona hozományt adott), Burghardt-Bélaváry Konrád főrendházi tagot, a Pesti Hengermalom rt. elnökét, Röck István gépgyárost, a Láng gyár két testvértulajdonosát, Láng Lászlót és Gusztávot, a szeszgyáros két Zwack testvért, Mauthner Mihály börgyárost stb.

De ha kihullásuk és eddig is többször jelentéktelen ranghelyük magyarázatául eltitkolható adóalapjukra vagy politikai közönyükre hivatkozunk is — a kérdés még mindig nyitva marad: miben különböztek tehát adóalapjuk összetevői az I. csoport hasonló jellegű vagyon-alapjainak összetevőitől és mi volt az oka (és az esetlegességen túlmenően volt-e egyáltalán oka) hirtelen várospolitikai közönyüknek? Olyan kérdések ezek, melyekre éppen úgy csak hosszas kutatások alapján válaszolhatunk, mint arra, hogy a világháború alatt meglepő nagy számmal (s jórészt előzetesen a virilista jegyzéken sem szerepelve) az élcsoporthba belépett

bankigazgatók (1914-ben 4, 15-ben 5, 16-ban 4 s 17-ben 2) esetén valóban a világháború által felszított konjunktúra és spekuláció kellett ahhoz, hogy az élcsoportha jutás anyagi színvonalát elérjék? S bár a nagyipar 1914 körül és azután belépő egyes vezetőinél a világháború hatását joggal gyaníthatjuk (lévén elsősorban élelmiszeripari üzemek és szénbányák képviselőiről szó), a virilisták jegyzékén ugyancsak többnyire csak rövid előzetes szereplésük nem teszi lehetővé számunkra, hogy pusztán kisebb stabilitásuk miatt gazdasági alapjuk természetének vagy vagyonuk méreteinek az I. csoporttól való valamely alapvető vagy legalább lényeges eltérést tételezzük fel, bennük pedig a burzsoázia valamely, az I. csoporttól eltérő típusának képviselőit lássuk. A IV. csoport e tagjai az I. csoportéval lényegében azonos, az egész perióduson át ugyanazon, egyenletesen szilárd és erős gazdasági-társadalmi bázissal rendelkeznek.

E csoport sajátos — ha ugyan ilyen módon nem is annyira feltűnő — profiljának megismeréséhez azonban nem a gazdasági élet itt előforduló vezetőinek elemzésén át jutunk el, sokkal inkább akkor, ha meglátjuk, hogy csoportunk csekély stabilitását a tagjai közül az élcsoportha ranghelyeinek vége felé elhelyezkedő, ha kétségtelenül még ugyancsak igen jómódú, de az élcsoportha vezetőihez: királykúti Bachruch Károlyhoz vagy báró csetei Herzog Péterhez, Lánczy Leóhoz képest már csak közepes helyzetű *kereskedők*, a házbéreknek a háború alatti emelésével az adókatóriák határainak a konjunkturális kereskedelmi vagy ipari ágazatok által diktált rohamos emelkedését utolérni már nem képes *kisebb háztulajdonosok*, az élcsoportha való stabil benntmaradáshoz szükséges állandó egyenletes nagy jövedelemmel már nem rendelkező, s e helyükre is többnyire adójuk kétszeres beszámításával jutott *értelmiségiek* (ügyvédek, közalkalmazottak) e csoportban aránylag nagy száma okozza. Olyan réteg ez, mely aránylag magas adójával nagy részében végig tagja a virilisták csoportjának: s hogy ezek az adók milyen nagyok (s mögöttük aránylag mekkora kereset áll), akkor látjuk, ha tudjuk, hogy a budapesti 200. adófizető 1910-ben 6880 K adót fizetett, míg a kisebb taglétszámú törvényhatósági bizottság révén nyilván a budapestinél alacsonyabb ranghelyű kassai, kolozsvári vagy újvidéki utolsó, legkisebb adójú virilista 1593, 1784, ill. 1456 K adó után már tag lehetett a város törvényhatósági bizottságában.¹³ Budapesten azonban ez, az élcsoportha alsóbb ranghely kategóriáiban elhelyezkedő réteg, jóval magasabb adóalappal is, az adókatóriák a konjunkturális (és inflációs) jövedelmekkel együtt állandóan emelkedő tendenciája mellett az élcsoportha így már csak ritkán, mindössze egy-egy alkalommal és ekkor is csak rövidebb időre tudja elérni. Pontos körülhatárolása a vagyoni viszonyok olyan részletes, személyekig lemenő elemzését kívánja meg, melyet elvégezni itt nem áll módunkban s melyet a 3. tábla csupán az egyes foglalkozási kategóriák tagjainak létszámát megadó adatai nem is képesek kimutatni.

Ez a réteg népes és kiterjedt, és sokan vannak benne, akiknek időnként egy-egy nagyobb üzlet vagy megrendelés elégséges ahhoz, hogy az élcsoportha jussanak, ám egy-két gyengébb év vagy az adókatória határösszegének emelkedése már ki is ejti őket onnan: helyükbe mindig akad új, az adókatóriák emelkedésével lépést tartani képes tag akár a virilista jegyzék régebbi, akár valamely konjunktúra folytán arra újonnan rákerült tagjai közül. Jól mutatja ezt a háborús viszonyokra jellemző kereskedelmi ágak a virilisták jegyzékén előzőleg nem is igen szerepelt képviselőinek gyors betörése az élcsoportha: 1915—16-ban pl. 2 szénkereskedő, 1917-ben egy konzervárus, 1916—17-ben 3 fakereskedő lép be így, de hasonlóan kerül az élcsoportha egy zsák- és ponyvakereskedő, csokoládé- és gyarmatárakereskedő stb. Ami azt mutatja, hogy szemben az élcsoportha főváros kétségtelenül legnagyobb burzsoáziájának tagjait, legnagyobb finánciókéseit tartalmazó I. stabilitási csoportjával, a IV. csoportban ugyancsak rétegek még kikutatandó okokból csak ide sorolható, ám anyagilag ténylegesen nyilván az I. csoportnál semmivel sem gyengébb egyes elemei mellett az élcsoportha már alsóbb szintjein elhelyezkedő, s ott is csak — kivált a háborús viszonyok között — időlegesen megkapaszkodásra alkalmas vagyonalappal rendelkező elemeket is találunk. Ám hangsúlyozni kell: az a

¹³ A vidéki virilisták adataira ld.: A magyar városok országos kongresszusának iratai II.: A magyar városok statisztikai évkönyve, I. szerk. *Thirring Gusztáv*, Bp., 1912. 566. lapon közölt táblázatot.

AZ ÉLCSOPORTBA TÖRTÉNT BELÉPÉSKOR ELFOGLALT

Belépés éve, ill. periódusa és ranghely kategória	Az egyes belépési ranghely kategóriák														
	1911.					1912.					1913.				
	A	B	C	D	E	A	B	C	D	E	A	B	C	D	E
1910:															
A, 1—20	17	—	—	1	1	8	3	5	—	—	8	2	3	3	—
B, 21—50	1	24	1	—	—	5	5	3	5	1	4	6	3	7	—
C, 51—100	1	3	42	—	—	1	8	7	6	—	2	5	10	5	—
D, 101—200	1	2	4	83	—	2	4	11	27	2	1	6	8	22	1
E, 201—266	—	—	—	3	45	1	3	4	11	2	1	1	2	6	6
1911—14:															
A, 1—20	—	—	—	—	—	3	—	—	—	—	3	1	—	—	1
B, 21—50	—	1	—	—	—	—	4	1	1	—	—	5	3	2	1
C, 51—100	—	—	3	—	—	—	—	17	—	1	—	1	14	6	—
D, 101—200	—	—	—	13	—	—	1	—	47	—	—	2	5	45	9
E, 201—	—	—	—	—	9	—	2	2	3	10	1	1	2	4	6
1915—17:															
A, 1—20															
B, 21—50															
C, 51—100															
D, 101—200															
E, 201—															
Összesen:	20	30	50	100	55	20	30	50	100	16	20	30	50	100	24

(Ranghelykategóriák : A = 1—20, B = 21—50, C = 51—100, D = 101—200, E = 201—)

körülmény, hogy vagyonalapjuk e felemelkedésnek képességét — ha csak rövid időre is — de biztosítja számukra, őket sokkal inkább kapcsolja az élcsoporthoz legstabilabb magvát alkotó legnagyobb burzsoáziához, mint ahogy csekélyebb stabilitásuk attól elválasztja, amit a vidéki városok virilistáinak vagyoni viszonyaira utaló néhány adat is eléggé érzékeltetni képes.

5. Élcsoportunknak az egész virilistajegyzékben elfoglalt helyét megvizsgálva, következő lépésként most már az élcsoporthoz egyes vagyoni kategóriáinak a csoporton belüli stabilitását kívánjuk vizsgálni.

Ennek érdekében egy itt terjedelme folytán nem közölhető részletes táblát készítettünk, mely az élcsoporthoz minden egyes tagját a belépés időpontjának megfelelően kialakított 3 periódus (1910-ben, 1911—14-ben, 1915—17-ben beléptettek) valamelyikébe sorolva, a továbbiakban 1917-ig évről évre végigkísérte annak az élcsoporthoz egyes ranghelyei közötti vándorlását.

E táblát az alábbiakban a ranghelyeknek az 1—20., 21—50., 51—100., 101—200., 201—csoportokba történő összevonásával mutatjuk be (9. sz. tábla), hogy pedig a kétségtelenül mechanikusan alkalmazott ranghelyek szerinti csoportosítás mögött álló tényleges gazdasági alapot némileg érzékeltessük, ezután közöljük az adóösszeg és a ranghelyek azoknak megfelelő kategóriáit egybevető táblázatot (10. sz. tábla).¹⁴

¹⁴ Ha tudjuk, hogy az adó kategóriákat határoló összegek emelkedése az 1910-es évektől nem kis mértékben arra a körülményre vezethető vissza, hogy a 11. jegyzetben felsorolt törvények által engedélyezett házadó-mentességek ezekben az években kezdtek lejárni, és ilyen módon a legnagyobb háztulajdonosok adója rohamosan megnövekedett, hajlamosak lennénk az adó kategóriák ilyen változását csak formális értékű változásnak tekinteni. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy — mint lát-

RANGHELY KATEGÓRIÁK STABILITÁSA 1910–1917.

eloszlása az A–E ranghelyek között az																			
1914.					1915.					1916.					1917. évben				
A	B	C	D	E	A	B	C	D	E	A	B	C	D	E	A	B	C	D	E
7	4	2	1	—	5	4	2	1	—	4	6	2	1	—	3	6	2	1	2
3	6	3	6	1	2	2	8	5	1	3	3	7	5	—	1	2	6	6	3
1	3	8	7	1	—	1	4	8	—	—	2	3	9	1	1	3	2	10	1
1	4	8	23	5	1	6	4	17	8	—	4	6	16	8	—	2	8	10	6
1	1	2	6	4	—	2	1	3	1	1	—	2	3	1	—	1	4	4	—
5	1	—	—	—	6	—	—	—	—	4	—	2	—	—	3	1	1	1	—
—	6	2	1	—	1	4	1	1	1	2	1	2	—	—	2	—	3	2	—
1	2	13	8	1	—	1	12	12	2	—	1	7	9	1	—	—	4	14	1
—	2	9	45	7	1	2	3	23	4	1	1	9	14	4	1	—	5	16	4
1	1	3	3	7	2	—	—	4	—	2	—	1	5	1	2	—	—	3	—
					2	—	—	—	—	2	—	—	—	—	7	—	—	—	—
					—	8	—	1	—	—	6	—	1	—	—	10	2	2	—
					—	—	13	2	—	1	4	7	3	—	—	4	9	4	—
					—	—	2	23	—	—	1	2	32	3	—	1	4	24	7
					—	—	—	—	23	—	1	—	2	20	—	—	—	3	23
20	30	50	100	26	20	30	50	100	40	20	30	50	100	39	20	30	50	100	47

10. tábla

ADÓÖSSZEG ÉS RANGHELY KAPCSOLATA AZ 1200 LEGNAGYOBB ADÓFIZETŐ JEGYZÉKÉN 1903, 1910–1917.

Adóösszeg kategória (ezer korona)	Az adóösszeg kategóriának megfelelő ranghelyek az									
	1903.	1910.	1911.	1912.	1913.	1914.	1915.	1916.	1917.	
	évben									
—4	161–200									
—5	123–160									
—6	90–122	194–200	191–200	175–200						
—7	68–89	146–193	140–190	136–174	164–200					
—8	54–67	112–145	107–139	107–135	136–163	155–200				
—9	42–53	85–111	80–106	89–106	105–135	123–154	200	199–200		
—10	31–41	56–84	55–79	52–88	62–104	80–122	118–199	134–198	151–200	
—12,5	21–30	40–55	39–54	37–51	38–61	57–79	77–117	82–133	100–150	
—15	16–20	25–39	23–38	31–36	28–37	39–56	54–76	53–81	66–99	
—17,5	12–15	17–24	17–22	21–30	23–27	31–38	39–53	42–52	51–65	
—20	9–11	8–16	8–16	14–20	15–22	17–30	24–38	26–41	33–50	
—25	6–8	5–7	5–7	7–13	7–14	12–16	17–23	19–25	24–32	
—30	2–5	2–4	3–4	3–6	2–6	5–11	10–16	8–18	13–23	
—40	—	1	1–2	2	1	2–4	6–9	5–7	7–12	
—50	1			1		1	1–5	1–4	1–6	

hatjuk — ezáltal a jegyzékeken nem álltak elő hatalmas és jelentős hézagok: a házadó emelkedéséből előálló, megnövekedett adótételek közé, velük együtt emelkedve szervesen épültek be egészen más jellegű, elsősorban a háborús gazdasági élet rövidzárlataiból abnormisan megnövekedett adóalapoknak megfelelő adók. És mindemellett természetesen figyelembe kell venni az 1916-tól kezdve már érvényesülő inflációt is.

A táblázatok elemzése — figyelembe véve egyrészt az általánosabb következtetések levonásához kétségtelenül rövid vizsgálati periódust (s különösen az ennek jelentős részében az általános törvényszerűségek érvényesülését nagyban módosító világháborús esztendőket), másrészt az adóösszeg alapulvételéből szükségképpen előálló, már említett torzulásokat — a következő, ilyen körülmények között részleteiben csupán korlátozottan, ám a tendenciát illetőleg egészében érvényes tanulságokat nyújtja:

a) Ami *első* tanulságként az egyes ranghely kategóriák első előfordulásuk időpontjában meglevő állományának az egész élcsoporton belüli stabilitását illeti, azt állapíthatjuk meg, hogy közülük 1910 és 1917 között — többé-kevésbé természetesen — az első kategóriák bizonyultak a legstabilabbnak, így kivált az 1—50. ranghelyek gazdái, a 101-nél magasabb rangszámúak rétegében viszont már erős a ranghely szerinti fluktuáció. Mindez megfelel annak, amit az előzőekben a nagyburzsoázia stabilitásáról mondtunk.

b) A továbbiakban ugyancsak a 10. tábla alapján, azt vizsgálva, hogy az élcsoport egyes tagjai a vizsgálati periódusban mennyiben tudták megtartani belépő ranghelyüket, illetve az ennek megfelelő kategória tagságát, *második* tanulságként azt látjuk, hogy az egyes ranghely kategóriák kezdő állománya fokozatosan lemorzsolódik. A 10. táblán minden kategória minden évi adatsorában kurzívval szedett szám a kategóriából az illető évre is a maga eredeti kategóriájának megfelelő ranghelyen maradt egyedek számát mutatja. Ebből azt látjuk, hogy mind 1910, mind a következő periódusok minden kategóriájára a lassú deklaszálódás nyomja rá bélyegét; még a felső kategóriákra is, melyek ha belül maradnak is az élcsoporton, eredeti ranghelyükhöz képest mégiscsak a hanyatlás jeleit mutatják. S ami az 1910 után következő periódusok ilyen szempontú alakulását illeti, a helyzet ezekben sem más: a fluktuáció: a régebbi tagok kiesése, alacsonyabb kategóriákba jutása, helyüket pedig az élcsoportba egyenest újonnan belépettek, vagy legalábbis felfelé törekvők bekerülése, e periódusokban is ugyancsak élesen megfigyelhető — most már gyorsítva a világháború nyilvánvaló hatásától.

S bár ebben az egész folyamatban az alacsony rangszámú kategóriák nagyobb stabilitása ezek után is kétségtelen, általában mégis az is jellemző, hogy az élcsoport tagjai túlnyomó többségünkben nem belépéskori kategóriáikban érik meg 1917-et, vizsgálati periódusunk utolsó évét. Ám az is kétségtelen — és ez kategóriáink elemzésének végső, és talán egyik legfontosabb tanulsága, hogy többnyire az így előállt hanyatlással megürült ranghelyek sem valamely, az élcsoport alsó kategóriáiból meginduló, felfelé irányuló kiválasztódás révén kerülnek betöltésre, hiszen valamennyi kategóriánál újtának hosszabb-rövidebb stabilitás utáni hanyatlását észlelhetjük. Az utánpótlás így inkább az élcsoporton kívülről jön, ha többnyire az előzőleg már az 1200-as keretben előfordult virilisták közül is. Mert az élcsoportból kihullottak már nehezen tudnak visszakerülni, kísérletük ritkán sikerül, és valamely alacsony kategórián túl többnyire a jobbik esetben sem jut.

c) Ami *ezután harmadik* tanulságunkat illeti: összhangban a stabilitási kategóriákat és kivált az I. és IV. csoportokat összehasonlítva elemző előző fejtegetéseinkkel, azokat mintegy megerősítve ismét azt látjuk, hogy az élcsoportnak legkevésbé a ranglista alsóbb fokán szereplő rétegei képesek megkapaszkodni élcsoportbeli ranghelyükön éppúgy, mint onnan kiesve, a virilisták teljes jegyzékén magán. E helyeket ők is — kivált a világháború konjunktúrájában — még lejjebbről, a virilista jegyzéknek is az alsóbb rétegeiből, vagy még azon is kívülről jött, mozgékonyabb vagyonalapú elemeknek kénytelenek átengedni, ugyanúgy, mint ahogy — mint láttuk — az élcsoport első ranghelykategóriáiban megürült helyek is sokkal inkább ezeknek benyomulása által, mintsem az élcsoport alsóbb rétegéből töltődnek fel. Olyan tanulság ez, mely elég világosan sejteti, hogy az élcsoport alsóbb, kevésbé stabil ranghelykategóriáinak — lényegében tehát IV. stabilitási csoportunk egy részének — anyagi alapijában már valóban észrevehető, s e réteg stabilitását befolyásolni képes mértékben találhatóak őket az I. csoport tagjaitól immáron minőségileg is megkülönböztető elemek. Amit a 10. táblát vizsgálva pl. 1910 112 alatti ranghelyének adóösszegét az első 16 ranghely adóösszegével egybevetve rögtön meg is érthetünk. Hiszen a 112. ranghely adójának az első 16 ranghely adója minimum két és félszerese, de az első ranghely esetén már ötszöröse. Olyan differencia ez, mely ha 1915-re már csak háromszorosára csökken is (ami azt mutatja,

hogy a világháborús fejlődés legalább az élcsoport alsó kategóriájában bizonyos felfelé való egyenlítődést hozott létre), már elégséges ahhoz, hogy ennek alapján az élcsoport ilyen alsóbb kategóriáit mégse érezhessük a fináncőke vagy a nagyburzsoázia olyan képviselőinek, mint a ranglista első helyein állókat.

d) S ami végül a ranghelykategóriák és az adó összefüggéseiből immár az élcsoport, sőt a virilista réteg egészét illető *negyedik* tanulásgként is kínálkozik: 10. táblánkból elég világosan megmutatkozik, hogy Budapest igazi vezetőrétege: fináncőkései és azok kapcsolt részei még a virilisták 1200 főnyi csoportján belül is aránylag milyen polarizálódás eredményeképpen állnak az élen. Hiszen 1910-ben Budapesten a 200. ranghely 6880 korona adóösszeget fizet, a 16. hely adójának egyharmadát, az első hely adójának pedig egyhatedét. A teljes virilistajegyzék alján az 1200. adózó viszont már ennek is csak $\frac{1}{4}$ -ét, 1610 koronát fizet. Ami elég jól érzékelteti, hogy Budapest tanulmányunkban vizsgálni tervezett nagyburzsoáziája nemcsak a város egész népességéhez, de már legnagyobb adófizetőinek teljes csoportjához viszonyítva is aránylag mennyire vékony réteg. Tükörképeként annak a hazai kapitalizmusnak, mely végül is csak egy igazi nagyváros létrehozatalára volt képes, ami mellett még a nagyságrendben közvetlen utána következők is messze elmaradtak — a főváros nagyburzsoáziája is ilyen módon, még objektív ismérvek alapján és mechanikusan kiválasztott élcsoportunkon belül sem tudja annak kereteit egészen szorosan kitölteni. Olyan végeredmény ez, melynek hitelességéhez persze éppen vizsgálatunk korlátozott alapja folytán egyelőre még sok szó is férhet, de amelyet arányaiban, úgy véljük, akkor is megtalálunk majd, ha egy további kutatásban a vizsgálat körét a virilisták jegyzékére magukat beírató személyeken túl is képesek leszünk kiterjeszteni.

VII.

Tanulmányunk befejező részében azt kívánjuk bemutatni, hogy a főváros virilistáinak így összetevődött élcsoportja mennyiben volt képes a várospolitika befolyásolására, ill. hogy a törvényben számukra biztosított törvényhatósági bizottsági tagságokat a teljes „választóközönség” bizalmából végül is e csoportnak mely tagjai tudták megszerezni. E kérdést egyrészt az élcsoport, másrészt a teljes 1200 főnyi virilista réteg viszonylatában egyaránt meg kívánjuk vizsgálni.

1. Hogy azonban az így kialakuló kép jellemző voltát helyesen tudjuk értékelni, előbb meg kell ismerkednünk a virilisták választásának rendszerével.

a) A törvényhatósági bizottság szabad választás alá tartozó tagsági helyein az egyes kerületek egy, nagyjából a népesség számának megfelelő arányban kidolgozott kulcs alapján osztozkodtak: ezt az arányt utóljára 1897-ben állapította meg a közgyűlés. Nem volt ilyen egyszerű a helyzet a virilisták esetén, mert — mint arra már tanulmányunk bevezetésében utaltunk is — az adóalapul szolgáló vagyon eloszlása a kerületek között természetesen nem mechanikusan követi a népesség számának területi megoszlását. Ezért a kerületek képviselői választásonként (a törvényhatósági bizottság tagjainak fele minden három évben kilépvén, három évenként került sor 100—100 virilista választására is) összeülve, bizonyos alapelvek szerint, a kerületeknek az előző periódusban bírt szavazatszámát is tekintetbe véve, meghatározták az illető kerület virilista tagsági és póttagsági helyeit. Korszakunkon végig (a világháború alatt választás nem lévén, az 1912-ben megválasztott személyek még 1917-ben is megtartották helyüket — gyakorlatilag tehát 1903—1912 között) ennek megfelelően a mandátumok számának kerületenkénti megoszlását a 11. sz. táblázat mutatja.

Amiből egyrészt világosan látszik a város egyes kerületeinek a vagyonalap kialakításában nem azonos jelentősége — másrészt az, hogy e négy választáson összesen 4×100 virilista tagsági hely sorsa kellett, hogy eldőljön.

b) A törvény világos rendelkezései a választás módját illetően azt írták elő, hogy a választóközönségnek a virilistákból választandó 100 tagot a virilisták teljes 1200 főnyi csoportjából kell kiválasztania. Annak azonban, hogy a választó elé egy 1200 neves jegyzéket rakjanak, csekély haszna és nagy technikai nehézségei lévén — ugyanakkor a törvény rendelkezé-

A TÖRVÉNYHATÓSÁGI BIZOTTSÁGI TAGOK ÉS PÓTTAGOK SZÁMA KERÜLETEK SZERINT

Az összes választók sorából választott tagok száma évente 1903—1912	A virilisták sorából választott																
	1903. évi				1906. évi				1909. évi				1912. évi				
	Rendes tag		Póttag		Rendes tag		Póttag		Rendes tag		Póttag		Rendes tag		Póttag		
	1900	1903	1900	1903	1903	1906	1903	1906	1906	1909	1906	1909	1909	1912	1909	1912	
I.	20	15	1	—	4	1	4	2	—	4	3	3	3	3	5	2	1
II.	20	6	11	—	4	10	3	2	1	3	5	—	3	5	3	3	—
III.	20	2	3	—	2	3	3	2	2	3	—	—	2	—	4	1	1
IV.	24	14	15	—	10	16	13	8	3	13	15	—	10	14	12	8	2
V.	22	18	15	—	8	14	19	6	3	19	20	2	6	19	15	2	2
VI.	24	14	16	—	7	19	17	—	8	17	19	3	6	22	17	2	7
VII.	24	13	15	—	8	14	21	—	11	21	15	5	8	15	23	5	8
VIII.	24	8	16	1	1	15	15	—	—	15	17	—	—	17	15	—	—
IX—X.	22	9	8	—	4	8	5	—	2	5	6	1	1	5	6	1	1
Összesen : 200		100	100	1	49	100	100	20	30	100	100	11	39	100	100	24	26

seit sem akarván módosítani —, a törvényhatósági bizottság kebelében egy hivatalosan „magánjellegű csoportosulás”-ként kezelt bizottság, az ún. 45-ös választmány alakult,¹⁵ mely mint afféle nem hivatalos jelölő bizottság, összeállította a virilista névjegyzékeknek azt a 100 nevét, amely ezután a szavazócédulákra végül is rákerült. A választók azonban természetesen nemcsak e 100 ember közül választhattak, mert lehetőségük megmaradt arra, hogy a jegyzékre még a napokon át közszemlére kitett 1200-as jegyzék bármely más tagját is felvegyék.

c) Ilyenfajta módon előállható várospolitikai földcsuszamlásoktól azonban a városvezetésnek nemigen kellett tartania. A törvényhatóság választásai iránt ugyanis — noha két napig tartottak — az érdeklődés a dualizmus egész korszakában igen csekély volt. Míg Budapesten 1904-ben 58 522 országgyűlési képviselőválasztót írtak össze, addig a községi választók névjegyzékére 1903-ban csak 34 345 fő tartotta érdemesnek felvételni magát, a tényleges választáson pedig összesen csupán 19 825 választó vett részt, a lehetséges létszámnak tehát alig $\frac{1}{3}$ -a (az 1901. évi országgyűlési képviselőválasztás részvételi aránya 50% volt) — s ez az $\frac{1}{3}$ sem tartotta szükségesnek minden esetben, hogy a virilista jegyzékre is szavazatot adjon. A 900-as évek elején a 800 ezer lakosú nagyváros egy-egy törvényhatósági bizottsági virilista helyéhez már 6—700 szavazat is elégséges volt: olyan körülmény ez, mely egyrészt az így megválasztott személy bárkivel szemben érezhető felelősségének elaltatására is igen alkalmas volt, másrészt helyes és reális színben mutatja be számunkra a megválasztottak, és a rájuk szavazó társadalom kapcsolatának értékét is.

2. E kiterés után három kérdést szándékozunk vizsgálni: azt, hogy a végül is megválasztott élcsoportbeli tagok

hányan vannak és milyen stabilitási csoportból állnak össze,
milyen foglalkozásúak, ill. mi a vagyoni vagy jövedelmi alapjuk,
és a bizottsági tagságban a vizsgált periódus alatt hány esztendő töltek el?

¹⁵ A 45-ös bizottságra ld. Guthi a 11. jegyzetben említett munkájának 153. lapját. A bizottság eredetileg a törvényhatósági közgyűlés által választott bizottsági tagok és tisztviselők választásának mintegy jelölő bizottsága volt és ennek során erőteljesen a kerületi érdekek képviselésének volt a fő-ruma. A közgyűlési virilis tagok jelölésének jogát bizonytalan, hogy hogyan szerezte meg magának.)

a) Az első kérdésre megkapjuk a választ, ha az élcsoporthatóság névsorát a fővárosi törvényhatósági bizottság ciklusokban működött tagjainak jegyzékével összevetjük.¹⁶ Eszerint az első stabilitási csoport 205 tagja közül 92, a második csoport 54 tagjából 23, a harmadik 42 tagjából 18, a negyedik 289 tagjából csak 42, az ötödik és hatodik 12, ill. 105 tagjából pedig 3, ill. 28 tagot választottak be a törvényhatósági bizottságba: összesen 206 személyt. E 206 személyből 188 az egész perióduson végig tagja volt a bizottságnak, s közülük csupán 18-nak megbízatását nem újították meg 1906 után is.

A számba jöhető és választható 400 személy közül a választás tehát 206 esetben az élcsoporthatóság tagjainak kezébe juttatta a virilista mandátumot, s mivel, mint látni fogjuk, egy tagot többször több lustrumra is megválaszthattak, e 206 hely szükségképpen ennél jóval több lehetséges mandátumot takar. Ami első tanulsgként máris azt mutatja, hogy a 45-ös bizottság még az 1200 virilista igazán nem túl nagy csoportján belül is előszeretettel tette le a főváros sorsát azok kezébe, akiknek megfelelően stabil vagyonalapja a vizsgált periódus alatt legalább egyszer lehetővé tette azt, hogy a virilisták első 200-nak megfelelő ranghelyére bejuthassanak (s még ezek csoportján belül is különös súlyt biztosítva a fentiek alapján a nagyburzsoázia legjellegzetesebb képviselőiként tekinthető személyeket összefogó I. stabilitási kategóriának, melynek 203 tagjából 90 kapott mandátumot). Olyan körülmény ez, mely az élcsoporthatóság összeállításánál követett eljárást ismét igazolja: egyszerű mintavételi szempontunk alapján kiválasztott személyeink jórészt valóban a főváros a várospolitikát befolyásolni igénylő legjelentősebb vagyonalapjaival bírtak.

b) Ám alábbi táblázataink azt is meg fogják mutatni, hogy az élcsoporthatóság belüli stabilitási kategóriák a választásnál már milyen erősen eltérően érvényesültek és ez milyen tényezőkre vezethető vissza.

12. tábla

AZ ÉLCSOPORTHATÓSÁGI BIZOTTSÁGBA BEVÁLASZTOTT TAGJAINAK MEGOSZLÁSA FOGLALKOZÁS, ILL. JÖVEDELMI VAGY VAGYONI ALAP ÉS AZON BELÜL A STABILITÁS SZERINTI CSOPORTOK SZERINT

Foglalkozás, vagyon, ill. jövedelmi alap	az						Összesen
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	
	stabilitás szerinti csoportban						
<i>Ingtalantulajdon</i>							
Földbirtok	2	—	—	—	—	1	3
Házbirtok	3	4	—	2	—	2	11
<i>Ipar</i>							
Gyáros, gyárigazgató ált.	—	—	—	1	—	—	1
Vas- és fémipar	1	—	1	—	—	—	2
Gépgyártás	1	—	—	2	—	—	3
Kő-, agyag-, üvegipar	—	1	—	—	—	—	1
Faipar	—	—	—	—	—	1	1
Bőripar	—	—	—	—	—	—	—
Textilipar	—	—	1	1	—	1	3
Papíripar	—	—	—	—	—	—	—

¹⁶ A közgyűlés tagjainak, köztük a virilistáknak is, életrajzi legfontosabb adatait a Guthi-féle idézett vállalkozásnak 1904-től kezdve 3 évenként rendszeresen megjelenő kötetei közlik, sajnos igen változó részletességgel, ám — az adatok maguktól az érdekeltektől származván — nemegyszer szinte iróniának ható értékelésekkel és jelzőkkel. — A közgyűlés teljes tagságára igen jól használható az 1872—1930 közötti közgyűlési tagok teljes jegyzékét és tagságuk időhatárait közlő összeállítás a György Endre által szerkesztett Amíg városatyá lettem c. kötet (Bp., 1931) függelékében.

12. tábla folytatása

Foglalkozás, vagyon, ill. jövedelmi alap	az						Összesen
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	
	stabilitás szerinti csoportban						
Élelmiszeripar							
malom	—	—	—	—	—	—	—
szeszipar	2	1	—	—	—	—	3
sőripar	—	1	—	1	—	—	2
egyéb	3	—	—	—	—	1	4
Vegyipar	2	—	—	1	—	1	4
Sokszorosító ipar	1	—	—	2	—	—	3
Bánya- és kohóipar	—	—	—	1	—	—	1
Építőipar	11	3	2	1	—	3	20
Kézműipar	—	—	—	—	—	—	—
Kereskedelem							
Kereskedő ált.	1	—	1	—	—	—	2
Terménykereskedelem	6	1	—	1	—	—	8
Borkereskedelem	2	—	1	—	—	—	3
Fűszerkereskedelem	—	—	—	1	—	—	1
Állatkereskedelem	1	—	—	—	—	—	1
Szőrme- és bőráru-keresk.	1	1	—	—	—	—	2
Fakereskedelem	—	—	—	—	—	—	—
Szénkereskedelem	—	—	1	—	—	—	1
Vas-, szerszám- és gépkeresk.	—	—	2	1	—	—	3
Gyógyszerkereskedelem	—	—	—	—	—	1	1
Olaj-, festék-, zsíradékkeresk.	—	1	—	—	—	—	1
Textilkereskedelem	7	—	1	1	—	1	10
Kézműáru-kereskedelem	3	—	1	—	—	—	4
Papírkereskedelem	—	—	—	—	—	—	—
Vendéglátóipar	3	1	—	2	1	—	7
Fürdőtulajdonos	—	1	—	—	—	1	2
Színháztulajd. és bérlő	—	—	—	—	—	—	—
Sajtó- és könyvkiadás	5	—	—	1	—	1	7
Egyéb	1	—	1	—	—	1	3
Közlekedés, szállítmányozás	3	1	—	1	—	—	5
Hitelügy							
Takarékpénztári igazgató	4	1	2	—	—	1	8
Bank rt. igazgató	3	—	1	4	—	1	9
Magánbankár	—	—	1	—	—	—	1
Biztosítóint. igazgató	1	—	—	—	—	1	2
Igazgató ált.	—	—	—	—	—	1	1
Szabadfoglalkozású értelmiség							
Ügyvéd	17	4	2	9	—	3	35
Mérnök	1	—	—	—	—	—	1
Orvos (egy. tanár is)	—	1	1	2	1	4	9
Gyógyszerész	3	—	—	—	—	—	3
Iskolatulajdonos	1	—	—	—	—	—	1
Közalkalmazott	4	—	—	9	—	3	16
Egyéb alkalmazott.....	—	—	—	1	—	—	1
Összesen:	93	22	19	45	2	29	210

13. tábla

AZ ÉLCSOPORT A TÖRVÉNYHATÓSÁGI BIZOTTSÁGBA BEVÁLASZTOTT TAGJAINAK
MEGOSZLÁSA BIZOTTSÁGI TAGSÁGUK KEZDŐ PERIÓDUSA ÉS AZON BELÜL STABILITÁSUK
KATEGÓRIÁJA SZERINT

Kezdő periódus és	az abban bizottsági tagságukat megkezdő					
	I	II	III	IV	V	VI
	stabilitási csoportba tartozó személyek száma*					
1873—75	4—3	1—0	1—1	4—3	—	6—1
1876—78	3—2	—	—	—	—	4—1
1879—81	5—4	1—1	1—0	1—0	1—0	—
1882—84	—	—	1—1	—	1—0	2—1
1885—87	3—2	2—2	1—0	1—1	—	1—0
1888—90	2—1	2—1	—	1—1	—	1—0
1891—93	5—3	1—1	2—0	1—1	—	—
1894—96	13—9	1—1	—	—	—	4—0
1897—99	10—9	2—2	1—1	4—2	—	1—0
1900—02	8—6	—	5—2	5—3	—	3—0
1903—05	8—6	2—2	2—2	3—3	—	4—1
1906—08	11—9	6—4	1—1	8—6	—	1—1
1909—11	11—11	3—3	3—2	3—3	—	1—0
1912—13	10—10	1—1	1—1	13—13	1—1	1—1
Összesen	93—75	22—18	19—11	44—36	3—1	29—6

* A — jellel elválasztott második szám a belépettek közül 1912 után is tagként szereplő személyek számát jelenti.

A két táblázat, különösen ha összevetjük őket az élcsoporthoz egyes stabilitási csoportjainak egészét foglalkozási kategóriák szerint kimutató 8. táblázatunkkal, rendkívül sokoldalú összehasonlításra és elemzésre nyújt lehetőséget — melyek azonban különösebb kommentárt nem igényelnek. Mint legfontosabb tanulságra azonban néhány körülményre felhívjuk a figyelmet.

A közgyűlés virilistáinak legnagyobb része a kereskedők, ügyvédek, gyárosok, építészek és bankemberek, nagyságrendben is a fenti sorrend szerint következő csoportjaiból áll össze — a csupán háztulajdoni vagyonlappal rendelkezők csaknem teljes hiányával. Az élcsoporthoz tartozó 145 főnyi létszámukhoz képest itteni 10 tagságuk valóban elenyésző, és erősen háttérbe szorul a háztulajdonnal elsődleges adóalapként csak a virilista jegyzékben kimutatott, különben más jövedelem- és vagyonlappal is bíró személyek rétege is. Mindez elég természetesen látszik következni a polgári vagyon egyes elemeinek eltérő mozgékony-ságából, szervezettségéből — ám mindaz, amit a legnagyobb ház- és ingatlantulajdonosok ismertetésénél egyrészt a kereskedelmi tőkével, másrészt egyéb sok águ kapcsolataikkal kapcsolatban láthattunk, biztosíthat arról, hogy a háztulajdon a közgyűlésben nagyon is megtalálta a maga természetes képviselőit, mint ezt nemsokára a telekérték-emelkedési adó bevezetése körüli éveken át tartó huza-vona bizonyítani fogja.

c) A kereskedők és ügyvédek legnagyobb részét, az építészeknek pedig csaknem teljes egészét (nagyjából belső arányainak megfelelően, sőt az ügyvédek esetén ezt erősen meg is haladva) az első stabilitási csoport adta. Benne az ügyvédek erős szereplése jellemzően mutatja, hogy a gazdasági élet vezető pozícióit betöltő, és így a várospolitikával még közgyűlési tagságának esetén is kellő súllyal foglalkozni nem mindig képes nagyburzsoázia, helyzetének megerősítésére hogyan használja fel az ügyvédek — mint bankkapcsolataink tárgyalásánál láttuk — bizonyos kategóriáiban tőle sokszor jelentős függésben levő csoportját. A bizottság ügyvédi foglalkozású tagjainak elmélyültebb elemzése az őket a nagyburzsoáziához fűző kapcsolatok e szempontjából még igen kívánatos.

Ugyancsak az ügyvédek vonatkozásában tartjuk feltűnőnek, hogy a negyedik stabilitási kategória közgyűlési helyeinek arányát szintén meghaladó mértékben küldött ügyvédeket a közgyűlésbe. Ennek részletesebb vizsgálata — ugyanúgy, mint a közgyűlés virilista tagságának a különböző várospolitikai (ekkor részben még mindig erősen a kerületi, helyi érdekek alapján is szervezett) csoportokhoz és pártokhoz való viszonya — további részletes elemzést kíván: ennek táblázatunk csupán kiinduló pontjául szolgálhat. Az ügyvédek (és az e csoportnál ugyancsak elég nagy súllyal mandátumhoz jutott közalkalmazottak) kiterjedt szereplésének magyarázatára a IV. stabilitási csoport tagságának talán kisebb közéleti rutinját hozhatjuk fel, ami a jelölteket összeállító 45-ös bizottságot természetesen a tárgyalóképes elemek jelölése felé hajtotta — amellet nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a kerületek különböző városi pártköreiben (a VIII. ker. Húvós-párt, a VII. kerületi Ehrlich-párt, a IX. kerületi Springer-párt stb. helyi vezetőikről nevezett körében, a belvárosi Sas körben vagy a demokrata párt szervezeteiben) kialakuló mozgalmi életben ezeknek az ügyvédeknek bőven lehetett alkalmuk magukat megismertetni, sőt bizonyos népszerűségre is szert tenni. Mindenesetre e súlyukra igen jellemzőnek érezzük, hogy a IV. stabilitási csoport 14 építéséből csak 1 jut a közgyűlésbe, míg 26 ügyvédéből 8.

Ha az egyes stabilitási csoportokra jutó közgyűlési mandátumok időtartamát elemezzük, abban az 1900-as évek elejének változatlan tagsága mellett is igen figyelemreméltónak érezzük, hogy a VI. stabilitási csoportnak, melyben, mint láthattuk, még a 80—90-es évek budapesti nagyburzsoáziájának egy szívós rétege tömörült, még ezekben az években is milyen erős közgyűlési képvisellete van. Régi nagy kereskedők, építészek (és érdekes módon sok orvos), találhatók itt, kik azonban, ha sokszor esetlegességek folytán is, de 1903 után az élcsoporthoz már nem fordulnak elő, 1906 után pedig jórészt a virilisták jegyzékéről és a közgyűlés tagságából is eltűnnek — részben elhalálozás folytán is.

d) Összevetve most már mindhárom táblázat eredményét, megállapíthatjuk, hogy az élcsoporthoz a főváros közgyűlésén legstabilabb kategóriáinak erős túlsúlyával szerepel, ami bizonyos fokig a hosszú időtartamú, szinte már örökösnek is tekinthető virilista bizottsági tagságok nagy arányához vezet. 1912-ben a virilisták részén 47, 20 évnél régebbi közgyűlési tagsággal bíró közgyűlési tag dönt a város sorsa felett, s ezek legnagyobb része — az első világháború alatt választás nem lévén — még 1917-ben is befolyásolja a várospolitikát. A virilisták kiválasztásánál e stabilitás világosan látható igénylése (és a vele járó konzervativizmus) így a fővárosi burzsoázia adott osztályszerkezete mellett is a reálisnál nagyobb teret, jelentősebb súlyt fog biztosítani a városigazgatás az egyrészt — politikai elveiben — még inkább oliberális, ám másrészt — politikai gyakorlatában már (ennek logikus következményeképpen — s ugyanakkor sajátos, de ugyanolyan logikus módon ellentétekképpen is) konzervatív nagyburzsoázia által történő befolyásolásának. Olyan fejlődés ez, melyhez ha a kiesett idősebb tagok helyére lépő póttagoknak a választók közönye folytán állandósuló további bennmaradását is hozzászámítjuk, a közgyűlés színvonalának is bizonyos süllyedését kell hogy eredményezze. Bárczy István polgármesterségének eredményeit ilyen körülmények között különösen nagyra kell értékelnünk — még ha meg kell látnunk azt a segítséget is, amit a már a monopóliumokat képviselő, így politikai elveikben már sokkal kevésbé liberális, ugyanakkor várospolitikai gyakorlatukban sokkal nagyobb vonalúnak bizonyuló csoportok részéről kapott.

3. Fejtegetéseink befejezéséként nem lesz érdektelen, ha bemutatjuk a közgyűlés néhány, még 1912-ben is megválasztott leghosszabb, legalább 30 éves tagsági időre visszatekintő, az élcsoporthoz tartozó szereplőjét. Példáink jellemzően fogja megmutatni, hogy még a régi, az egyesítés kori városi közgyűlés tagságából milyen elemek voltak képesek 30 éven át is megmaradni a csekély számú választótestület bizalmából — esetleg közben éppen ennek révén válva virilistává. Olyan kép ez, mely a századelő fővárosi közgyűléséről a fentiekben kialakult kép perspektíváit kissé kitágíthatja a XIX. század utolsó negyede, a rohamosan kifejlődő nagyváros e hőskora felé is.

E csoport tagjai között, nem meglepő módon, szép számmal találkozhatunk már a fentiekben előfordult nevekkal. Rupp Zsigmond, Stiller Mór, Mezei Mór, Sigray Pál, Wágner Géza, Kunz Jenő nevével már a nagy ingatlanulajdonosok, nagybankok igazgatósági tagjai-

nak sorában találkozhatunk. Valamennyien még a 70-es években (nagy részükben már 73-ban) lettek tagjai a bizottságnak. Az újonnan felbukkanó nevek közül elsősorban Radocza János ügyvéd, háztulajdonos nevét kell megemlíteni. Ő udvari tanácsos, a BUR Vasút igazgatósági tagja, 18 budapesti (főleg angyalföldi) ingatlan birtokosa, egyike a Terézvárosi Kaszinó vezérférfiainak. Kétszeresen számított adójával 1903 és 1917 között (1903. évi 115. ranghelytől eltekintve) mindvégig az első 50 virilista között volt. — Gundel János háztulajdonos, szállodás és vendéglős az 1860-as években jött Bajorországból Budapestre. Korunkban már a Vendéglősök Országos Szövetkezetének elnöke, 1876 óta a Szállodás és Vendéglős Ipartársulat elnöke, a Ferenc József Rend lovagja. — 1876 óta tagja a bizottságnak Thék Endre, Magyarország legnagyobb faáru-gyárosa, udvari tanácsos, a Ferenc József Rend lovagja, a III. o. Vaskorona Rend tulajdonosa, az Országos Iparegylet alelnöke stb. — kiskvárdai előnévvel magyar nemes. — Ugyancsak 1877 óta tag a bizottságban Freund Vilmos háztulajdonos. A paksi születésű fiatalember a zürichi Műegyetemen szerzett építészeti képzést: korunkban közmunkatanácsosi tag, fürdőtulajdonos és mint műépítész a budapesti virilisták egyik sokat foglalkoztatott építésze. — 1879-től 1918-ig ül benn a közgyűlésben Belitzay Béla, a kor híres bábszűtő és viaszgyertya öntője, az arany Érdemkereszt tulajdonosa — és egészen más jellegű vagyonalappal botfai Hűvös József, a Városi Villamosvasutak elnöke. Hűvös ügyvédként kezdte pályafutását, majd a törvényhatósági bizottságba választatván, ő honosította meg az iskolaszéki választások a fővárosban végül is elfogadott rendszerét és a kerületek a közgyűlés előtti értekezleteit. A várospolitikában mindvégig igen élénk szerepet játszik: a józsefvárosi liberális polgárságnak, a Hűvös-pártnak ő az elismert vezére. Udvari tanácsos, 1897-ben botfai birtokának (születési helye, Nagykanizsa közelében) előnévvel kapott nemességet. Fia, a rendkívül muzikális, több nagysikerű baletet és operettet komponáló Hűvös Iván fogja majd követni a Villamos Vasút elnökségében; — a család erős művészi hajlamai az irodalommal foglalkozó Kornél és a jönevű szobrász, Hűvös László munkásságában fognak közéleti gondoktól mentesítve továbbélni. — Az 1873-tól megszakítatlan tagsággal rendelkező közgyűlési képviselők közül még Röck István gépészmérnöknek, a sokáig az ő nevét viselő gépgyár alapítójának, később részvénytársasági formában igazgatósági tagjának nevét kell megemlíteni. Röck műszaki vonalon elismert szaktekintély, műegyetemi vizsgabiztos és az Iparegyesület igazgatósági tagja. Rendelkezik a közéleti dekorummal is: a III. o. Vaskorona Rend és a Ferenc József Rend lovagja, a koronás arany Érdemkereszt tulajdonosa, aki kelenföldi előnévvel magyar nemességet is kap. — Ennek a láthatóan igen sokféle elemből összetevődő, mondhatjuk örökös virilista közgyűlési tagságnak utolsóként kiemelendő jellegzetes alakja dr. Hegedüs János orvos: már a szabadságharcban egészségügyi szolgálatot teljesít (ami az újonnan alakuló honvédségben főtörzsr sorvis rangig juttatja), 1869-ben egyik alapítói tagja a Magyar Vöröskeresztnek, tagja az Országos Egészségügyi Tanácsnak. Ő is jellegzetes közéleti személyiség: Budán már 1873 előtt is városatya volt. Jellegzetes függetlenségi politikus, akinek alakja elválaszthatatlan volt a régi Krisztinavárostól.

* * *

A virilisták itt vizsgált élcsoportjának kutatása során több fontos kérdést kétségtelenül nem tudtunk a maga megérdemelt teljességében kibontani, vagy jelzésen túlmenőleg akár csak fővonalában is vázolni: gondolunk itt elsősorban az élcsoport és általában az egész virilista réteg eredetének, és a régi, 48 előtti vagy akár a városegyesítés korabeli fővárosi polgársághoz való viszonyának még feltétlenül vizsgálandónak érzett kérdéseire, valamint e réteg többé-kevésbé az egész polgári társadalom számára mintegy mintaként szolgáló, Ambrus Zoltán, Molnár Ferenc vagy Gábor Andor által oly sok oldalról s oly éles bírálattal élénk állított életformájának és életvitelének bemutatására.

Am úgy véljük, hogy az élcsoport vizsgálata alapján — megfelelő a tanulmányunk elején felvetett három kérdésre — sikerült bemutatnunk a fővárosi tőkés vagyon legjelentősebb összetevőit, s a vagyonosodásnak mindazon, legalábbis főbb útjait és módozatait, melyek a fővárosi burzsoázia vagyoni alapjainak kialakítása során általában szerepet játszanak, és melyeknek döntő részük volt abban, hogy Budapest (ha fejlődésében némi torzulásokkal, s

összetevőinek még az általában megszokottnál is kevésbé egyenletes érvényesülésével is) a dualizmuskori Magyarországnak valóban gazdasági központja és valódi világváros legyen. És általában s egyes jellegzetes alakjaiban egyaránt, talán sikerült ábrázolni a főváros nagypolgárságát is (benne a hazai fináncnöke legjelentősebb alakjaival), mely ezekben az években e vagyonoknak elsősorban volt birtokában. A budapesti várospolitikára gyakorolt befolyásuk ábrázolásában azonban meg kellett elégednünk csupán e réteg közgyűlési képviselőinek bemutatásával — a várospolitikára gyakorolt tényleges befolyásuknak konkrét példákon való elemzése már túlment volna tanulmányunk keretein.

És mindennek summájaként, e válaszokon túlmenőleg, talán sikerült bemutatnunk azt is, hogy már a tárgyalás során többször hangoztatott sejtésünk indokolt volt: e réteg esetében valóban, az élcsoporthoz vezető különböző utak, vagyonosodásuk különböző alapjai és összetevői és sokszor éles érdekellentétek ellenére is túlnyomórészt valójában egyetlen, az üzleti mellett nem utolsósorban sokszoros és az üzleti kapcsolatokat kiegészítő családi kapcsolatok által is szoros egységbe kovácsolt, egységes burzsoá vezetőréteggel, Magyarország legjobban kifejlett, feudális csökevényektől legkevésbé — legfeljebb egyes csoportjainak nemesi cím iránti előszeretettől — befolyásolt, kapitalista alapú társadalmának valódi burzsoá vezetőrétegével állunk szemben. E réteg — mint záró fejtegetéseink mutatják — aránylag bármennyire vékony is (amiben joggal láthatjuk a magyar kapitalizmus a városfejlődés vonatkozásában csupán *egy* nagy város teljes kifejlesztésére képes korlátozottságának — bár e város méreteiben ugyanakkor erejének is — társadalmi vetületét), a főváros politikájára is igen jelentős befolyást tud gyakorolni.

Olyan tanulságok ezek, amelyek egyrészt a hazai kapitalizmus kialakulásának történetével foglalkozók figyelmét fokozottabban — és most már a vidéki városok vonatkozásában is — e problémák minél mélyebb kutatására irányíthatják, másrészt bizonyos fokig talán némi utat is mutatnak az e kutatások során követendő módszereket illetően is. (Hiszen, ahogy a vagyon végül is személyek kezén halmozódik fel és személyek tevékenységének terméke, úgy kialakulásának útját sem lehet az őket kialakító személyek útjától elválasztva szemlélni.) Teljes munkát még e szűk terület vonatkozásában, és még megközelítően sem végezhattünk. A feladat újszerűsége, az előzetesen megoldandó aprólékos részkutatások tömege, és a kutató tapasztalatlansága egyaránt szolgáljon mentségül megoldásának nyilvánvaló hibáira.

LES PLUS GRANDS CONTRIBUABLES DE BUDAPEST DE 1903 À 1917

(Contribution à l'histoire de la société de Budapest à l'époque du dualisme. I.)

L'étude est un essai méthodologique et le travail préliminaire d'une étude plus importante ; elle procède à l'examen d'un groupe des plus grands contribuables de Budapest à partir des listes officielles publiées en 1903 et de 1910 à 1917 sur les 1200 personnes les plus imposées de la capitale qui s'étaient fait inscrire parmi les électeurs municipaux.

L'auteur choisit les cca 230 contribuables figurant, chaque année, aux premières places des listes, par ordre d'importance de l'impôt payé, sans prendre en considération, combien de fois figuraient-ils à ces premières places : en tout, 702 personnes. Il procède à l'examen détaillé de ce groupe, en analysant leurs professions respectives, la base de leur fortune ou de leur revenu, leurs attaches familiales, et, finalement, leur stabilité, c'est à dire la question à savoir, pendant combien de temps réussissaient-ils à rester dans le groupe durant la période étudiée, et à garder leur rang original sur la liste.

Cette analyse permet à l'auteur de présenter les types caractéristiques de la possession des fortunes immobilières dans la capitale, et les plus grands hommes de finances avec leurs larges relations bancaires. Il présente aussi les plus grands commerçants et industriels figurants dans le groupe, soulignant toujours les attaches familiales compliquées et larges qui les reliaient étroitement les uns aux autres.

L'auteur finit par examiner, en quel nombre et suivant quelle catégorie de fortune ou de profession les membres du groupe entrèrent-ils dans le conseil municipal. En résultat de cet examen, il conclut que le groupe étudié, quoiqu'il n'ait formé la totalité complète de la couche dirigeante de Budapest, la représentait avec une exactitude approximative.

Cette couche dirigeante était assez mince : ceux qui y figuraient durant toute la période étudiée n'en composaient qu'un tiers, ou, avec une certaine amplification, les deux cinquièmes. C'étaient les plus grands capitalistes financiers de Budapest, avec leurs attaches, et les membres de la grande bourgeoisie commerçante, industrielle ou propriétaire foncière. Quant aux couches inférieures du groupe étudié, d'ailleurs peu nombreux, leurs membres se changeaient assez vite (l'étude démontre des périodes de choc), quoique par rapport aux villes de province, ils se recrutaient aussi parmi de très grands contribuables (ce qui montre, d'ailleurs, l'importance économique de la capitale). Même ceux qui sortirent du groupe, réussirent à rester dans le groupe complet des 1200 plus imposés, de même que les nouveaux membres du groupe se recrutèrent parmi ces derniers — sauf les années de guerre quand les conjonctures élevaient dans le groupe d'élite des personnes qui, jusque là, ne s'étaient pas inscrits parmi les électeurs municipaux (condition préalable de figurer sur la liste des plus imposés) ou qui possédaient une fortune moins importante.

Une partie considérable du groupe, si elle n'en sortit pas, descendit néanmoins à un rang inférieur à celui qu'elle avait occupé au moment d'y entrer. La raison en était que les revenus de certaines catégories, grâce aux conjonctures et à l'inflation, montèrent sensiblement, et la somme de l'impôt en tant que condition d'appartenir au groupe montait aussi, de sorte qu'il y eut de moins en moins de contribuables qui pussent satisfaire à ces conditions. Leurs places furent occupées non pas par ceux qui sont montés des catégories inférieures, mais par des hommes nouveaux qui sont entrés de dehors dans le groupe.

Les bases des fortunes en possession de la couche dirigeante étaient souvent très complexes — il s'agissait de revenus d'origine bancaire, commerciale ou intellectuelle, allant souvent de pair avec des biens immobiliers ou des propriétés terriennes. L'on peut bien observer la transformation d'une partie du capital commercial en propriété bâtie dans les cas des capitalistes qui ne pouvaient plus faire la concurrence à des grandes banques qui commençaient à monopoliser l'activité industrielle. Il y a eu en même temps des cas où

c'étaient des capitalistes financiers qui avaient achetés des biens fonciers pour mettre leur capital en réserve. Pour encourager la construction de la ville, des lois assuraient d'importantes exemptions d'impôt pour les immeubles construits le long des grandes artères, si bien que les capitaux y investis étaient vite amortis. Les capitalistes relativement petits du groupe — avec beaucoup d'entrepreneurs de bâtiments parmi eux — s'étaient, par contre, souvent procuré de grands ensembles de terrains à bâtir dans la banlieue, avec, visiblement, des intentions de spéculation.

Les attaches familiales de la couche dirigeante étaient très étroites, ce qui a accéléré encore, dans une ou deux générations, l'union des bases de fortune. Il est caractéristique que cette couche dirigeante, complètement différente de celle d'avant 1848, et composée surtout des descendants des grands marchands de blé et des capitalistes de l'industrie minotière de province immigrés dans la capitale dès les années 40 du siècle précédent, s'efforçait, avec une ambition remarquable, de se procurer les titres de noblesse (voire, dès les années 1900, de la haute noblesse).

L'étude constate finalement que les places du conseil municipal étaient en partie, occupées par les membres de ce groupe. Beaucoup parmi eux en restaient titulaires depuis 20 ou 30 ans, voire même depuis la réunion de Buda et de Pest (1873), bien que cela soit facile à expliquer par la faiblesse de l'intérêt témoigné à l'égard des élections municipales et par le fait que 700 ou 800 voix suffirent pour obtenir les places réservées, dans le conseil municipal, aux grands imposés. L'article souligne le caractère négatif de ce phénomène de point de vue de la politique urbaine.

En conclusion, l'article souligne que le groupe étudié, malgré les raisons différentes de l'enrichissement de ses membres et l'intérêt souvent divergeant de ses couches diverses, formait, en fin de compte, une classe dominante homogène et bourgeoise, conforme à la société de caractère purement bourgeois et exempt d'éléments féodaux de la capitale, société différente de celle de la totalité du pays, et formée grâce à l'importance économique exceptionnelle de la capitale. Affirmant l'importance de l'examen de cette couche dirigeante, l'auteur souligne finalement l'intérêt des enquêtes sur les attaches familiales et l'importance de l'élaboration des méthodes y relatives.

TARJÁNYI SÁNDOR

A FŐVÁROSI MUNKÁSSÁG HELYZETE ÉS FORRADALMASODÁSA AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ALATT

A múlt század utolsó negyede a kapitalista főváros kialakulásának időszaka. A gyáripár a szélesedő belső piacra támaszkodva, kihasználva a főváros kedvező tőke- és hitelviszonyait — a jelentős bankok itt találhatók —, a városi adottságokat, a kiépített vasúthálózatot, a kereskedelmi központ jellegét, mely egyaránt megkönnyítette a nyersanyag beszerzést, és a kész termékek értékesítését, nem utolsósorban a tömegesen jelentkező olcsó munkaerőt, addig nem tapasztalt fejlődést ért el.

A századfordulón a főváros az országnak már nemcsak igazgatási és politikai központja, hanem az ország gazdasági életének is meghatározója. A gyáripárban foglalkoztatottak majd $\frac{1}{4}$ -e a fővárosban dolgozik.

A főváros fejlődését a demográfiai adatok szemléletesen mutatják. A három város: Buda, Pest és Óbuda — egyesítése idején a mai város lakossága 300 000, 1910-ben már több mint egymilliószázezer. A főváros népességének szaporodása 3—4-szerese volt az országos átlagnak. 1880—90 között 36,6%-os a fejlődése az országos 9,1%-al szemben, 1890—1900 között 44,8%-os a 8%-kal szemben.¹

Ez a szinte *amerikai* ütemű növekedés elsősorban betelepülésből adódott és csak mintegy $\frac{1}{3}$ -ad részben a természetes szaporulatból. 1910-ben a peremvárosok nélküli főváros 880 371 lakójából csak 311 107 budapesti születésű, a többi az ország különböző, sőt a Monarchia más területéről származott.² Ez az adat jellemzően mutatja, hogy néhány évtized alatt a fejlődő kapitalista ipar milyen mérvű munkaerőre támaszkodhatott és ezzel összefüggésben milyen belső piac biztosította a termékek megvásárlását.

Jórészt ebben az időben alakultak ki vagy indultak rohamos fejlődésnek a főváros körüli települések is. Kispesztnek pl. 30 000, Erzsébetfalvának 31 000, Újpestnek 55 000, Rákospalotának 25 000 lakója van már 1910-ben. A mai Budapesthez tartozó települések lakossága 227 257 már ekkor,³ egy emberöltővel előbb még csak néhány tízezer, pl. Újpest lélekszáma 6722, Rákospalotáé 3458 a kiegyezés idején. Kispeszt és Pesterzsébet lakossága ekkor még csak néhány száz.

Összehasonlításként néhány város adatai: a főváros a XVIII. század végén (Buda és Pest együtt) 47 290, Debrecen 29 153, Pozsony 26 898, Szeged 21 519, Szabadka 20 708. 1830—1910 között az arány még erősebben a főváros javára billent. 1830-ban 13 városa van az or-

¹ *Farkasfalvi Sándor*: Bp. gyáripára az 1921—26-os években. Bp., 1928. Statisztikai Közlemények. 56. 12—15. o.

² Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve 1913—1920. XII. évf. Bp., 1932. Későbbi helyesbítés után a pontos szám: 881.601.

³ Az 1910-es népszámlálás adatai. Bp., 1912. I. 190—98. o.

szágnak 20 000 lakoson felüli lélekszámmal. Ezeknek lakossága 80 év alatt a következőképpen alakult:

	1830	1857	1869	1890	1900	1910
Brassó	22 476	26 826	27 766	32 549	36 646	40 622
Buda és Pest	101 127	186 945	270 685	505 763	732 322	881 601
Debrecen	48 840	36 283	46 111	58 952	75 006	92 088
Hódmezővásárhely	29 507	42 501	49 153	55 626	60 883	62 465
Kecskemét	35 568	39 434	41 195	49 600	57 812	66 977
Makó	20 644	25 595	27 759	32 669	33 722	34 893
Miskolc	26 679	17 472	21 535	32 288	43 096	51 487
Pozsony	35 254	43 863	46 540	56 048	65 867	77 953
Szabadka	32 984	53 499	56 323	73 526	82 122	94 952
Szeged	32 725	62 700	71 022	87 410	102 991	118 147
Szentes	20 060	20 094	27 658	30 797	31 308	31 424
Székesfehérvár	20 069	18 399	22 683	28 942	32 167	36 541
Zombor	21 086	22 436	24 309	26 942	29 609	35 550

Ha ehhez még hozzászámítjuk a peremvárosok több mint 220 000 lakóját, mely szintén erre az időszakra esik, akkor az arány eltolódása még szembetűnőbb.⁴

A főváros az ország egyéb területeihez viszonyítva gazdaságilag fejlett, mind az előállított termékmennyiség, mind az iparba fektetett tőkék összege, mind az iparban foglalkoztatottak száma tekintetében. A fővárosba tömörült iparágak más európai nagyvárosokhoz viszonyítva is jelentős szerepet játszanak. Főleg a mezőgazdasággal kapcsolatos iparágak, de a gépipar is, főként a közlekedési eszközöket gyártó ipar fejlődött. Budapest pl. a századfordulón a kontinens legnagyobb malomvárosa, 1910-ben 7,5 millió q gabonát dolgozott fel, 200 000 hl szeszt gyártott és 800 000 hl sört. A főváros lakosságának ellátására a 3 légszeszgyár évi 54 millió m³ gázt termelt, a 8 téglagyár 180 millió db téglát gyártott. Az erőgépek lóerő száma 10 év alatt több mint 200%-kal nőtt⁵ és megközelítette az 1 millió lóerőt, a fővárosban levő vasútvonalak hossza 20 év alatt több mint 200 km-rel nőtt.⁶ A fővárosi iparban foglalkoztatott munkások száma 1910-re, 10 év alatt majd felével szaporodott, 109 372-ről 152 436-ra nőtt.⁷ Ha ehhez hozzávesszük a közlekedésben s a postánál dolgozó 20 165 munkást, különböző helyeken dolgozó napszámosokat, akkor látjuk, hogy a fővárosi keresettel bíró lakosság (492 975 és a peremvárosok 41 432) fele, 260 015 a munkás.⁸

A koncentráció is fokozottabb, mint az országos átlag. A nagybankok és a hozzájuk tartozó érdekeltségek zöme is Budapesten van. A 20 munkáson felüli vállalatok száma 1900-ban az országban 2049, Budapesten 622, ez az arány már 1910-ben 3749 és 1296.⁹

Az 1000-nél több munkást foglalkoztató üzemek száma országosan 32, ahol 63 633 munkás dolgozik és ebből fővárosi üzem 14, ahol 30 104 munkás dolgozik 1910-ben, mely szerint a legnagyobb tőkés gyárak 43%-a Budapesten van, és itt a nagyipari munkásság majdnem fele dolgozik.¹⁰

⁴ *Thüring Gusztáv*: Városaink népességének alakulása 1787-től 1910-ig. Városi Szemle, 1911. júl-aug.

⁵ *Sipos Aladár*: Budapest gyáripara. 1919—1933. Tanulmányok Budapest múltjából. XIII. Bp., 1959. 477. o.

⁶ *Thüring Gusztáv*: Budapest félszázados fejlődése 1873—1923. Bp., Stat. Közl. 53. 119. o.

⁷ Az 1910-es népszámlálás adatai. Bp., 1914. III. 198. o.

⁸ Ua. Bp., 1913. II. 386. o.

⁹ *Laky Dezső*: Bp. székesfőváros népességének fejlődése 1900-tól 1920-ig. Bp., 1927. Stat. Közl. 55—2.

¹⁰ *Berend Iván—Ránki György*: Magyarország gyáripara az imperializmus első világháború előtti időszakában Bp., 1955. 76. o.

Az egyes iparágak között is a vas-, fém- és gépipar a legkoncentráltabb, ahol a munkásság zöme 500-on felüli munkást foglalkoztató gyárakban dolgozik, 44 231 munkásból 24 863.¹¹ A fővárosi gyáripari munkásság a pestkörnyéki munkásokkal együtt az ország gyáripari munkásságának kb. 30%-át tette ki. Ez a tendencia még fokozódott az 1910-es évek első felében, amidőn a magyarországi uralkodó osztály a Monarchia vezető köreivel együtt a háborúra készülődött. Főleg a hadi jellegű iparágak fejlődtek rohamosan, melyet a kormány is támogatott, és a bécsi hadügyi vezető réteg is bátorított.

A monopolista tendenciák megerősödésével együtt a magyar munkásság osztályra szerveződésének folyamata is ez az időszak. Már a múlt század 80-as éveinek végén és a 90-es évek elején befejeződött ez a folyamat. A szociáldemokrata párt tömegpárt lett, kialakultak a szakmai szervezkedés központjai, a tudományos szocializmus a magyar munkásság gyakorlatát mind jobban áthatotta. Ez a fejlődés elsősorban a fővárosban érzékelhető legjobban. A századforduló után a fővárosi munkásság gazdasági harcai, politikai akciói bizonyították, hogy a szocializmus eszméje Budapest munkásságánál megfelelő talajra talált. Olyan események igazolták ezt, mint az 1905–7-es évek kormányzati válsága idején a választójogért folytatott hatalmas tömegakciók és az első világháború előtti fővárosi munkásmozgalom legnagyobb jelentőségű eseménye, az 1912. május 23-i tömegdemonstráció.

A századforduló idejére kialakultak a munkásság szervezeti keretei is. Az SZDP központja és az 1899-ben létrejött Szaktanács is a fővárosban székel. Itt alakultak ki a szakmák központjai, a jelentősebbeknek pl. a vasasoknak, építőknél, nyomdászoknak már székházuk is van.

A mozgalom központja is a főváros lett és ez is hatást gyakorolt a szervezkedés szélesedésére, a pártmozgalom, a szakmai mozgalom erősödésére. A bérharcok irányításában és eredményeiben jelentős szerepet játszott az a tény, hogy a mozgalom fő erői a fővárosi munkásság soraiból kerültek ki.

Közben az uralkodó osztály a háborúra készült. Olyan intézkedéseket hoztak, melyek lehetővé tették a gazdasági élet teljes militarizálását. Kivételes intézkedések megtételére hatalmazták fel a kormányt, mely a belső terror fokozásának a lehetőségét teremtette meg. Az 1912. évi LXIII. tc., a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről szóló törvény feljogosította a kormányt, hogy „nemcsak háború, hanem háború fenyegető veszélye esetében is elrendelheti a kivételes hatalmat.” A törvény teljhatalmat adott a kormánynak a csendőrség igénybevételére, az önkormányzatok felfüggesztésére, gyülekezési és sajtószabadság korlátozására, a katonai bíraskodás kiterjesztésére. A hadiszolgáltatásokról szóló 1912. évi LXVIII. tc. a háborús gazdálkodást szabályozta. E törvény alapján az ország férfi lakosságát katonai ellenőrzés alá lehetett vonni, a katonailag fontos üzemekbe katonai parancsnokot lehetett helyezni. A munkásra katonai fegyelmet erőszakolhattak, az üzemek tulajdonosát arra kötelezhették, hogy az üzemet a személyzettel együtt a katonaságnak adja át.¹²

Ilyen előkészületek után következett be a trónörökös meggyilkolása Szarajevóban, 1914. június 28-án, mely jogcím volt a háború kirobbantására.

A világ újrafelosztásáért folytatott első imperialista világháború valamennyi imperialista ország érdekeit érintette. A Monarchia, benne a magyar uralkodó osztály is, a háború útjára lépett. Kezdetét vette a 4 évig tartó háború, mely a benne részt vett országok népei, benne a magyar nép számára is, mérhetetlen nyomorúságot hozott és óriási áldozatot követelt.

Az SZDP 1914. július 25-én nyilvánosan állást foglalt a háború ellen. „Nem akarunk háborút!” című vezércikkben helyesen az osztrák-magyar imperializmus háborújának nevezte a Szerbia elleni ultimátumot.

A hadüzenet után azonban arra szólította fel a munkásokat, hogy a megpróbáltatásokat viseljék el és a válságos helyzetben ne akarják kritikával megnehezíteni az intézők dolgát. Néhány nap múlva már az imperialista háború aktív támogatásáig jutott el és „civilizációt

¹¹ Fővárosi statisztikai évkönyv i. m. 176. o.

¹² Magyar Törvénytár. 1912. LXIII és LXVIII. tc.

védelmező” misszióként magasztalta a háborút. Állásfoglalásával az SZDP a munkásság félrevezetését szolgálta és nagyfokú tanácstalanságot okozott a munkásság soraiban.

A háborús gazdálkodás hatása a budapesti ipar szerkezetében

A kormány a hadüzenet után nyomban élt a kivételes törvények adta lehetőségekkel. Kezdetben főleg a nemzetiségi vidékek lakosságát akarta megfélemlíteni, majd fokozatosan az egész országra kiterjesztette az intézkedéseket. Megkezdték a férfilekosság katonai szolgálatra való behívását és intézkedéseket tettek a hadműveletek sikerei érdekében a hátsóországi gazdasági potenciáljának fokozására. A Monarchiában is fokozódtak a gazdaságban az államkapitalista tendenciák a háború érdekében. Az állam folyamatosan minden fontosabb termékre, melyre a háborúban szükség lehetett, rátette kezét. A készletek nyilvántartását, a szállításokat, felvásárlásokat központosították, melyet állami befolyással működő központok végeztek. Mind fontosabb szerepet kaptak a monopolista szervek a nyersanyagbeszerzésekben is, ugyanis a Monarchiában kezdettől fogva problémát okozott bizonyos tengerentúli anyagok kiesése. E feladatokban igen fontos szerep jutott a fővárosnak és így a főváros termelése szinte teljesen a háborús gazdálkodást szolgálta. A központok zöme Budapesten székelt, új vállalatokat hoztak létre a háborús termelés fokozására és a hadsereg ellátására.

A mozgósítás elsősorban a vidéket érintette, de Budapest felnőtt férfilekosságának is jó része egyenruhát öltött, vagy az 1914 végétől katonai ellenőrzés alá helyezett üzemekben termelt a háború céljaira. Már a háború kezdetén a kormány elrendelte a hadköteles alkalmazottaknak, a hadiüzemekben dolgozó munkásoknak a polgári állásukban való meghagyását, kivéve a közös hadsereghez tartozókat.¹³ Kezdetben az ipar nehézkesen állt át a háborús termelésre. Nyersanyaghiány, megrendelésihiány mutatkozott, egyes szakmákban a bevonulások miatt hiányzott a munkaerő. Néhány hónap elteltével alakult ki a háború egész terjedelmére jellemző kötött, a polgári lakosság igényeit teljesen figyelmen kívül hagyó, monopolizált háborús gazdálkodás.

A háború a főváros egyébként is erősen koncentrált iparában további eltolódásokat eredményezett.

A hadügyi kormányzat jelentős összegeket ruházott be a kincstári üzemekbe, bár ebből az ausztriai üzemek jóval nagyobb arányban részesültek, mint a magyarok. A Monarchia két országa közötti költségviselési arány, a kvóta, melyet az 1907. évi LV. tc. Ausztriára nézve 63,6%-ban, Magyarországra 36,4%-ban határozott meg, a beruházásoknál 72,7%, illetve 27,3%. Magyarországon 1917 végéig 144,3, Ausztriában 385,4 millió K értékű volt a tőkebefektetés a municiót gyártó üzemekben. Ezen az összegben belül Magyarországon a vegyészeti gyárak, melyek lőport, robbanóanyagot gyártottak 127,1 millió K, a municiót gyártó üzemek 10 millió K beruházást, azonkívül a magyar állami üzemek 122,7 millió K forgótőke hitelt kaptak.¹⁴ Az állami tőkebefektetés és hitelnyújtás az állami beavatkozást fokozta, mely adminisztratív—katonai úton egyébként is megvolt. Ezekon kívül különböző nagy munkásságszámú hadiüzemek is létrejöttek, mint a fővárosi Hadfelszerelési gyár.

A polgári szükségleteket kielégítő üzemek termelése visszaesett, viszont a közvetlenül haditermelést folytató üzemek a konjunktúra következtében jelentősen emelték a termelést. Főleg a vas-, fém- és gépipar, a vegyészet és a hadfelszerelési cikket gyártó vállalatok meggazdagodása figyelhető meg már 1915 elejétől kezdve. Megnőtt a vállalatok nyeresége, jelentős üzem bővítéseket hajtottak végre, növelték a munkásságszámot, tovább fokozódott a kisipar csökkenő tendenciája és a nagyüzemek koncentrációja. Ez a jelenség elsősorban a fővárosban figyelhető meg, ugyanis a haditermelés szempontjából fontos üzemek nagy része, Diósgyőr kivételével, Budapesten volt.

A tőkekoncentráció közvetlen háború előtti és alatti fokozódása jellemzéséül csak a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank tőkéinek és érdekeltségeinek gyarapodását hozzuk példának.

¹³ OL. ME. Mtj. 1914. aug. 23. Magyar Minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából. Összeállította: *Iványi Emma*. Bp., 1960. 83. o.

¹⁴ *Szterényi Főzsef—Ladányi Jenő*: A magyar ipar a világháborúban. Bp., 1934. 171. o.

A SAJÁT ÉS IDEGEN TŐKÉK ARÁNYA 1910–1916 KÖZÖTT

	Fiókok száma	Saját tőke	Idegen tőke	Fiókok forgalma
1910	16	118 m K	311 m K	2414,5 m K
1915	28	167 m K	743 m K	4761,3 m K
1916	30	174 m K	1286 m K	8167,0 m K

AZ ÉRDEKKÖRÉBE TARTOZÓ PÉNZINTÉZETEK ÉS IPARVÁLLALATOK TŐKÉI
1916-BAN (MILLIÓ K)

Intézetek és vállalatok	Alaptőke és tartalékok	Hitelezők	Takarék és folyószámla betétek	Összes tőkék
Vasúti bank	116,8	0,3	—	117,1
Affiliált pénzüintézetek	42,6	57,8	185,0	285,4
Pénzüintézeti érdekkör összesen	159,4	58,1	185,0	402,5
Textilipari vállalatok	39,8	75,1	—	114,9
Bánya- és kohóvállalatok	237,0	33,6	—	270,6
Malomvállalatok	44,4	24,0	—	68,4
Közlekedési vállalatok	352,8	59,2	—	412,0
Gépgyári vállalatok	20,3	25,9	—	46,2
Nyomdaipari vállalatok	13,5	6,5	—	20,0
Élelmzési vállalatok	24,7	29,3	—	54,0
Vegyipari vállalatok	65,8	26,1	—	91,9
Építkezési vállalatok	23,3	24,9	—	48,2
Különléle vállalatok	26,1	38,7	—	64,8
Ipari érdekkör összesen:	848,0	343,3	—	1191,0
Összesen	1007,4	401,4	185,0	1593,5

A kimutatás szerint a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank a világ legnagyobb finanszírozó bankjai közé tartozott. Az általa ellenőrzött pénzüintézetek tőkéje több mint 400 millió, ipari vállalataié közel 1,2 milliárd, az összes idegen tőke, mely felett rendelkezett 1,6 milliárd. Ha ehhez hozzászámítjuk a bank 1460 milliót kitevő tőkéjét, akkor kitűnik, hogy csak ennek a banknak az érdekkörébe tartozó pesti burzsoázia 3 milliárd fölött rendelkezett és az akkori nemzeti vagyon 1/14-ét közvetlenül irányította.¹⁵

A bank nyeresége 1916-ban 20 058 000, 1917-ben 25 147 000, 1918-ban 32 870 000 K volt.¹⁶ Csak a vasutak területén levő befolyását érzékelhetjük, ha vasutaknál levő érdekeltségét nézzük meg a banknak, pedig itt a legnagyobb volt az állami monopólium. Az egész vasúthálózat hossza Magyarországon 21 798 km volt és ebből 2400 km, az egész 11%-a volt a bank kezében, ami nemcsak a közlekedési, szállítási, hanem az országos politikára is rányomta bélyegét.¹⁷

¹⁵ Szabó Ervin: Imperializmus és tartós béke. Bp., 1917. 72. o.

¹⁶ Magyar Pénzügyi Compass. Szerkeszti: Kormos Alfréd, Bp., 1923. I. 136. o.

¹⁷ Szabó Ervin: i. m. 73. o.

Az ipari tőke gyarapodásában a legszembetűnőbb a Weisz Manfréd gyár óriási mértékű növekedése, de sok más gyáré is, ha nem is ilyen mértékben. Eddig nem tapasztalt vállalkozási kedv jellemezte ezt az időszakot.

A Weisz Manfréd lőszer, acél- és fémmű még az 1910-es népszámlálás idején csak 1737 munkást foglalkoztat, azonban már ekkor harcot folytat, hogy különböző hadimegrendelések-ből nagyobb arányban részesüljön, elsősorban a Diósgyőri Állami Gépgyár kárára. A tőkeerős vállalkozó kihasználta a Monarchia hadügyi köreivel való kapcsolatait, és mind nagyobb részesedést sikerült megszereznie az állami megrendelésekből. Bővítette gyárát, 1911-ben létrehozta az acélművet, és a háború kitörése előtt már munkáslétszáma megháromszorozódott. A háború kitörése után ez a folyamat még jobban erősödött. A Monarchia legnagyobb lőszer szállító cége lett, de ezek mellett minden lényeges hadfelszerelési cikket is gyártott. Alaptőkéje 1914-ben 10 millió, 1915-ben 25, 1916-ban 35 millió K. Az ingatlanok értéke a háború éveiben a következőképpen alakult: 609 662, 2 498 302, 8 601 805 K. A gépi berendezések értéke: 13 785 167, 19 115 695 és 32 299 028 K., a vállalat értékpapirjai: 2 925 000, 10 382 870, 19 838 475 K. Az adatokból világosan látszik, hogy a háború folyamán új üzemszervezetek, új gyárak épültek a háborús nyereségből. A gyár nyeresége 1914-ben 2 585 110, 1915-ben 8 468 121 és 1916-ban 35 000 000 K. Bár a kormány 1916 januárjában a közhangulat nyomására és a növekvő állami terhek fedezésére korlátozta a nyereségből az osztalék kifizetést és így közvetve a vállalatokat további koncentrációra inspirálta, a csepeli gyár az átlagnál jóval nagyobb mértékben gazdagodott meg a háborún. A gyár munkáslétszáma már 1916-ban 20 354, 1917-ben 23 200.¹⁸ A nyilvánvalóan szépített mérlegadatokon túl a kortársak még nagyobb arányúnak látták a hadimilliomos nyereségét. A Generáli Biztosító Társaság 98 millió K-ra becsülte a Weisz Manfréd vagyont, a gyár házi becslése szerint 137 millió, a nyersanyag és a félkészárúk nélkül. Ha ehhez hozzávesszük a Soroksári úti konzervgyárat, az egyéb gépgyáraknál levő érdekeltségeket, a derekegyházi Károlyi-féle birtokot, a bérházakat, akkor a családi vagyon értéke mintegy 750 millió K, a háború előtti 45 millióval szemben.¹⁹

A legpregnansabb példa mellett a fontosabb budapesti üzemeknél is észlelhető ez a folyamat, ha nem is ilyen mértékben. Az Egyesült Izzólámpa és Vill. Rt. alaptőkéje 1916-ban 8, 1917-ben 10 millió K, 1910-ben 2107 munkással, 1917-ben 3500-al dolgozik.²⁰ A Schlick és Nicholson Gép-, Hajó- és Vagongyár (Pesti Magyar Kereskedelmi Bank érdekeltség) vagyoni helyzete a háború alatt: Alaptőke 1914-ben 8 millió, 1917-ben 12 millió, 1918-ban 16 millió K, a gépi felszerelés értéke: 1914-ben 6 344 945, 1915-ben 8 778 738, 1916-ban 10 865 506, 1917-ben 17 880 031 K, a nyereség 1915-ben 742 358, 1916-ban 1 265 540, 1917-ben 1 597 000 K.²¹ A Láng gépgyár (Hitelbank érdekeltség) alaptőkéje 1914-ben 2,5, 1915-ben 5, 1917-ben 10 millió K,²² a Lipták Építési és Vasipari Rt. (Magyar Bank érdekeltség) alaptőkéje 1914-ben 5, 1916-ban 20 millió K, a gyárberendezés értéke 1914-ben 5 620 937, 1915-ben 10 279 265, 1916-ban 32 219 800 K, nyereség 401 246 1914-ben és 1 807 305 K 1916-ban.²³

A Ganz gyárak vagyoni helyzete a következő: a Gép-, Vagon- és Hajógyár alaptőkéje 1914-ben 8 640 000, 1917-ben 14 400 000, a Villamossági gyáré 1915-ben 8, 1916-ban 12, 1917-ben 18, 1918-ban 24 millió K, a gépgyár nyeresége 1914-ben 1 408 972, 1915-ben 2 010 132, 1916-ban 2 600 550, 1917-ben 3 929 019, a villamosságiban 360 918, 1 334 841, 1 578 837 K 1914–15–16-ban.²⁴ A Fegyver- és Gépgyárban (Hitelbank érdekeltség) az alaptőke 1915-ben 5,4, 1916-ban 10,8 millió K, értékpapírok értéke 1914-ben 526 171, 1915-ben 3 376 827 és 1916-ban 9 402 644 K, a nyereség ezekben az években 735 276,

¹⁸ Magyar Pénzügyi Compass. 1917–18. Bp., 1918. I. 547. o.

¹⁹ *Kozma Nándor*: Hadimilliomosok. Bp. 1918. 21. o.

²⁰ Magyar Pénzügyi Compass. 1922–23. Bp., 1923. I. 784. o.

²¹ Pénzügyi Compass. 1922–23. 728. o.

²² Ua. 526. o.

²³ Ua. 527. o.

²⁴ Ua. 691 és 788 o.

1 573 663, 2 813 739 K.²⁵ Ha bizonyos inflációs jelenségeket is figyelembe veszünk, akkor is szembevetendő a legnagyobb gyárak, a háborúra termelő üzemek nagymérvű meggazdagodása, mely azt mutatja, hogy a tőkés vagyon a háború folyamán tovább koncentráldott, mind nagyobb vagyonok kerültek egyes tőkés, monopolista csoportok kezére. A háború első három évében 1914–17-ig a 15 legnagyobb bank saját tőkéjét 54%-al, idegen tőkéjét 128%-al gyarapította. A bankok nyeresége ezalatt az idő alatt 83%-kal nőtt. A fontosabb iparágakban hasonló a helyzet, mint Böhm Vilmos előadói beszédében elemezte a szakmák 1918. májusi kongresszusán. 18 gépgyárnak és vasipari üzemnek 290%-kal, 11 ruházati üzemnek 461%-kal, 6 szesz- és sörgyárnak 680%-kal nőtt a nyeresége ez alatt az idő alatt.

Ez megfelel 100 000 munkás egy évi keresetének, évi 4000 K-t véve alapul.²⁶

Ez a folyamat magával hozta ezekben az üzemekben a munkáslétszám növekedését is.

A Schlick Nicholson létszáma 1910-ben 1503, 1917-ben 4754 fő, a Láng gyár 500 körüli 1910-ben és 1836 1917-ben. A Lipták gyár már 4600 1917-ben, a Ganz gyárak munkássága 6983, illetve 7874, a Fegyvergyár 1130, illetve 4222 ugyanebben az időpontban.²⁷ Ha ezekhez hozzávesszük a már említett csepeli munkásságot és a MÁV gépgyárak munkásságát, mely a MÁV gépgyárban, az Északi főműhelyben és az István-telki főműhelyben 10 327 a háború kitörésekor és 1917-ben 12 377²⁸ és a háború alatt felduzzadt gyárakat, mint a Teudloff és Dittrich gyárat 802 fővel, a Magyar Fém- és Lámpaárugyárat 1088, a Vulkán gépgyárat 1071, a Magyar Lőszergyárat 989, az Emagot 860, a Mátyásföldi Ált. Gépgyárat 833, a Herkules műveket 850 fővel,²⁹ csak az újakat említve a régiek mellett, akkor látjuk, milyen mérvű volt a koncentráció a munkáslétszámot tekintve a háború alatt Budapesten. A Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesületéhez csatlakozott gyárakhoz 108 671 vas- és fémipari munkás tartozott,³⁰ melyből több mint 80 000 a fővárosban és közvetlen környékén dolgozott. A GYOSZ-hoz tartozó 815 ipari vállalat közül 394 volt budapesti, a MÁV és a fővárosi üzemek nélkül,³¹ ami mutatja, hogy a gyárnak nevezhető vállalatok mintegy fele a fővárosban tömörült és a háború folyamán mind nagyobb üzemekbe koncentrált a munkásságot is.

A kisipar (20 munkás alatti üzemek) és középipar jobban megérezte az anyagihiányt — ugyanis a hadszíntér kielégítésére termelő nagyüzemek kapták a nyersanyagkiutalásokat —, a munkaerőhiányt — ugyanis a nagyüzemek katonai parancsnokai intézték a frontszolgálat alóli mentesítéseket, melyekből természetesen ezek kimaradtak. A hadi célra történő megrendeléseket is a nagyüzemek kapták és a kisipar, illetve a középipar elsősorban a nagyüzemek kiszolgálására, részfeladatok, félkészárúk termelésére szorított és a tőkeerős cégektől való függőség így is fokozódott. Ez a helyzet, a háborús gazdálkodás folyamán tovább erősítette a koncentrációs tendenciát.

A munkáslétszám az iparban országosan kevesebb, mint a háború előtt. 1917 végén 55 126-al kevesebb mint 1913-ban, viszont Budapesten nőtt a foglalkoztatottság, a közvetlen környéken azonban csökkent a háború alatt. A gyáriparban foglalkoztatottak száma a következőképpen alakult a háború alatt:³²

	Budapesten	környékén
1916	109 698	55 940
1917	127 767	34 166
1918	125 417	26 073

²⁵ Ua. 514. o.

²⁶ Népszava. 1918. május 26. 2. o.

²⁷ Az 1910-es népszámlálás adatai i. m. és Párttörténeti Intézet Archivuma. Vsz. 918/45.

²⁸ Föv. Statisztikai Évkönyv i. m. 181. o.

²⁹ Az 1910-es népszámlálás adatai i. m. és Párttörténeti Intézet Archivuma. Vsz. 918/45.

³⁰ A szakmózkodalmi útmutatója. Bp., 1918. 32. o.

³¹ A m. gyáriparosok országos szövetsége választmányának XV. évi jelentése az 1917-es közgyűléshez. Bp., 1917. 178. o.

³² A m. kir. iparfelügyelő tevékenysége az 1916—17—18-as években. Bp., 1926. 22. o.

Az iparfelügyeleti jelentésből nem derül ki, mi szerepel a gyáriparban, de a tendencia így is látható. A vas- és fémiparban 44%-kal, a gépiparban 29%-kal, a bőriparban 40%-kal, a vegyészeti üzemekben 28%-kal volt magasabb a foglalkoztatás.³³ Több mint 100 000 a bejelentett munkaerő-szükséglet országosan. A fővárosban a hatósági munkaközvetítés adatai szerint 1917-ben munkahelyi megbízás volt 40 292 és munkára jelentkezett 40 329, ebből a jelzett helyekre kiközvetítettek 23 464-et. A háború utolsó évében már 52 504 a munkahely és a jelentkezők száma 43 703, melyből kiközvetítettek 32 798-at. Az adatok szerint már több volt a munkahely, mint a jelentkezők száma, a közvetítés azonos az előző évvel, a munkára jelentkezők számában már a háború végén, a frontról hazatértek miatt némi emelkedés mutatkozott.³⁴

A budapesti munkásság létszámának növekedése egyben jelentőségét is fokozta. Míg a háború előtt a főváros munkaerőtartalékát a vidék adta, ez a lehetőség a háború alatt minimális, a férfilakosság nagy tömegének katonai szolgálata miatt. A katonai behívások miatt a férfi munkaerő korlátozott és azért fokozódik a női és fiatalkorú munkások bevonása a fővárosi iparba. Míg a háború előtt az egész munkáslétszám 22,8%-a volt a nő, 1917 végén 28,2%-a.³⁵ Figyelemreméltó a fiatalok számának növekedése is az üzemekben, mind a fővárosban, mind még fokozottabban a környéken.

	1916	1917	1918
Tanonc	2304	2728	4220
16 éven aluli alkalmazott	2976	6488	6856 ³⁶

A tőkésék a hadifoglyok dolgoztatásával is igyekeztek sakkban tartani a munkásságot, amellett, hogy szükségük volt a hadifoglyok munkájára is. Budapesten a nagyiparban 6265, a kisiparban 380 hadifogly dolgozott, mint ingyenmunkás, elsősorban a hadfelszerelési üzemekben.³⁷ A hadifoglyok alkalmazása olcsó munkaerőt jelentett és a velük való bánásmód tekintetében az üzemi parancsnokoknak szinte semmi korlátozása nem volt.

Az előzőkből látszik, hogy a háború folyamán a koncentráció erősödött a fővárosban, ami azt jelentette, hogy a politikai súlya is fokozatosan nőtt a munkásságnak a háború folyamán, melyet az események igazoltak a későbbiek során.

A budapesti munkásság helyzete a háború alatt

A világháború súlyos helyzetbe hozta a dolgozó rétegeket. A felnőtt férfilakosság kétharmada, az egész lakosság egyhatoda katonai szolgálatot teljesített. A népfelkelő korhatárt 1915 tavaszán 18 éves kortól 50 éves korig állapították meg. Magyarországon a fegyveres erő tényleges állományában volt 1915. szeptember 1-én 1 663 509 fő. A népfelkelők szemlélén alkalmasnak találtak 1 205 267-et, a kiegészítő szemléken további 336 000, így 3 117 776 magyar honos állampolgárt lehetett katonai szolgálatra igénybe venni és ebből 532 000 állt még behívás előtt. A főváros férfilakosságát a hadi termelés érdekében az országos átlaghoz viszonyítva kevésbé érintette a frontszolgálat. Még nagyobb mérvű volt a felmentés az iparilag fejlettebb Ausztriában, ahol a férfilakosság 40%-a maradt meg polgári foglalkozásban, viszont Magyarországon csak 28%-a.³⁸

³³ Szterényi—Ladányi: i. m. 197. o.

³⁴ A m. állami munkaközvetítő hivatal jelentése az 1917—18. évi működéséről. Bp., 1919. 11. és 28. o.

³⁵ Szterényi—Ladányi: i. m. 214. o.

³⁶ Iparfelügyelő tevékenysége: i. m. 96. o.

³⁷ Szterényi—Ladányi: i. m. 81. o.

³⁸ OL. ME. Mtj. 1915. szept. 24. i. m. 176. és 180. o.

A háborús veszteségekben is éppen ilyen okok miatt magasabb volt a magyar lakosság részesedése. 1917 elejéig 2 833 200 főt tett ki azoknak a száma, akik elesetek, meghaltak, eltűntek, fogságba estek, vagy olyan sebesülést kaptak, hogy katonai szolgálatra alkalmatlanok lettek. Ennek majd fele, több mint 48%-a esett Magyarországra, holott az ország lélekszáma, csak 40%-a a Monarchiának (Horvátország nélkül).³⁹

A halálzási arányszám a háború végén még nagyobb mérvű lett, 1000 lakosra 257 háborús veszteség esett. A Budapesten születettek közül 9700-an haltak hősi halált, ami azonban nem mutat teljes képet, mivel a születési hely szerint készített statisztikában a nagyszámú bevándorolt lélekszáma nem szerepelt.⁴⁰ Így nyilván több volt a főváros lakosságának háborús halálesete, bár az országos átlagnál valószínűleg kevesebb az említett nagyobb számú felmentések miatt. A közvetlen katonai szolgálatra, frontra küldés Damokles kardja állandóan ott lebegett a budapesti munkás fölött is, ami megkönnyítette a gyárosoknak, hadiüzemi parancsnokoknak a munkásság sakkban tartását.

A gazdasági helyzet is fokozatosan romlott. Bár nagy háborús nyereségek halmozódtak fel, a dolgozó rétegek a háború kitörésétől kezdve mind nagyobb nyomorba süllyedtek. Az iparcikkek, a nyersanyag, az élelmiszerek hiánya, a fokozódó drágaság egyre nagyobb mértéket öltött. A főváros lakáshelyzete már a háború kitörése idején is rossz volt, ami a háború alatt még csak fokozódott, főleg az építőipar pangása miatt, és a hadiipar szívó hatására a nagytömegű beköltözések következtében.

A háború kezdetén a lakások száma Budapesten 803 828 és ebből egyszobás lakásban laktak 402 326-an. Zsúfoltan, vagyis egy szobában 4-en, vagy ennél többen lakott 290 468 fő. A külterkeken, ahol a munkásság zöme lakott, ez az arány még rosszabb, a 100 főre eső 36-al szemben 52.⁴¹

A kormány a hadsereg háborús kiadásaira, az igénybe vett lovakra, járművekre, élelmiszerekre, a hadba vonultak segélyezésére, a háborús kölcsönök kamataira, hadikölcsönök kibocsátásához folyamodott, a jegybanktól hiteleket vett fel, így kezdetét vette az infláció is. A kormány drágasági pótlékkal próbálta az árak emelkedését ellensúlyozni, azonban ezek az intézkedések, már bevezetésük idején is későiek voltak és hatástalanok maradtak.

A lakosság életszínvonalának süllyedése a háború következtében nagy méreteket öltött. A háborús országok között Magyarországot különösen súlyosan érintette a háborús nyomor. A megélhetés a háború alatt mindenütt megdrágult. A Schweizerischer Bankvereins Berichte 1921-ben megjelent adatai tanúsítják, hogy Magyarországon az életszínvonal a háborús országok közül is a legrosszabbak közé tartozott.

MEGÉLHETÉSI INDEXSZÁMOK A KÜLÖNBÖZŐ ORSZÁGOKBAN⁴²

Év	Magyarország	Nagybritannia	USA	Franciaország	Olaszország	Hollandia
1913	100	100	100	100	100	100
1914	121	100	96,7	102	95,1	105
1915	190	127,1	107	139,8	132,6	145
1916	278	160	128	187	201,2	222
1917	487	205,9	170	261,6	299	286
1918	858	225,9	203,2	339,2	409,1	392

Fokozott mértékben érvényesült ez a jelenség a városokban tömörült munkásságnál, ahol az élelmiszerek és a legfontosabb iparcikkek megdrágultak, a feketepiac árait a bérvizonyok miatt a munkásság megfizetni nem tudta. A munkásság életszínvonala a háború folya-

³⁹ *Somorjai Lukachich Géza*: Magyarország megcsönkítésének okai. Bp., 1932. 10. o.

⁴⁰ Magyarország vradója 1914-től 1918-ig. Bp., 1919. 23. o.

⁴¹ *Csergő Hugó*: A budapesti nyomor vöröskönyve. Bp., 1919. Népjóléti k. kiadása 248. o.

⁴² *Szterényi-Ladányi*: i. m. 228. o. Átveszi a Schweizerischer Bankvereins Berichte 1921. évi 11–12. számából a „Die Kosten der Lebenshaltung” adatait.

mán a következőképpen alakult ; (5 tagú családnál 3000 kalória élelmiszer, szoba-konyhás lakás, fűtés, világítás és a legfontosabb ruházati cikkeket véve alapul).⁴³

Egy család szükséglete (létfminimum) K-ban	1914. júl. 31.	1914. dec. 31.	1915. dec. 31.
	42,68	56,62	80,92
	1916. dec. 31.	1917. dec. 31.	1918. dec. 31.
	115,59	189,90	289,59

Az élelmezési költségek emelkedése több mint ötszörösen, a keresetek viszont a különböző munkakategóriák szerint 333—442% közötti mértékben növekedtek. Az árak és a bérek közötti különbség mind nagyobb lett a háború folyamán. A fontosabb élelmezési cikkek és ruházati cikkek ára a következőképpen alakult a háború alatt.⁴⁴

FONTOSABB RUHÁZATI CIKKEK ÁRALAKULÁSA A HÁBORÚ ALATT (K-BAN)

	1914		1915 dec.	1916 dec.	1917 dec.	1918 dec.
	júl.	— dec.				
Férföltöny II. o.	60,—	100,—	150,—	300,—	500,—	700,—
Téli kabát IV. o.	70,—	100,—	160,—	300,—	700,—	900,—
Női blúz II. o.	7,—	9,—	20,—	50,—	150,—	280,—
Férfiing II. o.	3,50	3,50	7,50	35,—	45,—	75,—
Női szoknya II. o.	12,—	15,—	28,—	60,—	200,—	250,—
Női cipő II. o.	14,—	25,—	40,—	60,—	300,—	600,—
Gyermekcipő II. o.	8,—	10,—	25,—	40,—	150,—	300,—
Gyermeköltöny mosó II. o.	5,—	7,50	9,—	18,—	27,—	70,—

ÉLELMISZERÁRAK EMELKEDÉSE A HÁBORÚ ALATT (K-BAN)

	1914		1915. dec.	1916 dec.	1917 dec.	1918 dec.
	júl.	— dec.				
Tészta, kg	0,43	0,76	0,84	1,06	1,50	3,20
Kenyérliszt, kg	0,38	0,52	0,48	0,48	0,52	0,64
Kenyér, kg	0,30	0,54	0,48	0,52	0,60	0,80
Marhahús, kg	2,—	2,50	6,50	11,—	13,50	11,20
Sertéshús, kg	1,92	2,80	5,—	9,20	10,50	25,—
Szalonna, kg	1,60	2,80	8,—	9,—	11,—	15,—
Zsír, kg	1,52	2,32	7,60	9,40	10,60	16,—
Kolbász, kg	2,20	2,80	6,20	10,—	14,—	16,—
Burgonya, kg	0,14	0,18	0,19	0,26	0,42	0,52
Bab, kg	0,40	0,80	0,56	0,80	0,80	1,60
Káposzta, kg	0,24	0,36	0,50	0,60	1,44	1,30
Cukor, kg	0,82	1,—	1,10	1,27	2,48	3,48
Vaj, kg	3,60	5,—	9,60	13,40	20,20	27,20
Tej, liter	0,28	0,32	0,42	0,62	1,—	1,07
Tojás, darab	0,27	0,14	0,24	0,35	0,52	0,90
Szén, q	3,96	6,—	6,60	8,58	13,80	20,70
Fa, q	3,50	5,—	6,48	8,03	15,—	24,90

⁴³ A szakszervezeti mozgalom Magyarországon. 1917—22. A Magyarországi Szakszervezeti Tanács jelentése. Bp., é. n. és *Gál Benő*: Az életszínvonal alakulása a 1914—22-es esztendőben. Bp., é. n. 3. oldal.

⁴⁴ *Gál Benő*: Árak alakulása a háború idején. Bp., é. n. 3. és 8. o.

Az árak emelkedésénél megfigyelhető a zsír, hús, szalonna, vajfélék árának nagyfokú növekedése, viszonylag kicsi a kenyérenél, lisztnél, burgonyánál, babnál, ami mutatja, hogy a háború folyamán a bérből élők, a munkásság nagy tömegei a tápértékben kevesebb élelmiszereket voltak kénytelenek fogyasztani. Pl. a Népszállóban átlag naponként 1000 ember étkezett. Az ebédek árát fel kellett emelni, mert közben az élelmiszerek emelkedtek. A hústalan ebéd árát 40 fillérről 60-ra, a hústos 1,70 K-ra emelték. „Ezt azonban mindössze 4-en veszik igénybe” — közölték a Szociálpolitikai bizottság 1916 júniusi ülésén.^{44/a} Ugyanakkor hatósági áron mind kevésbé lehetett megvásárolni a legszükségesebb élelmiszereket, a fejadagok állandóan fogytak. Már 1916. január 10-től 24 dkg, illetve nehéz testi munkásoknál 30 dkg a kenyér fejadag, melynek hatósági ára viszont állandóan emelkedett. Így a drága élelmiszerek a munkásság hangulatát egyre jobban a háború ellen hangolták. Nem volt jobb a helyzet az egyéb létszükségleti cikkek tekintetében sem. Jellemző a tüzelőanyagok árának sokszoros növekedése és a ruházati cikkek nagymérvű megdrágulása. Ehhez számítsuk hozzá azt a tényt is, hogy az ipar elsősorban a katonai jellegű termékeket gyártotta és a lakosság igényeit kielégítő termékeket egyre kevésbé és az előállított termékek is silány minőségűek voltak. A munkásoknak heti keresetükből mind nagyobb hányadot kellett a legfontosabb élelmiszerek beszerzésére fordítani. Bresztovszky Ede a „Huszadik Század”-ban közölt számításában kimutatta, hogy a munkások zöménél 70–80%-ot tett ki a heti bérből az élelmiszerekre fordított összeg. Pl. 2 asztalostól felvett adat alapján a hetibér 41 K és ebből 38 K-t, 92%-ot, fordított élelmészésre.

8 aranyműves	50 K-jából	40-et, 80 %-ot,
13 bőröndös	64 K-jából	44-et, 69 %-ot,
16 faesztergályos	38 K-jából	30-at, 79 %-ot,
19 festő	42 K-jából	38-at, 90 %-ot,
25 kárpitos	55 K-jából	44-et, 80 %-ot,

hogyan csak néhányat emeljünk ki adatai közül.⁴⁵

Az árak emelkedése a munkásság körében fokozta az elégedetlenséget és állandó küzdelem eredményeként sikerült a béreket valamelyest emelni. A bérek emelkedése a különböző iparágakban változó. Olyan iparágaknál, ahol nagyobb a munkásság centralizálódása és a szakma szervezettsége, ott nagyobb mérvű, viszont különösen elmaradtak az építő, az élelmezési, és a vegyiparban és főként a női munkaerők fizetése.

A háború kezdetén a Munkásbiztosító adatai szerint 145 000 nő volt biztosítva. Ezek közül 23,5% keresett 1 K alatt naponta, 51,2% 1,50 K alatt, 18,4% 2,50 K alatt és összesen 6,9% volt a magasabb bérkategóriákban.

A háború folyamán a bérek itt stagnáltak a leghosszabb ideig.⁴⁶

A munkabérek emelkedése a háború alatt néhány fontosabb kategóriánál a következő képet mutatta a kifizetett bérek alapján. (Saját válogatás.)⁴⁷

BÉREMELKEDÉS %-BAN 1914. JÚLIUS 31-HEZ VISZONYÍTVÁ, SZAKMÁK SZERINT

	1914. XII. 31.	1915. XII. 31.	1916. XII. 31.	1917. XII. 31.	1918. XII. 31.
<i>Vasipar</i>					
Esztergályos	17,84	62,76	150	219,14	396,43
Gépmunkás	19,75	62,96	149,38	219,75	389,92
Kovács	19,76	62,79	150	219,76	388,61
Lakatos	19,56	63,04	150	219,56	341,26
S. munkás	18,91	78,37	148,64	218,91	442,43

^{44/a} Fővárosi Közlöny 1916. június 9. 1111. o.

⁴⁵ Népszava, 1916. jan. 22. 10. o.

⁴⁶ Népszava 1916. jan. 21. 2. o.

⁴⁷ Szerényi—Ladányi: i. m. 217. o.

	1914. XII. 31.	1915. XII. 31.	1916. XII. 31.	1917. XII. 31.	1918. XII. 31.
<i>Ruházati ipar</i>					
Cipész	12	68	140	340	1020
Szabó	—	—	15	100	331,25
<i>Fa- és építőipar</i>					
Asztalos	—	9,18	10,11	299,57	669,22
Ács	—	33,33	33,33	233,33	337,89
Kőműves	—	29,33	46,66	333,33	337,89
Kőfaragó	—	15,71	50	100	542,85
<i>Nyomdász</i>	50	12,16	31,08	81,08	364,86
<i>Élelmiszeripar</i>					
Sütő	—	—	—	101,13	145,95
Hentes	—	—	30,86	70,12	138,17
<i>Szállítómunkás</i>	—	—	—	33,33	500
<i>Női munkások</i>					
Gépgyári m.	20	63,63	150	220	416,95
Cipőfelsőrész k.	10	40	60	250	650
Női konfekció		11,11	33,33	66,66	166,66

A táblázat mutatja, hogy a háború első évében csak a vas- és a fémiparban és a nyomdászoknál volt béremelés, a többi szakmánál inkább csak a háború harmadik évében. A legtöbb szakmánál a háború végén a bér 3—4-szerese a háború előttinek, csak a bőriparban magasabb ennél, ami a nagyfokú nyersanyaghiány miatt bekövetkezett konjunktúra következménye és ez sem vonatkozott pl. az állami tulajdonban levő hadfelszerelési üzemre, ahol sok bőripari munkás dolgozott.

Az árak és a bérek közötti egyébként sem kedvező arány eltolódása egyre fokozta a munkásság, főként a fővárosi, erősen tömörített munkásság elkeseredését. Idős munkások sokat emlegetik a papírtalpu bakancsot, a papírszálból készített fehérneműt, fontos cikkek, mint a cukor, gyufa, petróleum hiányát. Ezek a jelenségek mutatják, hogy a háború, mely néhány tízezernek meggazdagodást jelentett, a munkástömegeknek elnyomorodást hozott.

Egy-két jellemző eset a háborús nyomorról, a munkásság helyzetéről közölt egykorú sajtótudósítás is elég a helyzet jellemzésére. Pl. a Népszava egyik cikkében egy 52 éves tabáni munkás mondja el, milyen helyzetbe került családja az ő katonai behívása következtében. Napi 78 filléres segélyből kellene megélnie 5 tagú családjának.⁴⁸

Egy másik cikkben a Népszava riportere a következő esetről számolt be: Egy óbudai asszony a következőket mondotta: „Az uram a háborúban van, meg a két testvére is. Már négy hónapja nem hallom a hírét. Ott volt az én négy öcsém is, három elesett, a negyedik fogságba került. Én négy gyerekkel maradtam itt. Jobban mondván csak hárommal, a negyedik ezután született. Egy darabig szoptattam, de a hadimunkába és a sok szívfájdalomba belebetegedtem, az orvos azt mondta, nem szabad tovább szoptatnom.

Kaptam tejjegyet, de tejet nem. Láttam a protekciósook 2—3 üveg tejet visznek el, nekem egy csöpp sem jut. Pedig eleget vártam, tolongtam és ezalatt otthon a munkám hevert. Szegény kicsikém egyre fogyott, egyre hervadt.

⁴⁸ Népszava, 1916. márc. 3. 1. o.

Egyszer csak elaludt, reggel nem ébredt föl.”⁴⁹

Jelentős réteg volt a fővárosban a különböző hadisegélyben részesülők tömege is. 1917 végén a fővárosban 79 300 volt a hadisegélyben részesülők száma. Ez a kisjövedelműekkel együtt mintegy 120 000 családot jelentett,⁵⁰ akiknek megélhetési gondjai a fővárosi munkásság problémáihoz hasonlóak és a különböző bérharcok idején azok természetes szövetségesi voltak, főleg a hadba vonult munkások hadisegélyben részesülő hozzátartozói.

A háborús nyomor hatásait az uralkodó osztály is kénytelen volt némileg enyhíteni. A hadisegélyek mellett, főleg a gyermekek bizonyos mérvű segítségét tudomásul kellett vennie.

A Központi Segítő Bizottság, majd az 1917. január 1-től létrehozott Népjóléti Központ foglalkozott a gyermekek ruhával, cipővel való ellátásával. A fokozódó számok is azonban csak cseppet jelentettek a tengerben.

1914—15 telén	7 000
1915—16 telén	18 000
1916—17 telén	25 000
1917—18 telén	35 000

gyermek részesült ruha vagy cipő segélyben Budapesten.⁵¹ A segélyezés bizonyos formáját jelentette a főváros kerületi népélelmező kirendeltségeinek tevékenysége is. Pl. 1918 január hónapban 36 000 adag ételmet adtak a rászorulóknak, elsősorban olyanoknak, akiknek hozzátartozója a fronton volt. Ezt a mintegy napi 1200 ebédet a hadiözvegyeknek és árváknak csak kis töredéke kapta.⁵²

A fokozódó drágaság mellett a gyárakban kialakult háborús intézkedések is a munkásság ellenállását váltották ki. Az üzemi parancsnokok önkényeskedése, még a nőmunkásokkal szemben is alkalmazott katonai rendszabályok, a munkásság nagyfokú elégedetlenségét váltotta ki.

A Vas- és Fémmunkások 1916. jún. 3-i kp. vezetőségi ülésén Schmarilla Géza bejelentette, hogy az újpesti Györfly—Wolf féle gyárban bérviták miatt az üzemi parancsnok 4 napra lecsukatta, már második esetben, és ezután még 5 munkást csuktak le bérviták miatt és csak a szövetség közbelépésére engedték őket szabadon.⁵³ Az üzemekben sok esetben visszaéltek az oda vezényelt katonák és népfelkelő osztagok helyzetével, amennyiben ezeknek a többiekhez viszonyítva is kevesebb bért fizettek. A kormány is foglalkozott a problémával, ugyanis a budapesti vállalatok gyakran éltek ezzel a lehetőséggel. Az ellenkező munkásokat nélkülözhetőnek nyilvánították, ami a frontszolgálatot vonta maga után.⁵⁴

A hosszú munkaidő is nagy elkeseredést váltott ki a munkásságból. A munkaidő a háború alatt általában 54—57 óra, a cipészeknél és a szabóknál 60 óra, a henteseknél 72 óra, a nyomdászoknál a sajtó korlátozások következtében 51 óra, és ehhez járultak még a túlórák, melyet a tőkés korlátlan mértékben megkövetelhetett a háborús termelés érdekében. 1916 januártól kezdve a kormány a túlmunkáért 20% pótdíj kifizetését rendelte el, azonban ez nem volt arányban a hosszú munkaidő okozta túlterheléssel.

Az iparfelügyelői jelentések is mutatják, hogy a háború előttihez viszonyítva is magas a balesetek száma. Főleg a háború első éveiben magas, ugyanis sok tanulatlan munkás, nőmunkás került a termelésbe és a tőkésék is kevesebb gondot fordítottak a háborús viszonyok miatt a balesetvédelemre. A háború előtt az iparfelügyelőség kötelezte a gyárosokat a munkásság bizonyos védelmére, de az iparfelügyelőknek ez a tevékenysége a háború alatt teljesen eredménytelen maradt. A fővárosban a munkásbiztosítónak bejelentett balesetek száma 1916-ban 11 062, 1917-ben 9 250, 1918-ban 6990.⁵⁵

⁴⁹ Népszava, 1916. febr. 8.

⁵⁰ OL. ME. Mtj. 1918. febr. 28. *Iványi E.*: i. m. 404. o.

⁵¹ *Csergő Hugó*: i. m. 128. o.

⁵² *Csergő Hugó*: i. m. 156. o.

⁵³ P. T. I. A. Vsz. 916/17. jún. 3-i ülés.

⁵⁴ OL. ME. Mtj. 1917. okt. 19. *Iványi E.*: i. m. 308. o.

⁵⁵ Iparfelügyelő tevékenysége. i. m. 52. o.

Jelentette az iparfelügyelő a fiatalok és nők alkalmazása körüli szabálytalanságokat is, főleg az éjjeli munkára való beosztásnál. „Szaporodtak (a szabálytalanságok) a háborús viszonyok folytán, mivel a katonai hatóságok közbelépésére a termelés fokozása érdekében az ellenőrzés könnyítése iránt történt intézkedés.” A szabálytalanságok ellen reklamált a főváros tiszti főorvosa és felszólalt a bp-i ker. munkásbiztosító pénztár is. A jelentés szerint a munkásjóléti intézkedések szinte szüneteltek ebben az időszakban. A háború előtt is viszonylag kevés ilyen intézkedés, illetve kezdeményezés volt — mint lakásépítés a munkások számára, étkezőhelyiség, fürdő, mosdó, fogyasztási szövetkezet, betegsegélyző, orvos, kórház, iskola, óvoda, munkáskönyvtár, pihenőhelyiség, kedvezményes tüzelő stb. beszerzés — és még ez is stagnált a háború alatt.⁵⁶

Az üzemek militarizálása, az egyre süllyedő életszínvonal, a fronton bekövetkezett súlyos veresések, a munkásság jogainak teljes korlátozása egyre nagyobb ellenkezést váltott ki a munkásság körében. A kormány úgy látta, hogy egyrészt a termelés zavartalanságának biztosítása érdekében, másrészt a munkásság nyugtalanságának levezetésére a vitás kérdések — a tőkés és a munkásság között — tisztázására Munkásügyi Panaszbizottságokat kell létrehozni. A panaszbizottságokat a LXVIII. tc. 18. §-a alapján szervezték meg. Az 1916. jan. 17-én hozott rendelet a következőképpen intézkedett: „Az üzem folytatására kötelezett vállalatok munkásai részére a szolgálatibér- és munkaviszonyok tekintetében felmerülő olyan panaszok békés elintézésének megkönnyítésére, amelyek a két fél között közvetlen tárgyalás útján ki nem egyenlíthetők, Budapesten panaszbizottságok szervezhetők.”⁵⁷ A bizottságban az állam és a munkaadók 5 képviselőjével szemben a vállalat szakszervezetének, vagy ennek hiányában a munkásoknak 2 küldöttje vett részt. Döntési joga kezdetben nem volt a bizottságnak, újabb intézkedéssel döntési jogot is kapott. Fontosabb üzemekben albizottságok is voltak. A panaszbizottságokban az állam képviselői és a tőkés voltak többségben, azonban ez legális lehetőséget biztosított a munkásság számára gazdasági követeléseinek megvalósítására, ugyanis a háborús kivételes intézkedések mindenféle szervezkedést, gyűlést betiltottak. A szociáldemokrata párt és a szakszervezetek kihasználták ezt a lehetőséget, bár a panaszbizottságok nem változtattak a háború következtében gúzsba kötött munkásság helyzetén, viszont sok esetben meg kellett hajolniuk a munkásság jogos követelése előtt, és engedni kellett azoknak.

Sem a gyárosok, sem a munkások nem voltak teljesen megelégedve azzal a helyzettel, melyet a panaszbizottságok létrehozása teremtett. A panaszbizottságok huzavonája, késedelmessége sokat bosszantotta a munkásokat. Cservenka Miklós a Vasmunkás Szövetség 1916. aug.-i közgyűlésén tett felszólalásában elmondja, hogy a bizottság a maga nehézkességével csak panaszokat váltott ki a munkásságból a szövetség ellen, jobb ügyre is lehetett volna fordítani az ott eltöltött időt. A munkások elsősorban a szövetséget hibáztatták a bizottság sikertelenségei miatt.⁵⁸ 1917 végén 22 nagy-budapesti gépgyár a katonai felügyelet feloldását kérte. Indoklásul felhozták, hogy „a gyárak militarizálása következtében a hadköteles munkás nem hagyhatja el a helyét, így a természetes munkásvándorlás lehetetlenné van téve”. Panaszkodtak a katonai parancsnokokra, akik nem szakemberek és működésük ötletszerű. Hol a gyárigazgatás fölül helyezték magukat, hol csak a munkásság felett gyakorolták a fegyelmi jogkört, és nem mindig segítették a gyárvezetőséget. A panaszbizottságokkal kapcsolatban előadták, hogy az még csak jobban összezavarta a dolgokat. A panaszbizottság szakszervezeti delegált tagjai agitáltak a munkásság között a munkásság jogos követeléseiről és így oda is elértek, ahol addig nem volt mozgalom, mint az állami üzemekben, tisztviselőkhöz, vasúthoz stb. Hatásuk oly üzemekre is kiterjedt, ahol katonai felügyelet nem volt. „A panaszbizottságok állásfoglalásait az utca irányítja, a munkások a döntéseket csak akkor fogadják el, ha az számukra kedvező. A bizottságok tekintélyét növelte az a tény, hogy a munkaadókkal szemben a hatósággal egyenrangú félként tárgyaltak, melynek következtében politikai és társadalmi

⁵⁶ Iparfelügyelő tevékenysége i. m. 81. és 96. o.

⁵⁷ Rendeletek Tára. 1916. 472. o.

⁵⁸ P. T. I. A. Vsz. 916/16.

tényezők lettek. A munkásság panaszainak képviselőitél az összes munkások képviselőjében jártak el a szakszervezetek kiküldöttei.⁵⁹ Ez a helyzet előnyössé tette a szervezetlen munkásoknak a szervezkedést.⁵⁹ Ha van is túlzás a gépgyárosok felterjesztésében, ugyanis a munkásságnak hosszú küzdelmek árán sikerült egy-egy apró követelést elfogadtatni, azt mindenesetre mutatja, hogy a panaszbizottságok fokozatosan mind jelentősebb szerepet játszottak és több esetben a munkásság eredményeket ért el ezen a módon. Főleg a fővárosban érdekes ez, ugyanis a bérkövetelések nagyrésztben a koncentrált budapesti nagyüzemekből indultak ki, és az üzemi katonai parancsnokok önkényeskedésének a szervezett munkásság ereje bizonyos gátat vetett.

A gazdasági harc eredményei a háború alatt

A főváros munkássága szervezeti kereteit a háború egycsapásra megsemmisítette. A szakmai szervezetek, a szociáldemokrata párt, a kivételes törvények, a nagyszámú katonai behívások következtében elvesztette aktíváinak jelentős részét, az itthon maradtak kezét pedig megkötötték a háborús intézkedések. A munkásság politikai vezetői sem tudták és nem is nagyon akarták az új helyzet megértését és ebből helyes következtetések levonását. A háború elején az volt a szakszervezeteknek az álláspontja, hogy „a háború egyenlő kötelességeket ró a társadalom minden rétegére,⁶⁰ tehát a munkásságnak is kell viselnie a háború kötöttségeit. A szakszervezeti és a pártvezetőségnek ezt az álláspontját a munkaadók kihasználták és a jogos bérköveteléseket ezzel az indoklással utasították vissza, tetézve sok esetben a bérek leszállításával, kedvezmények megvonásával, a munkaidő emelésével, a túlórákkal. A munkásság a kizsákmányolás e szemérmetlen formáit is kénytelen volt eltűrni, egyrészt a kormány részéről bejelentett és folyamatba helyezett terrorintézkedések miatt, másrészt a munkásság szervezeteinek ziláltsága és nem utolsósorban vezetői opportunizmusa miatt.

A háborús veszteségek, a háború elhúzódása és mind nagyobb embertömeg igénybevétele, a blokád következményei, a rossz termékek és nem utolsósorban a háborús gazdagok megjelenése lassan felnyitotta a munkásság szemét és kilépett abból az alélt állapotból, melybe a háború kitörése sodorta. A panaszbizottságok létrehozása is már a munkásság elégedetlenségének levezetése volt, de a létszükségleti cikkek hiánya egyre jobban fokozta a munkásság nyugtalanságát, amely kezdetben bérharcokban, majd nagyméretű tömegmozgalomban mutatkozott meg.

„Az engedetlenségre vezető okok közül a legnyomatékosabb az elsőrendű életszükségleti cikkekben mutatkozó fogyatékoság és a bérkérdés . . . a nagyobb munkásmozgalmak mindig élelmezési nehézségekkel voltak kapcsolatban, és még ott is, ahol a nyugtalanság egyéb okokban rejlett, mint a bányamunkásoknál és a vasúti alkalmazottaknál — a szervezkedés lehetőségeinek kikényszerítése, a közvetlen oka az élelmezés fogyatékosága a munkabeszűntetésnek.”⁶¹ — állapítja meg a honvédelmi miniszter a kormányának tett előterjesztésében.

Már az első háborús évben is vannak szórványos bérmozgalmak, de 1915 végén és 1916-ban tömegesen. Pl. már 1914 végén a Weiss Manfréd gyárban, a Schlick—Nicholson gépgyárban került munkás fellépésekre sor a különböző jogok megvonása miatt.⁶² Ebben az időben a drágaság is egyre rohamosabban nőtt és a bérek emelése lemaradt. Elsősorban a drágasági pótlék kiharcolása, majd százalékos béremelés követelése jelezte a mozgolódások célját.

Már 1915-ben nézeteltérések vannak a munkások és gyárvezetőség között a Weiss Manfréd gyárban, a Ganz-ban, a Lipták gyárban, a Fegyvergyárban.⁶³ 1915 májusában a Keleti Pályaudvar dolgozói, júniusban az Északi Főműhely munkáisi indítottak bérmozgalmat, majd a budapesti villamosvasutak alkalmazottai is.⁶⁴ 1916-ban már több gyárra és szak-

⁵⁹ Szerényi—Ladányi: i. m. 165. o.

⁶⁰ A szakszervezeti mozgalom Magyarországon. I. m. 18. o.

⁶¹ OL. ME. Mtj. 1917. okt. 19. Iványi E.: i. m. 308. o.

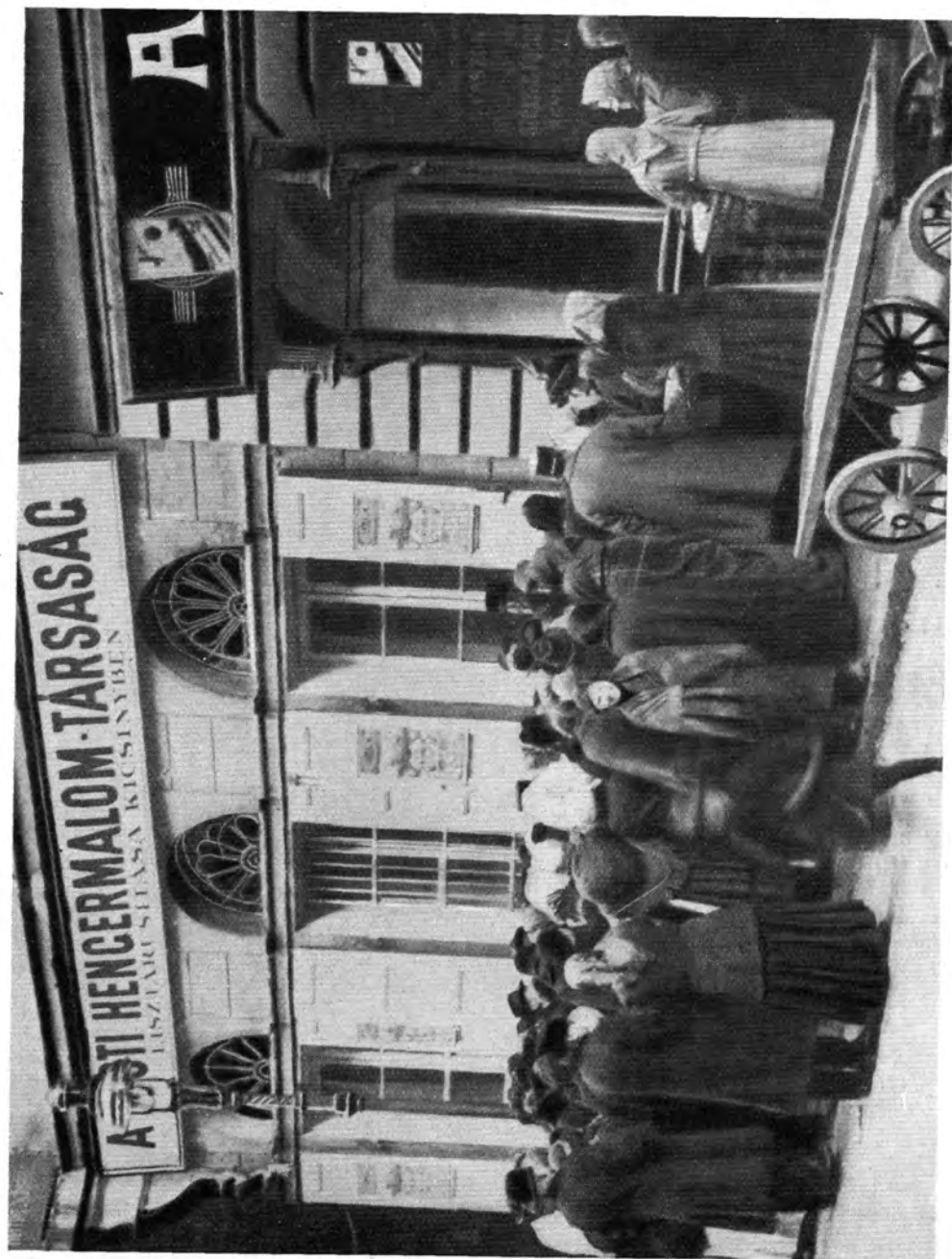
⁶² A párttörténeti tankönyv tervezete. Párttörténeti Közlemények 1965. márc. XIV. o.

⁶³ Böhm Vilmos: Két forradalom tüzeiben. Bp., 1946. 26. o.

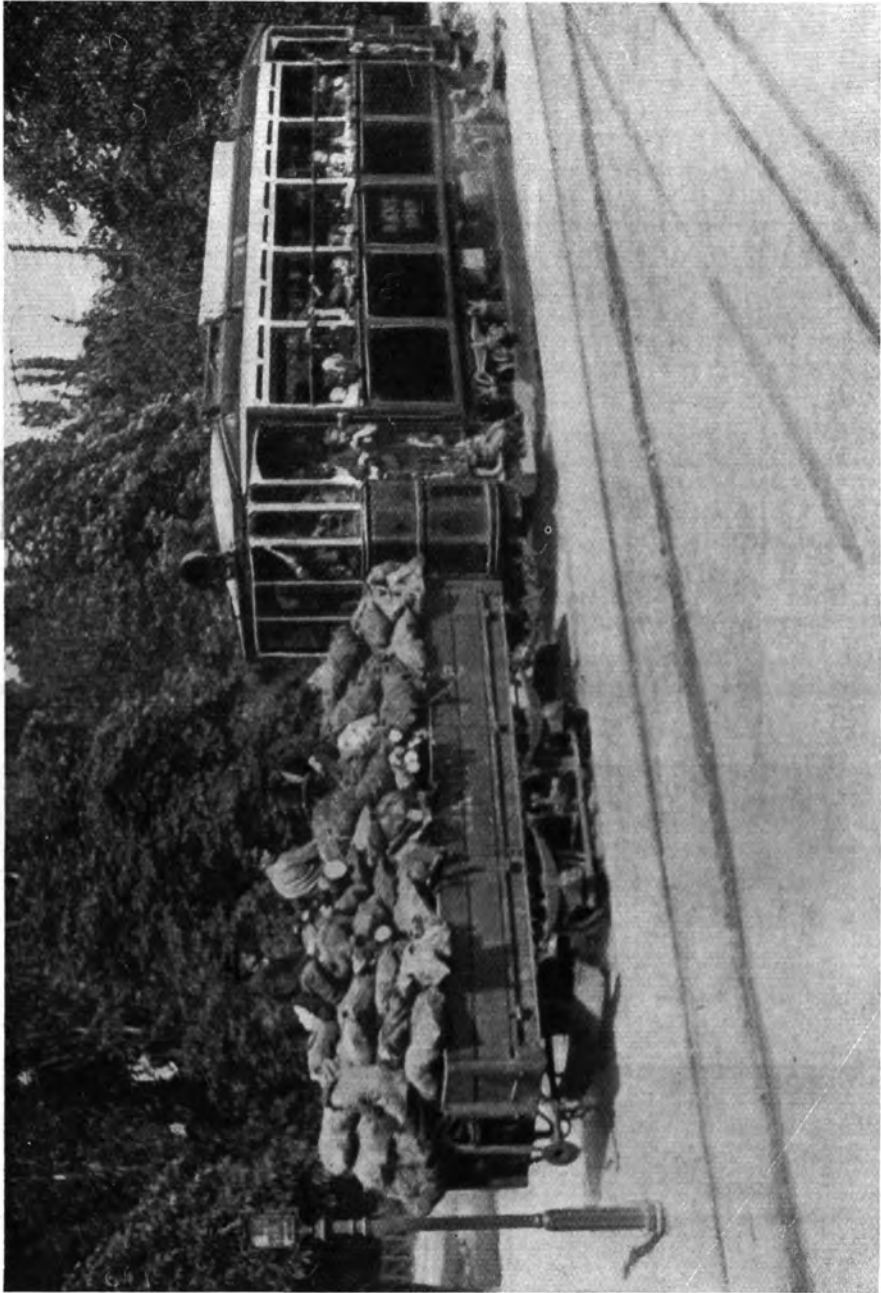
⁶⁴ Párttörténeti tankönyv tervezete. Párttörténeti Közlemények. 1965. márc. XIV. o.

1. A hadisegélyiroda előtt sorban álló asszonyok

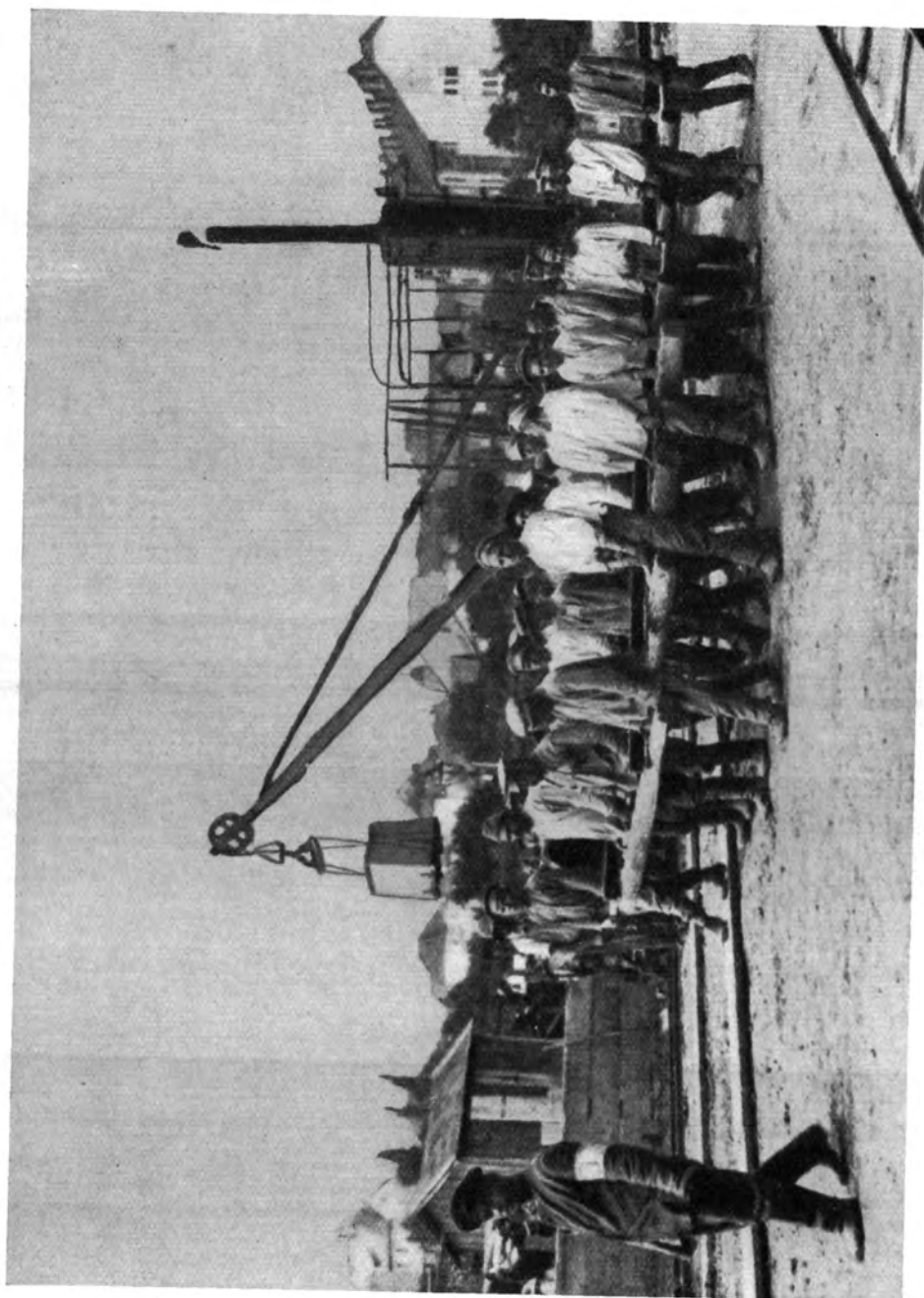
2. Az V. kerületi Sas utcai lisztüzlet előtt a háború alatt

3. A 83-as villamossal szállítják a tüzelőt 1916-ban

4. Ingyenebéd a munkásasszonyoknak a háború idején

5. Orosz hadifoglyok a Villányi úti építkezéseknél

mára kiterjedő bérmozgalmak jelentkeztek. Kezdetben panasz előterjesztéseket, memorandumokat nyújtottak be a gyárvezetőséghez, a panaszbizottságokhoz, a szakmai szervezetekhez. Pl. a Teudloff—Dittrich gyári öntők a drágasági pótlék ügyében fordultak a Vas- és Ércöntők szervező bizottságához január 8-án,⁶⁵ melyet ki is harcoltak. Március 5-én a Schlick gyári öntők bérvizonyaiak megjavítása érdekében emlékiratot nyújtottak be a gyárvezetőséghez.⁶⁶ Hasonló módon jártak el az Első Magyar Fém- és Lámpagyár öntői, melyben a régi jellegű munkákra 50%-os, a hadimunkákra 25%-os béremelést kértek.⁶⁷ Ugyanilyen eredményt értek el a Ganz gyári öntők is, kik 30%-os béremelést kértek az öntőknek, a lakatosoknak és a segédmunkásoknak pedig 20%-ot.⁶⁸ Júliusban a Hoffher gyári öntők és a Ganz Danubius (Váci úti) munkásai kaptak 15%-os bérvajátást benyújtott memorandumaikra.⁶⁹ Októberben a Lámpagyárban, a Fegyvergyárban, a Vulkán gyárban⁷⁰ sikerült kisebb béremelést elérni. A szakszervezeteknek tett jelentés szerint április 17-én a Weiss Manfréd gyárban, szeptemberben a Telefongyárban, az Egyesült Izzóban, októberben az Ericsson Villamossági gyárban és a Magyar Repülőgyárban sikerült megállapodást kötni a szakmai szervezetek és gyárak vezetősége között.⁷¹ Nemcsak a vasasoknál, hanem más szakmáknál is voltak kisebb eredmények a munkások javára. A nemesfemeseknél 1916-ban 10%-kal emelkedtek a bérek, a háború előttiéhez viszonyítva 40%-kal. A bőrösöknél szintén 10%, a háború előtti bér 20%-ával emelkedett a bér, még olyan konok és ellenséges magatartást tanúsító üzemben is, mint az újpesti Wolfner gyár. Az ételmezési munkásoknál a fővárosban 50—60%-os béremelést sikerült elérni, melyek között a legrosszabb volt a helyzet a Fővárosi Kenyérgyárban. A textilmunkásoknál 20%-os, a kereskedelemben dolgozó munkásoknál 25—100%-ig terjedő béremelés volt. Kollektív szerződés megkötését érték el 1916-ban a grafikai munkások, a nyomdászok és a könyvkötők.⁷² Drágasági pótlékot harcoltak ki a cipészek a Wolfner és a Schmidt gyárakban, a Hungária gyárban pedig béremelést. Az építőmunkások a panaszbizottságon keresztül rendezték a bérvizályukat a Gázgyárban, a Weiss Manfréd gyárban és a Fegyvergyárban. A famunkásoknál 20%-kal, a könyvkötőknel 15%-kal, a szabóknál 25%-kal, a női szabóknál 33%-kal, a vas- és fémmunkásoknál a budapesti üzemekben átlagban 35%-kal emelkedtek a bérek a bérmozgalom hatására.⁷³ A festőmunkásoknak 1916-ban a következő gyárakban sikerült béremelést elérni: az Arnheim gyárban, a Ganz gyárakban, a Lipták gyárban, a Hoffher—Schrantz gyárban, a Teudloff és Dittrich gyárban, a Repülőgépgyárban, a Marx—Grosszmann féle koporsógyárban, a Schlick és Nicholson gyárban, a Roessemann—Kühneman gyárban, a Mávagban, a Fém- és a Lámpaárugyárban, a Főv. Omnibusz üzemben.⁷⁴

Még nagyobb mértékben tapasztalhatók a bérmozgalmak az 1917-es év folyamán. Egyrészt tovább növekedett a drágaság, másrészt az elért eredmények is buzdítólag hatottak a fővárosi munkásokra. A követelések kiharcolásának módja is változott, több esetben már a sztrájkok, tömegmozgalmak is kísérték a bérmozgalmakat. Mind több szakmára terjedtek ki a mozgalmak, mint pl. a vasutasokra, magántisztviselőkre, villamosvasúti alkalmazottakra. Már 1916 őszén megalakult a Gyáripari Szakmák Blokkja, a munkáltatókkal szembeni egyetemes eljárás céljából, ugyanis eddig minden szakma a saját tagjai érdekében járt el és így előfordult, hogy a szakmák között nézeteltérések támadtak, és egyes csoportok kimaradtak

⁶⁵ P. T. I. A. Vsz. 916/17. jan. 8-i ülés.

⁶⁶ Ua. márc. 5-i ülés.

⁶⁷ Ua. márc. 19-i ülés.

⁶⁸ Ua. máj. 20-i ülés.

⁶⁹ Ua. júl. 1-i ülés.

⁷⁰ Ua. okt. 21-i ülés.

⁷¹ P. T. I. A. Vsz. 916/12.

⁷² Szakszervezeti Értesítő. 1917. febr.-márc.

⁷³ Szakszervezeti Értesítő. 1917. jan.

Hasonló értelemben hagyta jóvá a főváros a katonai ellenőrzés alatt működő Köztisztasági Hivatal, a Szemétfeldolgozó üzem és fuvartelep munkásainak drágasági családi pótlék juttatását heti 3—9 K-ig, a munkások kérelmére. Fővárosi Közlöny. 1916. július 28. 1550. o.

⁷⁴ Festők Szaklapja. 1917. márc. 1.

a kiharcolt béremelésekből. A Blokk feladata volt az is, hogy az egyes szakmák közötti összhangot biztosítsa. Nem sok adat van tevékenységéről, de a későbbi sztrájkok idején szerepe nyilvánvaló.

1917 folyamán, júniusban a Teudloff gyárban 10%-os, a Werkner gyárban 20%-os drágasági pótlékokat kaptak az ott dolgozó öntők, novemberben a Hirmann gyárban, a Vulkan gyárban és a Láng gyárban 25%-os pótlékokat.⁷⁵ Újabb bérmozgalmakról számoltak be az ülésen a Weiss Manfréd gyárból, az óbudai Hajógyárból, a Vulkan gyárból, a Fegyvergyárból és a Lámpagyárból. A csepeli öntők memorandumot nyújtottak át az igazgatóságnak és annak elutasítása után abbahagyták a munkát. A Langfelder gyárból bérkövetelés miatt kizárták az öntöket.⁷⁶

Az év folyamán az ácsok 9 esetben fordultak a panaszbizottsághoz és ennek eredményeként 30–35%-os, sőt egy-két helyen 50%-os béremelést harcoltak ki. A nemesfémesek és a bőrösök is 20%-os emelést értek el. A Wolfner, a Mauthner és a Freund féle bőrgyárakban 30%-os drágasági pótlékokat kaptak. A cipészek béremelés és drágasági pótlékként 50%-os emelést kaptak az 1916-os bérekhez viszonyítva. Azonkívül a munkaidő rövidítésében is sikerült eredményt elérniük, napi 1/2 óra munkaidő rövidülést és a szombat délutáni munkák megszüntetését harcolták ki. A famunkásoknál is 50%-kal sikerült felemeltetni a munkabéreket, azonban anyaghiány miatt sok üzem állt ebben a szakmában is, a béreknek csak 75%-át fizették. A festőknél, ahol a bérek a többi szakmához képest is alacsonyak voltak, 100%-os emelést sikerült elérni, a gyárban dolgozóknál pedig 40%-ot. A Villamosvasút Rt-nél majd egy évi huzavona után sikerült a drágasági pótlékokat kifizettetni. A húsipari munkásoknál 80%-os emelést és a munkaidő heti 5 órával való csökkentését érték el. A könyvkötőknél a drágasági pótlékkal együtt a férfiaknál 50%-os, a nőknél 70%-os béremelés volt. A fővárosban éles bérharcok voltak majd minden szakmában. A nyomdászoknál 97%-os volt a béremelés Budapesten, ami a háború előtti bérekhez hasonlítva 132%-os emelkedést jelentett. A szabóknál sztrájk útján sikerült a béreket 100–125%-kal emeltetni, a hadiüzemekben dolgozó nőknél 40%-os emelést sikerült elérni. A vasutasoknál béremelést csak hosszú harcok után lehetett elérni és a legrosszabban fizetett kategóriáknál pl. a pályafenntartási, raktári, szertári, fűtőházi munkásoknál csak napi 3–4 K pótlékokat. Az év folyamán 3-szor volt nagyméretű sztrájk. Május 23-án az ország összes vasúti műhelyének, Budapest fűtőházainak munkásai, az állomási és pályafenntartási alkalmazottak 9 napig sztrájkoltak. 26 munkás felett rögtönítélő bíróság ítélezett, azonban az általános elégedetlenség hatására felmentették őket.⁷⁷ Október elején a kormány az esetleges sztrájk megelőzése céljából jóváhagyta a mozdonyszemélyzet fizetésének 60%-kal való felemelését (a teherforgalomnál 70%-os). Indoklásul a honvédelmi miniszter előadta, hogy a vasutasztrájk a háborús csapat- és felszerelés szállítás szempontjából súlyos következményekkel járhat.⁷⁸ 4-én a béremelés ellenére szolidaritási sztrájk tört ki 32 bizalmi bevonultatása miatt. A másfél napos sztrájk sikerrel járt, ugyanis a kereskedelmi miniszter visszahozta a bizalmiakat, kénytelen volt elismerni a bizalmi rendszert és elrendelni, hogy a bizalmi át nem helyezhető. December 15-én a vasutasok újra beszüntették a munkát és 15 000 munkás tüntetett a MÁV igazgatóság előtt a drágaság ellen. A munkások ennek eredményeként kaptak karácsonyi segélyt. A dohánygyári munkásnők két esetben 25–25%-os béremelést és havi 20 K háborús pótlék kifizetését érték el. Az építőmunkásoknál, bár itt a háború miatt építési anyag hiányában pangás volt, a fővárosban 25–40%-os béremelést értek el. A magánalkalmazottaknál is sikerült minimális béremelést elérni. A városi alkalmazottaknál 1917 nyarán bérmozgalom indult. Az iskolai takarítónők kezdtek, majd rohamosan elterjedt a mozgalom és eredményeként 40–70%-os fizetésemelést és egyszeri 50–300 K-ig terjedő gyorssegélyt sikerült elérni. A villamosvasúti dolgozóknál 100%-os béremelést, a vegyészeti munkásoknál napi 2,50 K

⁷⁵ P. T. I. A. Vsz. 916/17. 1917. jún. 2-i és nov. 3-i ülés.

⁷⁶ P. T. I. A. Vsz. 916/17. aug. 8-i és nov. 17-i ülés.

⁷⁷ Szakszervezeti Értesítő. 1918. jan.-febr. 1–16. o.

⁷⁸ OL. ME. Mtj. 1917. okt. 4. *Iványi E.*: i. m. 298. o.

bérjavítást voltak kénytelenek elismerni a munkáltatók. A vegyészeti munkások mozgalmát a Ruggyantagyr munkásai kezdték.⁷⁹ A bérvizályokat rövidebb-hosszabb küzdelem követte és a munkáltatók nehezen ismerték el a jogos követeléseket, ugyanis a háborús rendelkezések következtében a tőkésék még agresszívebben utasították vissza a követeléseket és a háborús helyzetre hivatkozva hártották el azokat. Pl. a Kőbányai úti Ganz gyárban 1917 augusztusban többszöri leállással, majd ezt követő kizárással sem sikerült keresztülvinni a munkás-ság béremelési követeléseit, a panaszbizottság is több esetben visszautasította azokat.⁸⁰

A Vas- és Fémmunkás Szövetségnek több fővárosi nagygyár panaszbizottságával sikerült megállapodásra jutni béremelések ügyében.

A Weiss Manfréd gyárral január 5-én, május 29-én, június 7-én és decemberben,
a Ganz Villamosságiban aug. 3-án,
az Elektromos művekkel okt. 1-én,
a Ruggyantaggyárral szept. 7-én,
a Weiss Manfréd Konzervgyárral okt. 8-án,
a Magyar Kötélpályagyárral szept. 26-án,
a Magyar Lloyd Repülőgépgyárral febr. 20-án és dec. 3-án,
az Első Magyar Csavargyárral nov. 26-án,
az Első Varrógép és Kerékpárgyárral okt. 5-én,
a Györffy—Wolf fémárugyárral máj. 30-án,
a Herczegh gépgyárral szept. 6-án,
a kőbányai Lepter J. Vasszerkezeti gyárral okt. 30-án,
a Ganz Danubius gyárral máj. 18-án,
a Magyar—Belga Fémipargyárral máj. 24-én,
a Fehérvári úti Magyar Fiat Művekkel márc. 30-án,
a Roessemann és Kühnemann gépgyárral jún. 1-én,
a Telefongyárral aug. 5-én,
a Teudloff és Dittrich gépgyárral. nov. 21-én.⁸¹

A kormánynak is gondot okozott az egyre szélesedő bérmozgalom, mely sok esetben munkabeszüntetéssel is együtt járt és ezért elfogadta a honvédelmi miniszter előterjesztésére egy bizottság felállítását, melynek feladata lett volna a munkásság helyzetét tanulmányozni a sztrájkmozgalmak megelőzése céljából. A bizottság, mely tulajdonképpen létre sem jött, „meggyőződött volna arról, hogy a kellő mennyiségű, megfelelő minőségű élelmiszerkészlet, esetleg ruházati cikk rendelkezésre áll-e és pedig a munkásság által megközelíthető áron, valamint arról is, hogy ezek a cikkek a munkáságnak tényleg kiadatnak-e ;

arról, hogy a munkásság bérei a fennforgó viszonyoknak megfelelnek-e, nem akadályoztatnak-e meg a munkások abban, hogy a bérvizonyokra nézve szervezett fórumhoz, a munkás-ügyi panaszbizottsághoz fordulhassanak, valamint különösen arról is, hogy a vezényelt katonák és a népfölkelő munkásosztagokba beosztottak a többi munkással egyenlő díjazásban részesülnek-e ;

arról, hogy az illető üzem közegészségi berendezései megfelelőek-e és a munkaidő nem a munkásság erejének kizsákmányolására és így végeredményben az állandó teljesítő képesség rovására is van-e megállapítva.”

Az előterjesztés szerint „a budapesti üzemekben a viszonyoknak megfelelő bért kap a munkásság (de), itt is vannak olyan momentumok, melyek orvoslásra várnak.”⁸²

Közben a kormány terrorintézkedésekkel készült a sztrájkmozgalmak elnyomására. A minisztertanács rendelettervezetet fogadott el a sztrájkokkal kapcsolatban. Eszerint „munkabeszüntetés esetén jelentést kell tenni és a panasz okát megszüntetni. Ha ezután sem veszik fel a munkát, a látítókat esetleges bevonultatással el kell távolítani. Ha az sem oldja meg,

⁷⁹ Szakszervezeti Értesítő. 1918. jan.-febr. uo.

⁸⁰ Vas- és Fémmunkások Lapja. 1917. aug. 11.

⁸¹ P. T. I. A. Vsz. 917/1.

⁸² OL. ME. Mtj. 1917. okt. 19. *Iványi E.* : i. m. 309. o.

akkor a katonai bíróság, sőt a statáriális bíróság alá kell vonni és a halálos ítéleteket a munkás-ság tudomására kell hozni. Ha a munkát újra felveszik, a kegyelmi kérvénynek helyt kell adni. Rövid sztrájk esetén nem szabad súlyos ítélettel zaklatni a kedélyeket. Katonailag nem képzett egyénnel szemben ajánlatos az enyhe bánásmód. Bár ezek, főleg a nőmunkások tanúsítanak legtöbb esetben legvakmerőbb fellépést. Ilyenkor az államügyész elé kell vinni az ügyet, ugyanúgy olyan üzemnél, ahol népfölkelő munkások dolgoznak.”⁸³

A béremelések mellett a munkások harcot folytattak munkakörülményeik megjavítá-sáért is. A munkaidő csökkentéséért folytatott küzdelemben eredményeket értek el a cipé-szek, a húsipari munkások, a kereskedelmi alkalmazottak, a magánalkalmazottak. A háború kezdetekor a kereskedelmi dolgozóknál a vasárnapi munkaszünetet a kormány megszüntette. A szervezet állandóan harcolt a rendelkezés megszüntetéséért és 1916 februárban részleges eredményt sikerült elérni. A magánalkalmazottak az osztatlan munkaidőért folytattak har-cot.⁸⁴ Részben a munkaidő csökkentése és a munkaintenzitás emelése ellen folytattak küz-delmet az akkordbéres területeken, főleg a gépiparban és a bőriparban. A nyersanyaghiány, a szénkorlátozás miatti kényszerű üzemállások az akkordban dolgozó munkásokat erőteljesen sújtották. „Az akkord rendszer mellett az üzem mindennemű rázkódásából származó fenn-akadás keresetvesztéssel sújtja a munkásokat. Ez az üzemi fennakadás pedig mostanában mindinkább előfordul . . . Az akkord keresetek mennyisége általában csökken, és így bár drágasági pótlékot kapnak a munkások, heti keresetük nem nőtt.” A Wolfner gyárban a sza-bások akkordbérért duplájára emelte a gyár, viszont a teljesítményt nem tudták elérni,⁸⁵ így a heti keresetük ennek ellenére sem nőtt.

A kormány így kénytelen a kényszerű üzemállások miatti bérproblémákkal foglalkozni, és határozatot hozni a bérfizetésekre. „Az olasz offenzíva következtében beállott szállítási eszköz és szénhiány miatt álló üzemek munkásainak a zavargások megelőzése céljából 70% bért kell fizetni a mozgósítási alap terhére. Az eddigi kényszerű üzemállásokat a gyárak 75%-kal fizették, azonban a hadügy egy bizalmas rendeletben hatályon kívül helyezte és nem térítette meg a gyáraknak, a ráeső 1/2 részt. Így nagy tömegű munkás lett munkanélküli, akiknek a bevonultatása is élelmiszer és szállítási nehézségekbe ütközött.”⁸⁶

A kormány átmenetileg így oldotta meg a kérdést, amellyel egyáltalán nem ért el célt, mert ezek a félmegoldások senkit sem elégitettek ki és 1917 végén a magyar munkásság erő-teljesen hallatta hangját.

A munkásmozgalom fellendülése a háború alatt

I.

A háború kezdetén a szervezett munkásság jelentős tömegeit hívták be katonai szolgál-atra és így a felére esett vissza a szakszervezeti tagok létszáma. A gyülekezési tilalom, a sajtó-cenzúra, a szakszervezeti és SZDP vezetőség megalkuvó és részben tanácstalan magatartása következtében a szervezeti élet az első háborús évben stagnált. Az SZDP vezetőséget az ural-kodó osztállyal szembeni loyaltás jellemezte, ugyanakkor attól való félelem is, hogy vezető pozíciójukat nem tudják fenntartani. Ebből a sajátosságból eredt sokszor januszarcú maga-tartásuk. Egyrészt türelemre intették a munkásságot, másrészt a munkásság gazdasági köve-teléseit támogatták. A háború első felében a megalkuvás a jellemző elsősorban tevékenység-ükre. Ráadásul a keleti hadszíntér hadieseményeit igazságos harcnak, a cári önkényuralom elleni küzdelemnek tekintették és így a munkásság tömegei előtt leplezték a háború rabló, imperialista jellegét, akikre hatást gyakorolt az uralkodó osztály sovíniszta, a háborút éltető hangulata is a háború kezdetén. A nacionalista mámor azonban a súlyos vereszségek, a sebesült és rokkant katonák tömeges megjelenése, az újabb és egyre növekvő számú katonai

⁸³ OL. ME. Mtj. 1917. aug. 24. *Iványi E.*: i. m. 280. o.

⁸⁴ Szakszervezeti Értesítő. 1918. jan.-febr. ua.

⁸⁵ A Cipész. 1917. febr. 18. 1. o.

⁸⁶ OL. ME. Mtj. 1917. dec. 8. *Iványi E.*: i. m. 359. o.

behívások következtében hamar elszállt. Tetézte ezt az otthon maradtak csekély jogainak megvonása, a gyárosok, majd később az üzemi katonai parancsnokok munkásokat sértő intézkedései, az életkörülmények gyors romlása, a közszükségleti cikkek hiánya.

A közvetett — a panaszbizottságokon keresztül és közvetlen bérharcok eredményei felnyitották a munkásság szemét, és a gazdasági követelések mellett megjelentek a politikai, a szervezkedés szabadságát, a munkásság régi jogainak visszaállítását követelő mozgalmak. Már 1915 második felében és 1916-ban, de még inkább 1917-ben tapasztalható ez, amikor lendületet adtak ezeknek a mozgalmaknak az Oroszországban bekövetkezett forradalmi változások, főleg az Októberi Szocialista Forradalom győzelme után.

Az SZDP és szakszervezeti vezetőséget is meglepte a szervezkedés ereje, a munkásmozgalom fellendülése és kénytelen-kelletlen támogatniok kellett a munkásság szinte spontán erejéből, vagy csak alulról jövő, az alsó vezetők, a bizalmiak részéről történő kezdeményezőseit. Bár számtalan esetben gátolták a mozgalom radikalizálódását. Fenyegetéssel, a szervezkedésből való kizárással sújtották azokat az alsó vezetőket, akik nem voltak hajlandók az osztálybékét elfogadni vagy a kormánnyal szemben loyális magatartást tanúsítani. Főleg kíméletlenül felléptek az eleve radikálisabban jelentkező feltöltődött, új, alsó vezető réteggel szemben, kikre nem tudták befolyásukat kiterjeszteni olyképpen, mint a régebbi szakszervezeti vezetőkre. Pl. a Vas- és Fémmunkások Központi Vezetősége 1918. ápr. 2.-i ülésén Schrötter Aladár gépgyári munkást kizárták a szövetségből, mert kifogásolta Malasits Géza tevékenységét a gyárral folytatott tevékenység során. Jún. 1-én Gruber Antalt zárták ki a szövetségből és Farkas Konrádot a bizalmi tisztségtől eltiltották, mert nem tartották be a vezetőség utasításait. Aug. 16-án Matusek Edét zárták ki, mert a vezetőséget részrehajlással vádolta meg a Fegyver- és a Gépgyárban.⁸⁷

Főként a fővárosban és a bányavidékeken volt élénk a munkásság tevékenysége, a szervezkedés erősödése.

A szakszervezetek 1916. évi jelentése szerint: „figyelembe véve a háborús viszonyokat, különösen a fővárosban elég élénk volt a szakszervezeti tevékenység. A régi hadbavonult bizalmi férfiak helyére újakat választottak, akik igen gyakran találkoztak a szervezetekben, ahol a vezetőségekkel együtt megbeszélték a munkaviszonyokat és ahol bajok voltak, igyekeztek ezeket békés úton szanálni. A helyiségeket fenntartották, ami a csökkent tagdíjak miatt meglehetősen anyagi nehézséget jelentett. Előadásokat is tartottak, bár ezek látogatottsága kisebb volt mint béke időben, ami annak is tulajdonítható, hogy a hadiüzemekben dolgozó munkásoknak kevés volt a szabad ideje.”⁸⁸

A szakszervezeti pénztárak kimerültek, egyrészt a kevesebb tagdíj fizetés, másrészt a háború alatti nagymérvű szakszervezeti segélyek miatt, melyet a szervezett munkások özvegyeinek, árváinak, harctéren levőknek fizettek.

A szakmák kiadványai is megfogyatkoztak, bár a Népszava példányszáma már 1915-től szaporodott, a frontra küldött lap példányszámok miatt. Nyilvánvaló, hogy az uralkodó osztállyal való loyális volt az ára annak, hogy a kormány az újság frontra küldését megengedte.

A szakszervezetek taglétszáma kezdeti csökkenés után a következőképpen alakult a háború folyamán:

1913	1914	1915	1916	1917	1918
107 488	51 510	43 381	55 338	215 222	721 437

Az 1917-es évben a háború előtti létszámnak már duplájára, a háború utolsó évében hétszeresére emelkedett a taglétszám.⁸⁹

⁸⁷ P. T. I. A. Vsz. 918/42.

⁸⁸ Szakszervezeti Értesítő. 1917. jan. 10.

⁸⁹ A szakszervezeti mozgalom. I. m. 97. o.

Az SZDP és szakszervezeti vezetőket is meglepte a szervezethez ilyen mérvű fejlődése. Saját jelentésük élesen világít rá erre a jelenségre. „A szakszervezetek vezetői még almodni sem merték valaha, de különösen a háború alatt, hogy ilyen eredményt érjenek el. Hogy minek köszönhetjük ezt a nagy eredményt, az nem képezheti vita tárgyát. A nyomorúság, amelyet a háború hosszú tartama okozott, talpra állította a nagy tömegeket. A szervezkedésben kerestek védelmet mindazok, akik a hallatlan drágaság és uzsora objektumai.”⁹⁰ A munkástömegek szervezeteiktől várták nyomorúságos helyzetük javítását.

A szervezkedés növekedésében jelentős szerepet játszottak a vasmunkások. Már 1916-ban 90 gyárban tartottak 2798 gyárértekezletet, ahol 163 865 munkás vett részt.⁹¹ A fővárosi vasasok közül, 1916 nyarán, 55 000 munkásból csak 11 000 volt szervezett, mint közlik a szövetség augusztusi rendes közgyűlésén,⁹² 1916 végén már a taglétszám 20 659, és 1917 végén pedig 80 934. Ebből 56% a budapesti tag, ami már a szakma majdnem teljes szervezethez jelentette a fővárosban, ugyanis az 1918-as nagy növekedésben már a vasmunkások létszáma ténylegesen nem változott.⁹³ A többi szaknál is jelentős a taglétszám növekedése, ha nem is ilyen mérvű. A bőrösök 1917 nyarán elérték a háború előtti létszámot, a famunkásoknál 100%-os volt az emelkedés. A magánalkalmazottaknál 1917 végén már 20 000 tag van, az építő munkásoknál is van növekedés, de még 1918-ban is csak a háború előtti tagság felét tudták elérni. A vegyipari munkásoknál 1917 második felében van rohamos fejlődés, félév alatt 9000-en léptek be a szakszervezetbe. A fővárosi Villamosvasút alkalmazottainál is ekkor döntő fontosságú a mozgalom fejlődése. Október 20-án általános sztrájkjal követelték a szervezkedés szabadságát.⁹⁴ Igen jelentős a vasutasoknál a szervezkedés ereje. 1916 végén még csak 4500 vasutas szervezett, 1917 végén pedig 20 000. A vasúti műhelyek munkásai 100%-ban, a fűtőházak munkásai 85%-ban voltak már ekkor szervezettek.⁹⁵

A vasasok sajtója is jelentékenyen nőtt ez alatt az idő alatt. A 2 hetenként megjelenő szaklapok példányszáma 1917 végén 76 000 magyar, 11 500 német, és 5000 szlovák nyelvű. A Villamos 8500, a Vegyipari munkás 1500, a Községi Munkás 5000, a Cipőfelsőrész készítő lapja 1200, a Cipész 5000, a Bőrösök szaklapja havonta 1500 példányban jelent meg. A Könyvkötők lapja magyar nyelven 7300, németül 1000 példányban, a Festők szaklapja pedig 2300 példányban jelent meg. Szaklapot indítottak a magántisztviselők, a húsipari munkások, a vasutasok, a községi alkalmazottak. A könyvkötőknél, nyomdászoknál, szabóknál és építőknél a szaklap példányszáma elérte a háború előtti szintet.⁹⁶ „A szervezkedés erejét nemcsak a taglétszám és a szaklapok, példányszámok növekedése mutatta, hanem az is, hogy a szakmai szervezetek egységesebbek lettek. A partikuláris és szeparatista tendenciák a szakmákon belül csökkentek, ami lehetővé tette, hogy a szakmák egységesebben lépjenek fel a tökések és az üzemi parancsnokok elnyomásával szemben. Pl. a cipőfelsőrész készítő 1917 novemberben csatlakoztak a Cipész és Csizmadia Munkások Egyesületéhez. 1912 óta vitakoztak a különállás megszüntetésén, a mozgalom fellendülése idején történt köztük a megállapodás.⁹⁷ Az Építőmunkások Országos Szövetsége 1918 augusztusban megtartott közgyűlésén beszámoltak arról, hogy az ácsok is megszüntették a különállásukat, csatlakoztak a szövetséghez a cementipari munkások és a kövezők is.⁹⁸ A Vas- és Fémmunkásoknál is több esetben előfordult, hogy az egyes szakmák között nézeteltérések merültek fel. Az esztergályosok, lakatosok, öntők között sok esetben volt széthúzás, mindegyik szervezet csak a maga tagjainak az érdekeit védte. A háborús nyomor és a politikai jogtalanság elleni küzdelemben a különböző csoportok összefogtak a cél érdekében. Pl. a Langfelder gyári öntők segílyt kértek az Öntők

⁹⁰ Szakszervezeti Értesítő. 1918. jan. 1–16. o.

⁹¹ Vas- és Fémmunkások lapja. 1917. június 22. 3. o.

⁹² P. T. I. A. Vsz. 916/16.

⁹³ P. T. I. A. Vsz. 916/19.

⁹⁴ Szakszervezeti Értesítő. 1918. jan.-febr.

⁹⁵ Magyar Vasutas. 1918. jan. 10. 2. o.

⁹⁶ Szakszervezeti Értesítő. 1918. i. m.

⁹⁷ P. T. I. A. Börsz. 56. 47. o.

⁹⁸ P. T. I. A. Ész. I. 918/3.

szervező bizottságától, annál is inkább, mert a gyári mozgalom alkalmával a lakatosok és esztergályosok a hozzájuk nem tartozó öntőknek is adtak segílyt.⁹⁹ A vas- és fémipari szakmák közti összefogás, a közös fellépések összehangolása a fellendülések idejében erősödött.

II.

A mozgalom radikalizálódásának egyik fontos tényezője a *bizalmiak szerepének növekedése*, akik a munkástömegekkel állandó kapcsolatban, részben maguk is a forradalmi eszmék híveivé váltak, vagy legalábbis kénytelenek voltak hangot adni a munkásság követeléseinek, melyet mint a munkásság képviselői hangoztattak, illetve továbbítottak. E helyzetből kifolyólag összeütközésbe kerültek az SZDP és a szakszervezetek jobboldali vezetőivel, akik még a mozgalom fellendülése idején is az uralkodó osztályokkal való loyaltitás hívei maradtak.

A bizalmiaknak a mozgalomban eddig is meg volt a szerepük, ez azonban a háborús nyomor, a munkásság jogainak megnyirbálása idején fokozott jelentőséget kapott és olyan feladatok megoldása is a bizalmiakra várt, melyeket addig nem, vagy csak elvéve végeztek. A bizalmiak feladatait a következőképpen vonja össze a szakszervezeti lap: „A kézműiparban a bizalmi személy működése a kéthetenként tartandó műhelyértekezletek összehozása, a hiányzók figyelmeztetése, a járulék pontos beszédése.” A gyáripari termelés elterjedésével a bizalmiak munkájának jellege megváltozott, a jelentőségük megnőtt. „A fő a bizalmi tevékenységében a gyár vagy műhely munkásainak megszervezése. Ez az alapja a további akcióknak.” Továbbá; a szervezett munkások és a vezetőség közötti kapcsolat tartása, ami a többi üzemmel való kapcsolatot is jelenti. Azonkívül kezdeményeznie kell a harcot az árszabály vagy munkarend megszerzésére. Ha a gyárnak van munkarendje, akkor a szervezet közbejöttével kell újat kivívni. Figyelniök kell arra, hogy a munkások a változó bércategóriák és pótlékok miatt meg ne rövidüljenek, az esetleges differenciákról az igazgatósággal ők tárgyalnak. Harcot folytattak a kollektív szerződés megkötéséért, vagy a betartásuk felett öröködnék.¹⁰⁰ „A bizalmi a harcoló munkásságnak az előretolt őrszeme, éberem kell ügyelnie a munkásság, a szervezet érdekeire.” A bizalmi az érintkezésben legyen szilárd és fegyelmzett, igazságos és őszinte — a megbízóival szemben is vannak kötelezettségei.¹⁰¹

Ezek a követelmények a bizalmiakkal szemben a háború folyamán még csak fokozódtak. A munkásság érdekeinek a képvisellete mellett olyan tevékenységet is folytattak, melyek az egész munkásság érdekeit védtek. Szervezték a munkásság egyre fokozódó kizsákmányolása elleni harcot, a tőkés és az üzemi katonai parancsnokok háborús termelés fokozását célzó intézkedéseit akadályozták. Már 1915 második felében tapasztalunk a bizalmiak részéről olyan fellépést, amellyel az SZDP és szakszervezet vezetősége nem értett egyet. Pl. a Vas- és Fémmunkások Szövetsége kp. vezetőségének 1916 elején tartott ülésén beszámoltak arról, hogy „a gyáripari bizalmiak elhatározták, miszerint a katonai felügyelet alá helyezett gyárak munkásainak nevében közvetlenül fordulnak a HM-hoz, mert a szövetség nem képviseli elég erélyesen a munkások érdekeit a munkáltatóknál és a hatóságoknál.”¹⁰² Egy másik jelentés szerint „Tagjaink egy része ugyanis, egyrészt lassúnak találta az ügyek olyatén elintézését, ahogy azt a szervezet vezetősége célszerűnek látta, másrészt a szervezet fellépését nem tartotta elég mélyrehatónak s e téren radikálisabb módszert vélt kívánatosnak. A vezetőség a maga jól megfontolt eljárásától nem volt hajlandó eltérni és ezért ismételten történtek kísérletek arra, hogy a munkásság — *legális vezetőségének álláspontjától függetlenül* — közvetlenül cselekedjék.”¹⁰³

Élesen világít rá a bizalmiak tevékenységére a Weiss Manfréd csepeli lőszergyár népfelkelő munkásosztagai katonai parancsnokságának jelentése 1916 novemberből.¹⁰⁴ A jelentés

⁹⁹ P. T. I. A. Vsz. 916/17. 1917. nov. 17-i ülés.

¹⁰⁰ A Cipész. 1917. okt. 7. 1. o.

¹⁰¹ A Cipész. 1917. nov. 4. 1. o.

¹⁰² P. T. I. A. Vsz. 916/16.

¹⁰³ Szakszervezeti Értesítő. 1917. jan. 7. o.

¹⁰⁴ P. T. I. A. XV/1/916/12. 30. o.

nak a lőszergyártásra gyakorolt káros tevékenysége meggátolására. Jelentette, hogy katonai eljárást indított meg, több bizalmi bevonultatott, vagy katonai kíséretű szolgálatra osztott be.

A tanúvallomások és a vádlott bizalmiak és munkások kihallgatási jegyzőkönyvei jelzik, hogy a bizalmiak szerepe milyen változáson ment keresztül, főleg a katonai parancsnokság alá helyezett gyárakban. Az előzőekben már tárgyalt csepeli lőszergyár egyike a legkoncentráltabbaknak, szerepe a háborús termelésben döntő, mind a termékmennyiség, mind az ott dolgozó munkásság nagy száma miatt.

A jelentés szerint a bizalmiak tevékenysége következtében a munkateljesítmények maximuma a lőszergyár termelését 25–30%-kal befolyásolta. Az egyik üzemvezető vallomásaiban elmondta, tanúja volt annak, hogy két esztergályos bizalmi ellenőrizte az elszámolást, nem lépte-e túl a munkás a megállapított normálkeretet, a 120%-ot. Aki túllépte azt, megdorgálták. Egy másik üzemvezető azt vallotta, hogyha valamelyik munkásnak reklamációja van a bérelszámolásnál, mindig egy Csonka nevű esztergályos jelentkezik, akit többször kérdőre is vont és jelentette a katonai parancsnoknak. Példaképp megemlítette, hogy egy munkásnak tévesen 2,60-as munkát adtak ki, a másiknak 7,50-est. A háromszoros ár ellenére mégis egyformán kerestek, mert a magasabb bérű annyira elhúzta a munkát. Nyilvánvaló, hogy a termelés hajszolása elleni védekezésül éltek a munkások ezzel a módszerrel, de a háború okozta kilátástalanság, a háború elhúzódása miatti elkeseredés is megmutatkozott ezekben az akciókban.

A bizalmiak és a kihallgatott munkások vallomásaiból képet alkothatunk a bizalmiak megváltozott szerepéről. Noviczki Bertalan bizalmi a bűnjelként lefoglalt előjegyzési könyvecskéjébe bejegyezte a munkateljesítményeket, a bérfizetéseket, a figyelmeztetéseket. Egyes munkások bojkottálásának megszervezésével is vádolták. Védekezésében előadta, hogy a nem tisztességes munkásokhoz méltóan viselkedőkkel szemben éltek a bojkottal, amikor az egész gyár megszakitotta az illetővel az érintkezést. Egy másik vádlott bizalmi, Muschitz József elmondta az egyik munkással szembeni fellépését, kit arra kért, hogy adjon a társának is munkát, aki anyagihiány miatt nem tudott eleget dolgozni. Mahaliczki Károly bizalmi elmondta, hogy bizalmi értekezleten voltak felelősségre egy munkást munkabértöbblet elszámolásáért, és hogy a bizalmiak 10-es bizottsága tárgyalta meg egyes munkások magatartását, az esetleges szabálytalanságokat. A vád szerint a letartóztatott vagy büntetett munkások részére végeztek gyűjtést — ő heti 2 K befizetéséről tudott, melyet segélyezésre fordítottak. Az egyik kihallgatott munkás, Orbán Alajos elmondta, hogy önként alávetik magukat a bizalmitestület határozatának.¹⁰⁵

A vallomásokból kiderül, hogy a gyár munkásságának magatartásbeli problémái, a munkaerőkölcs, munkaügyi viták elintézése és szociális gyűjtés mellett a hadiipari termelés befolyásolása is a bizalmiak megváltozott tevékenységéhez tartozott.

A bérmozgalmakban is jelentős szerepet vittek a bizalmiak. A panaszbizottságokban a szakszervezeti delegáltakra hatást gyakoroltak, közvetlenül is eljárta az igazgatóságoknál a munkások panaszai ügyében.

A katonai parancsnokok éberrel figyelték az öntudatos bizalmiak tevékenységét és megtorlást alkalmaztak a bizalmiakkal és az őket támogató munkásokkal szemben.

A rendőrség is figyelemmel kísérte a bizalmiak értekezletét, főleg a fővárosban. Az értekezleten hallottakról besúgó segítségével igyekezett tudomást szerezni és aszerint tenni ellenrendszabályokat. A kéthetenkénti bizalmi értekezleteken mind forróbb volt a hangulat, az SZDP vezetőségnek mind nehezebb volt kordában tartani a bizalmiakat, mind több ellenzéki hang hallatszott, pedig a bizalmiak nagy részére ekkor még az SZDP és a szakszervezeti vezetők befolyással bírtak.

A rendőrkapitányság belügyminiszternek tett jelentése szerint, az 1917. jan. 6-i bizalmi értekezleten sokan *radikálisabb politikát várnak a vezetőségtől*. Pl. Bors János élesen támadta a vezetőséget a „főelvtársak felmentéséért,” aminek szerinte nagy ára van. Egy másik bizalmi, Pollák Rudolf is elmarasztalta a vezetőséget, hogy nem tesz semmit a drágaság ellen és a

¹⁰⁵ P. T. I. A. XV/1/916/12. 38. o.

választójog érdekében. A febr. 7-i ülésen pl. Szekeres Sándor hangoztatta, hogy most legfontosabb a munkásság gazdasági érdekeiért való harc és a pártvezérek most ne a mandátumokra gondoljanak. Fellner Béla, aki a frontról tért vissza, kijelentette, hogy a fronton a pártvezetőség ellen a legnagyobb az elkeseredés. A febr. 16-i ülésen a vasasok nyílt frontot képeztek a pártvezetőség ellen, melyet Cservenka Miklós és Malasits védelmébe vett.¹⁰⁶

A vezetőség elleni fellépéseket panaszolta a mozgalmi lap is. Megállapítása szerint „a bizalmi férfiak sokszor nemhogy csillapítanak a munkásságot, hanem maguk is tüzelik. Voltak esetek, hogy a munkáltatótól eredményt sikerült kicsikarni és a munkások nem fogadták el azokat és minden rábeszélés ellenére beszüntették a munkát.

A munkások meggondolatlan cselekedetei veszélyeztetik a szervezet tekintélyét.”¹⁰⁷

A régi bizalmiak is hangot adtak a munkásság elégedetlenségének, de még inkább az újak, akik a szervezetség növekedésével a mozgalomba kerültek és a munkásság bizalma folytán választották meg őket. Ezek a munkások, ha nem is tekintettek vissza több évtizedes mozgalmi múltra, mindenesetre a munkásság nyomorát érezték és hangot is adtak ezeknek. Főleg a vas- és fémmunkásoknál, ahol a szervezetség 1917 folyamán, a fővárosban már majdnem teljes, jelentkezett sok új bizalmi. A többi szakmánál lassúbb ez a fejlődés, de itt is megfigyelhető. Ezek a munkások a háború következtében erősen koncentráldott hadiiparban dolgoztak és a munkásság harci szellemének kifejezői voltak. A pártvezetőség igyekezett kézben tartani a bizalmiakat és a bizalmi testület szabályzatát úgy megváltoztatni, hogy befolyását erre a területre továbbra is kiterjeszthesse és megakadályozhassa az új rétegek képviselőinek a bizalmi testületbe való delegálását.

Kimondták többek között, hogy „Vezető bizalminak csak az 5 éves szövetségi tag választható!” Azonkívül, „ha a munkásság tisztségtől eltiltott tagot választ meg bizalminak, akkor a vezetőség azoktól megvonja a támogatást.”

„A főbizalmiaknak minden értekezletet, gyűlést be kell jelenteni, mert csak akkor vállalnak felelősséget az ott hozott határozatokért.”¹⁰⁸

Így akarták egyrészt befolyásuk alatt tartani a bizalmiakat, megakadályozni az öntevékeny mozgalmakat, másrészt e révén akart a vezetőség tudomást szerezni ezekről az akciókról, hogy alkalomadtán felhasználhassa ezt a szervezett erőt.

A bizalmiaknak nemcsak a bérkövetelések képvisellete, a háborús termelés szorítása elleni védekezés, hanem a mozgalom irányítása is feladatukat képezte. Főleg akkor lett szerepük fontos, amikor a munkásság munkabeszüntetésekkel, tömegtüntetéssel harcolt helyzetének megváltoztatásáért. Már az 1917-es év végén, de főként 1918-ban jelentős a nagyiparban dolgozó bizalmiak tevékenysége, bár az SZDP sok esetben csak a munkásöntudatra apellálással tudta őket befolyása alatt tartani.

III.

A hosszú háború a Monarchia korhadt gépezetét egyre nagyobb feladatok elé állította. A háborús erőfeszítések kimerítették a hátszág készleteit, a harmadik háborús tél beköszöntése végképp elvette a tömegek türelmét. Egyre jobban előtérbe került a háború befejezésének kérdése, főként Ferenc József 1916 novemberében bekövetkezett halála után. IV. Károly és a körülötte csoportosuló uralkodó réteg tapogatózni kezdett a béke érdekében. Ennek a csoportnak az érdekei a Monarchia egységének megtartását kívánták, így a kezdeményezések nem lehettek sikeresek. A béke érdekében tett lépések a Tisza-kormány hitelének megrendülését jelentették az uralkodó osztályok szemében is. Előre vetette árnyékát Tisza bukása, melytől a tömegek a háború befejezését, a háborús nyomor enyhülését, és a politikai jogok kiterjesztését, az általános választójog kivívását várták.

A bérmozgalmak mellett mind nagyobb szerepet kaptak a politikai követelések, a béke kikényszerítése.

¹⁰⁶ P. T. I. A. XV. 917/14. Bp., r. kap. eln. res.

¹⁰⁷ Szakszervezeti Értesítő. 1917. dec. 1. o.

¹⁰⁸ P. T. I. A. Vsz. 918/43.

1916 folyamán még csak elvétve fordultak elő munkabeszüntetések. Általában a bérköveteléseket a panaszbizottságok útján orvosolták. 1917 folyamán a munkások belátták, hogy a panaszbizottságok esetleges engedékenységei nem tudják feloldani az árak és bérek közötti nagy különbséget, másrészt már összetételüknél fogva is, elsősorban az uralkodó osztályok érdekeit védik, és nem tudják a tőkések és munkások közötti feszültséget feloldani. Egyre nagyobb hangsúlyt kaptak a sztrájkok, melyekben a nőmunkások mind nagyobb számban vettek részt és a csak bérköveteléseket lassanként háttérbe szorították a dolgozó tömegek politikai jogokért, politikai hatalomért folytatott harcai,¹⁰⁹ ami egyúttal az SZDP vezetőség politikájától való eltávolodást is eredményezett.

Az SZDP vezetőség kénytelen volt támogatni ezeket a követeléseket, hogyha nem akarta elveszíteni befolyását a tömegekre. Azonban állandóan igyekezett ezeket törvényes formák közé szorítani és a vezetésüket kézben tartani.

A sztrájkhullám már a tél végén, 1917 február-márciusban kezdődött. A főváros több fontos gyárában, a Csepeli Lőszergyárban, a Lipták gyárában, a Fegyver- és Gépgyárban, a Jutagyárban sztrájkoltak az év első felében. A már említett vasutas sztrájkok nemcsak gazdasági követelésekért,¹¹⁰ hanem a szervezkedés lehetőségéért is folytak.

1917 május elsejének megünneplése a munkásság forradalmi készségének és elszántságának jegyében zajlott le. Sem a kormány, mely 1915. és 1916. évi május elsejék megünneplését megtiltotta, sem az SZDP nem látta jónak a 1917-es megünneplésének elhagyását. Bár a felvonulásokat nem engedélyezték, a munkabeszüntetésekhez hozzájárult a kormány és főleg a fővárosban volt általános a munkaszünet. A fővárosi munkások a délelőtti folyamán a szakszervezeti helyiségekben gyülekeztek és az SZDP és a szakmák vezetői tájékoztatták őket a politikai helyzetről és a háború előtti május elsejék jelentőségéről.

Délután a Városliget környéki vendéglőkben ünnepelte a főváros munkássága a május elsejét.

Az Erzsébet királyné úti „Hungária kert”-ben a vasasok, a bőrösök-cipészek és a szabóipari munkások ünnepeltek. A gyűlés szónoka Bokányi Dezső, a békét, a háború megszüntetését követelte. A tömeg percekig pfújozta Tiszát beszéde közben, és a választójogért tüntetett.

A Stefánia úti Kologerszky kioszkban a nyomdászok, a magántisztviselők és a kereskedelmi alkalmazottak gyűltek össze. Weltner Jakab beszédében a béke és demokrácia összefüggését magyarázta.

Az István úti „Nagy Amadeusz” helyiségében a vasutasok tartottak gyűlést. A gyűlés szónoka Landler Jenő volt — sajnos, beszédét a cenzúra teljesen törölte.

Az Erzsébet királyné úti „Trieszti Nő” helyiségeiben az élmezési munkások — molnárok, pékek, hentesek, pincérek tartottak gyűlést, egyéb kisebb szakmákkal együtt. Buchinger Manó beszédében a nap jelentőségét ismertette.

A Hermina úti „Zöld Vadász” kerthelyiségében az építő- és famunkások tartottak gyűlést. A gyűlés szónoka Garbai Sándor volt, aki beszédében követelte a választójogot, hogy a nép vehesse kezébe a hatalmat. Beszéde közben elszánt kiáltások hangzottak „Nem élünk jog nélkül!, Jogot és békét!, Lesz még május 23-a.”

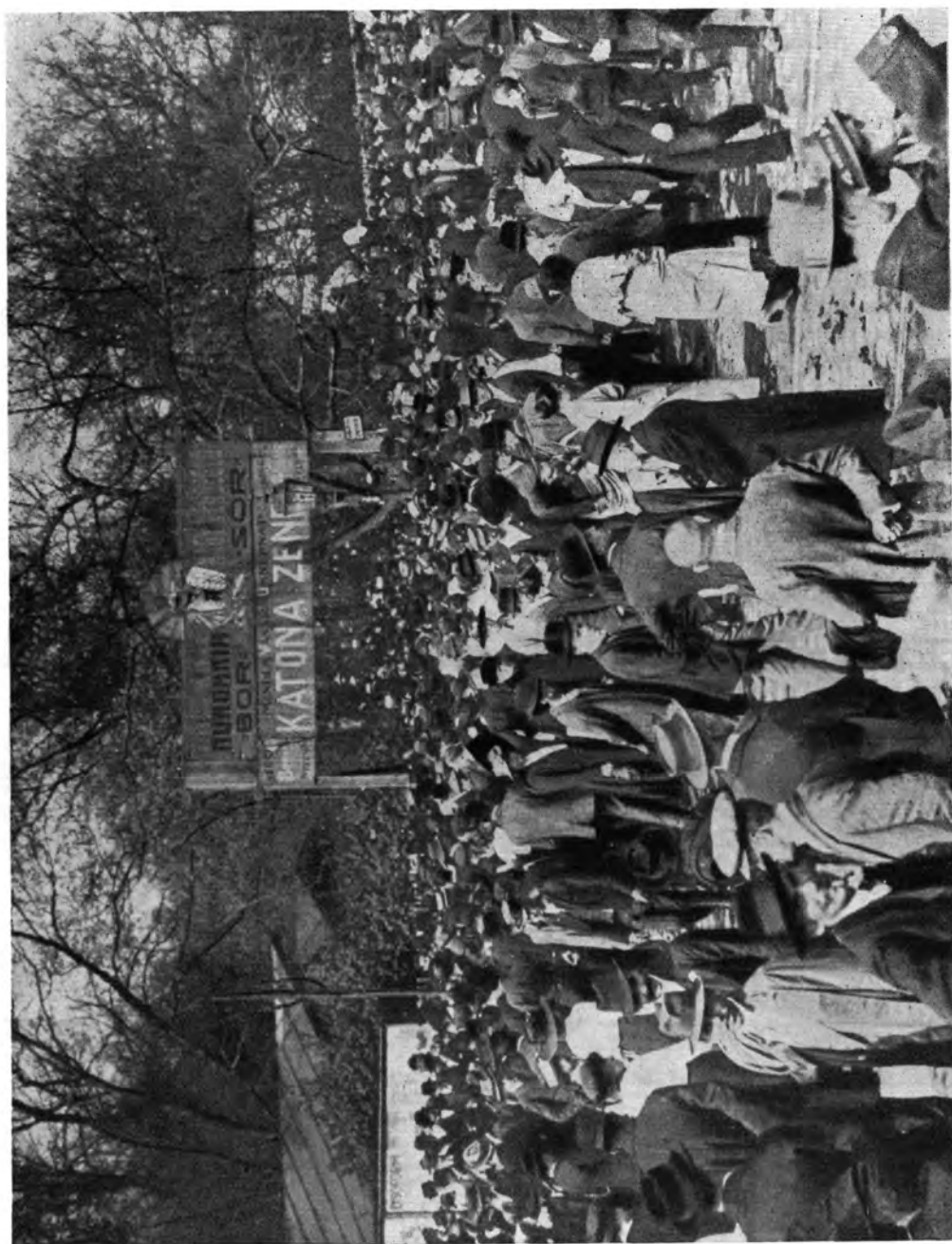
A városligeti gyűlések több tízezer résztvevője határozati javaslatot fogadott el, melyben békét, kenyeret, szociális reformokat, demokratikus átalakulást követelt.

A következő napon a fővárosban 1 óras általános sztrájk volt, amikor a munkásság munkabeszüntetéssel figyelmeztette a kormányt elkeseredettségéről. A sztrájk alatt a bizalmiak az igazgatóságoknak memorandumot nyújtottak át, melyben követelték, hogy a kormány adja meg az általános titkos választójogot. Ez az egy óras sztrájk a háború kitörése óta az első, bizalommal töltötte el a főváros munkásságát.¹¹¹

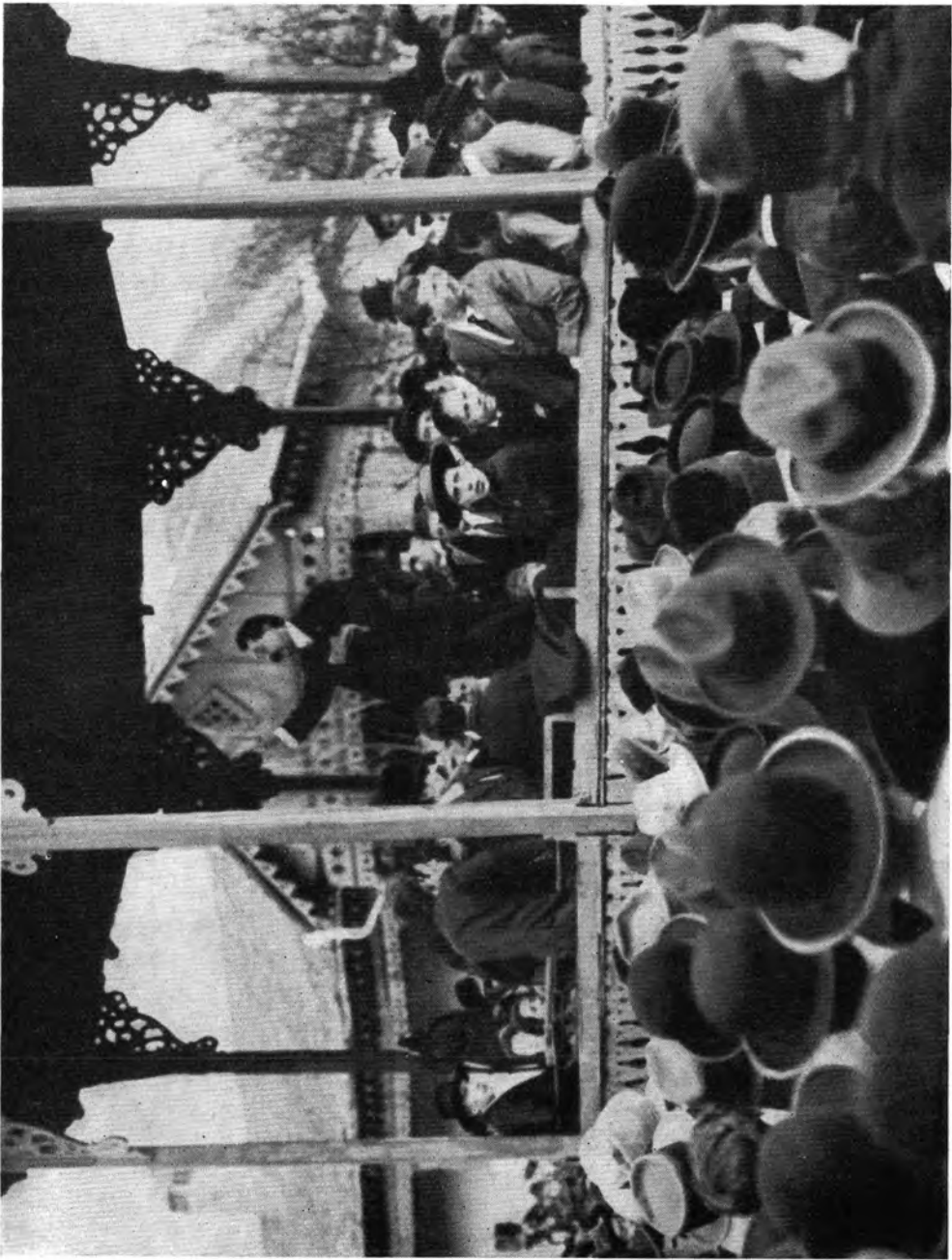
¹⁰⁹ Sztérenyi—Ladányi: i. m. 86. o.

¹¹⁰ Galántai József: Magyarország az első világháborúban. 1914—18. Bp., 1964. 255. o.

¹¹¹ Népszava. 1917. máj. 3.

7. Munkások tömegei a Hungária kertben 1917. májusában. (Feltehetően 1-én.)

8. Bokányi Dezső a Hungária kertben 1917 májusában

A mozgalom fellendülése, és a tömegekben mind jobban erősödő békevágy, a burzsoá ellenzék erősödő szerepe, az uralkodó csoportokon belüli nézeteltérések közelhozták, megérették a kormányzati válságot. Az ellenzéki csoportok létrehozták a Választási Blokkot június elején, mely a Károlyi-párt, a polgári radikálisok, a Vázsonyi-párt, a Keresztényszocialisták egy kis csoportjából és az SZDP-ből alakult. A Blokk laza szövetség volt, de a programja olyan követeléseket tartalmazott, melyet a dolgozó rétegek régóta kívántak. „Az általános titkos választójog kivívása, a hódítás és hadikárpótlás nélküli békekötés, az állandó béke biztosítása nemzetközi intézmények útján, a hadsereg és a külügy demokratizálása” — megfelelő jelszó volt a tömegek¹¹² számára.

Május végén az uralkodó felszólította Tiszát, hogy mondjon le. Ennek hatására, már 24-én voltak tüntetések, 31-én pedig a főváros több pontján tartottak előre be nem jelentett gyűléseket.

A gyűléseken a fővárosi munkásság jelentős tömegei vettek részt, melyeket a gyárak körzetében tartottak meg.

Albertfalván a Repülőgépgyár előtti téren mintegy 2000 munkás vett részt a Repülőgépgyárból, a Magyar Fiat művekből és a Ganz Fiat művekből. A VIII. kerületben a Simor utca sarkán a MÁV Gépgyár, a Ganz, a MÁV északi főműhely és a Varrógépgyár mintegy 10 000 munkása volt jelen.

Angyalföldön 3 helyen tartottak gyűlést. A Lehel téren a Faragó és Társa, Farkas és Társa, Lakos és Székely, Langfelder, Márkus, Pieck, Wertheimer vasipari gyárak és az Erzsébet kenyérgyár munkásai vettek részt. A „Tripoliszi” térségen a Nagy Csavargyár, a Ganz hajó, a Laufer, a Magyar Általános Gazdasági Gépgyár mintegy 4000 munkása vett részt. A Jancsics réten a Haas és Somogyi, a Herczeg, a Hirmann, a Kaszap csavargyár, a Láng, a Magyar—Belga művek, a Roessemann és Kühnemann, a Weisz Antal, a Schlick—Nicholson, a Lord és Társa gyárak munkásai jelentek meg, mintegy 5000-en.

A Soroksári úton 3000 fegyvergyári munkás, a Csepeli Munkásotthonban hasonlóan háromezer Weiss Manfréd lőszergyári munkás hallgatta meg a szónokokat. Az óbudai Hajógyár előtt 500-an, a Fény utcában 1000 Ganz villanygyári munkás vett részt.

Újpesten a Wolfner és a Mauthner gyárak munkásai, mintegy 3000-en a Piac téren, az Egyesült Izzó több ezer munkása a gyár előtt tartott gyűlést.

Kispesten az Erzsébet téren a Hoffher—Schrantz, a Teudloff és Dittrich és a Lipták gyár 4000 munkása vett részt a gyűlésen.

Kelenföldön a Hadfelszerelési gyár előtt, Óbudán az Erzsébet és a Lujza malom munkásai a Kolozsy téren, a Ruggyantagyár, a Lingel, a Malomsoky, a Meister, a Bartolffy és a Bartos gyárak famunkásai közel 1000-en tartottak gyűlést a VIII. kerület külső részén.

A könyvkötők, szabók és más kisüzemi munkások mintegy 3000-en a Lövölde téren gyülekeztek és hallgatták a gyűlés szónokait.

A nyomdászok a munkahelyükön tartottak gyűlést. Minden fontosabb nyomdában volt gyűlés.

A kőbányai Martinovics téren is összesereglett a környék gyárainak munkássága, de a rendőrség a tömeget széteszlatta és nem engedte a gyűlést megtartani.

A Vulkan gyár előtti gyűlés is feloszlatta a rendőrség. A 35 munkásgyűlésen több mint 50 000 munkás vett részt, sok nőmunkás is, amely mutatta, hogy a szervezettség a nőmunkásokra is egyre jobban kiterjedt.

A gyűlések szónokai a politikai helyzetet ismertették, követelték az általános választójogot, ugyanakkor nyugalomra intették az elégedetlen munkásokat.¹¹³

A háború megkezdése óta ezek a gyűlések vonzották a legnagyobb tömeget és a gyűlések a háborús törvények figyelmen kívül hagyásával zajlottak le.

A Fővárosi Polgárok és Munkások Választójogi Bizottsága június 8-át választójogi napnak nyilvánította.

¹¹² Népszava. 1917. jún. 7.

¹¹³ Népszava. 1917. jún. 1.

Az SZDP is már több nappal a jelzett dátum előtt felhívta a főváros lakosságát a gyűléseken való részvételre. A vezetők egyrészt tanúsítani akarták a polgári ellenzéknek, hogy a munkások nagy tömegei állnak mögöttük, így az SZDP vezetőire szüksége van a polgári ellenzéknek is, másrészt maguk is tapasztalták a budapesti munkásság harckészségének fokozódását és nem mertek ezzel szembeállni.

Emellett, ugyanebben az időben tárgyaltak az SZDP vezetői Stockholmban a háború befejezésének esélyeiről a II. Internacionálé egyes pártjainak vezetőivel és ehhez is jó hangulatot adott a június 8-i nagy tüntetés.

A fővárosban délután 2-től leálltak a gyárak, az üzletek bezártak, nem volt iskolai tanítás, és a munkásság, kispolgárság tömegei özönlöttek a Központi Városháza felé. A külvárosok munkássága már kora délután megindult a gyűlés színhelyére. A gyűlés megrendezése rendőrségi engedély nélkül történt, ami jelezte, hogy az uralkodó osztályon belül is megmutatkozott a demokratikus átalakulás követelése. A tömegek útközben még tovább növekedtek és 4 óraker több, mint 100 000 tüntető volt a Városháza udvaron és az épületet körülvevő tereken. A Választójogi Blokk nevében Vázsonyi és Garbai mentek küldöttségbe Bárczy István polgármesterhez és átadták neki a Blokk memorandumát, hogy azt juttassa el a királyhoz. A kiáltványban választójogi kormány megalakítását követelték. A polgármester kijelentette, hogy örömmel tesz eleget a kérésnek, és hogy a főváros népe ezzel a demokratikus haladás útjára lépett.

A küldöttség fogadásának eredményéről rögtönzött gyűléseken tájékoztatták a munkásságot. Bíró Dezső és Buchinger Manó a Károly király úti oldalon, Bokányi Dezső a Gerlóczy utca sarkán, Kondor Bernát a Károly körút és Gerlóczy utca sarkán, a távolabb levőknek pedig Ladányi Ármin és Landler Jenő mondott beszédet.¹¹⁴

Az SZDP vezetők békés tüntetést szerveztek, azonban a *tömegtüntetésen részt vevők nagy száma következtében jelentősége a tüntetésnek nagyobb volt, mint eredetileg gondolták*. Ha a célkitűzés lényegében a Választási Blokk tömegbázisának megteremtése is, mindamelllett a gyűlés megszervezése és menete buzdítólag hatott a további küzdelmekben.

A háború megkezdése óta ez volt a legnagyobb méretű tömegdemonstráció és ez is hozzájárult a Tisza-kormány bukásához. Az új, Eszterházy-kormány enyhébb bánásmódot alkalmazott a tömegekkel szemben, azonban felemás módon és nagyon bizonytalanul fogott a kérdések megoldásához. Eredményt elérni nem tudott, a munkapárti többség még ezt a csekély kezdeményezést is meggátolta és ez a kormány néhány hónap után átadta helyét az ígérgetések és munkástömegekkel szemben alkalmazott módszerek nagymesterének, Wekerlének.

Közben a kormány felkészült a várható népmozgalmakra, ugyanis többször voltak kisebb tüntetések, elítélő nyilatkozatok a Munkapárt ellen. Pl. június 27-én több helyen a fővárosban a választójogért tüntettek.

Szeptember elején a kormány a budapesti karhatalom megerősítésére hozott határozatot, a zavargások és sztrájkmozgalmak megakadályozására.¹¹⁵

Rendelettervezetet dolgoztak ki a várható népmozgalmak ellen — a gyorsított bűnvádi eljárás kiterjesztéséről, egyes bűncselekményeknek az esküdtbíróóságok hatásköréből a törvényszék hatáskörébe utalásáról, a gyűlekezési jog korlátozásáról, és a rögtönbíráskodás kiterjesztése tárgyában.¹¹⁶

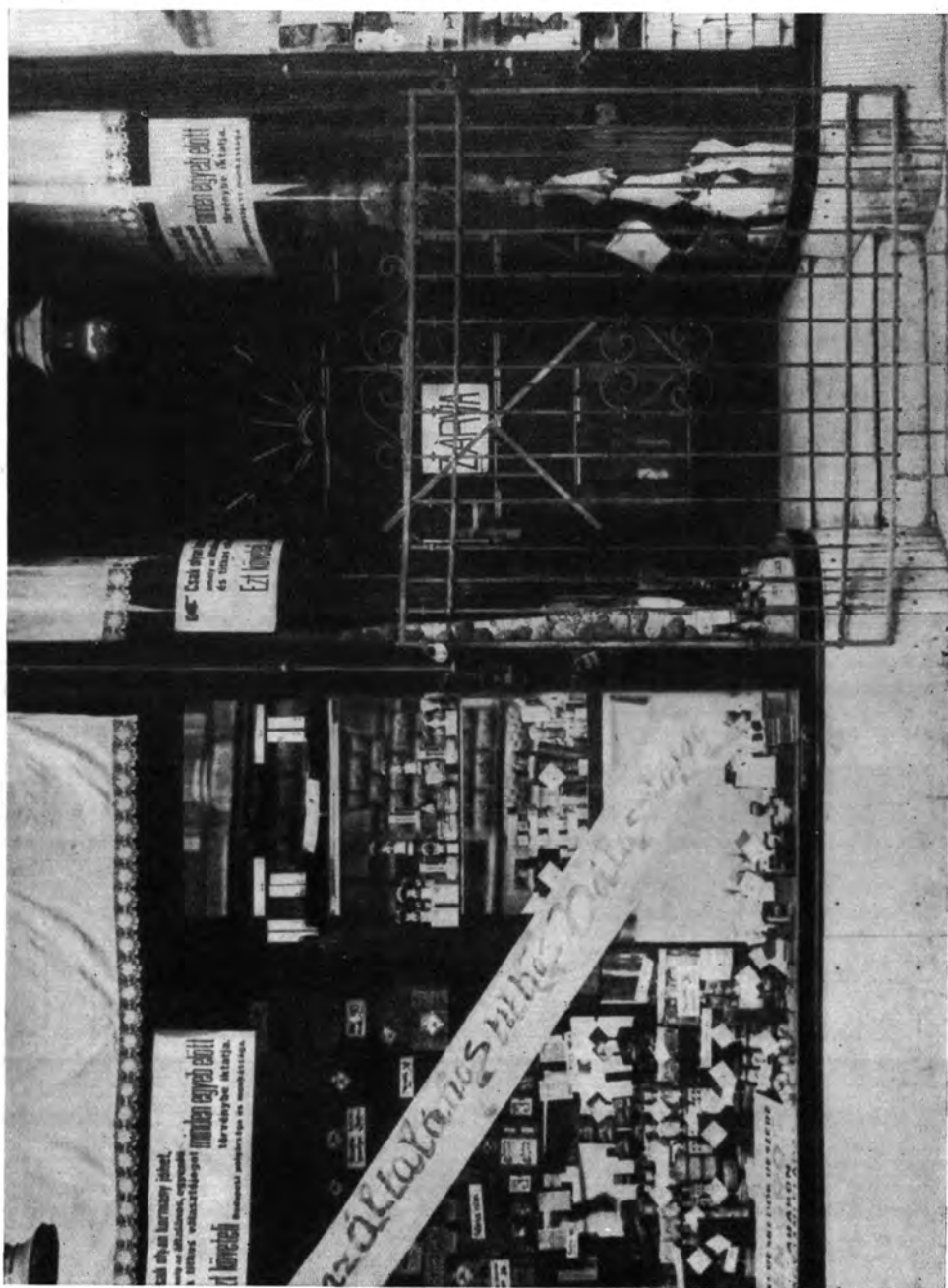
Az SZDP vezetői részben támaszkodtak a tömegmozgalmakra, hogy ezek révén a hatalom sáncaiba kerülhessenek, ugyanakkor óvatosságra is intették a tömegeket az esetleges megtorlásoktól félve és attól tartva, hogy a polgári ellenzék jóindulatát elvesztik.

A rendőrség jelentése szerint, mely a NOSZF győzelmével egy időben készült, Hetényi detektív főnök közölte: „tagadhatatlan tény, hogy a szociáldemokrácia sztrájkok útján fogja megkísérelni befolyást gyakorolni a háború gyors befejezésére. Ám a magyar szociáldemok-

¹¹⁴ Népszava. 1917. jún. 9.

¹¹⁵ OL. ME. Mtj. 1917. szept. 7. Közli: *Iványi E.* i. m. 289.

¹¹⁶ OL. Igazságügymin. 1917. 457/1. Közli: *Andics E.*: A magyar munkásmozgalom az 1914—18-as világháború alatt. Bp., 1950. 54. o.

9. A polgárság egyes rétegei rokonszenvükkel támogatják a munkásság küzdelmeit az általános választójogért. Bezárt üzlet az 1917. június 8-i tüntetés idején

raták legalább(is) eddig nemcsak szabotázsmozgalmat nem kezdtek, hanem még olyan radikális sztrájkokat sem rendeztek, mint a külföld szocialistái.”¹¹⁷ Ha figyelembe vesszük is azt az igyekezetet, hogy a rendőrség meg akarja nyugtatni a kormányt, akkor is látható az SZDP-nek az a törekvése, hogy csak olyan mozgalmak lehetnek, amelyek az ő elképzeléseiket támogatják.

Az Októberi Forradalom győzelmét a Népszava lelkesen üdvözölte, egyrészt mert a tömegek élénken reagáltak a szovjet kormány első intézkedéseire, másrészt igazolva látták régebbi álláspontjukat a cárizmus elleni harc támogatásáról, ugyanakkor óva intették a munkásságot az orosz példa követésétől — kijelentvén, hogy hasonló politika Magyarországon nem valósítható meg.

November 23-án este a régi képviselőházban a gyárak és műhelyek bizalmijai jöttek össze, hogy a 2 nap múlva tartandó nagygyűlés megszervezését megbeszéljék. Amikor az előadó arra kérte a bizalmiakat, hogy személyes felelősséget vállaljanak a rendért, kitért az elkeseredés. „Vállalja a kormány! Csináljon olyan politikát, amely megnyugtat! Mi nem vállalunk semmit!” „Némelyik szilaj hevességgel, némelyik elfojtottan, összeharapdált ajakkal szólt közbe,” mint az egykori tudósítás jelenti.¹¹⁸

November 25-én a fővárosi munkásság százezres tömege az Iparcsarnoki nagygyűlésen üdvözölte az orosz proletariátus győzelmét. „Általános sztrájkot! A munkásság teremtsen rendet! A muniógyárak álljanak meg!” hangoztak a gyűlés közben. A gyűlés szónoka Bokányi Dezső a hallgatóság lelkes helyeslése közben ismertette a határozati javaslatot. A munkások „a magyar proletariátus tanuljon az oroszról, az orosz proletariátus megmutatta az utat” jelszavakkal az orosz példa követését követelték.

A határozati javaslatban felszólították a kormányt, hogy fogadja el az orosz forradalmi kormány fegyverszüneti felhívását.

Béke és demokrácia, föld és kenyér, szabadság és egyenlőség! hangoztatta a javaslat.

Követelték az annexiómentes békét és a gyűlésen résztvevő munkásság Budapest munkássága nevében az egész országot felhívta, hogy támogassa a munkásság kezdeményezéseit.¹¹⁹

Az SZDP nyugalomra intette a munkásságot, kik általános sztrájkjal akarták támogatni az orosz proletariátus győzelmét és a saját céljaikat. A gyűlés után írta a Szakszervezeti Értesítő, hogy „gyakran hiába fáradozik a bizalmi férfi, hogy munkatársait a meggondolatlan cselekedetektől visszatartsa. De vannak olyan esetek is, amidőn a bizalmi férfi anélkül, hogy számolna az izgatott hangulattal és a tömeget csillapítaná, még maga is tüzel.”¹²⁰

IV.

Az 1918-as esztendő, a NOSZF győzelme után, változásokat hozott a magyar munkásság mozgalmaiban. A gazdasági követelések, melyeknek objektív alapja a háború vége felé az egyre fokozódó nyomor, továbbra is fontos szerepet kaptak. Az esetenkénti béremelések azonban nem oldották meg a munkásság sorsának jobbrafordulását, és a kollektív szerződések kiharcolása néhány fontos üzemben, jobb lehetőséget teremtett a bérharcra, de javulást ez is csak néhány hétre vagy hónapra hozott. A munkásság tömegei, főleg a Budapestre koncentrált nagyipari munkásság előtt egyre világosabb lett, hogy lényeges változást, csak a háború megszüntetése, a demokratikus átalakulás hozhat. Sztrájkok már az 1917-es évben is voltak, mint az előzőekben láttuk, azonban az egész szakmára kiterjedő, vagy több fontosabb üzemre kiterjedő sztrájk nem volt, egy-két esetet, mint pl. május 2- vagy jún. 8-it kivéve,¹²¹ bár ezek néhány óras mozgalmak voltak és az SZDP végig biztosítani tudta a munkabeszünetések, tüntetések békés jellegét, azonkívül fő politikai tartalmát, az általános választójog követelését is megszabta.

¹¹⁷ P. T. I. A XV/1/917/10. Bp., r. kap. eln. res.

¹¹⁸ Népszava. 1917. nov. 24.

¹¹⁹ Népszava. 1917. nov. 27.

¹²⁰ Szakszervezeti Értesítő. 1917. dec.

¹²¹ A nov. 25-i Iparcsarnoki rokonszenv tüntetés vasárnap volt!

A politikai követelések között továbbra is fontos szerepet kapott az általános választójog követelése, hiszen az SZDP vezetői előtt a demokratikus átalakulás alfája ez volt, azonban mind több olyan célkitűzéssel gazdagodott, melyek a radikálisabb megoldásokat jelentették. Az orosz példa egyre népszerűbb lett és azok az eredmények, melyeket eddig a háború folyamán a budapesti munkásság elért, mint az 1916-os év gazdasági harcai, vagy az 1917-es év bérharcai és politikai megmozdulásai a Tisza-párti uralkodó körök ellen, a munkássággal megismertette önnön erejét és azt, hogy a háborús kivételes törvényekkel is eredményesen szembe lehet szállni.

Közben a szovjet kormány kezdeményezésére megkezdődtek a fegyverszüneti tárgyalások. A Monarchia vezetői a forradalmi Oroszországtól annexiós békét követeltek, a breszt-litovszki tárgyalásokat a német hadvezetőséggel együtt elhúzták, elfogadhatatlan feltételeket szabtak, hogy meghiúsítsák a tárgyalásokat. A magyar munkásság, de főleg a budapesti, nem nézte jó szemmel az uralkodó osztályok manővereit a háború további megnyújtására, és ellenezte a forradalmi Oroszország leigázására vonatkozó terveit.

A tömegdemonstrációk mellett újabb kezdeményezések is voltak a mozgalom erejének fokozására. Az orosz példa nyomán a baloldali csoportok nálunk is felvetették a munkástanácsok megalakításának gondolatát, mely a munkásság akcióegységét biztosítaná a megmozdulások alkalmával, másrészt az SZDP béklyói alól részben mentesítené a mozgalmat.

Az új év első napjaiban lezajlott munkásgyűlésen is felmerült a munkástanácsok megalakításának szükségessége. Január 13-án hat helyen, az Aréna úti Építőmunkás-otthonban, a Thököly úti Vasmunkás-otthonban, a Váci úti Népszállóban, Kispesten, Erzsébetfalván, és Csepelen voltak népgyűlések, melyek közül 4 helyen elfogadták a baloldali szocialista csoportok határozati javaslattervezetét. A határozat szerint „azonnal megalakítandó a Budapesti Munkástanács, amelyben minden gyár és szakmai szervezet valamely kidolgozandó demokratikus szervezeti szabályzat alapján képviselve legyen. Ez a tanács a vidéken megalakítandó munkástanácsok kiküldöttesteivel kiegészítendő. A pártvezetőség minden ténykedéséért a Budapesti Munkástanácsnak legyen felelős, tartozik mindenkor a munkástanács politikájának megfelelő módon eljárni. A munkástanács létesítésének és szervezeti szabályzatának megállapítása céljából az összes gyárak és szabad szervezetek megbízottai mielőbb összehívandók.”¹²² Nem tisztázták teljesen még akkor, hogy minek tekintsék a munkások ezt a megalakítandó szervezetet. Részben az orosz példa, részben a magyar mozgalom helyzete diktálta szükségszerűen a gondolat felvetését. Részben hatalmi ambíciók, részben az SZDP befolyásának csökkentése, annak ellenzése lebegett néhány ellenzéki munkás szeme előtt, azonkívül a fellendülő mozgalom egységesítését és főleg radikálisabb célkitűzések követelését várták a létrehozandó szervezettől.

A gyűlések után több üzemben hozzákezdtek a munkástanácsok megválasztásának előkészítéséhez. Pl. a csepeli Weiss Manfréd lőszergyárban 50 tagú, a Mátyásföldi Repülőgépgyárban 11 tagú munkástanács jött létre.¹²³

Közben Ausztriában január 14-én általános sztrájk tört ki, követelve a béke megkötését Szovjet-Oroszországgal. Az ausztriai általános sztrájk hatására a fővárosban is általános sztrájk tört ki, január 18-án. A fővárosi munkásság saját elhatározásából több gyárban beszüntette a munkát és kivonult az utcára. Az SZDP látva a munkásság spontán kezdeményezéseit, megpróbált élére állni az eseményeknek. Nagygyűléseket hirdettek meg és határozati javaslatokat fogalmaztak, hogy a munkásság elkeseredettségét egységes mederbe tereljék. A sztrájk közben általánossá vált, megszűnt a közlekedés, az üzletek bezártak, részint félelemből, részint rokonszenvből.

A budapesti munkásság a következő helyeken tartott nagygyűlést:

A Fehérvári úti Munkásotthonban, a Margit körüti Vasmunkás-otthonban, Óbudán a Kiskorona utcai Munkásotthonban, Angyalföldön a Jancsics réten, a Lövölde téren, a Thö-

¹²² Népszava: 1918. jan. 15.

¹²³ Népszava: 1918. jan. 15. Bővebben: *Nevelő Irén*: Néhány adat az 1918 januári tömegsztrájk történetéhez. Párttörténeti Közlemények. 1958. május, 107. o.

köly úti Vas- és Fémmunkás székházban, a Kálvária téren, a Gutenberg palota előtt, a kőbányai Martinovics téren, a Soroksári úti Szarka vendéglő udvarán, az újpesti Piac téren és Munkásotthonban, Rákospalotán, a mátyásföldi Repülőgépgyár előtt, a kispesti és a lőrinci munkásság a „Magyar Király” szálló helyiségeiben, Erzsébetfalván és Csepelen a Munkásotthonokban. A gyűléseken sokezeren vettek részt, feltűnő nagy számban nőmunkások is. A következő napon ugyanezek a helyeken voltak gyűlések, ahol határozati javaslatot fogadtak el, melyet másnap küldöttség vitt Wekerle miniszterelnökhöz. A határozat pontjai: az annexionmentes béke megkötése, az új választójog elfogadtatása vagy új választások kiírása és a közszükségleti cikkek olcsó és igazságos kiosztása voltak. Harmadnap délelőtt több, mint százezer munkás tüntetett az Iparcsarnokban és követelte a munkásság jogait, a határozatok elfogadását. Egyszerre 4 helyen is folyt a gyűlés a nagy tömeg miatt. Szónokok Bokányi Dezső, Garbai Sándor, Preusz Mór és Landler Jenő voltak. A gyűléseken elfogadták, hogy a vezetőség a küldöttség útjáról tájékoztatja a bizalmiakat.

Wekerle ígérettel útjára bocsátotta a küldöttséget, melyekre a vezetőség semmi biztosítékot nem kért. Noha a bizalmiak kimondták a sztrájk beszüntetését, ennek ellenére még a 4. napon is sok helyen sztrájkoltak és elkeseredett hangok voltak a vezetők megalkuvása miatt.¹²⁴

Az általános sztrájkban Budapesten megközelítőleg 150 000 munkás vett részt, sok nőmunkás is, sőt sokszor ők voltak a legharcosabbak, mint az egykorú tudósítás beszámolt róla.

A januári általános sztrájk *az eddigi tömegmozgalmak egyenes folytatása volt*, bár az ausztriai általános sztrájk hatására tört ki, követelései és a mozgalom iránya a magyar valóságból fakadt. A béke követelése, a szovjet kormány békejobbjának elfogadtatása közös cél volt a Monarchia összes népei számára, azonban a tömegsztrájk *sajátos magyar követeléseit a budapesti munkásság öntötte formába*.

A sztrájk mind méreteit tekintve, mind a benne résztvevők harcosságát figyelembe véve, nemcsak a háború alatti mozgalom, hanem az egész magyar munkásmozgalom emlékezetes napjai közé tartozik és ebben jelentős szerepe van Budapest munkásságának.

„Munkástanács... népbiztosok... kormányhatalom kézre kerítése... jelszavak hangzottak el a tüntető vagy beszélgető munkások szájából.” A január 19-i munkásgyűléseken a sztrájk irányítására választott bizalmi férfiak jellemzően „népbiztosoknak” nevezték magukat — írja Pogány József, a sztrájk értékelése közben.¹²⁵

A kormány a rendelkezésre álló erőit bevetette a sztrájkolók ellen. A rendőrség, a katonasággal megerősítve tartotta fenn a rendet, 19-én a Lövölde téren a munkásokat megtámadták a rendőrök és több munkást letartóztattak, a sajtót cenzúrázták, a hírterjesztést megakadályozták.

Az SZDP nagy győzelemnek könyvelte el az általános sztrájkot, bár a vezetők maguk is tudták, hogy a Wekerle ígéretei mennyit érnek. Maga az SZDP is megrettent az óriási tömegerőtől, és attól a forradalmi elszántságtól, melyet a sztrájk mutatott. A sztrájk befejezése miatti elkeseredés lemondásra készítette a vezetőséget. A lemondó nyilatkozatot Bokányi Dezső, Böhm Vilmos, Buchinger Manó, Farkas István, Garami Ernő, Garbai Sándor, Kunfi Zsigmond, Miakits Ferenc, Peidl Gyula, Peyer Károly, Weltner Jakab írták alá.¹²⁶ A vezetőség így kenyértörésre akarta vinni a dolgot, érezve a feléje megnyilvánuló bizalmatlanságot. A bizalmi testület azonban nem fogadta el a lemondást, ennek ellenére rendkívüli pártgyűlést hívtak össze február 10-re. A sztrájk tanulságai még sokáig foglalkoztatták mind az SZDP és szakszervezeti vezetőséget, mind a kormányt.

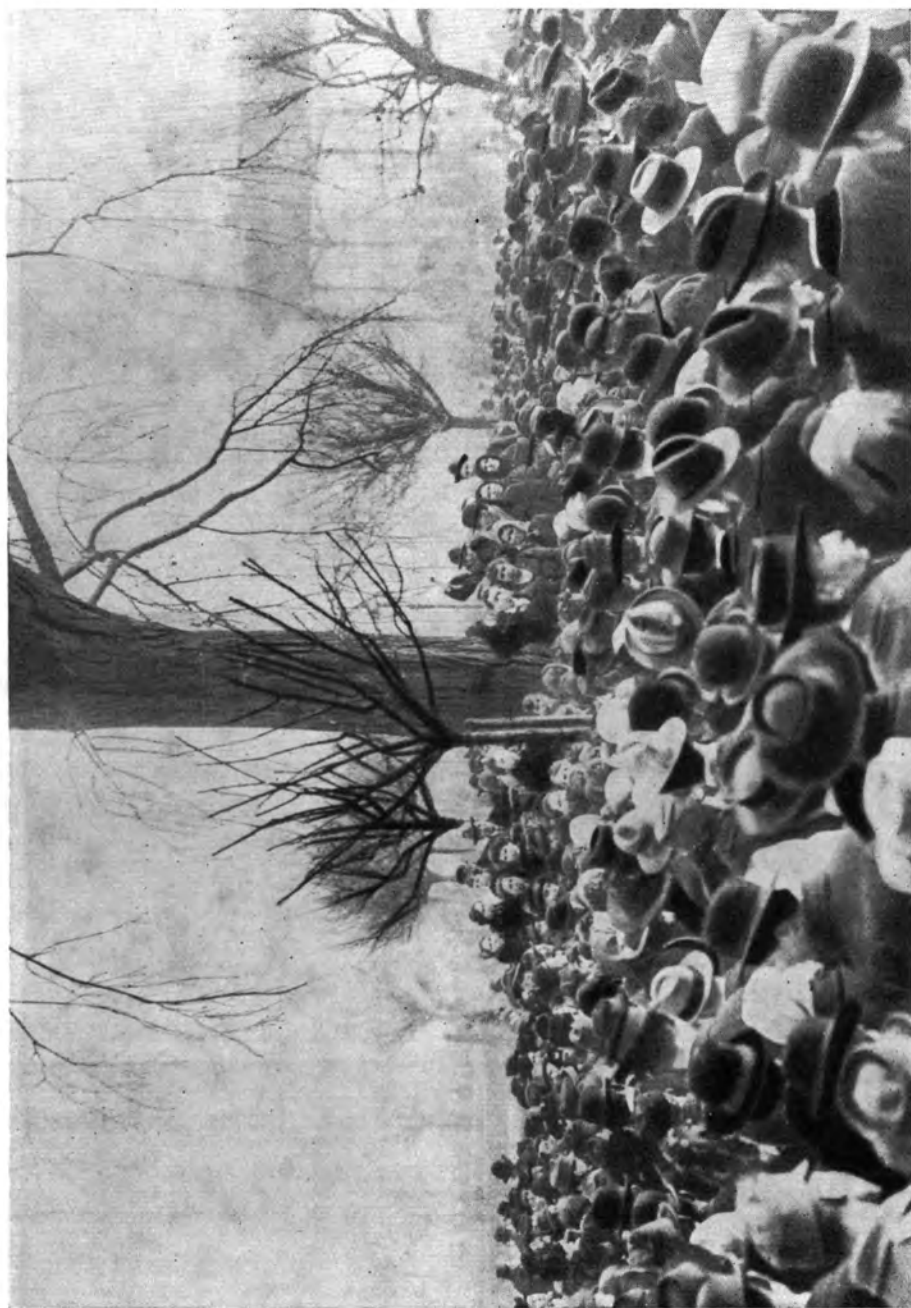
„Voltak olyan félvezetett egyének, akik arra gondoltak, hogy a politikai tömegsztrájk az orosz forradalomhoz hasonlóan fog fejlődni. Ennek az örületnek nem engedték munkatársainkat felülni,” jelenti a Vas- és Fémmunkások lapja a sztrájk után.¹²⁷

¹²⁴ Népszava. 1918. január 22.

¹²⁵ Pogány József: A tömegsztrájk és tanulságai. „Szocializmus” 1918. febr. 123. o.

¹²⁶ Népszava. 1918. január 22. 1. o.

¹²⁷ Vas- és Fémmunkások lapja. 1918. febr. 1. 1. o.

10. Munkások tiltakozó gyűlése az 1918 januári általános sztrájk idején a Városligetben

A februári rendkívüli pártgyűlésen is többször fölmerült a januári tömegsztrájk problémája. A felszólalók többször helytelenítették a vezetőség sztrájkot leszerelő magatartását. Pl. Miklós Móric kijelentette: „A kormány a munkáltatók mellett áll, a sztrájkolókat bevonultatták, a Munkásotthonból egyenesen az ezredhez vitték őket... Az újpestiek azon az állásponton vannak, hogy a választójog, ami kompromisszumnak jó volt májusban, ma, amikor Oroszországban bolsevik uralom van, már kevés.” Nagy Tóth Károly felszólalása szerint: „A gyárakban dolgozó munkások föl vannak háborodva a pártvezetőség ellen, mert a tömegek hangulatának és akaratának ellenére megfékezte és leszerelte a mozgalmat.” Bodon János hasonlóképpen nyilatkozott: „Amikor a sztrájk után visszamentünk a gyárba, ott azt mondták — gazemberek —, hát ez eredmény? Vártuk (a munkások), hogy elkergetitek a kormányt és helyette azt kaptuk, hogy leszállították a kenyéradagokat.” Braun Mór szerint: „A januári általános sztrájkba a munkásság nagy része úgy ment, hogy az forradalom. Annál nagyobb volt a meglepetés, mikor hétfőn kezükbe nyomtak egy röpiratot, hogy menjenek vissza az üzembe. A párt rendszerében van a hiba — elmarad az eseményektől.” Nyisztor György elmondta, hogy: „Aki Budapesten a munkások közt megfordul, nem tagadhatja, hogy itt túl van fűtve forradalmi érzülettel a munkásság. A sztrájk eredményeképpen nem kaptunk semmit.” Az orosz példára hívta fel a figyelmet. Schusztér Lajos szerint: „A vezetőség azt várja, hogy a tömeg vezesse? Amikor a munkásság tenni akart, éppen a pártvezetőség jött a municiógyárakba azzal, hogy ne csináljanak semmit és hogy a pártgyűlés elhatározza, amit tenni kell. És itt van ez a határozati javaslat, (erre) a munkásság elkeseredése szervezés nélkül is ki fog törni.” Ez a néhány idézet is jellemzi, milyen hangulatot eredményezett a budapesti üzemek munkásaiban a sztrájk leszerelése.¹²⁸

A Minisztertanács is foglalkozott a sztrájk tapasztalataival és az ismétlődések ellen teendő intézkedésekkel. A belügyminiszter előadta, hogy „Az ország ipari városai, főleg Budapest forradalmi tendenciákkal teljesen alá van aknázva. A társadalmi rendet a készülő tömegsztrájkok és forradalmi mozgalmak legkomolyabban veszélyeztetik... Ezen aggasztó jelenségeket tétlenül nézni nem lehet, szükségesnek jelzi a kellő preventív, sőt szükség esetén a megtorló intézkedések megtételét... hogy a baj megelőztessék... és az államhatalom részére az esetleges tömegsztrájkok és forradalmi jelenségekkel szemben a döntő erő feltétlen biztosítsák.”¹²⁹

Alig csillapodtak le a kedélyek a januári mozgalmak után, március elején nem sokkal a breszt-litovszki tárgyalások befejezése után újabb események zaklatták fel a fővárosi nagyüzemi munkásság hangulatát.

Már közben is voltak kisebb jelentőségű bérmozgalmak, mint az öntőké, kik bérjavítást és drágasági pótlékot harcoltak ki a csepeli Weiss Manfréd gyárban, a Vulkan gyárban és az Emagban. Ugyanakkor a csepeliek az akkordmennyiség felemelését is visszaverték.¹³⁰ A festőmunkásoknak az év elején sikerült megállapodásra jutni a munkáltatókkal a Közúti Villamos Vasút budafoki telepén, a Schlick—Nicholson gyárban, az Emagban, a Hálókocsi Társaságnál és az Albertfalvi Repülőgépgyárban.¹³¹ A magántisztviselők bérmozgalmi sikereket értek el. A Grünwald—Schiffer cég tisztviselőinek 5 napig tartó sztrájkja győzelemmel végződött. A Röck gyár női tisztviselői és a Lepter János vasszerkezeti gyár tisztviselői is kiharcolták a kért béremelést. A Községi Kenyérgyárban 2 hetes bérharc eredményeként sikerült eredményt elérni.¹³²

A Hitelbank tisztviselői is bérmozgalmat kezdtek március elején.¹³³ A fővárosi malom- munkásoknak is sikerült 20%-os béremelést kiharcolniuk.¹³⁴ A cipőipari munkások február elején kiharcolták 25%-os béremelést a Turul és a Robur gyárban és márciusban a Schmidt

¹²⁸ P. T. I. A. XV/1/918/21. II. 10. pártgyűlés anyaga.

¹²⁹ OL. Mtj. 1918. febr. 7. *Iványi E.*: i. m. 389. o.

¹³⁰ P. T. I. A. Vsz. 916/17. 1918. jan. 26-i ülés.

¹³¹ Festőmunkások szaklapja. 1918. jan. 1.

¹³² Magántisztviselők lapja. 1918. 2—3. sz. 2. o.

¹³³ Népszava. 1918. márc. 24.

¹³⁴ Népszava. 1918. febr. 2.

gyárban.¹³⁵ Március elején a Weiss Manfréd municiógyárban a vasesztergályosok újabb bérkövetelésekkel léptek fel, óránként 3,60 K minimális garantált szakmánybért, minimális 36 K napibért követelve. Minthogy ezt a gyár megtagadta, a munkások sztrájkba léptek, köztük a felesküdt népfölkelők is. A katonai parancsnok felszólította őket, hogy álljanak munkába, amit azok megtagadtak. A kormány elhatározta, hogy az eddigiekkel szemben, midőn csak bevonultatták a sztrájkoló munkásokat, példát mutatva le kell folytatni a hadbíróági eljárást.¹³⁶ A budapesti férfiszabók is bérharcba kezdtek március 3-án. 3 hétig tartó sztrájk után az egyenruhaszabók 50%-os béremelést, a női szabók 35%-os béremelést és kollektív szerződés megkötését érték el, 3 heti kizárás után.¹³⁷

Ugyanebben az időben az összes budapesti vas- és gépgyári üzem vasesztergályosai és gépmunkásai bejelentették a gyáraknak, hogy ezentúl csak napi 8 órát fognak dolgozni. Ha erre nem kapnak megfelelő választ, akkor március 7-én du. 4 órakor abbahagyják a munkát. Eszerint történt, mivel a gyárosok kizárást helyeztek kilátásba a sztrájk esetére. A bizalmiak öntevékenyen cselekedtek, sőt az éjjeli műszakosokat is berendelték délutánra a gyárvezetőség engedélye nélkül. 33 gyárban a munkát a jelzett időben befejezték, erre a gyárosok engedélyt kértek arra, hogy az üzemeket leállítsák és az összes munkást kizárják. Mintegy 60–70 000 munkást zártak ki és a kormány 15 000 főből álló katonai készenléti erőt mozgósított. Hírzárlatot rendelt el, a postát figyellette, nehogy a mozgalom vidékre is kiterjedjen, és egyben utasítást adott a bérfizetések felfüggesztésére.¹³⁸ A kizárás 1 hétig tartott, a munkáltatók megszüntették a kizárást és az SZDP-vel folytatott tárgyalások eredményeként kijelentették, hogy kollektív szerződést kötnek.¹³⁹ Az SZDP vezetői nem ujjongtak különösen az újabb spontán, fővárosi tömegakció miatt. A vasasok központi vezetősége elítélte az esztergályosok tevékenységét, mert az akció az összes munkás kizárását vonta maga után. A szövetség felhívással fordult tagjaihoz, hogy a munkáltatók újra megnyitják a gyárkapukat, vegyék fel a munkát.¹⁴⁰ A békéltető 11-es bizottság tárgyalásainak eredményét sem voltak hajlandók az esztergályosok elfogadni.

A kormány elhatározta, hogy az államvasutaknál is hasonló intézkedéseket tesz, mint a kizárások idején, mert ott is, főleg a budapesti főműhelyekben passzív ellenállás és nagy nyugtalanság tapasztalható és hasonló cselekményekre lehet számítani.¹⁴¹

A márciusi nagy kizárás is megmutatta, hogy a budapesti munkásság spontán kezdeményezéseivel az SZDP egyre kevésbé tud mit kezdeni. Bár a februári pártgyűlésen különböző módszerekkel, hízlegéssel, fenyegetéssel sikerült bizalmat kapniok, ez a bizalom nagyon ingagnak mutatkozott. A Vas- és Fémmunkások Szövetsége felhívással fordult tagjaihoz a követendő politikát illetően. A körlevélben elpanaszolták, hogy a szövetségben kétféle irányítás, kétféle taktika érvényesül. Kimondta a szövetség vezetősége, hogy „mozgalmat csak az iroda indíthat és vezethet. A szervező bizottság köteles minden intézkedést előre bejelenteni. Akik nem respektálják ezt a határozatot, azokat felelősségre kell vonni. A szövetség a Hadügyminisztériumba küldöttséget meneszt és ettől reméli az ügyek jobb menetét.”¹⁴²

V.

A háború negyedik évének vége felé a néptömegek elégedetlensége a háborús nyomor, jogtalanság és a nagymérvű véráldozatok miatt egyre szélesedett és országos méreteket öltött. A fővárosban egymást érték a sztrájkok, bérkövetelések, tüntetések. Ezek hatása vidékre is kiterjedt, főleg az általános sztrájkoké.

¹³⁵ A Cipész. 1918. febr. 10. és márc. 24.

¹³⁶ OL. Mtj. 1918. márc. 7. *Iványi E.*: i. m. 413. o.

¹³⁷ Szabók szaklapja. 1918. márc. 23.

¹³⁸ OL. Mtj. 1918. márc. 7. *Iványi E.*: i. m. 413. o.

¹³⁹ Szakszervezeti Értesítő. 1918. ápr. 28. o.

¹⁴⁰ Vas- és Fémmunkások Lapja. 1918. márc. 22.

¹⁴¹ P. T. I. A. XV/1/918/36. és *Iványi E.*: i. m. 414. o.

¹⁴² P. T. I. A. Vsz. 918/11—20.

A kormány szinte havonként volt kénytelen foglalkozni a munkásmegmozdulások elleni akciók kérdésével. A karhatalom, a csendőrség létszámának emelésével, illetve Budapestre tömörítésével próbálta elrettenteni a tömegek harci kedvét. A honvédelmi miniszter utasításban elrendelte, hogy a sztrájkok vezetőivel szemben a rögtönbíráskodási eljárást meg kell indítani, mert a sztrájkokban való részvétel akkor sem tekinthető jogosultnak, ha fennállnak bizonyos visszasságok.¹⁴³ A csendőrség és a karhatalom létszámának emelése mellett a főváros karhatalmi parancsnoka kegyetlenül megtorolt mindenféle háborúellenes megnyilatkozást vagy tevékenységet. Pl. Budapesten csak május hónapban 20 730 esetben járt el a katonai rendőrség a fegyelmezetlen katonai egyénekekkel szemben.¹⁴⁴ Csupán Budapesten 16 katonaszökevényt végeztek ki ebben az időben. A kivégzésekről hivatalos tudósításokat adtak ki, melyek mérhetetlen izgalmat váltottak ki a közvéleményben, midőn kitudódott, hogy ártatlan családapákat végeztek ki, mert nem akarták életüket idegen célokért továbbra is kockára tenni.¹⁴⁵

Különben a hadseregben is erősödött a háborúellenes mozgalom. A Monarchia különböző területein, főleg a nemzetiségi vidékeken szinte hetenként voltak katonai lázadások, zendülések, katonai üzemekben szabotázsakciók.¹⁴⁶ Egyik legjelentősebb, a cattarói tengerészfelkelés, a Monarchia sok nemzetiségű népeinek összefogása jegyében zajlott le.

Nemzetiségi vidékeken a tőkés elleni megmozdulások mellett nemzeti mozgalmak is állandóan feszegették a Monarchia repedező szerkezetét.

A háborúellenes mozgalmakban jelentős szerepet játszottak a forradalmi Oroszországból hazatért katonák, kik saját szemükkel látták a munkásság hatalmát. A kormány több ízben foglalkozott azzal a helyzettel, melyet az Oroszországból hazatért katonák teremtettek és különböző intézkedéseket hozott a volt hadifoglyok izolálására és átnevelésére. Ezen intézkedések ellenére a volt hadifoglyokon keresztül a magyar nép megismerte az oroszországi eseményeket és azok tanulságait.

A kormánynak jelentette a hadügyminiszter, hogy a bolsevik eszméktől átitatott, megbízhatatlan és az állami rend szempontjából veszedelmes elemek kiválasztása és megrendszabályozása céljából kétheti egészségügyi vesztegzárat és négyheti kiképzést rendelt el. Ez azonban nem érte el a célját és kérte a kormányt a karhatalom erősítésére az Oroszországból hazatért hadifoglyok és más elégedetlen elemek megfékezésére.¹⁴⁷ Márciusban a kormány felhívással fordult a főispánokhoz, hogy tegyenek megfelelő intézkedéseket, „mert a háborúellenes mozgalmak veszélyeit fokozzák egyfelől a hadifogságból hazaözönlő katonák, akik magukkal hozzák és itt is elültetik a forradalmi tanokat és eszméket, továbbá a katonaszökevények, akiknek a száma folyvást szaporodik.”¹⁴⁸

Az uralkodó osztálynak és a kormánynak is egyik legfőbb gondja a főváros helyzete és a fővárosi mozgalmaknak a visszaszorítása. Egyrészt a háborús termelés szempontjából, másrészt a mozgalmak politikai hatásától való félelem miatt mindenáron lokalizálni szeretné ezeket a mozgalmakat. Szükséges ez számára azért, mert az itteni akciónak országos hatása van, és a főváros megnövekedett gazdasági pozíciói miatt is.

Az SZDP vezetősége a januári általános sztrájk és a márciusi kizárások óta óvatosabb és a tömegek elkeseredésének kamatoztatásával sem élt úgy, mint 1917 közepén. A tömegek, főleg a főváros proletárjai viszont nem voltak hajlandók lábhoz tett fegyverrel várni, hanem némi erőgyűjtés után újra meg újra harcba indultak. Az üzemek munkásai elszántan küzdtek

¹⁴³ OL. ME. 1918. 4134/res. Közli: *Andics E.* : i. m. 56. o.

¹⁴⁴ *Lukachich Géza* : i. m. 30. o.

Részletesen: anyag viselkedés és tisztelgés elmulasztása: 3917, Tiltott dohányárusítás: 689, Kimaradás és szabadság túlkapás: 3532, Szabadság és egyéb okmányok hamisítása: 5535, Ittasság és verekedés: 600, Szökés és önkényes eltávozás: 4132, Különféle kihágás: 1117, Hadifoglyok csavargása: 1148.

¹⁴⁵ *Böhm Vilmos* : i. m. 29. o.

¹⁴⁶ *Lukachich Géza* : i. m. 28. o.

¹⁴⁷ OL. ME. Mtj. 1918. febr. 28. *Iványi E.* : i. m. 398. o.

¹⁴⁸ OL. ME. 1918. 2339/res. Közli: *Andics E.* : i. m. 55. o.

tovább a békéért, a politikai hatalomért, a háborús nyomor megszüntetéséért. Elkeserítette őket az SZDP vezetőinek felemás magatartása, ugyanakkor megedzette és lelkesítette őket a nagy tömegdemonstrációk tapasztalata. A mozgalom fellendülése erősítette az SZDP vezetésében a baloldali csoportokat és főként fokozta a bizalmiak ellenzéki tevékenységét.

A vasasok márciusi akciói után is mutatkoznak szórványos gazdasági és politikai mozgalmak, mint a hamu alatt izzó parázs, mely bármikor fellobbanhat. A kormány is ijedten próbálkozik a mozgalmakat megelőzni és az elnyomás fokozásával megakadályozni azok újbóli fellángolását.

Az SZDP vezetői teljesen a választójogi küzdelmekre csökkentették a politikai harcot. A választójog kielégítette abbéli törekvésüket, hogy a hatalomhoz közelebb kerüljenek, ugyanakkor veszélytelenebb is volt. Ez ugyan még mindig nagy tömegeket vonzott, de már a januári általános sztrájk megmutatta, hogy a munkásság ennél többet akar.

Gyűléseket tartottak több esetben és követelték az általános választójog törvénybe iktatását. Ilyenek voltak: április 14-én az Iparcsarnok előtt, április 19-én, amikor délben félórás tiltakozó munkaszünet volt és 22-én, amikor több tízezer munkás tüntetett az általános választójog mellett. A 22-i nagygyűlés alkalmával a munkások délben abbahagyták a munkát és tömegesen vonultak a ligetbe, ahol Bokányi Dezső beszélt a tömegnek és határozati javaslatban követelték a kormány megbuktatását. Ugyanakkor a fontosabb vidéki városokban is voltak választójogi gyűlések.

Hasonló jelszavakkal ünnepelte meg a fővárosi munkásság 1918. május elsejét is. Az SZDP felhívása alapján munkaszünettel ünnepeltek, de a villamosok közlekedtek. Az 1917-eshez hasonlóan a liget környékén 4 helyen volt nagygyűlés és több szakma a saját helyiségében tartott gyűlést. A jelszavak: a nyolcórás munkaidő kivívása, az általános választójog és a népek békéjének kivívása volt. A Hungária kertben Bokányi Dezső, „a Trieszti Nő”-nél Garbai Sándor, a Kologerszki kertben Buchinger Manó, a „Zöld Vadász”-ban Weltner Jakab mondott beszédet. A távolabbi kerületekben külön voltak gyűlések. Óbudán Czabán Samu, Kőbányán Csillag Ferenc, Újpesten Czóbel Ernő, Kispesten szintén Buchinger Manó beszélt. Gyűléseket tartottak még Albertfalván, Nagytétényben, Erzsébetfalván, Csepelen, Pestújhelyen. A nyomdászok, a cipészek, a famunkások és a festők szakmai helyiségekben ünnepeltek.¹⁴⁹

Májusban a kormány a budapesti főkapitány bizalmas jelentését tárgyalta, mely szerint „újra komoly veszedelem fenyeget az általános sztrájkot illetőleg, mellyel szemben a legmesszebbmenő intézkedések szükségesek. Újra szabotázs kezdődött az egyik gyárban 1500 nőmunkással, egy másik gyárban ismét hatalmi kérdés merült fel, mert a munkások egy nekik nem tetsző művezető elbocsátását követelték és sztrájkba léptek. A főkapitány jelentései a legkomolyabb aggodalmakra adnak okot.” A kormány elhatározta, amennyiben általános, vagy csak szélesebb körű sztrájkmozgalom keletkezne, azonnal ki kell hirdetni a statáriumot.¹⁵⁰

A választójogi gyűlések közben is voltak bérmozgalmak, bár ezek nem a nagy létszámú és erős szervezeteknél tapasztalhatók ekkor, hanem éppen a mozgalom fellendülésének hatására azoknál a szakmáknál, ahol elmaradt a szervezkedés és kisebb létszámú a munkásság. Pl. április 7-én a „Bécsi Biztosítónál” a magánalkalmazottak, április 24-én a sütőmunkások indítottak bérmozgalmat. Május 12-én hosszú bérharc eredményeként a kórházi alkalmazottak kaptak 100%-os béremelést, 50%-os háborús pótlékot. Május 16-án áruházi kereskedelmi alkalmazottak, május 17-én a fővárosi oktató személyzet kezdett bérmozgalmat. A pedagógusok küldöttsége megjelent a Városházán és a régi ígéretek valóra váltását követelte a város vezetőségétől. Május 20-án a húsipari munkások a munkaidő csökkentéséért léptek akcióba. Június 4-én a pincérek, június 8-án a bérkocsisok alkalmazottai kezdtek mozgalmat. Június 9-én a Richter vegyészeti gyár dolgozói követelték 40%-os béremelést és a túlórák 100%-os kifizetését. Ugyanakkor a villamosvasúti alkalmazottak magasabb bérért, rövidebb szolgálati időért és egyesülési jogért indítottak mozgalmat. Június 16-án a fodrász alkalmazottak a

¹⁴⁹ Népszava, 1918. május 3. 5. o.

¹⁵⁰ OL. ME. Mtj. 1918. máj. 22. *Iványi E.*: i. m. 454. o.

vasárnapi munkaszünetért és az esti 7 órai zárásért indítottak mozgalmat.¹⁵¹ Június végén és július elején a szabók, főleg a női konfekciósabók követeltek béremelést.¹⁵²

1918 nyarán már a munkásság elégedetlensége olyan nagyfokú volt, hogy annak szükség-szerűen nagyméretű tömegmozgalmat kellett kiváltania.

A MÁV gépgyári munkások már tavasszal bérmozgalmat indítottak és Szerényi kereskedelmi miniszter, hogy a munkásság forróhangulatát lecsillapítsa, megígérte a segéd-munkások bérének felemelését. Az ígéret be nem tartása miatt június 17-én az öntőműhely segédmunkásai megtagadták a munkát. A Hadügyminisztérium utasítására felvették a munkát, de 19-én de. újra abbahagyták. A gyárba vezényelt csendőrparancsnok Zselyonka őrnagy 20-án reggel kihallgatásra rendelte Závady Ferenc öntődei segédmunkás bizalmiit. Az öntődei munkások mintegy 400-an kísérték társukat, akiket a csendőrség puskatussal kényszerített vissza a műhelyekbe. Ennek hírére a gépgyár mintegy ezer munkása abbahagyta a munkát és kivonult a gyárudvarra. A csendőrség szét akarta kergetni a munkásokat, de azok vasdarabokkal, szerszámokkal védekeztek. A parancsnok tűzparancsot adott és ennek eredményeként 4 munkás meghalt és 20 súlyos sebesülést szenvedett. A vérengzés után a munkások egy része elhagyta a gyárat és a szomszédos Ganz Vagongyár munkásaival együtt a parlamenthez vonult, más részük pedig megrohanta a gyárvezetőség irodáit és szétrombolta a berendezést.¹⁵³

A MÁV gépgyári eseményeknek hamarosan híre ment és délben már több mint 4000 munkás tüntetett a Szabadság téren, kiknek Landler Jenő lelkesítő beszédet tartott. Beszédében kijelentette, hogy a „munkásságnak cselekednie kell és a véres eseményekért bosszút kell állnia”.¹⁵⁴

Az SZDP vezetői nem gondoltak arra, hogy a MÁV gépgyári incidens miatt nagyobb méretű tömegmozgalom kezdődik. 20-án este azonban összeült a bizalmiak testülete és felháborodva megtárgyalta az eseményeket és kimondta az általános sztrájkot. Kijelentették, hogy a MÁV gépgyáriakkal szolidaritást vállalnak, az elesett munkásokat a mozgalom vértanúinak tekintik.¹⁵⁵ 20-án már a gépgyárak jelentős része beszüntette a munkát, 21- és 22-én valamennyi budapesti üzem leállt. Megbénult az élet, megállt a forgalom a fővárosban, sztrájkba léptek a posta dolgozói és a nyomdászok. Így 23-án egy fővárosi lap sem jelent meg. Budapesten általánossá vált a sztrájk, mely a kormány hírzárlata ellenére vidékre is kiterjedt. A fontosabb ipari helyeken mindenütt sztrájkoltak. A kormány utasítást adott a sztrájk vezetőinek letartóztatására, azonkívül 13 szakszervezeti lapot is betiltott. A rendőrség majd 300 munkást, zömében bizalmiit vett őrizetbe, nagy részüket azonban szabadon kellett bocsátani.

A kormány felhívásokkal, fenyegetéssel próbálta a munkásokat jobb belátásra bírni. A főváros szinte katonai megszállás alatt volt, minden fontosabb csomóponton, útkereszteződésnél, középületnél gépfegyveres osztagok, megkettőzött őrzőparancsnokok védték a burzsoá rendet.¹⁵⁶ Az SZDP vezetői, hogy a mozgalmat kézben tarthassák, létrehozták a munkástanácsot a januári példa alapján. Ez a munkástanács azonban az SZDP vezetőiből állt, csak leplezte az SZDP politikájának sikertelenségét. Június 27-én ez a munkástanács felhívást tett közzé a sztrájk befejezésére, közölvén, hogy „a munkásság harca elérte a csúcspontját.”¹⁵⁷ A munkások 28–29-én felvették a munkát, azonban ekkor is elégedetlenség és kiábrándultság követte a munkások részéről a sztrájk befejezését. A kormány hozzájárult a sztrájk végén a gépgyáriak bérének 20–30%-kal való felemeléséhez. A sztrájkban mintegy 150 000 budapesti munkás vett részt és a mozgalom elszánt tömegeket mozgató meg, kik az általános sztrájkkal akartak helyzetükön változtatni, kikényszeríteni a háború befejezését és a gyűlölt háborús

¹⁵¹ Népszava, a jelzett időpontokban.

¹⁵² Szabók Szaklapja. 1918. jún. 22. és júl. 20.

¹⁵³ P. T. I. A. XV/1/918/6. bővebben *Fehér András*: A magyarországi munkásság 1918. júniusi sztrájkharcáról. Párttörténeti Közlemények. 1958. jan. 40. o.

¹⁵⁴ Ua. és *Andics E.*: i. m. 42. o.

¹⁵⁵ P. T. I. A. XV/1/918/25.

¹⁵⁶ „8 órai Újság”. 1918. június 29. A sztrájkoló Budapest.

¹⁵⁷ Népszava. 1918. jún. 27. 1. o.

11. Rendőrkonon a Földművelésügyi Minisztérium sarkán a mávagyári sortüz után, 1918. június 20-án délben. (A cenzúra nem engedte közölni.)

12. Áruhiány miatt lezárt cipőüzlet a háború utolsó évében.

kormányt demokratikus uralommal felváltani. A sztrájk az SZDP akarata ellenére vált általánossá, a szervezésében az egyre radikalizálódó bizalmiak játszottak szerepet. Bár az SZDP vezetői, főleg a sztrájk befejezése idején, még mindig befolyásuk alatt tudták tartani a munkásosztály ezen középső és alsó vezető rétegét.

1918 nyarán az elnyomott, hosszú háború alatt meggyötört munkások változást akartak. A hosszú vérontás után békét, a háborús nyomor után emberi életet, a politikai jogtalanság után népiuralmat.

Az egész országban érződött a forradalom szele. A tömegek türelme végleg elfogyott és az uralkodó osztály józanabb tagjai is látták a változások szükségességét. A forradalom viharadara így szólalt meg:

„... jöjjön valami más,
Oh, forradalmak, miért késnek?”

Sem a dolgozók, sem az elnyomók nem tudtak az eddigi módon tovább élni, az eddigi állapotban megmaradni. A háborúellenes mozgalmak vészjósló példaként mutatták a munkások, a parasztok, a katonák és a kispolgárság egy részének elkeseredettségét és a „más, az új” utáni vágyát, és elszántságát azok megvalósítására.

E hangulat kialakításában fontos szerep jutott a fővárosnak, ahol a hangulat a legforróbb, az ellentétek legélesebbek. Itt érzékelhető legélesebben a háborús gazdagok pöffeszkedése és legnagyobb tömegben a nyomorba taszított munkásság.

Ez a mintegy 150 000 főt kitevő, erősen koncentrált ipari munkásság és a háború végén őt támogató proletár és más nincstelen réteg százazres tömege olyan bázist jelentett a forradalom számára, mely nélkül a további események elképzelhetetlenek.

A mozgalom résztvevői az SZDP vezetőinek tevékenysége ellenére is jelentős tapasztalatokat szereztek. A munkásság a harcok közben radikalizálódott, kitermelte a maga vezetőit és egyre inkább olyan folytatást várt, mely megoldja azokat a kívánságokat, melyeket a harc folyamán követelt.

Az 1915-ös és 1916-os év gazdasági harcai a háborús drágaság ellen, majd 1917-ben a gazdasági harcokkal együtt jelentkező politikai célok, elsősorban az általános választójog kivívásáért folytatott küzdelem, majd az 1918 első felében lezajlott nagyméretű tömegmozgalmak, általános sztrájkok a mérföldkövei a fővárosi munkásság forradalmasodásának.

E harci tapasztalatok alapján erősödtek meg a baloldali szociáldemokrata csoportok, öntudatosodtak a gyárak, szakmák bizalmijai. Majd minden fontosabb gyárban megvoltak a képviselők,¹⁵⁸ akik egyrészt a gazdasági és politikai harc egyes szakaszaiban vezették munkatársaik mozgalmait, másrészt az SZDP hivatalos vezetésével szemben hangot is adtak azoknak, bár az SZDP egész a háború befejezéséig befolyást gyakorolt a bizalmiak testületére. A kommunista mozgalom megteremtése idején ezek a rétegek, illetve csoportok támogatták következetesen a forradalmi Oroszországból hazatért kommunista vezetőköt és egyúttal biztosították a kommunista mozgalom tömegbefolyását.

E harci tapasztalatok és a fővárosi munkásság objektív helyzete azok a tényezők, melyek az 1918-as polgári demokratikus forradalom, majd a Tanácsköztársaság létrehozását lehetővé tették.

¹⁵⁸ *Milei György*: A Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakításáról. Bp., 1962. 16. o., a a kiegészítések P.T.I. A. Szántó Béla és Szaton Rezső visszaemlékezéseiből; **Lipták gyárban**: Chlepkó Ede, Fiedler Rezső, Hikadé Aladár, Hiser Károly, Kaiser Frigyes; **Teudloff és Dittrich gyárban**: Jakab Rudolf, Kajári István; **Csepeli WM gyárban**: Ösztereichér Sándor, Suller Béla, Kiss (Ferenc)? Chlepkó József, Mészáros Áron, Váradi József, Bajáki Ferenc, Cservenka Miklós, Vitéz János, Stranzki Ferenc, Muzsala Ferenc, Kóvágó Lajos, Nemes István, Varga és Bethlendi; **a Mátyásföldi Repülőgépgyárban**: Mikulik József, Mosolygó Antal, Thicán Henrik; **az Albertfalvi Repülőgépgyárban**: Csiky Imre, Markovics; **a Schlick-Nicholson gyárban**: Matisán Béla; **a MÁV Gépgyárban**: Zavadi Ferenc, Magyar Ferenc, Hamari Árpád, Kötél Ferenc, Schrötter Ferenc; **a Ganz-Fiath gyárban**: Szaton Rezső; **az Egyesült Izzó gyárban**: Lévai Oszkár; **az Északi Főműhelyben**: Nagy Sándor.

ПОЛОЖЕНИЕ И РЕВОЛЮЦИОНИЗАЦИЯ РАБОЧИХ СТОЛИЦЫ ВО ВРЕМЯ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

До начала первой мировой войны Будапешт по сравнению с другими областями страны был экономически развитым городом, как по количеству продуктов, так и по сумме вложенного в промышленность капитала и числу занятых в промышленности рабочих. Больше половины населения столицы, т. е. 260 000 — были рабочими и из них в промышленности работало 152 000. Промышленные рабочие столицы составляли 30%-ов рабочих занятых в промышленности всей страны.

После возникновения войны роль столицы возросла ещё больше. Концентрация в промышленности, а особенно в области металлообработки, увеличилась. Возросло число рабочих военной промышленности, что дало им больший вес и значение в обществе.

Из-за войны положение рабочих столицы очень ухудшилось. В ходе войны расходы на питание возросли в пять раз, а зарплата, после долгой борьбы рабочих, увеличилась на 330—400%. Однако из этого на питание надо было тратить 70—85% всего заработка.

Чрезвычайные законы военного времени, милитаризация заводов связали руки рабочим, разрушили рамки профсоюзов. Из-за вызова в армию организационная жизнь приостановилась.

С точки зрения руководителей СДП, рабочий класс также должен был брать на себя часть военной нагрузки всей страны, „классовую борьбу временно прекратить“.

В ходе войны возникали первые экономические требования, девизом которых был протест против затянувшейся войны и обнищания.

Уже в конце 1915 г. и ещё больше в 1916 г. возросли экономические требования рабочих столицы, особенно рабочих концентрированной металлургической промышленности.

Почти не было такого крупного завода, где не возникло бы движение, иногда по несколько раз, направленное на повышение зарплаты.

Ещё более характерной стала борьба за повышение зарплаты в 1917 г., когда в неё включались политические требования, и особенно движение за право на выборы.

В это же время организационная жизнь рабочих также усилилась, умножился тираж профсоюзной печати, число организованных рабочих возросло и в тех отраслях промышленности, где этого не было, например у железнодорожников, городских и частных служащих.

Во время этой борьбы столичный рабочий класс радикализировался и вырастил из своей среды низших и средних руководителей движения. В борьбе они обретали политическое сознание, хотя руководители СДП в период всей мировой войны оказывали на них своё влияние.

Значительным результатом рабочего движения было празднование 1-го мая 1917 г. и столичная демонстрация 8 июня за право на выборы. Большой толчок движению будапештских рабочих дала победа Великой Октябрьской Социалистической Революции. Эту победу рабочие столицы приветствовали на большом митинге 25 ноября 1917 г.

Под влиянием „русского примера“ и в результате подчёма рабочего движения в январе 1918 г. вспыхнула 3 дневная, а в июне 7 дневная всеобщая за-

бастовка. В марте этого года капиталисты ответили рабочим недельным локаутом в металлургической промышленности. Это было направлено и против требования рабочими 8 часового рабочего дня.

Борьба за повышение заработной платы, опыт политического движения и, конечно, обнищание рабочих во время войны сделали главной базой революции сконцентрированных рабочих столицы.

На них опирались левые социалдемократы, начинавшие играть всё более важную роль, а также и возникающее коммунистическое движение. Без этой силы не могли бы возникнуть гражданская демократическая революция и Советская Республика.

BARACZKA ISTVÁN
A BUDAI NÁDASDY-HÁZ SZÁMADÁSA
(1530. IX. 30—1531. I. 13.)

A Mohácsra következő másfél-két évtizedben keletkezett és levéltárainkban reánk egyébként is gyéren maradt iratok ritkán és töredékesen tudósítják a kutatót a főváros nehéz időinek konkrét gazdasági problémáiról. A piac helyzete, a lakosság áruellátása, az áruk mineműsége, az árak alakulása, a munkabérek viszonyai, a pénz értékváltozásai meg éppenséggel olyanok, hogy rájuk elvétve esik fény. Ennek következtében méltán tarthat számot az érdeklődésre az a 30×22 cm méretű tizenöt lapnyi füzet, amelyet a Magyar Országos Levéltár E. szekciójának 185. sorszámú fondja (Archivum familiae Nádasdy), közelebről ennek Fasc. B. 1555 jelzetű iratcsomója őriz.

A füzet Budán keletkezett, itt írja azt Nádasdy Tamás egyik számadója az 1530. év szeptemberének végétől az 1531. év januárjának közepéig. Első három lapja üres, a 4^f. lapon kezdő feljegyzéseit a számadó és folytatólag írja a 11^f. lap kétharmadáig. Innen a 11^v. lap is, valamint a 12—14. lapok ismét üresek, a 15^f. lapon pedig már a számadásunkhoz nem tartozó fél oldalnyi feljegyzés olvasható, a Debrecenből kapott gabonafélék nyilvántartása.

Szűken hatodfél lapra terjed tehát mindössze az a szöveg, amely Nádasdy Tamás budai háza számadásának tekinthető, s amelyet a következőkben adunk közre.

1530. IX. 30.

Registrum super exitus pecuniarum per doninum¹ feria sexta ante Francisci ad maunas² meas datarum et assignatarum,³ anno 1530.

Eodem die ex Pest pisces		den. LXXXV
Eodem die hic Bude pisces		den. LX
Eodem die vsonem		den. XXXV
Eodem die pisa et espynalch		den. XVI
Eodem die amigdalum		den. XXV
Eodem die vnum ffwnt piper	fl. II	den. XXXX
Eodem die crocum	fl. II	
Eodem die zýngibex ⁴	fl. I	
Eodem die rýskaza		den. XXV

1530. X. 3.

Feria seonda⁵ ante Francisci
feci portare aquam calidam

den. XXV

¹ Recte: dominum.

² Recte: manus.

³ Recte: assignatarum.

⁴ Recte: zýngiber.

⁵ Recte: secunda.

Eodem die fenum Chochy dedi den. X
 Eodem die zappan den. VIII

1530. X. 2.

Dominico die ante Francisci carnes den. XXVII
 Eodem die sex capones fl. I 1/2 den. X
 Eodem⁶ caules den. XVI
 Eodem die aues den. XVI
 Eodem die emi mel fl. I den. XIII⁷
 Eodem die petersolum den. II
 Eodem die torma den. II
 Eodem die ad cenam carnes den. XXVII
 Eodem die ad cenam vnum fachant den. XXXX

1530. X. 3—5.

Feria secunda, tercia et quarta⁸ propter certis et multis negociis domini scribere non potui, quid exposui.

1530. X. 6.

Freria⁹ quinta post Francisci emi¹⁰ a turcis thofota¹¹ vlnas XXXX fl. IIII
 Eodem die ex comisione¹² domini dedi barbitonsori fl. I
 Eodem die velutum nigrum ad sýsak fl. I¹³
 Eodem die vnum aurum multaui, cum quo deaurarunt sýsak fl. I den. LXXX
 Andre fegwer týstelto pro disposicione¹⁴ sýsak fl. I den. X
 Nicolauo¹⁵ rezmies pro disposicione et deauracione sýsak fl. I den. XXX
 Telam vilem pro pocrolch emi den. LIIII
 Petro de Warda fratri domini
 Strigoniensis pro debito Regie
 Maiestatis dedi fl. X
 Cetera ad coquinam et pro allis¹⁶ necessitatibus domini exposui, quas scribere non potui pro certis negociis domini nec abebam tantum temporis, vt scibere¹⁷ potuissem.
 Eodem die emi sindonam¹⁸ pro vexillis fl. I den. XIII
 Eodem die Joannem Horuat misit dominus post seruitoribus,¹⁹ dedi expensas fl. 1/2²⁰

1530. X. 17.

Feria secunda ante Luce emi crocum fl. II

⁶ Recte: eodem die.

⁷ A 422^r lap vége. A lapok sorszámául az Országos Levéltár kutatótermében az anyag nyilvántartására feljegyzett számot vettük alapul.

⁸ Recte: feria secunda, tercia et quarta ante, in die et post Francisci.

⁹ Recte: feria.

¹⁰ E szó után törölve: atur.

¹¹ Recte: thafota.

¹² Recte: commissione.

¹³ V javítva I-re.

¹⁴ E szó után törölve: galea.

¹⁵ Recte: Nicolao.

¹⁶ Recte: aliis.

¹⁷ Recte: scribere.

¹⁸ Recte: sindonem.

¹⁹ Recte: seruitores.

²⁰ A 422^v lap vége.

1530. X. 18.

In die Luce, cum seruitores domini omnes erant
hic Bude ad coquinam dedi

fl. IIII

1530. X. 18.

Feria tertia post²¹ Luce ad coquinam mane

fl. II

Eodem die ad cenam ad coquinam

fl. III

Eodem die pistori

fl. I

Eodem die lignam²² pro pistandis panibus emi

fl. II

1530. X. 19.

Feria quarta post Luce ad coquinam dedi Thome
Nagh

fl. IIII

Eodem die ligna cum duobus curris²³

fl. II 1/2

Eodem die, vt currum cholŷa prepararunt solui
magistro

fl. I

Eodem die vnam lagenam, que erat distructa feci
reparare

den. XXV

Aquam equibus²⁴ domini et ad coquinam quovs-
que hic fuit dominus

fl. I

den. XIII

1530. X. 20.

Feria quinta post Luce dedi ad coquinam

fl. IIII

Eodem die vnum frenum fecit faber, videlicet
magister stabule,²⁵ domino emere

fl. III

Eodem die sericum nigrum pro suba domini

fl. I

Quinque libram²⁶ papiri emi, quovsque hic fuit
dominus fl. vnum²⁷

fl. I²⁸

Eodem die kethefec

den. XX

Eodem die vnum zabola

den. XX

Eodem die cordas, videlicet estrang et geplo, cum
quo supero ligarunt zaragŷa emi

fl. II

Eodem die iterum tres estrang

den. XXI

Eodem die ferrum super sator et lewego

fl. I

den. II

Eodem die Thomas faber pro reformacione vnius
selle et freni rogauit a me

den. LXIII

Eodem die cornas²⁹ super sator

fl. II

den. IIII

Eodem die vno istabulatori dedi

den. VII

Eodem die vno atero³⁰ pro reparacione calcei dedi

den. X

²¹ Recte: in die Luce. A feria tertia post Luce ebben az esetben nyilvánvaló elírás. A számadások készítője ugyanis megfélekedezhetett arról, hogy Lukács napja keddre, vagyis feria tertia-ra esik. A feria tertia post Luce keletmegjelölés után — helyes időrendi sorrendben szándékozván az adatait rögzíteni — a feria quarta post Luce, sőt a feria quinta post Luce dátumokat is használja, melyek Lukács hetében vannak. Így emezek előbb következnenek időrendben, mint a feria tertia post Luce, mely — ha szószerint vesszük — csak a Lukács hetére következő hét keddjét jelölhetné.

²² Recte: ligna. A kiírt ligna szó fölött a szóvégi m-re utaló — fölösleges — rövidítésjel látható.

²³ Recte: curribus.

²⁴ Recte: equis.

²⁵ Recte: stabuli.

²⁶ Recte: libros (1 rizsma = 20 Buch).

²⁷ E szó egy törölt *duos* fölött áll; ezt követőleg törölve: fl.

II

²⁸ E számjegyet követően törölve: . — A 423^r lap vége.

II

²⁹ Recte: cornua.

³⁰ Recto: atro.

Eodem die vnum pileum domino ad s̄ysag	den. XXXX
Eodem die vnum calcar emi Thome istablatori nouiter conducto	den. XXXX
Eodem die Thome ³¹ Z̄ych̄y pro zaslothok dedi	den. XXII
Eodem die Lagislauo ³² bombardario Regie Maies- tatis dedi, quos Lazarus literatus ad necessitates domini ab eo rogarat	fl. II 1/2
Eodem die solui pro sathor seg	den. LXXXV
Eodem die solui pro thunico ³³ Sal̄y sartorȳ	den. LXXXV
Eodem die pro vno tenghel solui	den. LX
Eodem die Urbano Choch̄y vnum calceum	fl. I
Eodem die ³⁴ similiter Urbano vnam chirotecam emi	den. XX
Eodem die similiter cordas emi ex comisione ³⁵ domini	fl. I ³⁶

1530. X. 21.

Feria sicta ³⁷ in die vndecim milia virginum disciscit ³⁸ dominus ad partes Zaladienses.	
Eodem die Joannes Horwat rogauit a me nomine domini, quos deberet dare potunaris ³⁹	den. L
Eodem die ex comisione ⁴⁰ domini cordapari ⁴¹ dedi	fl. I
Eodem die emi ex comisione ⁴² domini Urbano Choch̄y vnam chirotecam	den. XVI
Eodem die aquam emi den. sex	den. VI

1530. X. 22.

Sabato ⁴³ post vndecim milia virginum dedi Thome Nag fl. duos	fl. II
Eodem die emi ligna cum vno curru fl. duos	fl. II
Eodem die emi pisces ad prandium et ad cenam den. ⁴⁴ quatragenta ⁴⁵	den. XXXX
Eodem die aquam den. sex	den. VI

1530. X. 23.

Dominico die ante Simonis et Jude emi vnam ladulam Italicum ⁴⁶ domino fl. duos	fl. II
Eodem die Joanni Horwat dedi den.	

³¹ A szó végén törölve: s.

³² Recte: Lagislao.

³³ Recte: thunica.

³⁴ E szó után törölve: ster.

³⁵ Recte: commissione.

³⁶ Az ezt követő másfél soros alábbi feljegyzés törölve: Feria sexta in die vndecim mi.

³⁷ Recte: sexta.

³⁸ Recte: discessit.

³⁹ Recte: portunariis.

⁴⁰ Recte: commissione.

⁴¹ Recte: chordapari.

⁴² Recte: commissione.

⁴³ Recte: sabbato.

⁴⁴ E szó után törölve: XXXX.

⁴⁵ Recte: quadraginta.

⁴⁶ Recte: Italicam.

decem, vt daret nautis, qui traiciunt frumenta nostra		den. X
Eodem die emi carnes caules		den. XXV
Eodem die vnum sotular emi michi		den. VI
Eodem die puero Zychy emi vnum pileum		den. XX
Eodem die aquam		den. XXXII
Eodem die puero clauigero ⁴⁷ vnum sotular		den. VI
Eodem die papirum emi		den. XX
1530. X. 24.		
Feria secunda ante Simonis et Jude carnes		den. XXVI
Eodem die Joanni Sarpos vel Horwat, quem Regia Maiestas misit post dominum cum litteris Sue Maiestatis dedi ad expensa ⁴⁸ fl. I	fl. I	
Eodem die aquam		den. VI
1530. X. 25.		
Fera ⁴⁹ tertia ante Simonis et Jude emi vnam sellam equis currikeris fl. tres	fl. III	
Eodem die aquam ad coquinam et equis		den. XII ⁵⁰
1530. X. 26.		
Feria quarta dedi Thome Nag, vt daret ⁵¹ nautis pro traiectione et sibi ipsi comedere emere		den. XXV
Eodem die dedi barbitonsori pro Petro vectore		den. XXV
Eodem die habui octo rostallo, dedi vnicuique den. nouem; facit		den. LXXII
Eodem die emi candellas	fl. I	
Eodem die aquam ad coquinam		den. VI
1530. X. 27.		
Feria quinta ante Simonis et Jude emi pisces piza		den. XXXII
Eodem die michi vnum sotular		den. VI
Eodem die vnam ladulam vnam ladulam ⁵² reformare feci		den. XX
Eodem die haydown ⁵³ emi vnum calceum		den. XXXII
Eodem ⁵⁴ clauem feci parare ad domum Gregori ⁵⁵ presbiteris		den. LXXV
Eodem die habui octo rostallo, vnicuique dedi den. octo; ⁵⁶ facit		den. XX
Eodem die ad coquinam et equis aquam		den. LXXII
		den. XII

⁴⁷ Recte: puero clauigero.

⁴⁸ E szó végén törölve: s.

⁴⁹ Recte: Feria.

⁵⁰ Törölve: XV; a XII. utólagos bejegyzés.

⁵¹ E szó után törölve: Nantis.

⁵² Recte: vnam ladulam (ismétlés nélkül).

⁵³ Recte: haydoni.

⁵⁴ Recte: Eodem die.

⁵⁵ Recte: Gregorii.

⁵⁶ Recte: nouem.

1530. X. 28.

Feria secta ⁵⁷ in die Simonis et Jude misi ad Pest, pro auena natis ⁵⁸ dedi	den. XVI
Eodem die pisces	fl. I
Eodem die ad molendinum portare feci frumenta, et qui ubi mansit cum frumentis dedi	den. X
Eodem die molnarnak dedi bibala	den. XX

1530. XI. 25.

In die sancte Catherine emi pro Zychy vnam camisiam et vnam gathya ⁵⁹	fl. II
Eodem die multau pecarium ⁶⁰ domini de Gre- gorio Andream	fl. XX

1530. XI. 29.

Feria tertia post Caterine dedi Johanni Horwat in bonis monetis, super quos emit equum Pauli Fodor	fl. XII ⁶¹
--	-----------------------

1530. XII. 19.

Feria secuda⁶² ante Thome accepi de manibus domini Emerici Chybak fl. trecentos in monetis mixtis regis Fardinandi,⁶³ Lagislai⁶⁴ et Ludouicici⁶⁵ et eciam regis Johannis, quos vigesimo septimo fecit cudere, quos Johannes Dochy ex arenda decime⁶⁶ de Sarang⁶⁷ domino Varadiensis dedit.

1530. XII. 22.

Jtem ex illis feria quinta post Thome dedi ad manus Georgi ⁶⁸ literati fl. centum et quinquaginta	fl. I 1/2 ⁶
Johanni Horwat	fl. XII
Emi duo pecia sindonis	fl. VIII 1/2
Duos saccos tritici	fl. IIII
Nouem pullos vel gallinas	fl. III
Jtem ⁶⁹ seruitori Joannis Chekedi	fl. 1/2
Gregorio Lowas dedi	fl. II
Muratori pro malom	fl. II
Jterum duos pullos	fl. I
Zappan	den. LXV

1530. XII. 20.

Feria ⁷⁰ tertia ante Thome ⁷¹ dedi Blasio Chochys fl. quatur	fl. IIII
---	----------

⁵⁷ Recte: sexta.

⁵⁸ Recte: nautis.

⁵⁹ E szó után törölve: den.

⁶⁰ Recte: peccarium.

⁶¹ Ezt követőleg az alábbi két sornyi feljegyzés törölve: Feria tertia secunda accepi de manibus domini Varadiensis fl. fl. A törlés áthúzásokkal és nagy tintafolttal, amely a 425^r lapot zárja.

⁶² Recte: secunda; e szó után törölve: accepi.

⁶³ Recte: Ferdinandí.

⁶⁴ Recte: Lagislai.

⁶⁵ Recte: Ludouici.

⁶⁶ E szó után törölve: ep scopatus Varadiensis.

⁶⁷ Sáránd (Bihar m) község Debrecentől délre. Vö. Györfly Gy.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Budapest, 1963. 658.

⁶⁸ Recte: Georgii.

⁶⁹ Recte: Jtem.

⁷⁰ E szó után törölve: secta.

⁷¹ A lap bal szélén e dátumra utalva: 20.

1530. XII. 25.

Dominico die in die Natiuitatis Domini⁷² dedi mulieri de Pest ex comisione⁷³ domini fl. tres Eodem die Joanni chomornyk dedi, qui⁷⁵ ego non inueni eis comedere Similiter et Janchy dedi Eodem die Zychy et michi vinum thota die Eodem die vnum pullum emi, qui⁷⁷ non inueni cares⁷⁸

fl. III

den. XXXIII⁷⁴

den. XXXIII⁷⁶

den. VIII

den. XXV

1530. XII. 26.

In die Sancti Stephani vinum Eodem⁷⁹ carnes Dedi duobus rosticis⁸⁰ ad duos dies, qui⁸¹ domum purgarunt Eodem die similiter dedi duobus baiulis, qui ex arce res ad domum portarunt dedi⁸²

den. VIII

den. VIII

den. XXX

den. XX

1530. XII. 27.

Feria tertia in die Sancti Joannis emi vinum tota die panes carnes

den. VIII

den. XXII

den. XXVIII

1530. XII. 28.

Feria quarta post Joannis dedi sex rusticis denaris⁸³ LX, vt molendinum domini Pestheny trerserunt⁸⁴ Eodem⁸⁵ die vinum panes

den. LX

den. VIII

den. XX

1530. XII. 29.

Feria quinta post Joannis dedi cuidam paupero ex comisione⁸⁶ domini Eodem die tus Eodem die vinum Eodem die feci cum duobus rosticis⁸⁷ ligna portare et dedi ei Eodem die cuidam paupero dedi

den. XXV

den. V

den. VIII

den. XXV.

den. I

1530. XII. 30.

Feria sexta post Joannis dedi pro taligas, qui

⁷² A lap bal szélén e dátumra utalva: 25.

⁷³ Recte: commissione.

⁷⁴ A számjegyek előtt törölve: pro.

⁷⁵ Recte: quia.

⁷⁶ A 425^v lap vége.

⁷⁷ Recte: quia.

⁷⁸ Recte: carnes.

⁷⁹ Recte: Eodem die.

⁸⁰ Recte: rusticis.

⁸¹ E szó után törölve: ex.

⁸² Fölöslegesen két állítmány.

⁸³ Recte: denarios.

⁸⁴ Recte: terserunt.

⁸⁵ E szó után törölve: Eodem.

⁸⁶ Recte: commissione.

⁸⁷ Recte: rusticis.

victualia penes Danubio⁸⁸ ad domum portauit
fl. vnum
Eodem die vinum⁹⁰ nobis et infirmo Zýchý
Eodem⁹¹ die Mathýe Esthoýan ad racionem
sallari⁹² sui dedi fl. viginti quinque ex comisione⁹³
domini

fl. I⁸⁹

den. XII

fl. XXV

1530. XII. 31.

Sabato⁹⁴ post Joannis dedi domino Raskaý fl.
quindecem⁹⁵ et ex comisione⁹⁶ domini
Eodem die⁹⁷ vno thaligas, qui res domini ex arce
extra duxit dedi
et qui iuuauit
Eodem die qui boues custodiuit dedi
Eodem die⁹⁸ vno infirmo in domo domini
Dolchy⁹⁹ ex comisione¹⁰⁰ domini dedi
Eodem die infirmo Zýchý dedi
Eodem die michi vnum calceum

fl. XV

den. L

den. XII

den. X

den. XXV

den. XVI

fl. I

1531. I. 1.

Dominico die in die Circumcisionis Domini dedi
Paullo¹⁰¹ Fodor
Eodem die orosonibus ex comisione¹⁰² domini
dedi fl. vnum
Eodem die vinum domino

fl. I

fl. I

den. VIII

1531. I. 2.

Feria secunda post Circumcisionis dedi ex
comisione¹⁰³ domini Cristophoro Prasolchý fl.
decem¹⁰⁴ ad Rracionem¹⁰⁵ sallari¹⁰⁶ sui
Eodem die vno kathona, qui de Chegled venit
dedi den.¹⁰⁸ quinquaginta
Eodem die emi vlgo fagdýat
Eodem die vnum¹¹⁰ forpicem¹¹¹

fl. X¹⁰⁷

den. X¹⁰⁹

den. XXV

den. VII

⁸⁸ Recte: Danubium.

⁸⁹ A 426^v lap vége.

⁹⁰ Olvashatatlanságig törölt szó fölé írva.

⁹¹ Recte: Eodem.

⁹² Recte: salarii.

⁹³ Recte: commissione.

⁹⁴ Recte: sabbato.

⁹⁵ Ezt követően olvashatatlan törölt szó.

⁹⁶ Recte: commissione.

⁹⁷ E szó után törölve: ex.

⁹⁸ E szó után törölve: Jn.

⁹⁹ Recte: Dochy.

¹⁰⁰ Recte: commissione.

¹⁰¹ Recte: Paulo.

¹⁰² Recte: commissione.

¹⁰³ Recte: commissione.

¹⁰⁴ A szó fölött fölösleges rövidítésjel.

¹⁰⁵ Recte: racionem.

¹⁰⁶ Recte: salarii.

¹⁰⁷ A 426^v lap vége.

¹⁰⁸ E szó után törölve: decem.

¹⁰⁹ Recte: L.

¹¹⁰ Recte: vnam.

¹¹¹ Recte: forpicem.

Eodem die ex comisione¹¹² domini dedi Joanni
 Horwat ad rationem sallari¹¹³ sui fl. quatuor
 Eodem die vt feci duos boues mactarre¹¹⁴ solui
 Eodem die vinum domino et nobis

fl. IIII
 fl. 1/2
 den. XXVI

1531. I. 3.

Feria tertia¹¹⁵ post Circumcisionis Domini dedi
 ex comisione¹¹⁶ domini Joanni chomornýk ad
 rationem sui saruici¹¹⁷ fl. duos
 Eodem die Mathie Nag ad seruicia dedi fl. duos
 Eodem¹¹⁸ Emerico Fýzý ad seruicia dedi fl. duos
 Eodem die dedi barbitonsori, qui curauit Emeri-
 cum Fýzý, dedi ei ad rationem seruicii ipsius Fýzý
 fl. quinque
 Eodem die Balint Estepan, quem¹²⁰ equam
 domino¹²¹ propter Deum dedit, dedi wlgo fec-
 walchagot fl. duos
 Eodem die Joanni Horwat dedi den. VIII, vt
 traiecerunt equam, quem¹²² domino donauerunt
 Eodem die¹²³ similiter Janchý, vt et ipse traicere
 fecit vnum equum dedi
 Eodem die panes
 Eodem die Michaeli Horwat dedi ad seruicia fl.
 tres
 Eodem die Thome Erdeli ad seruicia dedi fl.
 duos
 Eodem die Janchý Iowas dedi fl. vnum
 Eodem die ad rationem domini dedi
 Francisco coco fl. sex
 Eodem die vinum Zýchý
 Eodem die vinum nobis

fl. II
 fl. II
 fl. II
 fl. VI¹¹⁹
 fl. II
 den. VIII
 den. VI
 den. VI
 fl. III
 fl. II
 fl. I
 fl. VI¹²⁴
 den. VIII
 den. XII

1531. I. 4.

Feria quarta¹²⁵ post Joannis¹²⁶ dedi Francisco
 Kopany ad seruicia fl. tres
 Eodem die Francisco Ebergheny dedi
 Eodem die panes nobis
 Eodem die vinum

fl. III
 den. L¹²⁷
 den. XXII
 den. XXIII

¹¹² Recte: commissionem.

¹¹³ Recte: salarii.

¹¹⁴ Recte: mactare.

¹¹⁵ E szó után törölve: dedi.

¹¹⁶ Recte: commissione.

¹¹⁷ Recte: seruicii.

¹¹⁸ Recte: Eodem die.

¹¹⁹ Értsd: barbitonsori fl. I + ad rationem ... ipsius Fyzy fl. V = fl. VI. A szó után törölve:

I. — A 427^r lap vége.

¹²⁰ Recte: quam.

¹²¹ E szó után törölve: p.

¹²² Recte: quam.

¹²³ E szó után törölve: Ster.

¹²⁴ E szó után törölve: sex.

¹²⁵ Recte: quarta.

¹²⁶ Recte: post octavam Joannis evangeliste.

¹²⁷ A 427^v lap vége.

Eodem die m ¹²⁸	den. VIII
Eodem die candelas	den. XII
Eodem die sal	den. XXXIII
1531. I. 5.	
Feria quinta ante Epifania feci mandare vnam cupam pro	den. XXV
Eodem die panes	den. XII
Eodem ¹²⁹ vinum nobis et et ¹³⁰ Zýchý	den. XXIII ¹³¹
Eodem die Aýkaý puerro ¹³² vnum calceum	den. LXXV
1531. I. 6.	
Feria ¹³³ sexta in die Epifania domini dedi Joanni Horvat fl. vnum ¹³⁴ ad rationem Regie Majestatis, vt pro Turkouyt miserunt	fl. I ¹³⁵
Eodem die panes	den. XVI
Vinum nobis et Zýchý	den. XXIII
Eodem die vnum vosculum ¹³⁶ pro therýek	den. V
Eodem die seruitori Joanni Nagwahý dedi ex commissione domini fl. vnum	fl. I ¹³⁷
Eodem die emi ex plombo vnum vasculum pro therýek	den. XX
Eodem die Zýchý ad vinum	den. VIII
1531. I. 7.	
Sabasto ¹³⁸ post Epifania emi panes	den. VIII
Eodem die vinum Zýchi	den. VIII
Eodem die vinum nobis cum domino Georgio	den. XII
Eodem die, vt dominus ad Pest misit me dedi naute	den. VIII
Eodem die tria oua domino emi	den. V
Eodem ¹³⁹ kaza ad bel	den. XII
Eodem die, vt ad iuuarat ¹⁴⁰ ligna portare ¹⁴¹ dedi tribus rusticis	den. XVI
1531. I. 8.	
Dominico die post Epifania domini emi nobis et Zýchý infirmo vinum	den. XXII
Eodem die caules	den. XII
Eodem die sal vnum	den. XXXII
Eodem die candellas	den. VI

¹²⁸ Recte: mel.

¹²⁹ Recte: Eodem die.

¹³⁰ Recte: et.

¹³¹ Fölötte törölve: den. X.

¹³² Recte: puero.

¹³³ Elötte törölve: Eodem.

¹³⁴ E szó után törölve: vt.

¹³⁵ Az eredetiben ide kivetve nincs.

¹³⁶ Recte: vasculum.

¹³⁷ A 428^r lap vége.

¹³⁸ Recte: Sabbato; elötte törölve: feria sext.

¹³⁹ Recte: Eodem die.

¹⁴⁰ Recte: adiuuarant.

¹⁴¹ E szó után törölve: dedit.

1531. I. 9.

Feria secunda¹⁴² post Epiphania emi vinum nobis
et Zýchý infirmo pro
Eodem die dedi Thome Nag, vt pro ligna¹⁴³
misi
Eodem¹⁴⁴ rusticis, qui vina duxerunt dedi
Eodem die vno rustico, qui ligna crepauit dedi

den. XXII

den. XII
den. XII
den. X¹⁴⁵

1531. I. 10.

Feria tertia post Epiphania emi¹⁴⁶ ligna cum vno
curro¹⁴⁷
Eodem die vinum nobis
Eodem die custodi ouium ded¹⁴⁸ ad vinum
Eodem die dedi korcholianak¹⁴⁹
Eodem die emi piper, crocum et zekffy

den. LXXX
den. XII
den. II
den. XXV
den. XXVI

1531. I. 11.

Feria quarta post¹⁵⁰ Epiphania dedi Francisco
Chopaný
Eodem die emi vinum Zýchý et nobis
Eodem die custodi omium¹⁵¹ dedi ad vinum

den. L
den. XII
den. III

1531. I. 12.

Feria quinta post Epiphania feci vnum sotular
parare domino pro
Eodem die vinum Zýchý et nobis
Eodem die candellas
Eodem die lotrici

den. XX
den. XII
den. XII
den. XV

1531. I. 13.

Feria sexta post Epiphania emi fenum cum
vno¹⁵² curru
Eodem die emi pisces
Eodem die vinum Zýchý et nobis

fi. I den. XXXII
den. XII
den. XXII¹⁵³

Azt a negyedévet valamivel meghaladó rövid időszakot, amelyet a most közölt számadások felölelnek, Buda főváros történetének legmozgalmasabb, de egyben legtragikusabb napjai közé sorolják az események.

1529. július 17-én Szolimán még Nádorfehérvárnál táborozik, de a budai német mészárosok céhének könyvében június 22-én („Am Eritag vor sand Joannes tag”) már az utolsó bevételi tételeket könyvelik, hogy a céh mihamarabb útra kelvén, Nagyszombatban, kedvezőbb gazdasági viszonyok között keressen jobb üzleti lehetőségeket s biztosabb megélhetést.¹⁵⁴

¹⁴² Recte: secunda.

¹⁴³ Recte: lignis.

¹⁴⁴ Recte: Eodem die.

¹⁴⁵ A 428^v lap vége.

¹⁴⁶ E szó után törölve: vnum.

¹⁴⁷ Recte: curru.

¹⁴⁸ Recte: dedi.

¹⁴⁹ Recte: korcholiasnak.

¹⁵⁰ E szó után törölve: Epiphania.

¹⁵¹ Recte: ouium.

¹⁵² Recte: vno.

¹⁵³ A 429^r lap vége.

¹⁵⁴ Fővárosi Levéltár, Mohács előtti gyűjtemény N^o8 252.

Az olasz kereskedőkkel is intenzív üzleti kapcsolatban álló céh kitűnő értesülései birtokában aligha érte Budán 1529. augusztus 18-át, amikor Szolimán seregével Mohácshoz érkezett.

Szeptember harmadika már Buda alatt látja a 300 000-es török hadat, amellyel szemben Nádasdy Tamás, Ferdinánd budai várparancsnoka mindössze öt napig állja a vívást. Nádasdyt két német hadnagya zárja ki orvul fogságra vetvén a vár védelmének irányításából, s áruházzal juttatják a jól felszerelt várat Nádasdyval együtt Szolimán kezére. A török fegyverrel megvett Buda a szultán szándékából és tervei szerint vallhatja egyelőre János királyt urául. Ferdinánd számára Buda ezzel végképp elveszett.¹⁵⁵

Nádasdy sorsa János király kezébe volt letéve, ki a fogoly szabadságáért hűségét követelte cserébe. A János politikáját meggyőződéssel valló Brodarics István mind királya kegyének kieszközlésében, mind Nádasdy elhatározásának befolyásolásában döntő szerepet játszott a két fél megbékélése létrejöttéhez. Az ő kitartó pártfogása egyengette nyilvánvalóan azt az utat is, amelyen alig fél esztendő múltán, az 1530 februári budai országgyűlésen Nádasdy a királyi kincstartósággal jutott.¹⁵⁶

Az új kincstartónak nemcsak a „közjövedelmek” rossz kezelésével kellett szembenéznie. Batthyány Ferenc 1530. március 4-én Körmendről budai szemtanú tájékoztatása alapján írja Ferdinándnak, hogy János király „nagy szegénységben sinlődik”, s hogy a drágaság Budában napról-napra nő, „egy rőf posztót is alig kapni, egy pár csizma húsz forintba kerül”.¹⁵⁷

Bármennyire tetszetős is a körmendi levélíró budai szemtanúra való hivatkozása, meg kell közbevetőleg jegyezni, hogy ő maga János király ellenségei közé tartozott. Így érthető csak a csizma árának 20 forintban való megjelölése, melyről megállapítható, hogy nincsen reális alapja. Az 1520-as évekből rendelkezésre álló árak szerint 1522-ben Budán egy pár csizma ára 40 dénár,^{157/a} 1526-ban Pozsonyban ugyancsak 40 dénár.^{157/b} Hozzá kell tenni mindjárt, hogy ezek az árak egészen hosszú, azaz nem csupán térdig érő csizmára vonatkoznak. Számadásunk kelte után öt évvel viszont Sopronban a „spital” szolgalegénye számára 45 krajcárt fizetnek egy pár csizmaért.¹⁵⁸ Mindebből kitűnően valóban csak arról lehet szó, hogy az említett levélíró a budai árviszonyokat eltorzította.

János király a töröktől elfoglalt s a neki átadott Buda birtokában, a Ferdinánddal folytatott szüntelen hatalmi harc s a török beavatkozás nyomasztó légkörében híján volt azoknak a lehetőségeknek, amelyek az eredményes termelő munka feltételeit biztosíthatták. Még a Körmöcbányáról Budára rendelt s a pénzveréshez szükséges minden eszközzel ide megérkezett húsz pénzverő is „az általános zűrzavarban” titokban elmenekül.¹⁵⁹

A gazdasági viszonyok leromlását, a Budán dolgozó emberek sanyarú megélhetését, munkabéreik alacsony szintjét fokozta Buda Roggendorf-féle ostroma. Nádasdy budai házának számadása mind az ostromot megelőző, mind az ostromot követő néhány hét gazdasági viszonyai értékeléséhez konkrét adatokkal szolgál.

Felvilágosítást ad a számadás abban a tekintetben is, hogy mi volt Nádasdy szerepe a Roggendorf ostroma kivédésében. Az ostrom eddigi számos feldolgozását¹⁶⁰ közelebbi és eddig nem ismert adatokkal egészíti ki. Így megtudjuk a számadásból, hogy Nádasdy 1530. október 21-én Budáról Zalába távozik (feria sexta in die undecim milia virginum discessit dominus ad partes Zaladienses). — Alig lehet kétséges, hogy a bizonyos jó hírforrásokkal

¹⁵⁵ Vö. Szalay L.: Magyarország története.² 4. Pest, 1865. 93—97. — Hóman B. és Szeffü Gy.: Magyar történet.² III. Budapest, 1935. 23.

¹⁵⁶ Szalay i. m. 106.

¹⁵⁷ Uo.

^{157/a} Kemény L.: Buda város árszabása II. Lajos korában. (1522) Történelmi Tár, 1889. 378.

^{157/b} Házi J.: Sopron szabad királyi város története, Sopron, 1943. II/6. 423.

¹⁵⁸ Soproni Állami Levéltár, Spitalrechnung. 1535—37. 1535. év.

¹⁵⁹ Vö. Huszár L.: A budai pénzverés története a középkorban. Budapest, 1958. 117—119.

¹⁶⁰ Hóman—Szeffü i. m. 29. — Kubinyi F.: János király budai országgyűlése az 1530-ik év végén. Századok (1876) 581—583. — Szalay i. m. 109—111. — Horváth M.: Kisebbségi történelmi munkái. I. Pest, 1868. 337. (Adalékok János király külviszonyai történelméhez) — Iványi B.: Buda és Pest sorsdöntő évei. Tanulmányok Budapest múltjából. IX. (1941.) 43.

rendelkező Nádasdy tudott Roggendorf közeledtéről, hiszen Budáról távozása napján amannak Esztergom közelében kellett lennie. Buda ostromának elhatározása Ferdinánd részéről egyébként már augusztus elején köztudott volt a király környezetében, ahonnan Nádasdy a készülődésről már jó idején tudomást szerezhetett.¹⁶¹ Szervitorai október 18-án már valamennyien Budán vannak. Nádasdy dunántúli utazására tíz nappal Roggerdorf ostromgyűrűjének bezárlata előtt nyomós ok szolgálhatott. Feltehetőleg Buda védelme érdekében került sor az útra.

Erre mutat az is, hogy Nádasdy Budáról távozását követően csak három nap múlik el, és Nádasdy embere Horvát, másképp Sarpos János máris útban van János király leveleivel ura után. (*Feria secunda ante Simonis et Judae. . . Joanni Sarpos vel Horwat, quem Regia Maiestas misit post dominum cum litteris Suae Maiestatis dedi ad expensas fl. I.*)

A budai Nádasdy-házban eközben serény készülődés látszik. Két napon keresztül nyolc-nyolc rostáló embert fogadnak a gabona tisztítására. Működik a malom. A réven Pestről zabot szállítanak. Két kocsi fa kerül a házhoz. Gyertyákat vásárolnak.

Nádasdy visszatérésének a számadás feljegyzéseiben nincsen nyoma.

Roggendorf ostroma, mint ismeretes, jó hat hétig tartott. December 19-én elül a harci zaj. Fellélegzik a súlyosan megrongált és élelemben nélkülöző város. 1530 karácsonyán élelem híján pénzt kap a számadótól Nádasdy közvetlen személyzete, köztük komornyikja is, mert nem talál az számukra ennivalót. Egyetlen csirkét vehet csupán a számadó a konyhára, mert húst egyebet a városban nem talál.

Részletesebben — bár a feldolgozás igénye nélkül — vizsgálván a szóban forgó számadást, feltűnő a végső soron sommázott összeg alacsony volta, mindössze: 431 fl. 20 den. Ebből is János király rációjára 12 fl. nyer kifizetést. Tény ezzel szemben az, hogy a számadó, ha egyéb fontos dolga akad, nem jegyzi fel a kiadásokat. Így történik az 1530. október 3—5-én (*propter certis et multis negotiis domini*), majd 6-án is több kiadás bejegyzésének mellőzésével (*pro certis negotiis domini*). Október 6-át követően legelsőbb október 17-én eszközöl ismét bejegyzést, hogy azután október 28—november 25 között, a Budát dúló ostrom érthetően nehéz napjaiban, mindenestül mellőzze bejegyzéseit. November 25—28 között, valamint november 30—december 19 között ismét szünetelnek a számadó feljegyzései, sőt december későbbi néhány napján is és csak az 1531. új esztendő beköszöntésével lesznek azok rendszeresek január 13-ig, amikor az utolsó bejegyzést eszközli e füzetben.

A számadó a nyilvántartásához a százdénáros magyar forintot veszi alapul. 1530. november 29-én, amikor Horvát Jánosnak Fodor Pál lova vásárlásáért 12 forintot ad kézhez, megjegyzi, hogy azt *in bonis monetis*, jó pénzben adja. Minthogy pedig ezt a 12 forintot azonos módon kezeli nyilvántartásában az egyéb kiadási tételekben szereplő pénzzel: nincs ok másként vélekedni, minthogy azok is *in bonis monetis* értendők.

Elgondolkoztató a számadás egyik október 6-án bejegyzett tétele, melyben egy magyar arany forint értéke 1 fl. 80 den.-ban van jegyezve (. . . *unum aurum multavi, cum quo deaurarunt sisak . . . fl. I den. LXXX*).

Mindenekelőtt meg kell állapítani, hogy az itt bejegyzett 180 dénáros érték nem az 1521-ben bevezetett nova monetában értendő. Az 1525 nyarán volt hatvani országgyűlés 21. tc-e értelmében Lőrinc naptól (augusztus 10.) kezdve két új dénár volt egyenlő egy régivel. 1526-ban pedig a két pénz — a nova és antiqua moneta — aránya törvény szerint 3 : 1.^{161/a} Kizárt dolog ugyanis, hogy a 180 dénárt új dénárnak tekintve, az aranyforint értéke 90, illetőleg később 60 régi dénárt tett volna ki. Ilyen érték az eddigi kutatásokból megállapíthatóan nem fordult elő az egész szóban forgó évszázadban.^{161/b}

¹⁶¹ Vö. Szalay i. m. 109—111.

^{161/a} Vö. Kubinyi A. : A mezőgazdaság történetéhez a Mohács előtti Budán. (Kézirat az Agrártörténeti Szemle sajtó alatt levő számához, 9—10.) A szerző szíves engedelmével a kéziratot használtam, amelyért ezúttal is köszönetet mondok.

^{161/b} Vö. Horváth T. A. : A magyar aranyforint értékváltozása 1490—1700 között. Numizmatikai Közöny. 1959—60. 33. skk.

A magyar aranyforint értékére régi dénárban a XVI. század első felében, néhány külföldi adatot is figyelembe véve, az alábbi szemléltető sort állíthatjuk össze.

Év	Hely	Régi magyar dénár	Év	Hely	Régi magyar dénár
1504	Hainburg ¹⁶²	132	1538	Sopron ¹⁶⁵	168
1524	Buda ^{162/a}	160	1539	Buda ^{165/a}	140
1525	Buda ^{162/b}	133	1540	Judenburg ¹⁶⁶	160
1526	Sárvár ^{162/c}	131	1541	Krakkó ¹⁶⁷	134,4
1527	Pécs ^{162/d}	150	1541	Sopron ¹⁶⁸	160
1528	Sárvár ^{162/e}	120	1542	Sopron ¹⁶⁹	120
1528	Judenburg ¹⁶³	150	1542	Nagyszombat ¹⁷⁰	140
1530	hely nélkül ^{163/a}	116	1543	Krakkó ¹⁷¹	134,4
1530	Buda ¹⁶⁴	180	1544	Komárom ¹⁷²	134,4
1533	Sárvár ^{164/a}	140	1545	Sárvár ^{172/a}	140
1535	Pozsony ^{164/b}	100	1546	Sárvár ^{172/b}	140
1538	Bada ^{164/c}	140	1547	Sárvár ^{172/c}	140

¹⁶² Magyar Országos Levéltár, Dl. 101878. — Az e jegyzettel, valamint az alábbiakban foglalt jegyzetekkel illusztrált tételekben a dénáron túlmenőleg kiszámítottuk az aranyforint értékét schillingben (solidusban), valamint krajcárban is. Ezeket az alábbiakban foglaljuk össze.

Jegyzet szám	Év	Hely	Schilling	Krajcár
162	1504	Hainburg	11	82,5
163	1528	Judenburg	12,5	93,75
164	1530	Buda	15	112,5
165	1538	Sopron	14	105
166	1540	Judenburg	13,3	100
167	1541	Krakkó	11,2	84
168	1541	Sopron	13,3	100
169	1542	Sopron	10	75
170	1542	Nagyszombat	11,6	87
171	1543	Krakkó	11,2	84
172	1544	Komárom	11,2	84
173	1548	Iglau	10	75
174	1544	Pozsony	11,6	140

^{162/a} Horváth i. m. 34.

^{162/b} Uo.

^{162/c} Uo.

^{162/d} Uo.

^{162/e} Uo.

¹⁶³ Tremel, F.: Das Handelsbuch des Judenburger Kaufmannes Clemens Körbler 1526—1548 Graz, 1960. XXXVI.

^{163/a} Horváth i. m. 34.

¹⁶⁴ 1530. X. 6-án a közölt számadási szövegben.

^{164/a} Horváth i. m. 34.

^{164/b} Uo.

^{164/c} Uo. 35.

¹⁶⁵ Soproni Állami Levéltár, Stadtkammerrechnung 1537/38. 8.

^{165/a} Horváth i. m. 35.

¹⁶⁶ Tremel i. m. XXXVII.

¹⁶⁷ Archiwum Pan'stwowe Miasta Krakowa i Wojewodztwa Krakowskiego. Sign. N° 1608, Regestrum perceptorum... et expositorum Anno 1541. 153^v 1.

¹⁶⁸ Soproni Állami Levéltár, Stadtkammerrechnung 1540/41. 7^v 1.

¹⁶⁹ Uo. 1542. 5^r 1.

¹⁷⁰ Archiv Mesta Trnavy, Introitus communes civitatis Tirnaviensis. 1542. 1^v 1.

¹⁷¹ Archiwum Pan'stwowe Miasta Krakowa i Wojewodztwa Krakowskiego, Sign. N° 1608. Regestrum perceptorum... et expositorum Anno 1543. 133^v 1.

¹⁷² Belényesy M.: Kultúrtörténeti szemelvények a Nadasdiak 1540—1550-es számadásaiból. I. Budapest, 1959. 64.

^{172/a} Horváth i. m. 35.

^{172/b} Uo.

^{172/c} Uo.

1548	Iglau ¹⁷³	120	1551	Sárvár ^{173/d}	145
1548	Körmen ^{173/a}	160	1552	Murány ^{173/e}	150
1549	Lászlófalva ^{173/b}	150	1553	Pozsony ^{173/f}	120
1550	Pozsony ^{173/c}	145	1554	Pozsony ¹⁷⁴	140

Hangsúlyozni kell, hogy a fenti értékadatok korántsem ölelik fel a szóban forgó fél év-század valamennyi aranyforint értékét, hiszen viszonylag nagyon kevés az a számadási anyag, amely egyéb irányú kutatásaink során kézbe került. A Budán akkoriban uralkodó gazdasági helyzetre azonban mindenesetre rávilágítanak. A számadásban szereplő forintokat egyébként számolási forintoknak és nem valóságos forintoknak kell tekinteni. Erre mutat esetünkben az, hogy a valóságos forintot, a magyar aranyforintot Budán 1 forint és 80 dénár fejezi ki „apró pénzben”, azaz a valós dénárban, amelynek százát fogja egybe a számolási forint.¹⁷⁵

János király pénzverő tevékenységére utal a számadás 1530. december 19-i bejegyzése (. . . fl. trecentos . . . et etiam regis Johannis, quos vigesimo septimo fecit cudere . . .), mely megerősíti az ide vonatkozó nézeteket, illetőleg adattal támasztja alá azokat.¹⁷⁶

*

Az alábbi névsor foglalja egybe a számadásban említett személyeket.

Adrean Gregorius	Gregorius lovász
Aykay puer	Gregorius presbiter
Andre fegyvertisztító	Horuat (Horvat, Horwat,
Blasius kocsis	Sarpos vel Horwat) Joannes
Chekedi Joannes	Horwat Michael
Chybak Emericus	Janchy (Janchy lovász)
Chopany Franciscus	Joannes komornyik
Dochy (Dolchy) Johannes	Johannes rex
Ebergheny Franciscus	Kopany Franciscus
Erdeli Thomas	Ladislau bombardarius Regiae
Estepan Bálint	Maiestatis
Esthoyan Mathias	Ladislau rex
Ferdinandus rex	Lazarus literatus
Fodor Paulus	Ludovicus rex
Franciscus cocus	Nag Mathias
Fyzy Emericus	Nag (Nagh) Thomas
Georgius dominus	Nagwahy Joannes
Georgius literatus	Nicolaus rézműves

¹⁷³ Okresní Archiv Jihlavy, Sign. N° 1887. Riemers Kaufmannsbuch (1548—1551).

^{173/a} *Horváth i. m.* 35.

^{173/b} Uo.

^{173/c} Uo.

^{173/d} Uo.

^{173/e} Uo.

^{173/f} Uo.

¹⁷⁴ *Belényesi i. m.* II. 228—229.

¹⁷⁵ A magyar és az osztrák pénzrendszer egykorú összefüggésére az alábbiakat jegyezzük meg.

A magyar pénzrendszerben

1 forint = 75 krajcár = 100 dénár; 1 krajcár = 1,33 dénár.

Az osztrák pénzrendszerben

1 font = 8 solidus (schilling) = 60 krajcár = 240 dénár = 480 fillér (heller); 1 solidus = 7,5 krajcár = 30 dénár = 60 fillér; 1 krajcár = 4 dénár = 8 fillér; 1 dénár = 2 fillér. A fentebbiekből következőleg: 1 solidus = 7,5 krajcár = 10 magyar dénár.

¹⁷⁶ Vö. *Huszár i. m.* 118.

Pestheny Gergely¹⁷⁷ dominus
Petrus de Warda
Petrus vector
Prasolchy Cristophorus
Raskay dominus
Saly György (?)¹⁷⁸

Thomas faber
Thomas istablator
Turkouyt János (?)¹⁷⁹
Vrban kocsis
Zychy (Zychi) István¹⁸⁰
Zychy puer

Zychy Thomas

Közülük többen — akik Nádasdy emberei — a későbben kelt Nádasdy-számadásokban is szerepelnek.¹⁸¹ Vannak viszont jó néhányan, Buda ostroma idején Nádasdy emberei, akik a most közölt számadásokban említést nem nyertek; sőt ismeretes János király szervitorainak egy jegyzéke is, akik ugyancsak részesei voltak Buda védelmének a Roggendorf-ostrom idején.¹⁸²

A számadásban szereplő személyek közül Pöstyéni (Pestheny) Gergelyt külön megemlítjük, hogy budai malmára irányítsuk a figyelmet. János király 1529. szeptember 20-án hagyja meg Dóczy János budai várnagynak, hogy a malmot, amely egyike lehetett a felhívízi prépostság, vagy Pemflinger István malmainak, adja át akkor volt udvarmesterének, Pöstyéni Gergelynek.^{182/a} E malom takarításának költségeit itt találjuk a Nádasdy-számadásban, bár kettőjük kapcsolatára e forrásban egyéb utalás nincsen. Pöstyéni egyébként János király legszűkebb politikai párthívei közé tartozott, s az ő pályája „évtizedek óta felbonthatatlanul összefonódott” a János királyéval.¹⁸³ Budához szoros kapcsolat fűzte. Ha János király elhagyta Budát, ott rendszeren helytartója és országbírája, Pöstyéni Gergely székel.¹⁸⁴

*

A számadás egyetlen 300 forintos bevételi tételétől eltekintve — melyet közvetlenül a Roggendorf-féle ostrom befejeztével (1530. XII. 19.) jegyeznek fel — kiadási tételekből áll. A kiadások rendszerezéséhez az alábbi csoportok kínálkoznak.

- a) Ajándék, alamizsna
- b) Ellátmányok
- c) Élelmiszerek
- d) Hadiszerek
- e) Háziszerk
- f) János király rációja
- g) Munkabérek
- h) Ruházati cikkek
- i) Személyeknek juttatás közelebbiek nélkül
- j) Vegyes kiadások

¹⁷⁷ A Gergely keresztnévet a számadás nem tartalmazza; erre nézve ld. *Szalay* i. m. 4. 176.

¹⁷⁸ Saly György keresztnéve erősen feltételes. 1550-ben szerepel egy bizonyos Saly György a Nádasdy-számadásokban mint nádasdi udvarbíró. Meg kell jegyezni azonban, hogy ugyanebből a családból még számosan szolgálhatták Nádasdyt, eshetőleg György keresztnévű más családtag is. Vö. *Belényesy* i. m. II. 161.

¹⁷⁹ Turkouyt János keresztnéve ugyancsak bizonytalan. Erre a változatra *Belényesy* i. m. I. 306., valamint II. 161. utal. Lehetséges azonban az is, hogy Turkouyt Miklós fejevári harmincadosról van szó, ki igazolhatóan kapcsolatban állott Nádasdyval. Turkouyt Miklós 1534-ben lett Buda főbírája s ugyancsak ő volt a város főbírája 1541-ben is. (Kubinyi András szíves közlése.)

¹⁸⁰ Az itt szereplő Zychy valószínűleg azonos a későbbi Nádasdy-számadásokban szereplő Zichy Istvánnal. Vö. *Belényesy* i. m. I. 144.

¹⁸¹ Így: Balázs kocsis (szekerevezető), Ebergheny Ferenc, György deák, Horváth (Sarpos) János, Saly György, Turkouyt János, Zichyek közül többen, akikre vö. *Belényesy* i. m. I. II. névmutatók.

¹⁸² A két jegyzéket *Barabás S.* közli. *Történelmi Tár* (1888) 799—801. Az első jegyzék tulajdonképpen a Nádasdy Tamás lovakban elszenvedett veszteségét tartalmazza Buda ostroma idejéből.

^{182/a} *Bártfai Szabó L.*: Pest megye történetének okleveles emlékei, 1002—1599-ig. Budapest, 1938. 375.

¹⁸³ *Hóman* — *Szekfü* i. m. III. 25.

¹⁸⁴ *Szalay* i. m. IV. 176.

a) *Ajándék, alamizna*

A pesti asszonynak (az uraság megbízásából)	3 fl.	
Egy bizonyos szegénynek		25 den.
Egy bizonyos szegénynek		01 den.
Egy betegnek (a Dóczy házában)		25 den.
A beteg Zichynek		16 den.
Egy katonának, aki Ceglédről jött Budára		10 den.
Összesen ...	3fl.	77 den.

b) *Ellátmányok*

<i>ad salarium</i> Esthoyan Mátyásnak	25 fl.
Horvát Jánosnak	4 fl.
Prasolchy Kristófnak	10 fl.
<i>ad servitium</i> Erdődi Tamásnak	2 fl.
Fyzy Imrének	2 fl.
Horvát Mihálynak	3 fl.
János komornyiknak	2 fl.
Kopany Ferencnek	3 fl.
Nagy Mátyásnak	2 fl.
Összesen ...	53 fl.

c) *Élelmiszerek*

bor	3 fl.	08 den.	
bors	2 fl.	40 den.	1 font
bors, sáfrány, szekfűszeg		26 den.	
borsó		06 den.	
borsó és spenót		16 den.	
búza	4 fl.		2 zsák
csirke	4 fl.	25 den.	összesen 12 db ¹⁸⁵
fácán		40 den.	1 db
gyömbér	1 fl.		
hal	3 fl.	19 den.	
hús	1 fl.	32 den.	
kappan	1 fl.	50 den.	6db
káposzta		28 den.	
kása (kaza ad bel)		12 den.	
kenyér	1 fl.	07 den.	
konyhára (ad coquinam)	17 fl.		
madár		16 den.	
mandula		25 den.	
méz	1 fl.	21 den.	
petrezselyem		02 den.	
rizskása		25 den.	
sáfrány	4 fl.		
só		66 den.	
spenót (ld. borsó és spenót)			

¹⁸⁵ A 12 db ár szerint így oszlik meg:

9 db	3 fl
2 db	1 fl
1 db	25 den.

szeffűszeg (ld. bors, sáfrány, szeffűszeg)		
tojás	05 den.	3 db
torma	02 den.	
víz (ad coquinam et equis)	1 fl. 92 den.	aqua calida
viza	35 den.	
János komornyiknak, hogy ennilót vegyen	33 den.	mert számukra ennilót nem ta- lált a számadó
Jancsinak hasonlóképpen	33 den.	
Összesen ...	49 fl. 64 den.	

A számadásban szereplő élelmiszerek adatai ritkán, az esetek alig 21%-ában elégségesek ahhoz, hogy a mennyiséget is közölvén, konkrét ismereteink legyenek az egyes élelmiszerek áráiról. Az árak értékelését megnehezíti viszont az a körülmény, hogy az 1530. évből eddigi kutatásaink során összehasonlító adatok nem kerültek elő. Bőven van azonban élelmiszer-adatunk az 1540-es évekből, amelyek ha nem is bizonyítják, de mindenesetre valószínűsítik a Budán ismert árak magas jellegét. Az általános drágaság a már ismertetett körülményeknél fogva eléggé érthető.

Mindemellett kiemelkedően magas árat mutat a bors: fontját 2 fl. 40 dénárral számolja el számadásunk. Hogy ez mennyire magas ár, arra nézve az alábbiakban ismertetnénk 1543—1554 közötti borsárakat egy fontra vonatkoztatva. Az árak egyike sem éri el a budai ár $\frac{1}{3}$ -át.

Krakkó ¹⁸⁶	1543	54 den.
Komárom ¹⁸⁷	1544	60 den.
Komárom ¹⁸⁸	1544	64 den.
Bécs ¹⁸⁹	1544	60 den.
Krakkó ¹⁹⁰	1545	48 den.
Nagyszombat ¹⁹¹	1545	70 den.
Nagyszombat ¹⁹²	1545	64 den.
Pozsony ¹⁹³	1545	62 $\frac{1}{2}$ den.
Pápa ¹⁹⁴	1545	62 $\frac{1}{2}$ den.
Bécs ¹⁹⁵	1546	60 den.
Bécs ¹⁹⁶	1547	70 den.
Sárvár ¹⁹⁷	1547	70 den.
Nagyszombat ¹⁹⁸	1547	74 den.
Regede (Radkersburg) ¹⁹⁹	1547	64 den.
Igló (Jihlava) ²⁰⁰	1550	60 $\frac{1}{2}$ den.
Pozsony ²⁰¹	1550	65 den.

¹⁸⁶ Archiwum Państwowe Miasta Krakowa i Województwa Krakowskiego. Sign. N° 1608. Regestrum perceptorum... et espositorum Anno 1543. 129^r 1.

¹⁸⁷ *Belényesy* i. m. I. 64.

¹⁸⁸ Uo. 69.

¹⁸⁹ Uo. 131.

¹⁹⁰ Archiwum Państwowe Miasta Krakowa i Województwa Krakowskiego. Sign. N° 1609. Regestrum perceptorum... et espositorum Anno 1545. 119^v 1.

¹⁹¹ *Belényesy* i. m. I. 150.

¹⁹² Uo. 155.

¹⁹³ Uo. 159.

¹⁹⁴ Uo. 197.

¹⁹⁵ Uo. 204.

¹⁹⁶ Uo. 209.

¹⁹⁷ Uo. 239.

¹⁹⁸ Uo. 289.

¹⁹⁹ Uo. 305.

²⁰⁰ Okresní Archív Jihlavy. Sign. N° 1887. Riemers Kaufmannsbuch (1548—1551).

²⁰¹ *Belényesy* i. m. II. 95.

Pozsony ²⁰²	1550	62 den.
Pozsony ²⁰³	1550	63 den.
Bécs ²⁰⁴	1550	60 den.
Pozsony ²⁰⁵	1550	75 den.
Pozsony ²⁰⁶	1554	68 den.

Mint a fentiekből kitűnik: egyugyanazon városban és ugyanazon évben is eltérés mutatkozik az árakban, de ezek az eltérések esetleg minőségi különbségekkel is magyarázhatók.

A budai piac drágaságának érzékeltetésére az alábbiakban összefoglaltunk néhány adatot — közelebbi időpontból való árak híján ismét csak a 40-es évekből — a kappanra. Budán a 6 db kappant 1 fl. 50 den.-ért vásárolják, ami darabonként 25 dénáros árnak felel meg.

Buda	1530	25 den.
Pozsony ²⁰⁷	1544	12 den.
Bécs ²⁰⁸	1544	22 ½ den. (kövér kappan)
Komárom ²⁰⁹	1544	9 ¼ den.
Győr ²¹⁰	1544	7 den.
Nagyszombat ²¹¹	1544	8 den.
Komárom ²¹²	1545	10 den.
Födémes ²¹³	1545	6 den.

Ezek az adatok arra mutatnak, hogy a budai piac élelmiszerárai mintegy kétszeresei az országos átlagnak. A fácán darabját is Budán 40 dénárért, Pozsonyban 18 dénárért adják a 40-es évekből.²¹⁴

Az élelmiszerárak más oldalú megvilágításához idézhetjük az 1525. október 15-i soproni árjegyzék kappanra vonatkozó tételét: „Item ain kopaun vmb IIII allt Hungarisch den., oder vmb acht phening neu gelt”.^{214/a} Ugyanerre adatot tartalmaz Buda város árszabása is II. Lajos korából (1522), amelyben a jó kappan ára 4—5—6 dénárban volt megállapítva minősége szerint.^{214/b}

A számadásunkban szereplő tojás árához az 1520-as évekből három adat is kínálkozik összehasonlításként. 1522-ben Budán 6 tojást, húsvétól Mihálynapig 8 tojást adnak 1 dénárért.^{214/c} Az 1525-ös soproni árjegyzék szerint: „Item drew ayr vmb ainen neuen Hungrisch den.”^{214/d} Egy régi dénárért tehát ugyanúgy 6 tojást adtak, mint 1522-ben. (Mint az előbbiekben említettük az új és régi dénár aránya 2 : 1.) Ugyanebben az évben (1525-ben) Lőcsén Sperfogel K. patrícius írja: „Item in 1525 jar ist grosse teurung gewesen aller ding . . . item 5 eyer vor 1 den . . .”^{214/e} Lőcsén tehát a tojás ára alig valamivel magasabb, mint Sopronban (ott 5, itt 6 tojást adnak 1 dénárért), és így az 1525-ben bekövetkezett „nagy drágaság” joggal vonatkoztatható nemcsak Lőcsére — ahogy a patrícius írja —, hanem Sopronra is.

²⁰² Uo. 58.

²⁰³ Uo. 61.

²⁰⁴ Uo. 74.

²⁰⁵ Uo. 98.

²⁰⁶ Uo. 219.

²⁰⁷ *Belényesy* i. m. I. 15.

²⁰⁸ Uo. 49.

²⁰⁹ Uo. 102.

²¹⁰ Uo. 105.

²¹¹ Uo. 122.

²¹² Uo. 143.

²¹³ Uo. 148.

²¹⁴ Uo. 264.

^{214/a} *Házi J.*: Sopron szabad királyi város története. Sopron, 1943. II/6. 390.

^{214/b} *Kemény L.* Buda város árszabása II. Lajos korában (1522). Történelmi Társ. 1889. 372.

^{214/c} *Kemény* i. m. 372.

^{214/d} *Házi* i. m. 390.

^{214/e} *Rathos P.*: Die Entwertung der ungarischen Kleinmünze im Jahre 1521 und ihre Folgen in der Slowakei bis 1526. Studia Historica Slovaca. Bratislava, 1963. 56.

d) *Hadiszerek*

arany, Nádasdy sisakja aranyozásához	1 fl.	80 den.	
bársony, fekete (fenti sisakhoz)	1 fl.		
gyeplő (ld. madzag, istráng és gyeplő)			
istráng (3 db)		21 den.	
kantár	3 fl.		az uraságnak csináltatva
kötőfék		20 den.	
ló	12 fl.		
madzag	1 fl.		
madzag, istráng és gyeplő	2 fl.		
nyereg (1 db)	3 fl.		equis curiferis
sarkantyú		40 den.	
sátorszeg		75 den.	
sátorvas és lebegő	1 fl.	02 den.	
szarv (sátor tetejére)	2 fl.	04 den.	
tengely (1 db)		60 den.	
vászon, finom (zászlókhoz)	9 fl.	63 den.	
vászon, silány (pokróchoz)		54 den.	
zabola		20 den.	
zászlótok		22 den.	
Összesen:	39 fl.	61 den.	

Az itt bejegyzett tételek közül leginkább a szekeres nyereg kínálkozik az ár tekintetében összehasonlítással. Kár, hogy csak közel két évtizeddel későbbi adat áll ehhez rendelkezésre; előnyös viszont az, hogy kétségtelenül azonos áruféleségről van szó. Az összehasonlítás ismét arra mutat, hogy a most adott időszakra Budán a magas árak jellemzőek. Az a nyereg, amelyért 3 forintot adnak Budán, Bécsben 1548-ban csaknem negyedannyiba kerül. Idézzük a Nádasdyak számadásából: „4 die Septembris . . . ittem üttenk beczen urban mesterrel neg' szekeres n'erget az alg'ukhoz neg' renes forinton, ky teszen fl. 3 d. 20.”²¹⁵

e) *Házi szerek*

csípővas		07 den.	
faggyú		25 den.	
gyertya	1 fl.	30 den.	
kulcs (Gergely presbiter házához)		20 den.	
kupa (csináltatva)		25 den.	
ládika, olasz (az uraság számára)	2 fl.		
papír	1 fl.	20 den.	5 Buch 1 fl.
szappan		74 den.	
széna	1 fl.	42 den.	1 kocsi 1 fl. 32 den.
tégely		25 den.	2 db. Az egyik ólom 20 den.
tömjén		05 den.	
tűzifa	7 fl.	30 den.	
Összesen:		15 fl. 03 den.	

Bár a papír minőségileg s az ehhez kapcsolódó ár tekintetében is nagyon különböző lehet, aligha lehet kétséges, hogy a fentiekben szereplő papírár két és félszerese az 1544–1554 között ismert papíráraknak, amelyek közül több azonos minőségű papírosra vonatkozik.²¹⁶

²¹⁵ *Belényesy* i. m. I. 322.

²¹⁶ *Vö. Belényesy* i. m.-ben a Szakmutató alapján a különböző papírárakat a II. 306. feljegyzettek figyelembevételével.

f) *János király rációja*

Várdai Pál esztergomi érseknek a király adóssága miatt	10 fl.
Horvát (másképp Sarpos) Jánosnak útiellátmányra	1 fl.
Ugyanannak a Horvát Jánosnak útiellátmányra	1 fl.
Összesen:	12 fl.

g) *Munkabérek*

(a számadás időrendjében)

Miklós rézművesnek Nádasy sisakja aranyozásáért	1 fl. 30 den.	
András fegyvertisztítónak e sisakon végzett munkájáért	1 fl. 10 den.	
kötélverőnek	1 fl.	
révésznek Horvát János által az uraság nevében.....	50 den.	
borbélynak az uraság meghagyásából	1 fl.	
hajósoknak a gabona Dunán átszállításáért	10 den.	
hajósoknak Nagy Tamás által Dunán átszállításért	25 den.	
(Az összegben N. T. élleme is !)		
borbélynak Péter kocsis miatt	25 den.	
rostállóknak (8 fő), mindegyiknek 9 dénárt	72 den.	okt. 26.
ládácska kijavításáért	32 den.	
rostállóknak (8 fő), mindegyiknek 9 dénárt	72 den.	okt. 27.
hajósoknak Pestről a Dunán át zabszállításért	16 den.	
malomba gabonaszállításért	10 den.	
molnárnak italra	20 den.	
péknek	1 fl.	
mesternek, hogy a kocsit készítették	1 fl.	
rossz tégely kijavításáért	25 den.	
Tamás mesternek nyereg és kantár javításáért	63 den.	
lovásznak	07 den.	
vargának cipőjavításért	10 den.	
szabónak tunikáért	75 den.	
kőművesnek a malomért	2 fl.	
parasztoknak (2 fő) a ház takarításáért	30 den.	két napra
teherhordóknak (2 fő) a holmik várból házhoz szállításáért	20 den.	
parasztoknak (6 fő) Pöstyéni malma takarításáért	60 den.	
parasztoknak (2 fő) fahordásért	25 den.	
taligásoknak, hogy élelmet szállítottak a Dunától a házig	1 fl.	
taligásnak, ki az uraság holmiját a várból kivitte	50 den.	
taligás segítőjének	12 den.	
ökrök órének	10 den.	
kapusoknak az uraság meghagyásából	1 fl.	
ökrök (2 db) vágásáért	50 den.	
borbélynak Fyzy Imre gondozásáért	6 fl.	
Horvát Jánosnak lószállításért	08 den.	
Jancsinak hasonlóképpen egy ló szállításáért	06 den.	
hajósnak, hogy az uraság Pestre küldött	08 den.	
parasztoknak (3 fő), hogy fát hordani segítettek	16 den.	
parasztoknak bor szállításáért	12 den.	
parasztnak favágásért	10 den.	
birkák órének borra	02 den.	
korcsolyásnak	25 den.	
birkák órének borra	04 den.	
mosónőnek	15 den.	
Összesen:	25 fl. 15 den.	

A fenti összeállításban szereplő munkabérek közül két tétel érdemel különös figyelmet. Az egyik a révésznek fizetett 8 dénár, a számadó Budáról Pestre utazásáért. Közel másfél évtizeddel később ugyanis a pozsonyi Dunán ugyanezért ugyanennyit fizetnek Nádasdy emberei.²¹⁷ A másik a gabonarostálásért fizetett 9 dénáros napszámber. Ez utóbbi különösen azért, mert a harmincas években általában 8—10 dénár körül mozog az átlagos napszámber. Így pl. Sopronban 10 dénárt fizetnek ács-napszámber fejében,²¹⁸ ugyanennyi a szőlőkapás napszámberé.²¹⁹ Később a negyvenes években sem változik lényegesen a helyzet, a munkabérek ezen a szinten maradnak. Nagyszombatban csak az ácsmester napszámberé emelkedik 19 dénárra, az ugyanebben a munkakörben foglalkoztatott kisegítő napszámások 9 dénárt kapnak.²²⁰ Krakkóban sem több a kőművessegéd napszámberé 12 dénárnál.²²¹

Mindebből arra lehet következtetni, hogy Budán, ahol a már vázolt körülmények következtében tetemes áremelkedés tapasztalható, a munkabérek nem tartanak lépést az árakkal.

h) Ruházati cikkek

cipő (4 pár)	3 fl. 50 den.
gatyá (ld. ing és gatyá)	
ing és gatyá (1—1 db)	2 fl.
kesztyű (2 pár)	36 den.
saru (4 pár)	80 den.
tafota (40 rőf)	4 fl.
selyem, fekete (subához)	1 fl.
süveg (1 az uraság sisakjához 40 den., 1 a Zichy gyereké 32 den.)	72 den.
Összesen:	12 fl. 38 den.

Vitába kell szállni a számadónak azzal a bejegyzésével, amely szerint 40 rőf tafotáért 4 forintot adott ki. Mindenekelőtt nehéz elképzelni, hogy az adott körülmények között 30 méternél is több tafotára volt éppenséggel e ház körül szükség. (Az az idő tájt használt rőf ugyanis általában 77,3 cm-nek, a salzburgi 78,8 cm-nek, s a bécsi István templom kapujában őrzött rőfnyi vasrúd 77,6 cm-nek felel meg.)²²² Még kevésbé lehet magyarázatot találni arra, hogy a budai általánosan magas árakat figyelembe véve éppen a tafota ára volna egy-egyede a harmincas és negyvenes évek tafota árainak. A tafota rőfönkénti árára az alábbiak tájékoztatnak.

Salzburg ²²³	1535	33 ½ den.
Salzburg ²²⁴	1537	45 ½ den.
Judenburg ²²⁵	1539	60 den.
Salzburg ²²⁶	1541	48 den.
Salzburg ²²⁷	1544	43 den.
Bécs ²²⁸	1544	40 den.
Pozsony ²²⁹	1550	40 den.
Tarcal ²³⁰	1551	45 den.

²¹⁷ *Belényesy* i. m. I. 77.

²¹⁸ Soproni Állami Levéltár, Spitalrechnung. 1535/37.

²¹⁹ Uo. 19.

²²⁰ Archiv Mesta Trnavy, Rationes camerae 1544. 50 l.

²²¹ Archiwum Państwowe Miasta Krakowa i Województwa Krakowskiego, Sig. N° 3343. 27 l.

²²² Vö. *Tremel* i. m. XXVIII—XXIX.

²²³ *Tremel* i. m. 52.

²²⁴ Uo. 59.

²²⁵ Uo. 66.

²²⁶ Uo. 75.

²²⁷ Uo. 88.

²²⁸ *Belényesy* i. m. I. 131.

²²⁹ *Belényesy* i. m. II. 62.

²³⁰ Uo. 179.

Sokkal valószínűbb, hogy a számadó a tafota mennyiségét elírta, és valójában 10 rőf tafotóról van itt szó. Ez mennyiségileg is elképzelhetőbb (mintegy 7 1/2 méter), másrészt az ennek megfelelő 40 dénáros rőfönkénti ár megfelel az akkori átlagos tafota árnak. Még így is nyitva marad a kérdés: hogy a budai magasra ugrott árak mellett miért maradt a tafota ára az átlagos szinten. Ehhez azonban meg lehet jegyezni, hogy a tafotát itt Budán török kereskedőktől vásárolták, akik esetében az árviszonyok és árukészlet vizsgálata esetleg erre kielégítő magyarázattal szolgálna. Az egyéb ruházati cikkek árai tekintetében bármiféle érdemi következtetés csak akkor volna alapos, ha a cikkek konkrétabb leírása és minőségük megjelölése is adva volna. A süvegnek pl. már a XVI. század második negyedében több fajtája ismeretes (esősüveg, huszársüveg, tafotasüveg, hálósüveg stb.). Áraik is igen különbözőek: 16 dénártól 1 forintig. A számadásunkban szereplő két süveg ára, az előbb mondotakra való figyelemmel, a leírás szűkszavúsága ellenére megállapíthatóan drága. Inget is lehet kapni a harmincas évek közepén Sopronban 18 dénárért,²³¹ gatyát pedig a negyvenes évek elején Komáromban 20 dénárért.²³² A kesztyű ára Bécsben még 1550-ben sem több 16 dénárnál.²³³

i) Személyeknek juttatás közelebbi nélkül

György literátusnak	150 fl.
Horvát Jánosnak	12 fl.
Chekedi Jánosnak	50 den.
Gergely lovásznak	2 fl.
Balázs kocsisnak	4 fl.
Ráskaynak	15 fl.
Fodor Pálnak	1 fl.
Jancsi lovásznak	1 fl.
Ferenc szakácsnak	6 fl.
Ebergheny Ferencnek	50 den.
Nagwahy János szervitornak	1 fl.
Nagy Tamásnak	2 fl.
Chopany Ferencnek	50 den.
Lázár literátusnak (az uraság szükségére)	2 fl. 50 den.
Összesen:	198 fl. — den.

j) Vegyes kiadások

Úti ellátmány Horvát Jánosnak	50 den.
Úti ellátmány Nagy Tamásnak	12 den.
Serlegváltásdíj Adreán Gergelynek	20 fl.
Fékváltásdíj Estepán Bálintnak	2 fl.
Összesen:	22 fl. 62 den.

Végül bemutatjuk a csoportosított kiadások összesítő jegyzékét az alábbiak szerint.

a) Ajándék, alamizsna	3 fl. 77 den.
b) Ellátmányok	53 fl.
c) Élelmiszerek	49 fl. 64 den.
d) Hadiszerek	39 fl. 61 den.

²³¹ Soproni Állami Levéltár, Spitalrechnung. 1535/37.

²³² *Belényesy* i. m. I. 67.

²³³ *Belényesy* i. m. II. 94.

e) Háízszerek	15 fl. 03 den.
f) János király rációja	12 fl.
g) Munkabérek	25 fl. 15 den.
h) Ruházati cikkek	12 fl. 38 den.
i) Személyeknek juttatás közelebbiek nélkül	198 fl.
j) Vegyes kiadások	22 fl. 62 den.

Kiadás mindössze: 431 fl. 20 den.

A Mohácsot követően Budára szakadt nehéz sors — úgy véljük — e kis volumenű számadás adatai tükrében konkrétan lemérhető. A forrás szövegéhez fűzött reflexiók, a feldolgozás igénye nélkül, csupán annak használatát kívánták elősegíteni.

ISTVÁN BARACZKA

RECHNUNGEN DES NÁDASDY—HAUSES IN OFEN
(30. 9. 1530.—13. 1. 1531.)

Aus der Zeit der ersten Jahrzehnte nach der verhängnisvollen Schlacht bei Mohács (1526) ist uns nur ein mangelhaftes und fragmentarisches Archivmaterial, besonders in bezug auf die Wirtschaftlichen Verhältnisse der damaligen ungarischen Hauptstadt, überliefert.

Ebendeshalb besitzt das sechzehn Seiten umfassende Rechnungsbüchlein, das die Ausgaben des Ofner Haushaltes des königlichen Schatzmeisters Thomas Nádasdy enthält, einen erhöhten historischen Wert.

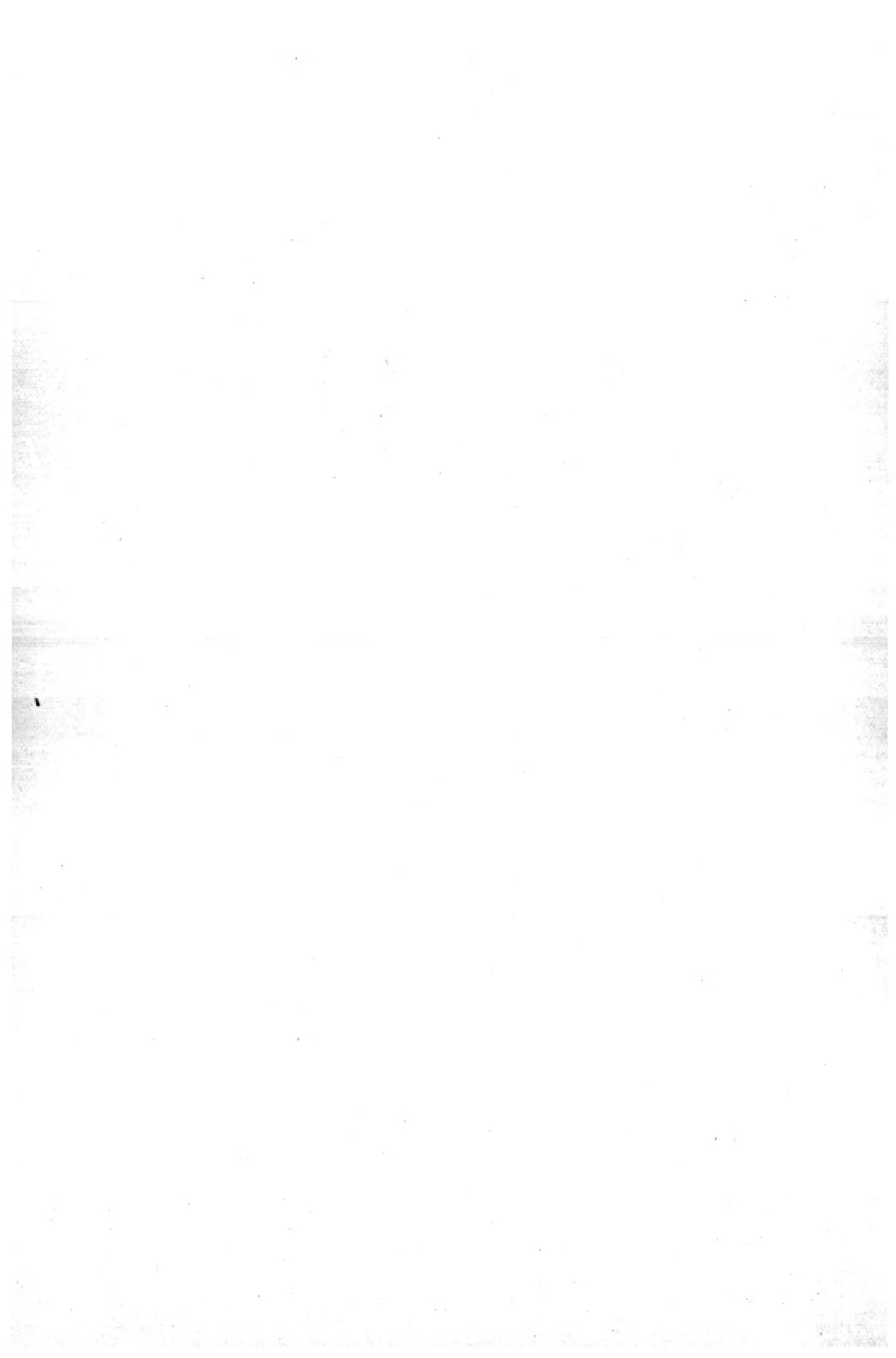
Die im Ungarischen Staatsarchiv (Section E, Fonds N° 185, Archivum familiae Nádasdy) aufbewahrte lateinische Quelle war der Geschichtsforschung bislang zwar nicht unbekannt, doch in keiner Ausgabe zugänglich.

Verfasser veröffentlicht hier den Text des Rechnungsbüchleins und kommentiert dasselbe unter Berücksichtigung anderer zeitgenössischen Quellen.

Aus diesem Kommentar erfährt man den Warenumsatz des Ofner Marktes, die Warenversorgung der Bevölkerung, die Qualität der Waren, die Veränderung der Preise, der Löhne, des Geldwertes, u. s. w.

Diese Fragen werden den einzelnen Themen nach gruppiert und behandelt, bzw. mit entsprechenden mitteleuropäischen Angaben verglichen.

Die Quelle bzw. ihr Kommentar beleuchten hiemit einen Zeitabschnitt aus der Geschichte Ofens, dessen Erforschung in wirtschaftsgeschichtlicher Hinsicht bislang wegen ungenügender Kenntnis der Quellen vernachlässigt war.

ADATOK ÓBUDA XIX. SZÁZADI
HELYTÖRTÉNETÉHEZ. (KRENN GYÖRGY ÉS
UTÓDAINAK FELJEGYZÉSEI 1810—1910.)

Krenn György óbudai szőlőbirtokos és pálinkafőző, valamint utódainak naplófeljegyzéseit a Kiscelli Múzeum szerencsés véletlen folytán szerezte meg 1953-ban, a ma is Óbudán élő család egyik tagjától. A 77 lapból álló német nyelvű kézirat (24×20,5 cm) félbőrbe kötött, elsősorban óbuda-helytörténeti feljegyzéseket tartalmaz. Ezek, a város jellegének megfelelően nagyrészt mezőgazdasági természetűek: időjárás (aszály, fagyok, rendellenességek), bő és sovány szüretetek, szántóföldek felosztása, terméseredmények, elemi csapások, utóbbiak között meglepően sok tűzvész.

A napló két fő részből áll: a tulajdonképpeni helytörténeti adatokból, és az üzleti feljegyzésekből. Közlésünk csak az első részre szorítkozik, mert a második rész terjedelme messze túlhaladja jelentőségét.

Az első rész az 1810. évi tabáni tűzvész említésével kezdődik és az óbudai új temető felszentelésének bejegyzésével végződik, tehát pontosan egy évszázadot ölel fel. A napló igen bőven és részletesen tudósít az 1831. évi koleráról és az 1838. évi árvízről. Ezek a napló legterjedelmesebb leírásai.

A kolera tüneteinek és — sajnos legtöbb esetben eredménytelen — gyógykezelésének pontos közléséből értelmes, gyakorlati, emellett érző szívű egyén képe rajzolódik elénk, aki leírásával a jövő számára hasznos szolgálatot óhajt tenni. Pontos időadatokkal mondja el a járvány terjedését Újlakról Óbudára. A kolerára vonatkozó rész talán az orvos- vagy gyógyszerzettörténet számára is mond valamit.

Szinte már drámai az 1838. évi árvíz óbudai pusztításainak, főleg azonban a menekülőkhelyzetének ábrázolása: a zsúfolt, levegőtlen helyiség, a beomló házak reccsenései, sötét színekkel festik alá 1838. március 13—16-ának tragikus eseményeit.

Az 1848/1849. évi forradalom és szabadságharc eseményeit különös módon nem említi, 1848-ról csak annyit mond, hogy decemberben a Lánchídon át Pestre ment.

Rendkívül érdekes az 1869. októberi bejegyzés, amely az új iskolatörvény óbudai reakcióját írja le.

A meteorológus az időjárás rendellenességeinek említéséből meríthet hasznot, amikor pedig krónikásunk a terméseredményeket és az árakat jegyzi fel, a gazdaságtörténésznek van segítségére.

Nem sokat tudunk Krenn György személyéről, sem pedig pálinkafőzdéjéről. Ami személyét illeti, jómódú, sőt gazdag óbudai polgár volt, akinek az óbudai hegyvidék több részén voltak földjei, szőlői. Az árvízzel kapcsolatban értesülünk, hogy állatokat is tartott.

A Krenn-féle pálinkafőzde 1827-ben létesült Óbudán, közelebbi helyét azonban nem ismerjük. A számadások 1827 és 1841 közötti időszakra vonatkoznak; ezekből kiderül, kiknek mennyiért adott el törkölyt, kik voltak üzletfelei, mennyien voltak, hol laktak. Az üzletfelek száma 1827-ben 23 volt, a későbbiek folyamán számuk 35 körül ingadozott, míg az

utolsó említett évben elérte a maximumot: 51-et. Krenn üzletfelei között pestiek, sőt rákoscsabaiak is voltak. Nem tudjuk azt sem, hogy a főzde meddig működött, az utolsó bejegyzett év számadásának élén olyan értelmű bejegyzést olvashatunk, amely szerint 1841. február 13-án fejeződött be a főzés, nem bizonyos azonban, hogy a „... geendiget ist worden” szavak csupán az illető évrre, vagy pedig a végleges beszüntetésre vonatkoznak. Utóbbi valószínűbb, tekintve, hogy a többi évnél hasonló megjegyzés nem szerepel, Krenn György pedig 1852. október 30-án meghalt, feltehetően idős korában.

A napló kézírásaiból nem derül ki, meddig írta Krenn György sajátkezűleg, honnan folytatták utódai a krónikát. Az 1810-es és 1820-as évek aprólékos, száraz írásmódját az 1831. évi kolera majd az 1838. évi árvíz leírójának elnagyoltabb és lendületesebb ductusa követi és ennek az érzelmi szféra felé való eltolódásnak az események színes, életteli elbeszélése felel meg.

Amennyire nem tartjuk jelentősnek a napló egyes részeinek szerzőségét, annyira figyelemre méltó az a körülmény, hogy 1852. május 28-án, id. Krenn György halála évében, a napló megszakad és csak hét év elmúltával, 1860-ban folytatódik, de most már mind nagyobb kihagyásokkal. Amíg 1846-ig az évek szerinti bejegyzések szakadatlanul követik egymást, addig 1852-ig csak 1848-ban szerepel két bejegyzés, majd a hétévi szünet után elmaradnak a mezőgazdasági vonatkozású említések, úgy látszik id. Krenn halála után a földeket eladták, ezért csupán várostörténeti adatokat találunk a naplóban.

A napló szövege sváb fonetikával íródott. Közlésünkben ezt híven követjük. Az 1870-es évektől igen primitív írásmóddal találkozunk, a német helyesírás tovább romlik és ami igen érdekes, a magyarosodás eredményeképpen feltűnnek a német szavakban is az „sz”-ek: Szeptember, szind stb.

Krenn György tipikus alakja annak a XVIII. század vége felé született gazdának, aki patriarkális keretek között igazgatta háza népét, akinek gondoskodását és idejét szinte kizárólag gazdaságának ügyei kötötték le, a történelmi események hidegen hagyták. Utódai már alapvetően megváltozott társadalmi keretek között éltek.

Verschiedene Bemerkungen des Georg Krenn.¹

Anfangen von Jahr 810 Die erste Anmerkung in Obbenandten Jahre wahre das grosse Feuer in Ofen bey welchen 400 Haus abgebranth sind.²

Von Jahr 811 Den 31ten Jenner wahre dasz Feuer in Preihaus (Bräuhaus).³

Den 16ten Hornung⁴ wir haben ein Grosses Wasser bekommen und den 28ten ist es hinweck folglich ist es 12 Dag Stehen geblüben.

Den 16ten May wahre das Feuer auf der Hautb Gassen⁵ bey welchen 22 Haus abgebranth sind.

Den 5ten July wahre das Feuer bey der Flascheneckerin also 3 Haus abgebranth sind.

Von Jahr 812 In Oben Erwarden (erwähnten) Jahre haben wir bey Meinen Gedenken das Reichste Lesen gemacht.

Von Jahr 813 In Oberwanten Jahr haben wir an Weinn ein Misswachs gehabt.

Von Jahr 814 Den 2ten May wahre die Grose Geführ in welchen Jahre in unseren Gebtrck nur 3500 E⁶ Wein gewachsen sint.

Den 14ten August ware der Grosser Schauer⁷ wo ein Stein 3 Loth gewogen hat.

¹ Budapesti Történeti Múzeum — Kiscelli Múzeum. 53. 20. lelt. sz.

² A Tabánt és Halászárost 1810. szept. 5-én pusztító tűzvész. A Kiscelli Múzeum gyűjteményében levő vastábla felirata szerint 440 ház pusztult el. A tűzvészről részletesebben lásd: *Schams, F.*: Vollständige Beschreibung... Ofen, 1822. S. 88. — *Rédey R.*: Tabán és a 900 éves tabáni plébánia, Bp., 1939. 22. o.

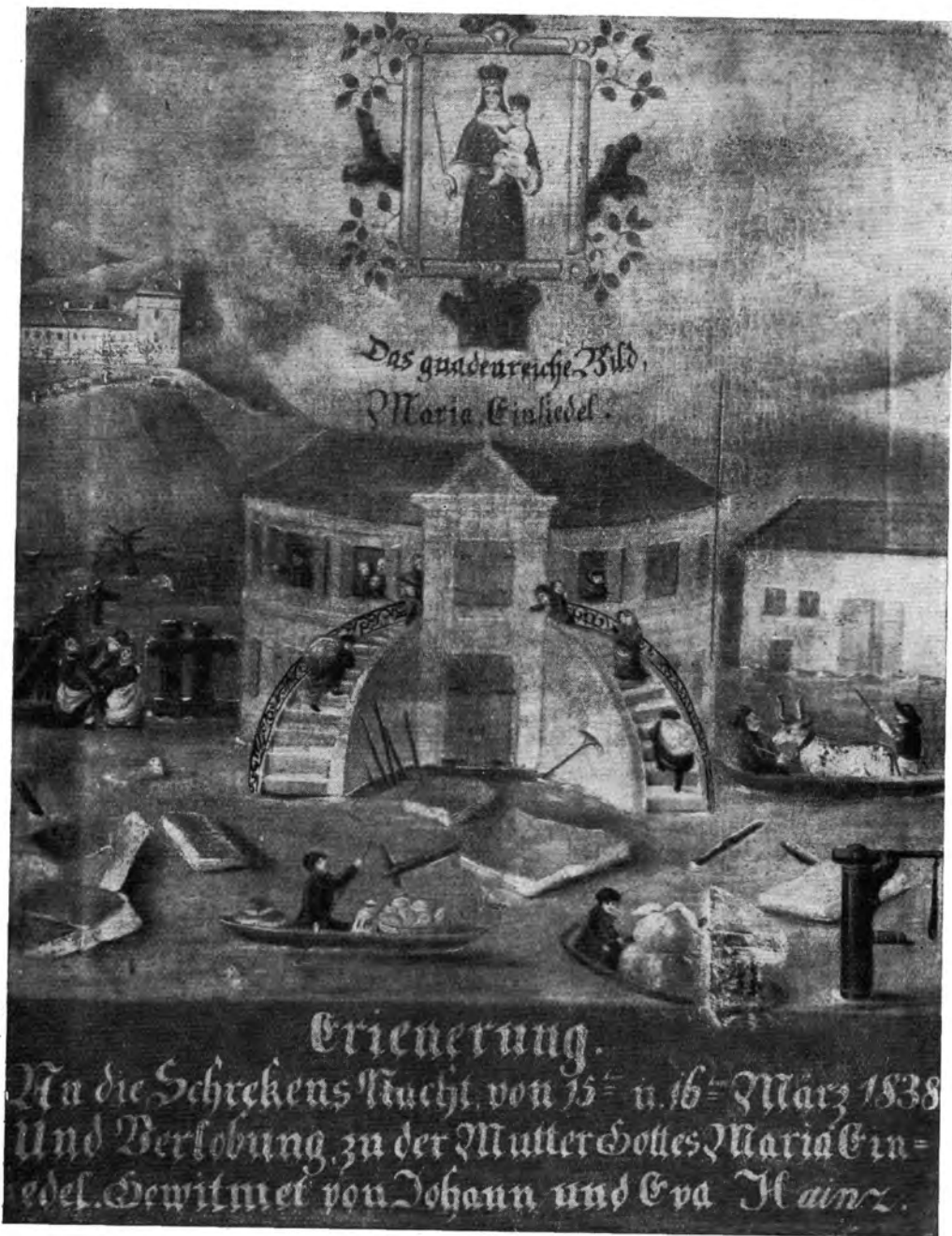
³ Az óbudai sörház a mai III. Serfőző utcánál volt, az Árpád hídfő déli oldala közelében. (*Bevilacqua Borsody B.* A magyar serfőzés története. II. Bp., 1931. 854. o.)

⁴ Február hónap.

⁵ Fő utca, itt: a mai Lajos utca.

⁶ Bimer: puttony.

⁷ Schauer: zápor, itt jégeső.

1. Egykorú ábrázolás az 1838-as árvízről.

Den 25ten O(kto)ber waren die 3 Monarchen is Ofen nemlich der Keiser von Oestreich der Keiser aus Ruslanth und der König aus Breisen (Preussen).⁸

Von Jahr 815 In Oben Erwarden Jahre ist die Pallatinnasin⁹ nach Ofen gekommen.

Von Jahr 816 In Oberwarden Jahre ist der Kalfarriberck (Kalvarienberg) angeleckt (angelegt) worden die 3 Greitz aber sint den 8ten Mäy 817 aufgestelth worden.¹⁰

Von Jahr 817 In Obgemelten Jahr ist die Balatinnasin mit Tott abgegangen in der Geburth.¹¹

Von Jahr 818 In Oben angemerckten Jahre ist die Hiesige Pfahr Kirchen ausgemallen (ausgemalt) worden.¹²

Von Jahr 819 In gemelten Jahre wahre das Feuer bey dem Andreas Lesich bey welchem 5 Hausz abgebranth sind.

Von Jahre 819 In gemelten Jahre den 14ten September ist der Kalfari Berg samt der Statte (Statue) des Heiligen Florian bey einer feierlichen Prozession eingeweicht worden.¹³

Den 2ten Dezemper wahr das Feuer in der Wasserstat bey den Schwartzten Berrn (Bären) alwo ein Hausz abgebrant ist.¹⁴

Den 4ten May ist die 8 dägige Ogtaf Antaft bey Heuligen Florian bey den Heuligen Johannes N(epomuck) & M(ärtyrer) und bey Hochheiligsten Dreyfaltigkeit angefangen worden.¹⁵

Von Jahr 820 Den 29ten Märtz Nachts im 11 Uhr war das Feuer bei den Petter Bolt bei welchen 2 Hausz abgebrant sint wobey auch 3 Pfert und 2 Schaf verbrant sind.

In gemelten Jahre den 14ten May haben wir einen gewaltigen Reiff gehabt.

Den 16ten May ist der Brümmas (Primas) in Kran Einstallirt worden.¹⁶

Den 30ten Mäy ist das Thor vor den Kirchhof¹⁷ bey dem Schulhaus abgetragen worden die 6 Steiner aber sint den 10ten Juny anstat des Thors erricht worden.

Den 8ten Sebtember ware der Keisser Frantz in Altofen.¹⁸

Den 10ten Seltemper(!) hate der Johan Maiko seine Erste Messe gelesen.

Den 1ten November haben sich in der Altofner Pfahr Kirchen eine Famully (Familie) Juten nemlich Vatter und Mutter samd vir Knaben Dauffen Lasen.¹⁹

Den 2ten November sind die 2 Ecker (Äcker) einer von Bfaller(?) und der anderer von Johan Eker zu dem Freithof eingeweicht worden.

⁸ A bécsi kongresszusról érkezett I. Ferenc király, Frigyes Vilmos porosz király és I. Sándor orosz cár.

⁹ József nádor második felesége Hermina anhalt-bernburgi-schaumburgi hercegnő (1797—1817).

¹⁰ A kiscelli kálvária, amelynek stációi a Kiscelli utcának Bécsi út utáni szakaszán és a Doberdó úton állottak és a Kálvária alatt épült kápolnához vezettek. A szobrok 1821—1822 folyamán készültek. (Schoen A.: Óbuda múltjából, Bp., 1935. 26. o.)

¹¹ 1817. szept. 14-én István főherceg és Hermina főhercegnő születésekor.

¹² A plébániatemplom „állítólag 1819-ben újra festetett” (Schoen A.: i. m. 21. o.).

¹³ A templom előtt 1790 óta álló szobrok, amelyek eredetileg a Határ (Nagyszombat) utcában voltak: Nepomuki Sz. János és Sz. Florián. (Schoen A.: i. m. 25. o.) A Kálváriára vonatkozóan lásd 10. jegyz.

¹⁴ A II. Csalogány utcában, a Medve u. 2. sz. ház sarkán egy fekete medvét ábrázoló homokkő szobroccka állott. A ház a II. világháborúban megsérült, 1961-ben lebontották, a medve cégér elpusztult.

¹⁵ Sz. Florián és Nep. sz. János szobraira vonatkozóan lásd a 13. jegyzetet. A Szentháromság-emlékmű az Árpád-híd építéséig a Szentlélek (ma Korvin Ottó) téren állott.

¹⁶ Rudnay Sándort 1819-ben nevezték ki esztergomi érsekké; 1820. V. 15-én az érseki székhelyet Nagyszombatról Esztergomba helyezte vissza.

¹⁷ A III. Kórház utcában 1788—1888 között volt temető. (Fehér J. A.: Budapest székesfőváros temetőinek története. Bp., 1933. 72. o. helyszínrajzzal.)

¹⁸ I. Ferenc és Karolina Augusztia királyné magyarországi körútjuk során tett látogatása.

¹⁹ Kronsteiner (Kronstein) Fülöp 53 éves, feleségével és négy gyermekével katolikus hitre tért. (Liber Baptizatorum Vetero Budae ab anno 1801 . . . XI. 1. 1820. rovatban a következő bejegyzés áll: Philippus Kronsteiner annorum 53 derelicto Judaismo Sacra Christiana una cum consorte sua ac quatuor prolibus masculis amplexus. Ritu solemnii baptizatus est ut in serie habetur Philippus imposito ei in Baptismate Josephi nomine.)

In Obgemelten Jahr sint die zwischen den Betterbe (Petersberg) und Goltberg Stehente Kronawether²⁰ aufgetheilt worden.

In Erwenden Jahr ist die Uiremer (Ürömer) Brücken²¹ gebaut worden.

Von Jahr 821 In gemelten Jahr den 9ten August ist die Kleine Kirchen Thür übersetz[t] worden.

In Oben erwenden Jahr ist der Juden Tembel vergrössert worden.²²

In Erwenden Jahre haben wir eine ser Starcke Grünfaul²³ under dennen Weinbern gehabt.

Von Jahr 822 In gemelten Jahre den 21ten und 22ten März wahr der Brümmas in Altofen zur besuchung der Kirchen und Schullen Freithof Kalfariberg und Armen Hausses.

In 2ten Novemper als an Dage aller in Kristo entschlafenn Sellen ist die Kabelle auf den Freithof eingeweicht und auch der Grunthstein zugleich gelegt worden wobey auch eine Feierliche Brozesion und Bretig (Predigt) gehalten wurde. Damalliger Pfarer von Bötzi und Richter Mathias Felner.

In gemelten Jahre haben wir einen sehr Linten Wintter gehabt worauf aber ein ser Thürer Somer gefolget ist das noch niemanth eine solche Thürung erlebet hat. In welchen Jahre auch alle Somer Früchten fell geschlagen haben ausgenommen Weitzen und Gedreith (Getreide) hat mitmessig geraten, an Weinn aber haben wir ein sehr gudes Jahr gehabt dann es ist vill und gutt gewachsen weilen man ihm sogar denn 811 gleich Schätzen wolte.

In gemelten Jahre in Monade Dezember und in darauf folgenden Jahre in Monad Jenner haben wihr eine ser grosse Wasser Nott gehabt dann wiewol die Brünnen mehrmals vertifet wurden so waren dennoch die Halbscheit (Hälfte) derselben wasserlos.

Von Jahr 823 In Mäy In Erwenden Jahre war der Grosze Aufruhr mit den villen Weinbern welches sogar in der Zeutung ausging das nichts mer als Wein zu hoffen ist.

In gemelten Jahre in Monate Juny ist die Schneckenberger Brucken gebaut worden.

In Oben angefierden Jahre haben wir ein ser Geradenes Jahr gehabt den es hat sowohl Winder als Somer Früchten geraten auch hat der Weinbau ser geraten der Weinbreis wahr 5 f und 5 f 30 x (Kreuzer) hir ist zu bemercken dass bey anmerckung des Weinbreis jederzeit der Martinny Breis benenth sey.²⁴

In Gegenwertigen Jahre ist die bey der Fülithur (Filatur) Stehende Brücken gebauth worden ist aber das darauf folgende Jahre 826(!) bey der Uiberschwömung wieder eingestirz[t].²⁵

Von Jahre 824 In erwenten Jahre den 25ten Mäy ist der erste Marck[t] in Altofen gehalten worden.

In dem Monate September ist die Neue Ohrigel gespilt worden zum erstenmal.²⁶

Den 12ten November ist die Pester donau Brucken Vermög der gewaltigen Wasser höhen wegsprecknt worden.

Von Jahre 825 In Oberwenden Jahre den 7ten Jenner ist die Tonau Brucken erst heraus genommen worden. Eben dieselbe Brücken ist in diesen Jahr auf geratte Gestelt worden.²⁷

Den 25ten July Nachts um 2 Uhr haben wir ein so gewalttätiges Wetter gehabt den der Schauer hate das gantze Alte Gebürck so Grauschsam zerschlagen das leicht zu erachten ist dieweilen ich aus

²⁰ Sem ennek, sem a később említett dülöknek (Kapuzinerberg, Brüderschritt stb.) nevei a térképeken nem fordulnak elő. A Kiscelli Múzeumnak az 1870-es évekből származó egyik térképén „Kronawetten B(erg)” kézírásos beírás szerepel a csúcshegyi nyeregéből a Bécsi útra vezető völgy délkeleti oldalán, tehát nem az Aranyhegy és a Péterhegy között. Utóbbiak az esztergomi vasútvonaltól északra, Csillaghegy határában vannak.

²¹ Valószínűleg az Ürömről a Bécsi országutra vezető út vége melletti hídról van szó, amelyen át a Bécsi út a Filatori árok fölött halad.

²² Az óbudai régi zsinagóga átépítésére Polláck Mihály és Landherr András nyújtottak be tervet. Részletesebben lásd Zádor A.—Rados J.: A klasszicizmus építészete Magyarországon, Bp., 1943. 83 és 154. o.

²³ Rothadásos szőlőbetegség (Sárospataki György, a Szőlészeti Kutatóintézet tud. munkatársának szíves felvilágosítása, amelyért ezúton mondunk köszönetet.)

²⁴ A Sz. Márton napja (nov. 12.) körül lefejtett bor ára.

²⁵ „Fülithur”, „Füllidur”, „Willidur” stb. helyesen „Filatur”, a lat. Filatorium-ból = selyemszövő; a HÉV Filatorigát — amelynek neve szintén abból ered — állomásától északnyugatra feküdt, az ott húzóódó ároktól délre. Bővebben: Historia V. (1932) 1—4. sz. Pest-budai emléklapok 1—3. sz.

²⁶ Az óbudai Sz. Péter és Pálról nevezett plébániatemplomban.

²⁷ A hajóhíd ugyanis addig sarlóalakú volt.

meiner Brüderschrüt nur 19 E[imer] Klaren Wein gefegsneth (gefechst), dieses Wetter hate auch durch das Wasser den gantzen Hotter so schrocklich verwistet dass man vielleicht auch noch heitzutage noch Merkmale dafon finden wirdt. In Uibrichen aber haben wir ein ser Gesegnettes Jahr gehabt.

In Gemelten Jahr habe ich die Ersten Insell Ecker bekommen und ist auch Holtz gemacht worden.²⁸
Vom Jahre 826 In Erwenden Jahre den 16ten Hornung²⁹ sint die Kronnawetter³⁰ bey der Fuch Trenck (Viehtränke) ausgetheilt worden.

In gegenwertigen Jahre sint die Betstun den von 31ten Jener auf den 25ten Juny Uibersetzt worden. In Erwenden Jahre den 29ten Mäy haben wir einen gewaltigen Wolckenbruch gehabt welcher unser Gantzes Weingebirck so gewaltig zerrischen und Uiberschwemth welche Uiberschwemung weit grösser wahre als die im Jahre 825 den es hate die Neue Wissen (Wiesen) wie auch die gantzen Hausz Wissen und Ecker gantzlich geschleift auch sint bey dieser Gewalttetigkeit Wägen auf der Strassen umgestirt worden under andern ist auch bei der Fichtrenck ein kreffdiger Halter (Hirten-) Bursch von den Wasser weck geschleift worden welcher aber durch gewaltiges Munderriren(?) wieder herausgekomen ist aber so schwer verletz[t] worden das er an zweiten Tage gestorben ist. ingleichen ist auch die früher Erwende im 823 erbaute Pielithur (Filatur) Brucken weck gerischen worden.

Den 4ten Juny haben wir das Erste Jubelleungs (Jubiläums) Fest Gefeuer[t] die Ordnung der Prozessionen war von der Kirchen zur Heilligen Dreyfaltikeit von da zur Kabelle im Freithof und dann zur Stat[u]je des Heiligen Florian hernach wieder in die Kirchen.³¹

In diesen Jahre haben wir auch das Vielle Krammet³² bekommen.

Von Jahre 827 In Erwenden Jahre den 12ten Jener früh um 4 Uhr haben wir ein Donnerweder mit Hagel und Wetterleichten gehabt dass man auch in dennen Huntstage kein Groszerres(!) hofen könte den es hat auch bey diesen Wetter in Pest in eine Hütten wo sich Feuerrequisitden befanden eingeschlagen welche auch gantzlich Verbranth.

Den 23ten Märtz haben wir einen gewaltigen Stuhrm gehabt welcher ser villen Schaten gemacht hat worunder auch der Lorenz Luzianowichts(!) sein Schaden an seiner Schifmihl geschehen ist, bey welchen Schaden ihm auch sein Grosser Lehrbuh(!) Ertrunken ist.

Den 29ten Mäy Nachts um 11 Uhr wahre das Feuer bey den Juden neben den Ma[t]hias Taller welches Hausz auch gantz und von den Jütischen Breuhaus sint auch noch ethliche Gelegenheiten Abgebranth.

Den 29ten Juny wahre das Feuer bey dem Mathias Bauer Nachts um 2 Uhr alwo nuhr ein Zimmer und Küche Abgebranth ist.

Im Laufenden Jahre in Monnade September ist der Neuwissene Graben gemacht worden.

In gemelten Jahre ist Georg Nebenführ von seinen Amth Enthsetzt worden.

Von Jahre 828 In gemelten Jahre den 29ten Jenner früh um 2 Uhr wahre das Feuer bey den Johan Kruber und Birgl welche 2 Hausz auch gantz verbrant sint.

Den 11ten Hornung wurde das Fest unseres Monarchen als an Vorabenth seines Geburts fest mit einer gros-Komünirung Celeperirt (zelebriert) seines Alters 60 Jahr.³³

In Laufenden Jahre sind die Insel Ecker Einzelne den meispiedenten (Meistbietenden) hintan geben worden.

In erwenden Jahre haben wir in allerheilligen eine solche Kelte gehabt das die Fenster sogar bis im dritden Tarent(?) Uiberfrozen sind.

In gemelten Jahre wahre per Wein Preis in Martini 5 f und 5 f 30x.²⁴

In Obenerwenden Jahre habe ich den Achschitzen (achtzigsten) Baum ausgehaut.

²⁸ A hajógyári sziget szántóinak felosztása.

²⁹ Lásd: 4. jegyzet.

³⁰ Lásd: 20. jegyzet.

³¹ A körmenet a plébániatemplomból indulva a mai Korvin Ottó téren állott Szentháromság- emlékhöz, a Kórház utcai temető kápolnájához, végül innen a templom előtt állott Sz. Florián szoborhoz vonult, ahonnan visszatért a templomba.

³² Boróka.

³³ I. Ferenc 1768. febr. 12-én Firenzében született.

Vom Jahre 829 In Erwenden Jahre haben wir erst 2 Dag nach Josephi angefangen Schneiden in Weingebirg.

In Jahre 828 habe ich in meine Vür (vier) Weingerden Masch gefegsent und zwar in der Brieterschrit 6 Lath in Kronawetberg 8 Lat in Goltberg 3 Lat und in Betersberg 10 Lath zusammen 27 Lat.²⁰

In Oberwenten Jahr habe ich in meine Weingerten Masch gefechsnet und zwar erstens in der Prütterschrit 29 Lath In Kronawetberg 9 L in Goltberg 3 L und in Betersberg 7 L bey welchen Leschen (Lese = szüret) aber eine sehr kottige Zeit war dieweilen wir in der dritten Woche erst dasz Leszen geentiget haben worauf bey der Ernte eine solche Gefür war dass die Drauben zu Stein gefroren sind der Wein breis war in Leopolti³⁴ 3 f 30 dan auch 4 f 30 und in der Marck[t] wochen haben wir eine solche Kelte bekommen dass alle Müllen samdt der Prücken haben heraus müssen.

In gemelten Jahre habe ich in Oberwenten Weintgerteng gefechsnet und zwar W 201 $\frac{1}{4}$ A 294 $\frac{1}{2}$ dan drunt aber Breszwein 40 E zusammen Suma 535 $\frac{3}{4}$ E.

In Obermanten Jahre den 11ten April haben wir einen so gewaltigen Sturm Windh gehabt dasz er auf den Kalfari-Berg dasz Greitz Christi umgestirzt hat. Welches auch die darunderstehende Stat[u]e der Heiligen Magdalena beschötigt hat.¹⁰

In Jahre 829 und 830 haben wir eine so gewaltige Kelte gehabt dass nichts mehr als Holtz noth ware in welchen Jahre aber Wieder auch ser füll Schnö gefallen ist dass die Schlüdenfahrt beynah ein Virdl Jahr gewert hat auch bin ich den 9ten Hornung mit 24 $\frac{1}{2}$ E Wein über den Eisstoss gefaren.

Von Jahre 830 In Oberwenden Jahre ist der Eis stoss den 19ten März hinweg gegangen welcher schont in Vorhergehenten Jahre 829 den 9ten Dezember stehengeblieben wahr bey welchen hinwegehen wir aber ein so grosses Wasser bekommen haben welches nur einen Schug (Schuh) kleiner ware als im Jahre 811.

In gemelten Jahre den 28ten Juny haben wir ein so einen gewaltigen Schauer gehabt welcher etwas noch Stärcker wahre als in Jahre 825 nur keine solche überschwemung wahre nicht den er hate dasz Alte Gebürck kraussam durchgangen.

Den 28ten Dezember habe ich meinen Brunn gemacht.

1831 In Obenangesetzte[n] Jahre 831 sin die Tirkensteiner³⁵ Ecker übermessen worden samt die neben der Schoterkrube auf die Tirkenstein Ecker stossen und ist ein überschuss von 1200 □ Cl[after] denen Krenhütern gegeben worden von welchen nunmehr Schoder gegraben werden soll.

In Vorgemerckten Jahre den 30ten Mäy hate die Schützenkobany (Schützenkompanie) von Groschen Morast das ist von Schneckenberg bis auf die 3 Motten-Wissen eine Lenge von 114 C und an der Breyde hinaus 320 Cl zu einer Vergütung Vor ihre Mühe erhalten zusammen bestehet ihre erhaltung An Quattrat 36 480 Cl.

In Oben angefürden Jahre wahre die Grosze Pfert Lifferung bey welcher ich auch eine Fuchs Stutden (fakó kanca) ferkaufte habe.

Den 5ten July nachmitag um $\frac{3}{4}$ ^{tl} auf zwey ist die Wergstat auf den Bolferstampf³⁶ los gegangen worinnen sich 20 C Bolfer befanten alwo auch alle 6 Gessellen unglücklicher Weisz umkomen seint, welche alle nach ihren dot aut unsern Freithof begraben wurden zusammen in ein Grab worunder Vier Krotendorfer (Krotendorf = Békásmegyér) Burschen waren.

Den 12ten July frü um 8 Uhr sind alle Eingenge deren Gassen in Ofen und Alt-Ofen gespert worden vonwegen der Kranckheit Kollera.³⁷

Den 17ten July nachmitag um 2 Uhr haben in Pest die Stutenden wowegen der Sperung und Loschlassung der Prücken das Stathaus gestürmt und an innereren Orden (innerern Orten) der Stadt groschen Schaden verursacht, bey gegenwertigen Sturm wahre nichts mer als ausrufen Wiwat

³⁴ Lipót napján, nov. 15-én.

³⁵ Türkenstein = Törökkő-dűlő, a Bécsi út—esztergomi vasút és (nagyjából) a III. Csillaghegyi út által határolt terület.

³⁶ Pulverstampf (mühle) = lőpormalom, a mai Római-fürdőn a Tó-vendéglő helyén volt.

³⁷ A kolera történetéhez Budán és Pesten. (Historia III. 1930. 7—9. sz. Pest-budai emléklapok 132. o.) — Horváth Gy.: A pesti koleralázadás 1831-ben (Tanulmányok X. 219. o.) — Barta I.: Az 1931. évi pesti koleramozgalom. (Tanulmányok XIV. 445.)

es lebe die Ungarische Freuheit und wir Scheuschen auf die Kolerera(!), alwo sie auch den Höchsten Docktor Stally (Stähly) erkrißen und herumgetragen welcher ihnen auch under freuen Himmel Schwören muste dasz keine Kolerä seye.

Anmerkung Von der Begebenheit der Chollora(!) Im Jahre 831 — Damit ich denen noch wenig Tenckenden Von der Art dieser Krankheit etwas Buchstablych hinderlasse so erkläre ich mich also, das ein jeder Mensch hat Spuren Von dieser Seuge in sich gefühlt; doch aber die Art dieser Granckheit etwas zu beschreiben, will ich mich folgender Art erklären. Und zwar aus überzeugung jener Bersonen welche ich in ihrer Kranckheit welche nicht lang gewähret bis zum Tott beygewohnt habe, wo ich meine Erklärung meistens Von meinen freinden mache, Nemlich. Vor allen wollen wir die Starcke Hand Gotdes welcher ale dinge möglich ist bewundern dasz 12 Dage lang aus unser nachbar Statte Neustift früher ehe nur eine Selle in Altofen Krank wahr, wir mit höchsten Schröcken Von unseren Tresch und Blätzen auf wechhe(!) wir damals beschäftigt waren, die unaufhörlichen Leichbegebnissen welche sie alle Dage Von 35 bis 38 Verrichteten mit Bangendter Erwartung dieses Übels zusahen. Endlich am . . .^{ten} (a dátum hiányzik) August überfüle diese Granckheit in unserem Marckt Altofen den Elias Wisser welchen sie auch binen 10 Stunden das Leben geraubet, welches auch in kurtzen seiner Gattin wieder fur; Von selben Augenblick zeigte sich die Kranckheit an mehreren Orten und nacher so heftig zu dasz Däge waren wo von Juten und Kristen 100 o[der] 120 — gestorben sind worunder auch ganze Famüllyen sind Den 23ten August früh um 8 Ur überfühlte meinen Vetder Mathias Krenn eben diese Kranckheit welche sich folgender Art anfang er bekam augenblicklich ein Abweichen (hasmenés) welches nicht mehr aussetzte etwas Grimen (Grimmen = csikarás) in Magen dan folgt mermalliges Brechen welchen beyten gewaltig mit Dee fruchtlos en[t]gegen gesetz[t] wurde bis 9 Ur früh erkrüfe (ergriff) im schon der Stahr Krampf welcher bis 3 Ur nachmitag eben fruchtlos mit gewaltigen Prodiren endgegen gestreb(t) wurde Und auch in selber Stunde geentigt hat des Anderen Dages nachmitag um 5 Ur wahr seine Leiche und wehrent seiner Einsegnung Starbe auch sein zwäy jähriger Sohn. Eben so verhält es sich mit der Anna Klein verehlichte Jakob Metzker welche um 8 Ur Abents noch in meinen Hausz wahre und in zuhaus gehen der Krampf erkriß und bis 2 Ur nachmitternacht Tott wahr. Ingleichen ginge es auch mit meinem Gvatter Martin Matoras welcher zwar Kranker von Schnit zuhaus kam und in kurzen Starbe.

Was mich in meinen Hausze anbelang Stant meine Hauszhaltung in 10 Personen Wo sich meine Dienstmagt am ersten legte und dieser Kranckheit wirklich empfänglich zeigte. Welche aber Gott Lob mit Vorbeygende mitl geholfen war, doch aber wegen einer Langen Schwäche zur Arbeit undauglich wahr. In wenigen Dagen legte sich mein Groscherer Sohn Johan samt seiner Schwester Katharin nicht weniger seine Mutter noch dieser folgten auch meine zwey gleich Jährige Söhne Petter und Paul. Obwohlen sie (sich) bey diesen fünf kein Kollera zeigte sondern nur ein eben damals regierendes Füber haten Ist der Muth welcher mich damals beselte leicht zu erachten als ich mich samt meinen zwey kleinern Medl Macktalena und Anna samt meinen Knecht Johan Schoth auf den Füßen befanden, weil überhaupt die Schmärtzliche Verlassenheit der Freinde und Bekande aus Furcht der Kranckheit wahre. Auch meine Inwohner Georg Borasch samt seiner Mutter waren noch aufgereimt.

In erwenden Jahre in Monat Nov[em]ber bin ich zu Gerichts Beysitzer erwelt worden Und in daraut Volgenden Jahre 832 in eben diesen Monat bin ich zum Econom ernant worden.

Von Jahre 833 Den 24ten Nop (November) haten wir das Feier beim Andreas Schöffler.

Von Jahr 834 Den 24ten August Abends um ½ 9 Ur ist das Alt Ofner Hey Magazin Abgebrant worin sich 250 Fur Häy und 543 1/3 Metz (Metze = mérő, véka) Hafer befunten wofon noch von Haber (Hafer) 158 M[etz] für 2 f 50 verender (verwendet) wurde Von Häy aber ist noch etwas zur Sträy verwenet worden.

Den 5ten Dezeber(!) wahre das Feier beim Georg Minbauer Abens um ½ Neun Ur.

In Vor stehenden Jahre haben wir ein überaus drokkennen Somer gehabt welche die schon früher überlebten Thürungen (Dürren) weit übertrafen den es wahre zu wundern dass bey einer solchen überaus trockne Zeit die Felt Früchten obwohl wenig doch aber noch so fl gewachsen sind Alle Somerfrichten haben auserordentlich Schlecht gerathen ingleichen auch Heu und Muhar getreit

hat mitmessig der Weitzen aber ausserordentlich Gutt gerathen was aber den Weinbau anbelang[t] kann man die Auserordentliche Wohltat Gottes nicht Beschreiben den in gemelten Jahre ist eine besondere Qwallitet, und an Überflusz den 829. Jahre gleich gewachsen welches gewiss ain ser seltener Fall ist dass bey einer groszen ergebikeit auch eine solche besondere Qwallidet seye. In gemelten Jahre habe ich in meinen Weingerden an Masch gefechsnet und zwar in Kabuzinerberg 3½ Lat in Prütterschrit 21½ Lat in Kronawetberg 7 Lat in Pettersberg 4½ L. in der Bustahut 13½ L. Der Weinbreis wahre in Martiny Marck[t] 4 f 15× mit 5 f und 5 f 30 bis 6 f — wo aber die Speckkolanten ausserorten[tlich] füll einkauften.

Ano 835 den 25ten Feber ist der erste Wein in neuen Keller gefült worden oder eingelegt.

Den 2ten April wahre das feuer auf der Hauptgassen³⁸ in Bruderschaft Hausz wobey von Frantz Feit einige Gelegenheiten abgebrant und Von Stadlerischen Hof ebenfals eine Seiten abgebrant ist.

Den 9ten July wahre das Feuer beim Frantz Rebstein früh 9 Ur.

Den 18ten Nop. 835 hate die Dampf oder Ramm Maschin³⁹ in den kleinen Insel arm angefangen zu Arbeiden.

In Monat O[kto]ber ist eine grose Füh Seige (Viehseuche) gewest bey welcher ich selbst 2 Stück Verlohren habe.

Ano 836 An 8ten 9ten 10ten 11ten und 12ten Mäy haben wir eine Grose Geführ gehabt jedoch an 12ten wahre sie an Stercksten.

Am 15ten Mäy habe ich in meinem Alden Pettersberg in Lohn ausgestockt und denselben Sommer gantz ausgefürt.

Den 28ten August wahre das Feier in Martin Thaller seinen Garden alwo sein Rebenhaufen und Strohristen(?) gebrant hat.

In Vorstehenden Jahre haben wir einen guten Roden Wein gehabt.

Ano 837 In Jahre 837. habe ich das Von Pettersberg gantz ausblannierde Stück in Monat Mertz wieder ausgesetz[t].

Den 23ten März als nemlich an Krindonerstag dan am 27ten d[es] M[onats] an Oster Montag diese zwey Täg haben wir ein so groszes Schnegesteber und auch einen Groszen Schnäh gehabt das sich an beyden Tügen für groszer Wehung niemant auf der Gassen erhalten konde.

Den 15ten Mäy als an Pfingstmondag nachmitag von 4 bis 6 Ur haben wir ein so grosses Wetter gehabt und durch diese zwäy Stund einen solchen gewaltigen unaufherlichen Regen das bey Mansgedenken noch kein solche Überschwemung über den ganzen Hoder wahr auch ist die bey der Willidur (Filatur) stehende Brucken eingefallen an allen Weingerden wahr an ganzen Hoder Schaten dheils wegen der Überschwämung theils wegen auswaschung der Stöcke.

Den 27ten Juny ist die Krose Glockke und die Mittere eingeweicht und aufgezogen worden.

Den 28ten August wahre dasz Feuer in Kronwirthshaus nachmitag um 1/4 auf 4 Ur.

Den 2ten September wahre das Feuer bein(!) Frantz Graf alwo 2 Haus und von X[aver] Goldinger das hindere Steckl abgebrant ist.

Ano 838. In 15ten Jener haben wir nachten (nachdem)wir ehe schon eine grosse Schne gehabt dano hat es die Vorhergehende Nacht unaufherlich geschneiet und an Dag so ausserordentlich gewehet das es bey meinem gedenken noch nie einen solchen Schne gemacht hat den die Eilwegen in Ofen haben sich mit denen Pferten flichden missen und die Wegen sind den andern Dag erst ausgegraben worden aus meinem Haus habe ich 35 fure (Fuhr) Schne ausgefürt. Alle gessen sind 2 Dag gespert und unfarbar gewest. Auch hat es Häuszer eingetruckt.

In diesen Jahre ist der Eisstoss den 5ten Jener Bey einen solchen Wasser stehen geblieben welches damals schon bis zu meinen Schwager Johan Thaller seiner 2ten Kuchelthir (Küchentür) gegangen ist; dan aber in Gleichen den ganzen Winder ferblieb. In Monath März aber haben wir anfänglich Ein Midlmässiges Dauwetter gehabt worauf das Wasser Von Dag zu Dag imer gewachsen ist dass es mich bis 12ten die so Schröckbare Überschwömung in solche Angst getrüben hat dasz ich am 13ten Abens um 9 Ur meine Semdlichen Kindern zusammengehmen und sie mit Leben zu

³⁸ Ma: Lajos utca.

³⁹ Cölöpverőgép; az óbudai Duna-ágban, a hajógyár építéskor működött.

2. Egykorú ábrázolás az 1838-as árvízről.

Retten in eine bey der Kron in Zellengassel⁴⁰ angekommenen Bletten eingesetzt[t], und für den Augenblick meinen Grossen Son Johan befohlen sie nach Klein Zell bis den andern Dag zu Verweillen dan zu unsern freinden nach Scholmar zu gehen. Die Gelegenheit eine Bletten oder Schiff zu bekommen war für den Augenblick eines der tröstlichsten Wünsche, leider nach 2 Stunden aber kam mein Son mit der draurigen nachricht das seine ganzen Geschwistert sich in Kron Sal befinden wo fülle hundert Fammilien sich schond hingeflichtet haben. Den Schmerz Von dieser Botschaft fülte ich ser, und zwar um so fil mehr weill er mich benachrichtette das es eine unmöglichkeit seie hinaus zu komen dheils wegen den ausserordentlichen Schne welcher Von Wasser in die höhe gehoben wurde, dheils aber wegen denen so fillen Eingestirzten Häuszern ; die Getanken um diemeinigen zu Retten zerritteten mir mein Verstant. In selben Augenblick holde ich meine Kinder wieder Von Cronwirthshaus zu hausze, und dachte auf weidere Rettungsmidl. Nachts um ½ Ein Ur hate ich und der Joseph Hazman eine Bletten welche schond bein Jakob Beringer seinen Hausze in Wasser Stund, mit denen Pferden zum Jakob Keller hinneingeschlebt, wo wir hernach aus unserre haubt rettung veranstalteten, sogleich wurden meine Kinder fon Schlaf gewegt und in das Schif gebracht, wo noch mehre[re] Kinder mit gefahren sind, durch 3 Stüntiges schweres arbeiten sind sie durch den HE[rrn] Miller Meister Kreselbauer dan den HE[rrn] Pilmäyer und den Urmacher Blei an die Lanthstrassen gebracht worden. Gegen 6 Ur an 14ten früh habe ich auch mein Weib sand (sammt) den kleinsten kinde auf solche art überschickt ; die Anstalt durch den Kellerischen hausze haben wir hernach so getrofen das Tausente Menschen ihre ausflucht genohmen haben. An 14ten bliebe das Wasser den ganzen Dag in gleichen Stant an Abent, finge es wieder an wechselweise zu wachsen und zu fallen an donerstag als an 15ten ist es imer etwas gewachsen ; Bis nachmitag um 1-Ur da der Stos anfang zu gehen, da ist es aber imer heifiger gestigen und zwar um 5 Ur nachmitag ist es so herausgelofen das es in einer 1/2 Stund über 2 Schuch gestigen und bey meinen Hausztor hereingelofen ist. Da ich nun sehe

⁴⁰ Ma: Kiscelli utca ; a „Korona“-fogadó a mai Dugovics Titusz téren volt.

das das Hausz Von Wasser eingefast und alle Hoffnung das dasz gleine Bletzen (Plätzchen) wo ich mei Fich hin Rettarirt habe nemlich bein Joseph Tittrich, auch nich[t] lange mer in sicherheit sein werde, so wahre nur meine Sorge selbes zu Retten, welches bestunt in 2 Pfert 3 Küh 3 Kälber. Da ich seithero noch nicht von Hausze gekommen bin so drang mich jetzt die Nod, um ein grözzeres farzeig zu bekomen, von selben zu weichen und um die weidere Rettung meines Viehes zu sorgen. Also gleich bin ich mit einer Bleten Menschen ungefer 40 Bersonen beim Khererischen Hausze ausgefahren wo wir in eine Virdlstunt an der lahtstrassen auf meinen Acker an der Gestetten ausgestiegen sind. Das Schröckbare welches ich dur dasz ungeheure Wasser eingehnomen und dur dasz auf denen Inserl Ecker aufgetirmdie Eis. Welches uns gleichsam ihmer durch dasz imerwehrende Wachsen des Wasser Trohet das es gantz Altofen Vernichten werde. Drib mich um so mehr um die Rettung meines Viehes zu sorgen. Ich wurde also gewahr dasz dasz grosze Farzeig bey der Haltergassen⁴¹ ihren gang hat, so gleich cilte ich wieder zurück, gantz besorgt um mein Vieh und um meine Behausung. Bey meiner zurückkunft wurde ich gewar dasz das Wasser beteitend gefallen war ungefer eine halbe Stunt ist es neuertings wieder so herausgeloffen das es ihren Vorrigen Bunkt noch überstig. Neuertings Von Schrocken, und Furcht, eingehnomen Trib mich zum zweitemmall um grözzeres Farzeig zu suchen. Und ich fuhr zum 2ten mall bunkto 7-Ur hinaus und begab mich auf den Zieg10fen⁴² um Furleit zur Rettung meines Fiehes zu drefen; welche ich auch wirklich getroffen habe. Da wir aber eine ser Schröckliche Finstre Neblichte Nacht Von 15ten auf den 16ten März hatten, so wahre es eine Unmöglichkeit für diese nacht etwas mer zu Retten; Sondern ich hatte eine Grosze Bletten mit denen Schiffleiden gedungen das sie mein Vih bey Anbruch des Dages, abhollen, wo Vür ich ihnen 20 f WW (Wiener Währung) versprach mit dem Beysatz das sie auser den meinigen noch weit mehr Vertinen werden weil aus unser Gassen noch kein Vieh gekommen ist. Diese Nacht war bishero eine der Schröcklichsten die ich erlebet habe; Dan auf dem Zieg10fen wahren so fülle Menschen dasz wan (wenn) der in Zimer hat sein wollen hat müssen auf einen Fleck ohne sich zu bewegen Stehen bleiben; Obwohl sie ihmer 5 bis 6 Lichter angebrant hatten, so hat man for gewaltigen Dampf der Menschen ihmer zu Dun gehabt, mit denen lichter anzinden. Lange in Zimer zu bleiben wahr unerdreglich, dahero ginge ich öfters mit einigen hinaus zu wasser, wo wir ingleichen nicht lange aushalten konden, dheils wegen der Kelte, Theils wegen Mithleit und Schmerz. Dan Von 9. bis 11. Ur haben alle Glocken in Ofen und Pest, ohne underlasz geleidet, woraus leicht abzunehmen wahr dasz die Gefahr noch Gröszer wirth; auch hat man sowohl Von Pest als auch Von Ofen und Alt-Ofen nichts als Rauschen und einstirtzen der Häuser, und Ruffen der unglücklichen ohne underlasz gehört Und auf solche Art Verstrich die Schauerliche Nacht. Da es ein wenig nur zum Grauen anfang wahren meine Schiffer da und wir fuhren bey den kleinen Geschichten(?) bey den Georg Seger seinen Garden und Hausze, auf die Halter Gassen zu, wo wir uns auf die Gassen zum Magyar und dan gegen der Schulle nach der Gleinen Zeil⁴³ wendetten alwo ich meine Pferde samd den Hornfih baltigst ins Schiffe bracht und dan selbes nach Scholmar selbst überbrachte wo es bis Sondag den 18ten März verharen muste an Sondag früh schückde ich um al die meinigen welche auch zugleich dasz Vih mitbrachten, nur leiter doch muste ich schont vor ihrer Ankunft die Nachricht hören das sich meine Jährige Kalm (Kalb?) den Fus gebrochen habe; gleich darauf kamme eine andere nachricht das mein Sonn in der Haltergassen samd Pferd und Wagen versungen seie. welche doch durch Auserordentliche Hilfe wieder herausgebracht wurden. Und so Endlich hat mein Weib samd Famillie und Vieh, auf diese Art, ihren draurigen Einzug und Rickker (Rückkehr) gemacht.

Ano 839 Den 7ten Mäy haben wir Vormitag um 11 Ur in Pettersberg einen solchen Schauer gehabt das die Steiner Schuch hoch gelegen sind.

Den 28ten Mäy ist der Brimmas in Gran Einstallirt worden.⁴⁴

⁴¹ Pásztor utca, ma: Vörösvári út.

⁴² Tégláégető a Bécsi út mentén; a későbbi Nagybatony—Ujlaki vagy kijebt a Viktória téglagyárnál.

⁴³ Kleine Zeil, majd Kiskorona-, ma Fényes Adolf utca.

⁴⁴ Kopácsy József hercegprímás székfoglalása, aki 1838. dec 15-én lett esztergomi érsek.

Den 23ten July wahre das Feuer beim Johan Jeckel bey welchen 2 Hausz abgebrant sind.

Ano 840 Den 28ten April wahre das Feuer in Breuhaus bey welchen die gantze Seiten neben den Johan Haselnusz und das Gastzimer die Einfur und etwas von den ersten Zimer abgebrant ist dasz übrige neben dem Gassel ist samt der Mill unbeschätigt verblieben das Feuer war nachts um 12 Ur — der damallige Breumeister war Georg Nürnbergger.

Den 17ten Dezember ist der Eisstoss stehen geblieben Und den 12ten März 841. früh um 9 Ur ist er hinweck, bey welcher hinweckgehung das Wasser von 12ten März früh um 4 Ur alwo die Menschen noch auf den Zimerblatz gestant sind bis zu seiner hinweckgehung so hoch gestiegen ist, dasz es sich bis zum Stephan Bauer und Joseph Nastl ihre Hausztohre hingeschwölt habe; Welches aber hernach in einer Eille wieder zurückgegangen ist.

Ano 841 Den 13ten May haben wir in diesen Jahre zum jeden (jäten = gyomlálni) angefangen und den 16ten sind Kerschen gebrockt worden. Und den 20ten Mäy haben wir Weinber blihen gesehen. Dan Acht Dage Vor Jackoby⁴⁵ habe ich zeitige Zandler Weinber aufgeschnieden.

In diesen Jahre haben wir seit meinen Wirtschafts Jahren den besten und Geistigsten Wein gefechsnet und ich habe in diesen Jahr in meinen Weingerten gefechsnet und zwar

in den Alten Kapozinerberg	38	E[imer]
in den Spitzerischen	29½	E[imer]
In der Prütterschrit	135	E[imer]
In Kronawethberg	43	E[imer]

Und in Pettersberg obwohl zu bewundern bey einer so gewaltigen Schauer welcher den 11 ^{ten} Juny war wo man gar nichts fast gehofet hat danoch bekommen	89	E[imer]
--	----	---------

Zusam ... 334½

842 An Weinefchsung ist in gemelten Jahr gefechsnet worden

In Kapuzinerberg	51½	E[imer]
In Spitzerischen	39	E[imer]
Prütterschrüt	180½	E[imer]
Kronnawetberg	74½	E[imer]
Pettersberg	142	E[imer]

Suma ... 487½

In oben angefürden Jahr ist die Füllidur (Filatur) Prücken gebaut worden.

Den 5ten Dezember in der 2ten Atwent wochen habe ich den Johan Kren seinen Einsidler Acker mit Frucht zum erstenmal angeba[u]t.

In gemelten Jahre ist der Wasser eingang in Monat Dezember bey denen kleinen Inserl gespert worden.

Dan haben wir in Monath Oktober 842 imer ein Regnerisches Wetter gehabt bis 5ten Novemb[er] wo wir 3 Dage eine Kelte gehabt haben das die Fennster etwas gefroren sind. Die Prücke ist den . . . (dátum hiányzik) herausgenommen worden den ganzen Dezeb[er] !] wahre es regnerisch und ser lindes Wetter den darauf folgenden Jener 843 wahre ebenfals imer Nas und Warm. Ende Jener aber wahre es so Schön und den 2ten Feber als am Maria-lichtmes Dag wahre es so schön als wen es Pffingsten währe und den ganzen Feber wahre ein solches Wetter das so schön das alle Beime anfangen zum Treuben und bis 27ten März die Mandl Bäume auch geblüth haben, auch haben die Weinreben bis selben Dado schon beteidende Botzen bekommen auch haben alle Felt blumen angefangen zu blühen nemlich die Schmalzblimel die Sogenande feltgucken Märzzenfeigl und dergleichen auch haben die Frösche am 25ten Feber angefangen zu schreuen. Kurtz alle menschen wahren der Meinung es fängt an Somer zu werden. es sind auch hundert Virdl Weingerten abgeschnitten worden; auch ist der meiste Hafer und Gersten angebaut worden. Den 1ten März als am Ascher Mitwoch fing an unfreindlich zu werden am 2ten und 3ten hat es beteident gefroren an 4ten Aber einen beteidenden Schnö geschneit.

⁴⁵ Jakob apostol napja: július 25.

In Jahre 843. ist das Brofiant Gebaut worden.⁴⁶

Im Jahre 844 in Monath Oktober ist die Eissen Bann zu Bauen angefangt worden.⁴⁷

Anno 845 Den 20ten Mertz als an Grün Donerstag Haben wir ein Schne Gestöber nepst einen Schuch hohen Schne bekommen welcher in Stärcksten Winder Monath auch nicht ärger hete komen können die darauf fogende Nacht sind die Fenster gefroren und ingleichen auch hat es an Karfreitag und Samstag so gewaltig gefroren und wenig gelahnt oder gedaud an Oster Dinstag als an Maria Verkündigung dag⁴⁸ ist der Eisstoss hinweggegangen.

Den Ersten Abril habe ich die Neue Kopf Rehrn in Brun einsetzen lassen.

Den 15ten May 1845 ist Theresia Hasman gestorben ires Alters 71 Jahr Theresia Hasma (!) ist die Erste mid den Todenwagen gefird worden.

Anno 846 haben wir in Monat März und April eine ser günstige Zeit gehabt so das ich den 28ten Mertz Korn gesager (!?) oder gestutzt habe den 11ten April aber habe ich Weizen gesager (!) Und den 10ten Juny haben wir Gersten Mandl auf den Felde gesehen dieweilen es den halben April und May gar keinen Einwirkenden Regen gemacht hat. Bey allen diesen Frühen Anzeigen (Anzeichen) haben wier ein aüserst deieres Jahr gehabt weil alles eiserst schlecht ausgegeben hat per Weizen wahr 18 f der Pester Metzen des Korn 11 f — der Hafer 6 f der Kukurutz 12 f die Gersten ½ f war. Der Wein hat sehr schlecht geraden doch war er über alles vermuthen besonders guth.

1848 Den 20ten July abents ½ 12 Ur wahre das Feuer bein Georg Brener oder in Serwirtschen(?) Hausz wo auch der Guwick und ein Theil von Nastlischen Hausze abgebrant ist.

Den 27ten Dzember (!) 848. bin ich zum erstenmahl über die Neue Ketten Prücke gegangen und zwahr in der Angelegenheit da ich einen Rekruten für meinen Sohn Paul abgefired habe.

Den 28ten May 852 haben wir einen so grossen Schauer gehabt welcher den Ganzen Betersberg die Busta hut den ganzen Goldberg Kronawetberg und Transchament so schröglig zerschlagen hat das das nachstehende Wein Lesen gefolgt ist am ... (dátum hiányzik) September wo aber in Obenanden Gebirge aber in 18ten Oktober zum zweidenmahl gelesen wurde und zwar der Nachwuchs welches auch under der Aufsicht der Weinhieder gestanden ist.

1860 am 6. Marz kam Hr. v. Kratokoll als Kaplan nach Altofen — u. ist bereits 1 Jahr 7 Monathe Priester.

860 den 29/6 ist die Altofner Pfarrkirche Eingeweich[t worden].

Im Monath July den 6ten in der Früh um 7 Uhr hat in der Prefectorat Gassen⁴⁹ gebrennt, und sind 3. Häuser ein Raub der Flamen geworden, nämlich Kalaunerin, Breitner und Thaler. In diesen Monath haben sie angefangen die Kirchen auszumahlen.

Im Jare 862 war Johan Galler als Rrichter (!) und da hatte man Einen aufgehen[kt] Den 22ten Februar. 862

In Altofen 1862 den 16ten Juni Nachmitag sind 4. Häuser in der Floriani Gassen⁵⁰ Abgebrent, als den Johan Lesch und noch drei

862 den 28ten Juli sind 3 Häuser auf den Kinigberg⁵¹ nelich (nämlich) bein Pauer Petter... (befeizet- len mondat egy tüzesetre vonatkozóan).

864 den 10 februar (!) ist in der Altofner Pfkirche die Station Bieldt ein Geweich Worten ein franschiskaner Quartian.

Den 10ten September 1865. Ist die Kapelen Maria Stein⁵² Eingeweit worden Pfarer Johan Brunner. Im Jare 865. War das wasser so glein das wir im 10ten Hause kein wasser haben in Keinen Brunnen 866 (olvashatatlan aláírással).

⁴⁶ Proviant(-armt) = Élelemtár, a II. Bem József tér 3. sz. helyén állott, ahol a század végén a Radetzky-laktanya épült.

⁴⁷ A pest—váci vasútvonal; építését 1844. okt. 5-én kezdték.

⁴⁸ Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepe, március 25. 1845-ben Húsvét keddeje erre a napra esett.

⁴⁹ Igazgató utca, később Nád utca és részben Szentendrei utca. Ma az Árpád-hídfő környékének szabályozása következtében az utóbbi két utca már nem kapcsolódik.

⁵⁰ Ma Florián tér.

⁵¹ Königberg = Királyhegy; a Nagyszombat utcai (katonai) amfiteátrumra épült házcsoport, amelyet a körszínház feltárásakor, 1936-ban lebontottak.

⁵² Máriakő vagy Kövi Mária kápolna a szentendrei HÉV vasút mentén, a Dósbai és Köles utcánál.

1867 In obenerwtenen Jahr wurde der Keisser Franz Joseph zum König von Ungarn gekrent die krenung war den 8ten Juny mit grosser Bracht und Herlichkeit.

Auch in selben Jahr den 25ten Juny wurde die Heiliche Dreyfaltigkeit¹⁵ als ney Renofird Eingeweit die feylichkeit (!) wurde mitt einer Protzesjon Gefeiert dem selben Tag wurde das Kretz welches von Stein ist und steht vor der Kabele in Fridhoff³¹ auch eingeweit. Der Herr Pfarrer war Johan Bruner.

1867 Kam zur Maria Stein Kapelen in dem Monat Juny die Gloke.

Im Jahre 1869 den März ist die Kalfarien Kapelle renovirt worden samt den Stationen.¹⁰

Im Oktober 869 sollte dem neuen Schulgesetze⁵³ nach dasz Einschreiben der Kinder in die kath(olische) Schule von allen Religionen stattfinden so dasz man die kath(olischen) Bilder das Kreutz von jeder Schule kurz alles was kath(olisch) war entfernen wolte Bis endlich das Volk sich darüber Entbörte u(nd) unsere katholischen Frauen die Juden aus unserer Schulle triben wo mehrere Juden derb durchgebleut ja sogar mit Steinen verletzt wurden so dasz entlich nur durch Milliderischer Macht die Ruhe hergestellt werden konte.

In Jahre 875 Den 26ten Juni haben wir einen Wolkenbruch und Schauer das wir in Alten Geburg nicht ein Eimer Wein Bekomen und das in der Schantzgasse⁵⁴ das wasser bei die Fenster aus und Ein gerunen ist und das wasser mit Maschinen Hinausgepuntp (!) und das in der Neistift der Kirche angebrohen und das alles Umgekert war und das merere Heiser durch gebrochen das merere Kinter zu grunt gegangen Sint. und das in der Gristinastat und Ratzenstat merere Heisser und Menchen (!) und einritungen (!) zu Gruntgegangen ist (olvashatatlan aláírásal)⁵⁵

Den 1 Mai 1888 ist der neue fridhof Eingeweithe⁵⁶

im Jahre 1891 warren in der Altofner Kirche die Missioner von 17 bist(!) 25 Dezember gewesen.

im Jahre 1896 ist die Klein Krongasse⁵⁷ im Sommer Asfalirt (!) worden.

im Jahre 1896 ist die Franz Josef Brüge ten 4 Oktober eingeweid worden⁵⁸

im Jahre 1896 ist in Altofen die Kranner Eissenprüge im Oktober fertig geworten. Krenn Elisabeth 1897.

Im Jahre 1897 den 7 ten August war ein soein kroszes Wasser wo niemand tenkt.

Im Jahre 1900 hat der Altofner veingertner ferein die ersten Vetterkanone aufgestellt in Altofner Hoter

Im Jahre 1901. 22-ten Dezember Abends 8 Uhr getonert und Plitzt sovi in Somer.

Im Jahre 1902 den 20—21 ten Szeptember szind di Trauben am Stocke erfroren.

Im Jahre 1903. den 18-ten April hats 2° gälte gehapt und dabei gesneit. im 1-ten Mäi Erdäpfeln gehaut und im 4[-ten Mäi] hats 2° hits gehapt.

Im Jahr 1905 in März ist in die Alt Ofner Kirche neie Fasten Bilt und der Neie Himmel... (befejezet-len mondat)⁶⁰

im Jahr 1910 ten 26 Februar ist der neie Frithof eingewid (!) worden auf di türgenstein Aker.⁶¹

⁵³ A népoktatásról szóló 1868. évi XXXVIII. t. c.

⁵⁴ SÁNC-, ma Föld utca.

⁵⁵ Az újlaki plébániatemplom zenekarzata alatt az eseményt emléktábla örökíti meg.

⁵⁶ Csak a táborhegyi temetőről lehet szó, amelyet azonban 1881. május 11-én nyitottak meg. (Fehér J. A.: i. m. 73. o.)

⁵⁷ Ma Fényes Adolf utca. (Lásd a 43. jegyzetet.)

⁵⁸ A Szabadság híd; 1894/1896. között épült.

⁵⁹ A felső összekötő (úpesti) vasúthíd.

⁶⁰ Az óbudai plébániatemplom számára készült új oltárképlepel, amelyet Nagyböjt idején függesztenek az oltárkép elé, és új mennyezet (baldachin), amelyet a nagyszombati feltámadási, valamint az úrnapi körmenetek alkalmával tartottak az Oltáriszentséget vivő pap fölél.

⁶¹ Az óbudai új temető a Törökkő dűlön. (Lásd: 35. jegyzet.)

ERVIN SEENGER

BEITRÄGE ZUR ORTSGESCHICHTE
ALTOFENS AUS DEM XIX. JAHRHUNDERT

Die „Bemerkungen“ Georg Krenn's des altofner Branntweinsieders und seiner Nachfolger, bieten einen Beitrag zur Ortsgeschichte Altofens, bzw. Budapests in den Jahren 1810—1910. Sie sind — entsprechend dem Gepräge Altofens, insbesondere aber Krenns als Weinbergbesitzers — in erster Reihe landwirtschaftlicher und meteorologischer Natur: Die Witterung, Fröste, Dürren, Ernteergebnisse, Wein- und Getreidepreise bilden den Hauptgegenstand der „Bemerkungen“. Darüber hinaus aber finden wir die breitgeschilderten zwei Katastrophen der 30-er Jahre: die der Choleraepidemie (1831) und der Überschwemmung (1838). Über die Epidemie berichtet Krenn nicht bloss als teilnahmsloser Augenzeuge, sondern er beschreibt die Symptome und die — meistens leider erfolglos angewandten — Heilmittel, wodurch seine Schilderung dem Medizinhistoriker vielleicht von Nutzen sein könnte. Seine Familie und Hausbestand bleiben am Leben. Die Überschwemmung beschreibt er schon als Mitbetroffener, der sein Hab und Gut retten muss. Krenn starb in 1852. Die Aufzeichnungen setzen sich erst 1860 fort, von nun an aber lückenhaft. Krenns Nachfolger berichten nunmehr nur von örtlichen Angelegenheiten ohne landwirtschaftliche Beziehungen. Die Brennerei war von 1827 scheinbar bis 1841 in Betrieb.

40

Felelős szerkesztő: Tarjányi Sándor
Felelős kiadó: Vízny Ottó — Szerkesztő: Kubinyi András
Készült az MSZ. 5601-59 szabvány szerint, B/5 alakban 25,2 A/5 ív terjedelemben, 800 példányban
MIK 65011 - k - 6500
66.12., 24785 Révai Nyomda, Budapest

HIBAJEGYZÉK

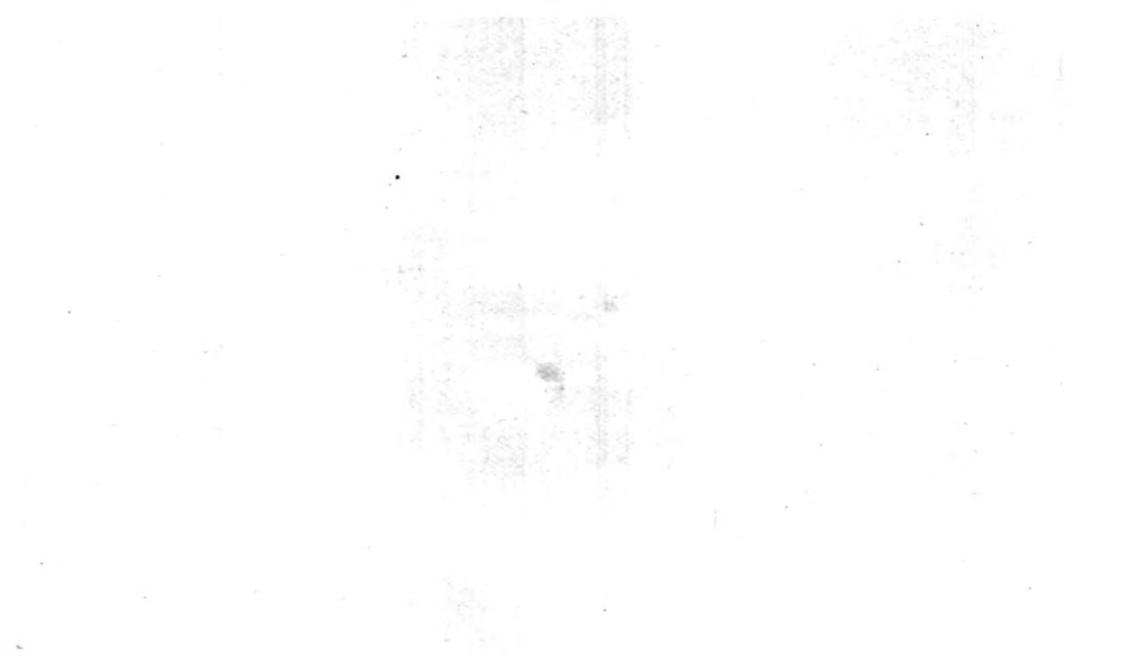
A tartalomjegyzékben Tarjányi Sándor tanulmányának orosz címe helyesen :

Положение и революционизация рабочих столицы во время первой мировой войны

16. oldal 46. jegyzet harmadik sorában Generis helyett helyesen: Genesis

245. oldal első sor Д оначала helyett helyesen : До начала

245. oldal utolsó előtti sor подчёма helyett helyesen : подъёма

TANULMÁNYOK
 BUDAPEST
 MÚLTJÁBÓL
 XVI

A Tanulmányok Budapest múltjából 1964-ben megjelent kötete a régebbi kötetektől eltérően új formában, kisebb terjedelemben, de igen gazdag képanyaggal jelent meg.

A kötet elején a 75 éves fennállását ünneplő Budapesti Történeti Múzeum eseményekben gazdag történetét olvashatjuk.

A többi tanulmány a főváros topográfiai kérdéseivel foglalkozik. Így Kumorovitz professzor munkája egy eddig ismeretlen XI. századi oklevelet közöl és dolgoz fel, amelyben előfordul a Pest helynév. Ez az említés a mai Pest ösére vonatkozik, fővárosunk egyik városrészének legkorábbi előfordulása a forrásokban. — Kubinyi András Budafelrhévíznek, középkori fővárosunknak a mai Margit-híd budai hídfőjénél elterülő egyik külvárosának helyrajzával és gazdasági fejlődésével foglalkozik, és kitér Buda alapítására is. — Végül Nagy Lajos a török uralom alól felszabadult Víziváros XVII. század végi helyrajzát rekonstruálja. Ez a rekonstrukció azonban a középkori topográfiai viszonyok teljesebb megismerését is lehetővé teszi.

